

**A PHYSICAL AND MORAL PORTRAIT OF BALKAN VLACHS IN
HISTORICAL SOURCES (IXth-XIIth CENTURIES)**

**DESPRE PORTRETUL FIZIC ȘI MORAL AL VLAHIILOR
BALCANICI ÎN SURSELE ISTORICE (SECOLELE IX-XII)**

Ginel Lazăr,
Monica Lazăr

Abstract

Like any other people, the Balkan Vlachs (Romanians) came into being and defined themselves as an entity during a long and difficult historical process. Ethnoculturally and historically they share similarities but also differences which bring them closer, but also separate them from neighbouring peoples. Balkan Romanians' physical and moral traits are differently perceived from one observer to another. For Byzantines, „Vlachs“ meant „barbarians“, namely those who didn't speak, think or live like a Greek.

Ever since Vlachs have been first mentioned in historical sources (approx. 850) until the Asanesti rebellion (1185), „the physical and moral portrait of Balkan Vlachs differs with each observer. Latin authors, especially Italians and Dalmatians, depicted them favourably, mainly highlighting their bellicose attributes and their pleasant appearance, sometimes associated to their Roman descent. On the contrary, they are often negatively perceived by their Balkan neighbours. This is not surprising at all: for Byzantines and Southern Slavics, endowed with their own states and cultures, the Vlach is „the other“, a foreigner refusing integration by asserting his own identity and even worse - often trying to establish his own state in an area they claimed“.

Key words: „Romanus“, „the other“, transhumance, „kjelatori“, Haemus, Vlachs, Christians.

Like any other people, the Balkan Vlachs (Romanians) came into being and defined themselves as an entity during a long and difficult historical process. Ethnoculturally and historically they share similarities but also differences which bring them closer, but also separate them from neighbouring peoples. Balkan Romanians' physical and moral traits are differently perceived from one observer

to another. For Byzantines, „Vlachs“ meant „barbarians“, namely those who didn’t speak, think or live like a Greek¹.

Balkan Vlachs had lived in the peninsula long before the arrival of Slavic tribes² and Protobulgarian hordes³, and we are going to prove here that the term „Romanus“ refers to the very Roman nature, while its basic content is ethnical.

Throughout history, the Balkan Romanity has been described as concerned with hunting and fighting when needed, but also with land cultivation and animal breeding.

Due to the VIIth century historical and demographic circumstances, the Balkan Romanity is distinct among the Balkan Peninsula populations, mainly regrouping in the mountains.

Ever since Vlachs have been first mentioned in historical sources (approx. 850) until the Asanesti rebellion (1185), „the physical and moral portrait of Balkan Vlachs differs with each observer. Latin authors, especially Italians and Dalmatians, depicted them favourably, mainly highlighting their bellicose attributes and their pleasant appearance, sometimes associated to their Roman descent. On the contrary, they are often negatively perceived by their Balkan neighbours. This is not surprising at all: for Byzantines and Southern Slavics, endowed with their own states and cultures, the Vlach is „the other“, a foreigner refusing integration by asserting his own identity and even worse - often trying to establish his own state in an area they claimed“⁴.

In the IXth century, year 850 approximately, the Vlachs were for the first time mentioned in historical sources. A short note from the Kastamonitu monastery (Mount Athos)⁵, mentions the Vlahorinhins (the Vlachs living in the Rhino valley) among the populations that had attacked Thessaloniki. The already mentioned note tells about the Vlahorinhins, who devastated several territories in the Balkan

---

¹ In ancient times a „barbarian“ was someone who couldn’t speak Hellenic, who didn’t belong to the Hellenic civilization.

² Slavic tribes belonging to the South-Eastern ethno-linguistic group settled in Southern Danube in the VIth century and especially in early VIIth century, when the Northern border of the empire collapsed, due to Phocas’ rebellion. The Slavs massively penetrated the Balkan Peninsula and colonized whole regions with *Sclavinian* communities. W. Tradgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, translated by Mihai-Eugen Avădanei, ed. supervised by V. Spinei and Bogdan-Petru Maleon, with a preface by V. Spinei, vol. I (284-1025), Iași, 2004, p. 241-242.

³ Khazars’ attacks forced the Bulgarian community under Asparuh to retreat on Dnieper, Dniester and Danube lower courses, in an attempt to preserve a part of *Old Bulgaria*’s Western possessions. For a short time, Asparuh’s nucleus strengthened its reign in Bugeac (Southern Basarabia), the starting point for his raids in Southern Danube Byzantine territories, where they had settled since 681. *Ibidem*, p. 334-335.

⁴ S. Brezeanu, G. Zbucnea, *Românii de la sud de Dunăre*, Bucharest, 1997, p. 16.

⁵ This note is apparently a reproduction of a local chronical and supplements the information from *Acta S. Demetrii* on the populations attacking the Thessaloniki. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, Bucharest, 1982, p. 7 (hereinafter referred to as FHDR).

Peninsula, up to the Holy Mount Athos, in an ‘anarchy epoch’ when the fight against icons was at its height. Our source reveals how the Vlachs in the Rhino valley used to travel „with their women and children“⁶, a key element proving their non-nomad trait and their desire to settle down: „With the lapse of time, after they had received Christian education from holy priests, some of them believed and became Christians“⁷.

Before going on, we’d like to explain the confusion found in some historical sources regarding the nomad/shepherd ratio, related to the ethnonym „Vlach“. A treaty that emperor Constantine Porphyrogenitus the VIIth signed with Bulgarians in the year 927, refers to carriers with caravans and nomads, apparently Vlachs. Given the Vlachs’ pursuit, the Byzantine historians certainly refer to Vlachs in the Bulgarian thema when mentioning the Bulgarians, a frequent fact in the epoch’s historiography.

In the year 976 approx., the Byzantine historian Kedrenos mentions some travelling Vlachs who had killed David, brother of the future Bulgarian csar Samuil. „Of these four brothers, David was immediately killed by some Vlachs travelling between Castoria and Prespa⁸ and the so-called <<fair oak wood>>“⁹.

The Byzantine historian Kekaumenos provides precious reports on Greek Vlachs. „And he also asked the Vlachs: <<Where are your animals and wives now?>> They answered: <<In Bulgarian mountains>>. As from April till September they used to take their families and animals to high mountains and very cold places”¹⁰.

Emperor Alexios I Comnenos’ daughter Ana Comnena mentions in her historical work the *Alexiad*- a biography of her father- „those who live a nomad life (in everyday language they are called *Vlachs*)”¹¹.

A decree enacted by Emperor Alexios I Comnenos in February 1094 and preserved in the Great Lavra monastery on Mount Athos refers to the Vlach shepherds in Moglenei thema, from the Athos monastery estates¹². This document also mentions the Vlachs, as monastery’s servants, didn’t pay any tribute to the

---

⁶ FHDR, IV, p. 7; S. Brezeanu, G. Zbucea, *op.cit.*, p. 104.

⁷ S. Brezeanu, G. Zbucea, *op.cit.*, p. 104; N. Saramandu, *Romanitatea orientală*, Bucharest, 2004, p. 18.

⁸ Currently, Pisuderi and Vlahoclisura Aromanian cities are to be found in this region, strategically located in the mountain passes, Eastwards-Westwards.

⁹ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, Bucharest, 1975, p. 145 (hereinafter referred to as FHDR).

¹⁰ FHDR, III, p. 30-33.

¹¹ FHDR, III, p. 108-109.

¹² „As I said, these Vlachs from St.Atanasie monastery will graze their herds on allowable places in Moglena province, from now on and for ever, without any trouble, menace, or tribute. Besides, I order that the two folds, one owned by Stan, called Rinmitza, and one managed by Radu the Lame’s and Peducel’s children, as well as this monastery’s Vlachs-owned folds on the Cravitza height should be in their possession free of any tribute, menace or trouble; as this monastery has been entitled to ask a tribute on the fold and the tenth part of products from any human being under its authority and any habitual tax from the folds located on the above-mentioned height“. FHDR, IV, p. 28-31.

state; they freely grazed their herds in that thema and had to pay the annual pastoral tax to the monastery.

When speaking of Vlachs, Constantine Porphyrogenitus the VIIIth, Kedrenos and Ana Comnena used several terms e.g. „travellers“, „nomads“ and „shepherds“. All these names are nothing else than illustrations of Balkan Vlachs' life. Sometimes, the „traveller“ is related to the „nomad“, reflecting their transhumant life-style¹³; sometimes, the „traveller“ is directly linked to the „kjelator“, frequently found in the Serbian medieval sources, designating a social category of travelling Vlachs who used to work as carriers and guardians of main roads¹⁴.

Therefore, no matter the confusions made by reviewers over the time, these must not be understood apart from historical events involving Balkan Romanians, named Vlachs. Constantine Porphyrogenitus (*De administrando imperio*) left us the name *romanus*¹⁵, used to designate the Romanians in Byzantine sources. According to A. Armbruster, the word *romanus*, mentioned by Constantine Porphyrogenitus, marks the ethnogenesis notion and also the newly born people's awareness. Thus, the new name used to designate Romanians throughout the Middle Ages, *vlachus*, is linked to the end of the Romanian people ethnogenesis, expressing its Romanic, implicitly ethnical character. „This name the foreigners used to designate Romanians in the Middle Ages marks the end of the Romanian people ethnogenesis, expressing precisely its Romanic character, while its basic content is etnical”¹⁶.

The above excerpts show us how several social categories take shape among Balkan Vlachs. The first and most manifest one includes the stock-breeders, also called shepherds, possibly the basic activity of the Southern Danube Romanity. They owed a certain amount of their products to the state, monastery or nobles. Legally, some Vlach communities were free, while others depended on the state, monasteries or nobles. A different category I have noticed in the previous passages regarded the travellers or the „kjelatori“ who used to carry goods and guard the main roads. „They carried merchandise from the Dalmatian coast, through the peninsula mountain passes, which they knew like no others, to the Danube valley. The Vlach carrier caravans often counted up to 300 horses. They transported grains, wine and, most importantly, salt from Raguza to the Serbian, Croatian or Hungarian markets inside the peninsula, in exchange for metals, skins and wax”¹⁷.

To conclude the paragraph on the nomad/ shepherd ratio, associated with the „Vlach“ ethnonym, we will briefly analyze the confusion in the passage¹⁸ of

---

¹³ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, Bucharest, 1969, p. 122-123.

¹⁴ S. Dragomir, *La patrie primitive de Roumains*, in „Balcanica“, VII, 1944, 1, p. 73-74.

¹⁵ „Emperor Dioclețian deeply loved Dalmatia; that is why he brought the people of Rome together with their families and settled them in Dalmatia: they are also called Romans, as they've come from Rome and kept this name until nowadays“. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, Bucharest, 1970, p. 662-663.

¹⁶ A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucharest, 1972, p. 15.

¹⁷ S. Brezeanu, G. Zbucnea, *op.cit.*, p. 13.

¹⁸ FHDR, III, p. 109.

Anna Comnena's historic work, which generated historiographic controversy. The author undoubtedly confuses transhumance with nomadism. Transhumance is an activity regularly performed by Vlach shepherds and specific to their pastoral society; it means that in springs they send their flocks of animals and families to the „high mountains of Bulgaria“ only to come back to the field pastures, in autumns¹⁹. On the other hand, the transhumance must be understood in all its complexity, as it is practiced by many Mediterranean societies, although, without any doubt, people and animals' migration in search for mountain and field pastures cannot be mistaken for a nomadic movement. The transhumance necessarily implies a division of work within the pastoral society. A different branch of the pastoral economy is the agriculture, omnipresent in the life of the Vlach Balkan pastoral communities, and, the same time, providing a stable habitat with specific activities. „On the other hand, according to certain sources, especially Dalmatian, Vlachs' negative characteristics are explained by the present differences between their pastoral²⁰ way of life and their neighbors', where agriculture or, for others, even urban life, prevails. However, the shepherd - farmer and shepherd - townsman oppositions are not singular in South-East Europe. Fernand Braudel pointed this out with all its implications reflected in the entire Mediterranean space, while it is also present in the premodern history of other continents“²¹. This analysis shows the obvious close connection between the transhumant shepherding and agriculture, thus confirming the stable characteristic of Vlach settlements and their special status inside the Byzantine and Southern - Slav territories, from whom they received benefits and obligations as well. First, by benefits we mean extended autonomy for the Vlachs, also certified by their inaccessible settlements.

The portraits of Vlach warriors depicted in the medieval sources reveal a defined image of the genre, but different from one author to another. When Vlachs were allies of the Byzantine Empire, most of their portraits were neutral and rarely positive, yet instead, when opposed to the imperials, they were often negatively portrayed.

Benjamin de Tudela, rabbi and explorer, crossed the Byzantine Empire territory while heading to Jerusalem and wrote about the reality he encountered on his way - an autonomous and unsubmitive Wallachia. „Here starts Wallachia whose settlers live in mountains and who themselves bear the name of Vlachs. Like the fast running deers, they come down to Greece to ravage and plunder. Nobody can challenge them into war and no Emperor can conquer them... Furthermore, they live their lives disregarding the empire's laws“²².

---

¹⁹ S. Brezeanu, G. Zbucnea, *op.cit.*, p. 9.

²⁰ FHDR, IV, p. 158-161.

²¹ S. Brezeanu, G. Zbucnea, *op.cit.*, p. 16.

²² *Ibidem*, p. 113.

According to Ioan Kinnamos, the Vlachs, descendants of <Roman> colonists from Italy, are regimented in Manuel Comnenus' large army fighting against the Hungarians. Related to this, one cannot establish precisely the geographic origin of the Vlachs found under Byzantine command in 1166. It is likely they have come from Northern parts of the Danube river, although we tend to support the theories stating the Paristrion theme is about the Vlachs from the South of the Danube, commanded by the Byzantines²³.

The work *Advice and tales* authored by Kekaumenos presents the Thessaly Vlachs in a negative light²⁴, as the Byzantines think of them as infidels and traitors, the same as their Dacian ancestors were considered by the Romans²⁵. Kekaumenos' diatribe against the Vlachs, „full of unsubstantiated accusations and written in an unusually violent language, is explained by the author's attempt to protect his relative, Nikoulitzas, for his part in the Thessaly uprising”²⁶.

Starting with the XIth century, references on the Vlachs gain weight in Byzantine authors' works, as they reveal a real picture on their spreading and write about their political, military and church organizational forms. Organized in „Romanian countries“, the Vlachs from the South of Danube are integrated in the Byzantine and Southern-Slav cultural and political system.

When Samuel' czardom was conquered in 1018, an imperial decree issued in 1020²⁷ stipulated emperor Basil the IInd Bulgaroctonus (Slayer of the Bulgars) would submit the Vlachs in Bulgaria Thema to the Okrida bishopric. The new structure of the church was substantiated during emperor Alexios I Comnenus ruling (1081-1118), as two Vlach bishoprics in the Bulgaria themes and Justiniana Prima were mentioned. The information about the Balkan Vlachs' church structure was meant to create a safety feeling because they posed a threat to the Byzantine Empire, given their number and ethnic force²⁸.

---

²³ *Ibidem*, p. 114, n. nr. 5.

²⁴ „My advice to you and your descendents is as follows: Vlach people are totally unfaithful and rotten, have no faith in God, emperor, relatives or friends, and they also try to cheat on everybody, lie and steal, swear daily, uttering awful curses against their friends, easily break their <vows>, make brotherhoods and relationships thinking this way they will deceive even the simple ones, and never hold their faith towards anyone, not even the old time Romei emperors“. FHDR, III, p. 39-41.

²⁵ „They are the so-called Dacians, <also known as> Besi. At the beginning, they had lived near the Danube river and its bed, the river we presently call Sava and where Serbians live nowadays, in places hardened by the <nature> and inaccessible. Counting on that, they pretended to <look> for friendship and that they obeyed the old time Romei emperors, but when coming out of <their> fortifications, they ravaged the Romei lands“. FHDR, III, p. 40-41.

²⁶ FHDR, III, p. 39, note no. 68.

²⁷ FHDR, IV, p. 24-25.

²⁸ FHDR, IV, p. 24-25 (introductory note). For further details regarding the church organization of the Balkan Vlachs as well as Byzantines fears for a Balkan ethnics uprising. S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice in Evul Mediu*. (anastatic edition), Iași, 2001, p. 136-138; FHDR, IV, p. 24-25.

In exchange for economic, administrative, and religious autonomy privileges, Balkan Mountains Vlachs perform military service for the Byzantine Empire. During Basil the IInd Bulgaroctonus reign, Romanians in the Greater Wallachia had their own military structure within the empire. „Though I know my late father gave a charter for you to hold this job, instead of the excubitorides I offer you the leadership of Ellada Vlachs“²⁹. The close military cooperation culminates during emperor Manuel I Comnenus ruling (1143-1180)¹⁷. After that, the Angelos family, founder of a new Byzantine dynasty, starts practising unbearable taxation policies. Moreover, they try to annihilate Romanian autonomies across the Balkan Peninsula. When threatened with destruction, they reacted. Their defending efforts revealed that Vlachs from the South of the Danube turned from the traditional country political framework to the state one. Thus, at the end of the XIIth century, Haemus Vlachs, descendents of Eastern Romans from the South of the Danube, raised to battle against the Byzantines¹⁸.

An important chapter of Vlach political life is the Vlach-Bulgarian kingdom of the Asanesti. Representatives of Eastern Romans, they made history as inhabitants of Thessaly, Epirus, Central Greece and Haemus Mountains, where they built *real countries*. They represented a self-conscience population, a well-defined ethnic group of ancient Dacian - Latin origins, with an ongoing and stable habitat in the Balkans not at all inferior to their brothers' in the North of the Danube. They were town settlers and also transhumant shepherds from April until September moving to *the high mountains or very cold places*.

---

²⁹ FHDR, III, p. 44-45. Kekaumenos emphasizes the importance of Vlach troops recruited from the Ellada themes whose commander was appointed via imperial charter, thus revealing the role played by the Balkan Vlachs in the imperial army structure.

³⁰ A. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Bucharest, 2007, p. 130-131.

³¹ *Ibidem*, p. 132-137; *Istoria Românilor* (Tratatul Academiei Române), vol. III, Bucharest, 2001, p. 427-438.

**DIN NOU DESPRE TUDORAN MARE CLUCER DIN ANINOASA
AGAIN ABOUT TUDORAN GREAT *CLUCER*
OF ANINOASA**

Cristina Anton Manea

Abstract

Tudoran, one of the great boyars (the Romanian medieval rank was *clucer*)* from the manorial family Vlădescu, build up a great sized fortune throughout Wallachia during the middle of the 17th century. He provided his riches by doing merchantry and lending out money on interest.

This study gather some of my researches about Tudoran's genealogical tree and, in conclusion, I have demonstrated that he comes of an important manorial family by the side of his great grandmother, who's filiation rise to the end of the 15th century. The lady was relative to Cehan from Bucșani, the Sword Bearer of the Court (the Romanian medieval rank was named *spătar*), connected with Staico Great Chancellor (*mare logofăt*). These boyars managed many domains in the north part of the nowadays counties Argeș and Dâmbovița. Tudoran, by the side of his mother, named Chera, came of the manorial family from Cornățeni, but, in the same time, our personage was married with Alexandra, born Crețulescu and became member of her family, too. Hereby, attending to his consanguinity, he took part of the Cantacuzino boyars' party, one of the most important two parties in Wallachia, which scrambled one against each other for the government.

Among all his children, just one daughter, named Preda, survived up to the adulthood and, beside these, the terrible event of losing his wife affected him very much. He decided to become a monk in Aninoasa Monastery, house of God established by him.

He was one of the few boyars of his time who had a vision and understood the economical environment.

*clucer - a historical rank held by boyars in Wallachia and Moldavia, roughly corresponding to that of Masters of the Royal Court

Key words: boyar, clucer, lend out money on interest, monastery, boyars Cantacuzino' party

Din dorința de a accentua și de a colora portretul acestui personaj din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, din voința de a-l plasa cât mai bine în

societatea al cărei exponent era, pentru a-i schița o ascendență și descendență genealogică cât mai apropiată de adevăr, toate adăugate la ceea ce s-a scris de curând, într-un articol foarte bine documentat referitor la averea acumulată de-a lungul vieții sale, a proprietăților funciare, rumânilor și ȝiganilor pe care-i stăpânise¹.

Tudoran mare clucer făcea parte din familia boierilor Vlădescu, rezidentă în județul Mușcel de odinioară. Dar, pentru întocmirea *spiței* acestei familii trebuie să pornim de la Tudoran mare pitar, bunicul lui Tudoran mare clucer, să analizăm documentele referitoare la acesta și să parcurgem cursul genealogic în sens invers, din punct de vedere cronologic, adică dinspre părintele pitarului, Radu logofăt Turcea², înapoi, spre prima jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, ne întoarcem pe vremea lui Radu voievod Călugăru, respectiv Radu Paisie, când acest Radu logofăt a cumpărat împreună cu soția sa Stana o jumătate de ocină în Bucșanii, de pe Neajlov pentru care au avut *pără* cu Coman postelnic tocmai în timpul lui Alexandru Mircea, însă au câștigat *pricina*. S-ar putea ca în timpul lui Mircea Ciobanul Radu logofăt să se fi refugiat în Transilvania, de aceea a recâștigat moșia abia în timpul lui Alexandru al II-lea Mircea. Dar, la scurt timp, datorită morții sale premature, copiilor săi, Pătru, Dobrișan și Tudoran, le-a fost cotropită ocina de către același Coman postelnic, ei fiind mici și fără apărare. În 1586 Mihnea al II-lea le-a redat moșia și le-a întărit-o ca danie. Pătru nu mai apare în actul din 1587, când Mihnea al II-lea întărea numai lui Dobrișan și Tudoran proprietățile din Hulubești, Bălotești și Răugeni, *pentru că le sunt vechi și drepte ocine și de moștenire de la mama lor*³, dar a fost pomenit în 1590, când același domn le întărește celor trei frați postelnici, fiii lui Turcea logofăt, ocină în Aninoasa cu vecinii și în Răugeni cu vecinii, părțile care se vor alege, pentru că *le sunt vechi și drepte ocine și de moștenire*⁴. Deci, la 1590 cei trei frați aveau proprietăți în Bucșani, Hulubești, Bălotești, Răugeni și Aninoasa.

Anterior, conform actelor publicate, în 1577, aceiași Pătru, Dobre și Tudoran au vândut o parte a ocinei lor din Aninoasa lui Mogoș și lui Manea⁵. Ca să poată să-și vândă din proprietăți, măcar Pătru trebuie să fi avut cel puțin 18 - 20 de ani, ceea ce înseamnă că trebuie să se fi născut înainte de 1556 - 1557. Iar în ceea ce-l privește pe fratele său cel mai mic, unul dintre personajele studiului nostru, Tudoran, putem face un calcul: până la 1636, când a decedat sunt 36 de ani, la care adăugăm 23 până la 1577, în total 59 de ani. Ori, el trebuie să se fi născut cel puțin cu 14 ani înainte, aproximativ în jurul anului 1560 și ar fi trăit 74-75 de ani. Cifra nu reprezintă o vârstă exagerată, având în vedere că sunt cazuri în care se atinge și vârsta de 84 de ani.

¹ Spiridon Cristoce, *Despre domeniul marelui clucer Tudoran Vlădescu*, în „R.I.M.S.C”, 2001, 6, p. 25-36.

² Niculae M. Vlădescu, *Din trecutul boierimii românești, vel-comis Șerban Părvu Vlădescu*, în „Revista Arhivelor”, vol. I, nr. 1-3, 1924-1926, p. 227-248.

³ *Documente privind Istoria României, (DIR), XVI B*, vol. V, p. 230, nr. 243.

⁴ *Ibidem*, p. 295, nr. 308.

⁵ *Ibidem*, p. 101.

Tot în ceea ce privește proprietățile familiei, partea lui Pătru, care nu a avut urmași, se pare că au împărțit-o Dobrișan și Tudoran, care au mai pretins și partea lui din Hulubești pe care acesta o vânduse înainte de dispariție. Dar, în 1597 nu mai trăia nici Dobrișan, când soția sa, jupanița Dobra se înfrătea cu cumnatul ei pentru satul Hulubești, condiția fiind ca, în cazul în care Tudoran pitar murea fără descendenți, satul să fie moștenit de nepoții săi, copiii fratelui său mijlociu⁶. Înseamnă că la acea dată Tudor pitar nu avea copii. Dar pentru ascendența familiei, adică, de la acest Radu logofăt Turcea, trebuie să ne întoarcem mai devreme de domnia lui Radu Paisie.

În 1633, prin două acte de întărire, Matei Basarab confirma satul Mogoșăști, din gura Argeșului Mănăstirii Codmeana⁷. Satul fusese împresurat de Mănăstirea Tutana, iar restituirea lui fusese solicitată de Tudoran pitar cu fiii săi, în calitate de urmași ai ctitorilor. Conform actului din luna iunie dania fusese făcută în 1526 de către Stanciu logofăt, Dobrișan vornic, Tudoran spătar și Vlaicu, care, după înscris, erau *moșii* boierilor Vlădești⁸, iar în cel din iulie aceeași acțiune avusese loc în 1518, în timpul lui Neagoe Basarab, și a fost săvârșită numai de un Staico logofăt⁹.

Pe boierii din primul document nu i-am găsit împreună în nici un act publicat până acum. Iar din cel de-al doilea, un singur Staico mare logofăt exista la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea, cel din Bucov, soțul jupâniței Caplea, cumnatul lui Radu cel Mare, care a făcut, într-adevăr, danie Mănăstirii Codmeana o moară pe apa Vâlsanului. Dar acest Staico logofăt la 1511 era mort, după cum rezultă din dania soției sale către Mănăstirea Dealu din acel an¹⁰. De altfel, acest boier nu apare în documente niciodată împreună cu frații săi.

Inventariind moșiile familiei Vlădescu am constatat că la 1526 Radu de la Afumați întărea jupanului Vlaicu vornicul, fiul lui Cega[n], și fiilor săi și lui Dragomir, fiul lui Vlaicul, și fiilor săi, anume Tudoran și Dobre, satul Mogoșești de pe apa Argeșului, care le era ocină și dedină, sat care fusese cotropit de Staico logofăt în zilele lui Radu cel Mare. Staico logofăt a luat satul și l-a dat Mănăstirilor Codmeana și Tutana, iar pentru acest sat le-a dat o treime din Rușii de la Vedea. Prima *pâră* a avut-o ceata lui Vlaicu vornic în timpul lui Vlăduț vodă (1510-1512) când au primit Mogoșești înapoi, iar călugării proprietatea lui Staico, Rușii de la Vedea. În timpul lui Neagoe Basarab călugării de la cele două mănăstiri au cotropit Mogoșești din nou, ceea ce a declanșat cea de-a doua *pâră* în timpul lui Radu de la Afumați, care le-a judecat pricina cu Sfatul boieresc, deși, Dragomir fiul lui Vlaicu îi era cumnat, și le înapoiază satul Mogoșești.

---

⁶ *Documenta Romaniae Historia*, (DRH), B, XI, p. 342-343.

⁷ Pentru această mănăstire am folosit vechiul său nume în tot articolul, astăzi ea se numește Cotmeana.

⁸ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale*, IV, p. 60, nr. 99 (în continuare vom cita *Catalogul*).

⁹ *Ibidem*, IV, p. 75, nr. 133.

¹⁰ *DRH*, B, II, p. 189, nr. 92.

Aceștia au fost strămoșii familiei Vlădescu, în mod cert. Atunci, cum se face că printre strămoșii Vlădeștilor apare și un Staico logofăt, care se mai numea și Stanciu, în prima jumătate a secolului al XVII-lea? Probabil că cel din primul document al lui Matei Basarab a fost fiul logofătului cu același nume, despre care am vorbit mai sus, dar care a fost paharnic. O confuzie greu de lămurit. Apoi, pentru că acesta, împreună cu fratele său Pârvu, înfrățit cu cumnatul lor Neagoe vistier, lăsa satul Mogoșești Mănăstirii Codmeana, dacă nu ar fi avut urmași, tot în 1526¹¹, doar la două săptămâni după emiterea actului de restabilire în drepturi a cetei lui Vlaicu vornic asupra aceleiași proprietăți. Ce s-a întâmplat? Probabil că nu tot satul Mogoșești a fost a boierilor Vlădești de mai târziu, numai o parte, cea cotropită de Staico logofăt. Cealaltă parte îi aparținuse și nu s-a îndurat să o doneze, așa că a dat-o numai pe cea cotropită Mănăstirii Codmeana. Dar dacă Staico/ Stanciu logofăt stăpâna o parte din sat, iar restul îi aparținuse lui Cegan spătar, înseamnă că undeva, prin secolul al XV-lea, cei doi se înrudiseră printr-un strămoș comun, satul fiind stăpânit în devălmășie pe vremea aceea. În aceste condiții, Staico logofăt, ca și fiul său Staico paharnic, puteau să apară ca *moșii* boierilor Vlădești din prima jumătate a secolului al XVII-lea. În plus, printre proprietățile acestui Staico paharnic cu fratele său Pârvu figurează satele Aninoasa, Mogoșești și Găojani¹², sate care vor figura la sfârșitul secolului al XVI-lea printre proprietățile boierilor Vlădești. Categoriele ele fuseseră ale Stanei, soția lui Radu logofăt Turcea, de la ea le-au moștenit cei trei fii, precum se menționează într-un document citat mai sus. Ea era cea care descindea din boierii stăpâni peste aceste sate, la care se adăugau: Mogoșești, două părți din Bucșani și mori la Grumazi. Trebuie să ne amintim că Cegan spătar din Sfatul domnesc de la 1482 era cunoscut ca fiind din Bucșani, ori acest sat a fost enumerat printre proprietățile lăsate fiilor săi de Tudoran pitar la 1636¹³. Descendentă a unei familii boierești destul de importante în Țara Românească, jupanița Stana a fost cea care a impus transmiterea numelor purtate de membrii familiei sale copiilor ei.

Atunci, cine a fost Radu logofăt Turcea? Primul lucru care se impune cercetării este urmărirea proprietarilor satului Vlădești de pe apa Bratia, care la începutul secolului al XVII-lea aparținea urmașilor săi. În timpul domniei lui Antonie vodă, nepoții lui Tudoran pitar au fost solicitați să lămurească plângerea rumânilor din Vlădești care susțineau că nu s-au vândut împreună cu pământul la 1604, în timpul lui Radu Șerban. Ei se plâneau că boierii din Vlădești le-au luat și două documente vechi care le demonstau dreptul lor asupra satului. Boierii au prezentat cele două documente, dintre care unul fusese emis de Dan vodă *scris de peste munți de la Pecior* (?), iar al doilea de Vlad vodă cu leat 6945 (1437) prin care li se întărea lui Budin și fiului său Mușat și lui Pătru cu feciorii lui satul

---

¹¹ DRH, B, III, p. 34, nr. 18.

¹² *Ibidem*, p. 32, nr. 18.

¹³ *Catalogul*, V, p. 277-278, nr. 622.

Vlădești¹⁴. Rumânii din Vlădești au afirmat că cei menționați în act sunt moșii și strămoșii lor¹⁵. Aceasta era a patra oară când sătenii din Vlădești se prezentau în fața Sfatului domnesc și încercau să se elibereze de starea de dependență, dar nici acum, *la zi și la soroc n-au putut să strângă legea*¹⁶ și au pierdut procesul, iar boierii stăpânitori primiseră cele două documente vechi odată cu proprietatea, așa cum se obișnuia la orice vânzare când înmânai noului proprietar toate actele referitoare la situația moșiei respective.

Trebuie să menționăm că acest Radu logofăt, numit și Turcea, ar putea să fie descendentul, chiar fiul, unui Turcin clucer prezent în pomelnicul Mănăstirii Argeșului care ar fi luptat alături de Radu de la Afumați¹⁷, dar acest personaj nu mai apare în nici un alt document emis anterior sau posterior acestui pomelnic. Cu siguranță că a fost membrul unei familii boierești însemnat pentru că, altfel, fiul său Radu nu s-ar fi putut căsătorii cu o jupaniță dintr-o familie cu strămoși notabili, așa cum am demonstrat mai sus. Până la începutul secolului al XVII-lea nu am întâlnit nici o mezalianță în rândul familiilor boierești din Țara Românească. Fiul său, Tudoran pitar, era cunoscut la începutul secolului al XVII-lea ca fiind din Aninoasa, proprietate a mamei sale, și abia după ce a cumpărat întregul sat Vlădești, acesta a devenit eponim urmașilor săi.

Tudoran pitar, apoi mare sluger, a fost căsătorit cu jupânița Mara și era cumnat cu Dragomir postelnic, așa cum consemnează documentele la 1628¹⁸. Cu ea a avut cei trei fii: Iane, Pârvu și Badea, dar și o fiică, probabil cel mai mare copil, Maria. Această mătușă a lui Tudoran mare clucer a fost căsătorită pe la mijlocul veacului cu fiul lui Fota cupețul din Târgoviște, mama lui Iane căpitan¹⁹, prezentă în mai multe documente adresate nepotului său de frate.

În 1636 Tudoran pitar și-a făcut testamentul, lăsând întreaga sa avere, respectiv, proprietățile funciare, fiilor săi, care să o stăpânească în bună înțelegere, fără să facă în testament o enumerare a posesiunilor sale sau o desemnare a părților destinate fiecăruia dintre fii²⁰. De aceea, nici distribuirea averii nu a fost ușoară: abia după șase ani Matei Basarab a însărcinat boierii care să împartă averea și să distribuie fiecăruia ceea ce i se cuvenea. Cu ocazia repartizării părții care-i revenise jupâniței Chera și a fiului ei Tudoran au fost enumerate toate satele pe care le deținuse Tudoran pitar - Cotești, Răugeni, Ainosă/ Aninoasa, Găguiaști, Vlădești, Găureni, Izvorani, Cărțuclești, Bărcăneș, Petrișani, Bucșani și Hulubești²¹. Astfel, se poate

¹⁴ Spiridon Cristoce, *op.cit.*, p. 25.

¹⁵ *Condica Mănăstirii Aninoasa*, 250 și următoarele, fila 255 și următoarele.

¹⁶ *Idem*.

¹⁷ Ștefan Andreescu, *Observații asupra Mănăstirii Argeșului*, în „Glasul Bisericii”, XXVI, 7-8, 1967, p. 826.

¹⁸ *Ibidem*, III, p. 433, nr. 854. Nu știu dacă a mai fost căsătorit, deși N. Stoicescu scrie că soția sa a fost o Stana, din familia doamnei Stanca, soția lui Mihai Viteazul.

¹⁹ *Ibidem*, VII, p. 129-130, nr. 945

²⁰ Arhivele Naționale ale României (A.N.R.), Mitropolia Țării Românești, XCIV/ 10.

²¹ *Catalogul*, V, p. 483-484, nr. 1151.

constata că o mare parte din aceste moșii sunt dintre cele deținute, atât de urmașii lui Cegan și Vlaicu, dar și dintre cele ale lui Staico paharnic cu fratele său Pârvu.

Pare că scopul întregii existențe a lui Tudoran pitar a fost să întregască și să păstreze averea strămoșilor săi, țel transmis mai întâi fiului său Iane și apoi nepotului său Tudoran mare clucer.

Iane paharnic s-a căsătorit în 1622 cu Chera, nepoata de frate a lui Socol clucer din Cornățel, când, la ospățul de nuntă, tânăra pereche primea din partea socrului mare un sălaș de țigani²². Dotarea Cherei fusese alcătuită de Socol clucer care-i trecuse pe *foița de zestre* și parte din moșia satului Dințești și din Fâsâiani, județul Ilfov, care fuseseră ale lui Drăgici vornic și a mamei sale Vlădaia. Treizeci și șapte de ani mai târziu, când i-a vândut jupaniței Chera și fiului ei Tudoran încă o parte din aceste moșii, Vintilă Florescu postelni al doilea, fiul lui Socol clucer din Cornățeni, se referă la jupanița Chera ca fiind *vară-sa*²³. Dacă jupanița ar fi fost fiica lui Socol ar fi fost soră cu Florescu.

Cercetând un număr important de documente păstrate la Arhivele Naționale destinate lui Tudoran mare clucer ai sentimentul că te afli în fața unui dialog purtat de un personaj cu mai mulți interlocutori, dialog din care nu s-a păstrat decât partea celor din urmă. Adică, s-au păstrat numai acte adresate lui Tudoran clucer referitor la afacerile sale personale și nici unul semnat și adresat de el unui ins oarecare referitor la aceleași probleme. Deci, ne este luminată numai o parte a problemei pe care dorim să o lămurim cu acest articol. Și totuși, din aceste documente s-a profilat un personaj care a știut să-și sporească averea, a înțeles rolul și valoarea banilor și a profitat de ei, spre deosebire de cei mai mulți contemporani ai săi, care au lăsat datorii importante ca moștenire. În același timp nu pare ahtiat după *slujbe* în Sfatul domnesc, ajungând la cea mai înaltă abia în a doua jumătate a vieții.

O citire atentă a documentelor ne dezvăluie un personaj care nu a fost chiar atât de intransigent cum s-ar părea, mai ales în privința datornicilor săi, destul de îngăduitor cu termenii de plată, cu dobânzi relativ mici, care nu a creditat cu mai mult de circa 200 de ughi odată, iar întreaga sumă pe care a dat-o împrumut în timpul vieții sale de mirean nu pare să fi depășit 2000 - 2500 de ughi²⁴, ceea ce nu este mult, având în vedere că au fost boieri care au murit datori și cu câte 4000 de ughi²⁵. Interesant a fost faptul că o viață întreagă dobânda sa a fost de doi la zece, adică doi ughi la zece ughi, atunci când a cerut-o.

Cea mai complicată problemă financiară a fost împrumutul pe care i l-a acordat cumnatului său Negoită spătar Văcărescu care, în ianuarie 1664, pentru 64

²² *Catalogul*, III, p. 60, nr. 92.

²³ *Condica Mănăstirii Cotroceni*, fila 80-81, cadru 52.

²⁴ Pe baza documentelor păstrate se poate constata că întreaga sumă este de 693 de ughi. Suma citată în text este de trei ori mai mare ca să putem să acoperim cifrele trecute în documente astăzi pierdute, deși nu putem garanta că ele au existat, având în vedere că cele mai multe s-au păstrat până astăzi.

²⁵ Cristina Anton Manea, *Despre două divorțuri din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Muzeul Național”, vol. XVIII, 2006, p. 40.

de ughi, a garantat cu un sălaş de țigani²⁶. În 8 mai același an a revenit cu două zapise: în primul recunoștea că este dator cumnatului său cu 55 de ughi din care i-a dat cumnatului lor Pătrașco 25 de ughi *dă i-a dat sărdarului pentru oaste, ca-s[ă] nu meargă în Țara ungurească*, iar lui i-au rămas 30 de ughi. Pentru întreaga sumă îi garanta cu aceiași țigani menționați în zăpisul din ianuarie. Dar țiganii erau fugiți, așa că se angaja să-i aducă și să-i încredințeze soției acestuia, Alexandra, iar când îi va da, să mai primească 9 ughi *ca să se umple ughi 64, precum s-au tocmî*²⁷. În cel de-al doilea zăpis menționează numai vânzarea sălaşului de țigani în preț *za ughi optuzeci bani*²⁸.

După un an constatăm că, deși *și-a pus zi după zi termen de plata datoriei și a venit toamna, când suindu-să băjăniile la munte, dumnealui i-a oprit altu țigan*. Pentru că tot nu a putut să-i dea sălaşul promis și nu se îndura să-i dea alt țigan, l-a rugat să-i primească banii cu dobândă pentru care a mai pus soroc o săptămână. *Însă banii ce va da dumnealui [adică, Negoită spătar Văcărescu] să fie din prilejul său, să nu facă el alte mirtișuguri și să vînză altora, într-altă parte niscare moșii sau țigani*²⁹.

În august același an Negoită spătar mărturisea că atunci când a cerut niște bani de la Tudoran mare clucer, întrucât acesta nu i-a avut, s-a împrumutat de la jupân Balan neguțătorul căruia i-a dat niște ceară, în total 186 de ughi, *cu zipău*, adică în termen de jumătate de an, iar pentru garanție îi dădea toată partea sa din moșia de la Șotânga, județul Dâmbovița, cu toți rumânii. De data aceasta, la tranzație a fost și un chezaș, Dumitrașco fiul lui Mihai ceașul ot Lălăești, care trebuia să *plinească banii de la casa sa* dacă Negoită spătar nu-și achita datoria la timp³⁰. Între timp, suma datorată creștea prin dobânzi, iar spătarul tot nu o plătea.

Încercând să-și salveze moșia, spătarul a înlocuit-o din nou cu aceiași țigani pe care-i oferea de un an și jumătate la prețul de 160 de ughi³¹. Revenea după un an pentru aceiași datorie de 180 de ughi, explicând că nu a avut banii la soroc, de Paște, și promitea că-i va da la Rusalii, iar drept garanție oferea din nou țiganii pe care-i tot promitea. Ba și-a luat și martori la jurământul lui: soacra, jupăneasa Maria, și cumnații Pătrașco căpitanul și Badea clucerul³². În decembrie nu-i dăduse banii și nici țiganii, așa că mai cerea o păsuire până la Blagoveștenie când, prin vânzarea satului Romanești lui Mareș vornicul, urma să aibă bani pentru achitarea datoriei³³.

²⁶ Mitropolia Țării Românești, CCCLIII/ 42.

²⁷ *Ibidem*, CCCLIII/ 44.

²⁸ *Ibidem*, CCCLIII/ 45.

²⁹ *Ibidem*, CCCLIII/ 48.

³⁰ *Ibidem*, LIV/ 2.

³¹ *Ibidem*, CCCLIII/ 50.

³² *Ibidem*, CCCLIII/ 57.

³³ *Ibidem*, CCCLIII/ 60.

În cele din urmă, Tudoran clucer se adresa lui vodă care îl împuternicea *să-l apuce pre Negoită spătar Văcărescul pentru banii datorați cu zapis, ughi 186*, bani pentru care i-a vândut partea lui din satul Șotânga cu rumâni, mai ales pentru că acesta răscumpăraseră rumâni și batjocorisese tocmeala, apoi au făcut alt zapis pentru țigani și uite așa l-a tot dus pe clucer cu vorba, semnând acte după acte, fără să se achite de obligație, spunea zapisul domnesc. În cazul în care nu putea să ia banii, să-i înlocuiască cu țigani, 14 suflete, chiar dacă-i lua cu forță³⁴. Numai cu hotărârea domnească a reușit Tudoran clucer să-și *împlinească* datoria. Dar la scurt timp spătarul datornic a murit, iar soția sa Neaga îi oferea lui Tudoran clucer ceea ce mai rămăsese din moșia Șotânga, care-i fusese și ei de zestre³⁵.

Cluceru ajunsese cu pâra la Sfatul domnesc pentru că își pierduse încrederea în cumnatul său care îi oferea diverse garanții - țigani, moșii, rumâni, pe care le alterna, după caz, și nu onora cu nici una. Nu avea Negoită spătar simțul banilor și al datoriei așa cum se întâmplase cu alți boieri din aceeași perioadă sau, era numai un rău platnic?

Un alt moment important al existenței clucerul a fost cel pentru recuperarea satului Slănicul de Jos, județul Muscel, de la Matei spătar fiul lui Stroe vornic Leurdeanu. În 1670 avea *întrebăciune* cu Matei spătar în fața Sfatului domnesc pentru o nedreptate care i se făcuse familie Vlădescu în timpul lui Matei Basarab, și anume: două părți din trei ale acestui sat aparținuseră bunicii lui Matei spătar, Stana, soția lui Goran spătar, și mamei sale Vișa, iar rumânii satului au vrut să se răscumpere, în al doilea deceniu al secolului al XVII-lea. O parte dintre ei au reușit, cealaltă parte, care a împrumutat banii de la Tudoran pitar și de la fiul său Iane paharnic, nu a reușit să-i restituie și a rămas dependentă, adică rumâni, a acestora *cu știrea lor*, a celor două jupanițe, timp de 13 ani. La venirea lui Matei Basarab pe tron, Stroe Leurdeanu, al doilea soț al Vișei, având mare trecere la domn, s-a plâns acestuia că i s-a luat parte din satul Slănicul de Jos cu rumâni în mod samavolnic, iar domnul *nu a judecat după obiceaiu țării, să-i fi dat leage să jure, ci au judecat pre voia moașă-sa și a măine-sa* (ale lui Matei spătar), a luat satul de la Chera, soția lui Iane paharnic, și de la fiul său Tudoran, dar și *cărțile*, adică actele referitoare la tranzacția de împrumut și la trecerea rumânilor în stăpânirea familiei Vlădescu.

Antonie vodă, în divanul căruia s-a judecat acțiunea, a dat câștig de cauză, în cele din urmă, lui Tudoran clucer, rămânând ca actele luate cu aproape 40 de ani în urmă să îi fie restituite³⁶. Dar pentru returnarea lor a fost nevoie de o nouă intervenție a domnului³⁷ și apoi cea a lui Dosoftei patriarhul Ierusalimului³⁸, pentru ca Tudoran clucer să primească numai o parte dintre ele, în final. Cum s-ar putea

³⁴ *Ibidem*, CCCLIII/ 61.

³⁵ *Condica Mănăstirii Aninoasa*, cadru 359, fila 362.

³⁶ *Ibidem*, CIX/ 14.

³⁷ *Ibidem*, CIX/ 15.

³⁸ *Ibidem*, CIX/ 16.

explica intervalul de timp atât de lung care s-a scurs de la înfăptuirea nedreptății și repunerea boierului din Aninoasa în drepturi? Mai întâi vremurilor nesigure și grele de la mijlocul secolului al XVII-lea, apoi cel al domniilor scurte, în care alternau domni favorabili partidei lui Stroe Leurdeanu și cei ai partidei adverse, Cantacuzinii. Abia când Stroe Leurdeanu a fost călugărit, iar Tudoran a atins poziția cea mai înaltă pe scara socio-administrativă a țării, cea de mare agă, a reușit să-și ceară satul înapoi. Deci, boierul nostru s-a situat în partida boierilor Cantacuzino, dacă nu de la început, cel mai târziu după căsătoria cu jupanița Alexandra din familia boierilor Crețulescu.

La această atitudine se adăuga faptul că timpul, în Țara Românească, care se scurgea într-un spațiu destul de mic, avea dimensiuni uriașe, trecea cu mare lentoare. Unitatea de măsură era anul, și acesta de la o sărbătoare la alta, de la Paște la Crăciun, de la Rusalii la Sfântul Dumitru. Nimic nu zorea societatea românească, totul părea clădit pentru eternitate.

Un alt aspect mai puțin cunoscut în ceea ce-l privește pe Tudoran din Aninoasa este cel al cumpărării țiganilor. În timpul vieții sale de mirean, până în 1678 a cumpărat cel puțin 84 de țigani și sălașe cu 1348 de ughi. Ne întrebăm dacă această cumpărare de țigani nu a fost cumva o formă mascată de asigurare a banilor împrumutați: țiganii fie, erau numai zălog fie, reprezentau dobânda la banii împrumutați. Creștin ortodox fiind, i se interzicea împrumutarea banilor cu camătă, așa că o primea mascat. Numai în câteva documente se referea la dobândă, în celelalte numai la țigani sau rumâni puși zălog. Cred că așa se explică de ce, într-o vreme când țiganii par să aibă mai puțină căutare ca pământul, Tudoran să achiziționeze un număr atât de mare de țigani.

Legăturile de familie ale clucerului s-au situat la același nivel social: în primul rând prin mama sa Chera, fiica lui Socol clucerul Cornățeanu³⁹, se înrudea cu întregul clan al boierilor din Cornățeni, dar s-a înțeles cel mai bine cu Vintilă Florescu, vărul mamei sale, care i-a vândut mai multe părți din moșiile pe care le moștenise; apoi a cumpărat de la nepoatele sale de veri din aceeași familie părți de moșii, cele mai multe în Dințești, Fâsâiani, în Cotești, la Izvorani lângă Pitești; în al doilea rând, prin soția sa Alexandra din familia boierilor Crețulești era cumnat cu Radu logofăt și fratele lui Pădure de la care a cumpărat toți rumânii din Lehcești și din Jupânești⁴⁰. Pentru înrudirea sa cu Crețulești, dar și poziția sa alături de partida Cantacuzinilor a fost amenințat cu tăierea capului de către Grigore Ghica, când cumnatul său Pădure a fugit în Transilvania, pentru care se pusese chezaș acestuia dinaintea lui vodă. Dar, domnul a schimbat în cele din urmă pedeapsa, obligându-l

---

³⁹ *Condica Mănăstirii Cotroceni*, c. 52, p. 80-81. Acolo se spune că partea de moșie a satului Dințești care a fost a lui Drăgici vornic este a verișoarei lui Vintilă Florescu, Chera, *dată de zestre de jupâneasa Vlădaș și iaste și zapisul tătâne-meu, lu Socol clucer, făcut mai dinainte vreme*.

⁴⁰ *Mitropolia Țării Românești*, CI/ 7.

să plătească gloabă de 5000 de taleri, bani pe care, spunea acesta, putea să-i obțină chiar din vânzarea averii cumnatului său⁴¹.

Problema cea mai dureroasă a clucerului a fost lipsa urmașilor. Dintre copiii săi a rămas în viață o singură fiică, Preda, căsătorită cu Constantin comis, fiul lui Constantin paharnic, pe care a înzestrat-o tatăl ei în 1684 cu mai multe moșii, dar aceasta a murit fără urmași și le-a transmis Mănăstirii Aninoasa. Cu ea ramura lui Iane paharnic se stinge.

În iunie 1677 Tudoran fost mare agă⁴² s-a călugărit. S-a considerat că motivul a fost determinat de incidentul petrecut în timpul confruntărilor otomano-polone din toamna anului 1676 - primăvara anului 1677 când, conform *Istoriei domnilor Țării Rumânești* de Radu Popescu: *Întru această oștire, pentru nește lemne dă pod, ce rânduise (Duca vodă) și rânduind pă Tudoran clucer să le aducă, și, neputându-le aduce curând, la vreme, l-au ingenuncheat Duca-vodă să-i taie capul; dar l-au iertat; iar el, viind în țară, s-au călugărit*⁴³. Bazându-mă pe datarea unor documente din acea perioadă, nu cred că aceasta a fost cauza călugăririi sale pentru că, după întoarcerea sa din Polonia, a mai încheiat acte în care adresanții îl numeau ca mirean, Tudoran mare clucer, în cursul anului 1677⁴⁴. Un alt argument că nu s-a călugărit îndată ce s-a întors din Polonia, de spaimă, este unicul document pe care l-am găsit semnat și sigilat de el. Este vorba de o decizie judecătorească din 24 mai 1677, când clucerul a fost desemnat de domn președintele completului de judecată, ca să folosim un termen modern, în procesul dintre Toader și fratele său Nicoară, fiii lui Gheorghe logofăt Piteșteanu împreună cu părintele egument de la Mănăstirea Vieroș, pe de-o parte și Oancea cu vărul său Dragomir și ceata lor din Lerești, pe de altă parte⁴⁵. Ceata boierilor din Lerești pierduse procesul, dar cât timp a fost Duca vodă la oaste, în Polonia, împreună cu turcii și tătarii, iar în țară a rămas o căimăcămie formată din Gheorghe Băleanu vel mare ban, Vâlcu vel vornic și Hrizea vel vistier⁴⁶, hotărârea judecătorească a fost întoarsă în folosul boierilor din Lerești. La întoarcerea domnului din Polonia cei nedreptățiți de caimacami s-au plâns acestuia, care l-a numit pe Tudoran clucer să verifice faptele. Deci, a fost numit judecător după ce fusese amenințat cu moartea.

Motivul a fost pierderea soției, Alexandra, împreună cu care, în martie 1677, și-a făcut testamentul, prin care cea mai mare parte a averii sale revenea

⁴¹ *Ibidem*, CCCXXIII/ 142.? În acest timp, celălalt cumnat, Radu Crețulescu, fratele lui Pădure, era surghiunit în insula de autorități otomane.

⁴² *Condica Mănăstirii Aninoasa*, cadru 241, fila 245.

⁴³ Radu Popescu, *Istoria domnilor Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, vol I, p. 441, vezi și Spiridon Cristoce, *op.cit.*, p. 27.

⁴⁴ *Mitropolia Țării Românești*, XLIX/ 8. Actul a fost încheiat în aprilie 1678, ori Șerban Cantacuzino a venit pe tronul Țării Românești.

⁴⁵ *Ibidem*, LVII/ 32.

⁴⁶ Cronicarul Radu Popescu îl trece pe Staico paharnic în locul lui Vâlcu vel vornic. Radu Popescu, *op.cit.*, *loc.cit.*

Mănăstirii Aninoasa, pe care o ridicase de la rangul de biserică de mir la cea de mănăstire, testament la care martori au fost: cumnatul său Radu Crețulescu, trei Cantacuzini și Constantin Brâncoveanu vel logofăt⁴⁷. Lipsa copiilor și pierderea soției au fost motivele care l-au determinat să se călugărească.

Din clipa în care s-a călugărit și până a închis ochii orientarea lui spre achiziții funciare și împrumuturi monetare au devenit o prioritate, dar și un scop. După călugărire încerca să-și îplinească visul de a înzestra Mănăstirea Aninoasa. A murit în 1695 după ce a închinat mănăstirea pe care a ctitorit-o și înzestrat-o Mitropoliei din Râmnic.

Familia Vlădescu și-a continuat existența prin cei doi frați mai mici ai lui Iane paharnic - Badea clucer și Pârvu mare vistier, până la mijlocul secolului al XX-lea, genealogie pe care ne-am străduim să o construim cu ajutorul documentelor până la mijlocul secolului al XVIII-lea⁴⁸.

---

⁴⁷ Condica Mănăstirii Aninoasa, cadru 105, fila 108.

⁴⁸ Pentru completarea acestei genealogii am folosit numai informațiile din Condica Mănăstirii Aninoasa.

SIGILIILE INELARE ȘI STEMA LUI UDRIȘTE NĂSTUREL THE RING SEALS AND UDRIȘTE NASTUREL'S ARM

Maria - Venera Rădulescu

Abstract

The archive files have revealed two ring seals which were ink imprinted and successively used by the great humanist of the 17th century, Udriște Năsturel.

The first ring seal, imprinted on several documents from 1627 and 1629, has an octagonal shape of 17x15 mm. It is ornamented with an escutcheon supported by two rampant lions, face to face. The escutcheon is mounted with a crowned helmet on the top and has the Holy Lamb on the crest. The following letters are visible: "Y" and "N".

The second ring seal imprinted on a document from 1638, is an octagonal shape of 16x15 mm, surrounded by a chiriic imprint with the owner's name. It is ornamented with a Polish escutcheon, with mantling on both sides. The escutcheon has a rampant lion which holds a cross with its front paws (on the right side) and the snake to be defeated (on the left side). The escutcheon has a silhouette, identified as Virgin Mary with baby Jesus, on the crest.

The Udriște Năsturel's arm is preserved on the religious print *Imitatione Christi*, Dealu Monastery, 1647, as they were translated by him from Latin into Slavonian.

Key words: arm, seal, escutcheon, ramp lion, mantling, The Holy Lamb, Virgin Mary with baby Jesus.

Personalitate remarcabilă a culturii românești din secolul al XVII - lea, Udriște Năsturel (cca 1596-1659) a făcut obiectul mai multor studii de istorie și istorie literară¹.

---

¹ General P. V. Năsturel, *Genealogia Năstureilor*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie" (în continuare RIAF), vol. XI, partea a doua, 1910, p. 293-300; Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1947; G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1969, p. 144-147; G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, *Literatura română veche (1402-1647)*, vol. II, 1969, p. 270; Lucian Predescu, *Udriște Năsturel și răspândirea romanului religios "Varlaam și Ioasa"*, în "Biserica Ortodoxă Română", București, 1969, p. 65 ș.c.l.; Dan Horia Mazilu, *Umanistul român Udriște Năsturel, autor de versuri în limba română*, București, 1972; Constantin Manolescu, *Câteva date privind viața și activitatea lui Udriște Năsturel*, în "Chronica Valachica", 5, Târgoviște, 1973, p. 201-205.

Descendent dintr-o mare familie boierească, fiu al lui Radu Năsturel, postelnic, mai apoi mare vistier și mare logofăt și al Despinei, boieroaică ce se trăgea "din casa lui Mihai Viteazul"², Udriște, la fel ca și ceilalți frați ai săi, Șerban, Cazan și sora sa Elena, primește o educație deosebită.

Prezent încă de tânăr în preajma Curții Domnești, va scrie un mare număr de acte de cancelarie. Primul document scris de el poartă data 1618 (7126) aprilie 13: "*Și am scris eu, Udriște diac, în cetatea de scaun în Târgoviște (...)*"³. Primele documente pe care le scrie îl consemnează fără boierie: "*Udriște Năsturelovici din Fierăști*"⁴, "*Udriște Năsturel din Fierăști*"⁵, "*credincios scriitor*"⁶ "*tânăr scriitor*"⁷. Din 30 iunie 1628 (7137) hrisoavele domnești dar și zapise ce-l amintesc ca martor sau ispravnic adaugă numelui său și titlul de "*al doilea logofăt*"⁸.

Sigiliile inelare

Pe o serie de zapise, în care Udriște figurează ca martor, apare uneori doar iscălitura, într-un singur caz sigiliul inelar fără iscălitură, iar în alte câteva cazuri iscălitura însoțită de sigiliul său inelar.

² 1602 (7110) iunie 16, Târgoviște, Simion Movilă voievod întărește lui Vintilă paharnic și soției lui Maria satele Voevodești, Futești, Scăești și Zimnicile, pentru care au avut pâra cu Radu Năsturel postelnic. Documentul păstrează informația că "*Apoi Radu Năsturel postelnic din Fierăști a luat o fată din casa lui Mihai Voevod*"; Arhivele Naționale ale României (în continuare A.N.R.), Condica m-rii Vieroși, ms. 479 f. 206-207, copie slavă; Documente privind istoria României (în continuare DIR), veacul XVII, B, Țara Românească (1601-1610), nr. 61, p. 49-51.

³ 1618 (7126) aprilie 13, Târgoviște. Alexandru Iliș v. întărește înfrățirea dintre Mușat, Neagu și Măican peste ocina din Modruzești. A.N.R., București, Episcopia Buzău, I/ 7 (DIR, veac XVII, B, vol III, nr. 182, p. 208).

⁴ 1625 (7133) martie 14, Târgoviște. Alexandru v. fiul lui Radu v. închină Mănăstirii Ivir de la Muntele Athos mănăstirea Bolintin. ANR, București, Mănăstirea Radu Vodă, X/ 9 (DIR, veac XVII, B, vol. IV, nr. 503, p. 486-487).

⁵ 1627 (7135) iulie 21, Pietrari. Pană armașul din Târgoviște cu femeia sa vând lui Hrizea mare logofăt toată partea lui din satul Voinești; A.N.R., București, Mănăstirea Radu Vodă, XVI/ 8 (DRH, XXI, nr. 252, p. 415-416).

⁶ 1628 (7136) martie 6, București. Alexandru Iliș v. întărește egumenia lui Parthenie la Mănăstirea Snagov și hotărăște, cu întreg sfatul țării să nu o închine metoh Mănăstirii Pantocrator; A.N.R., București, Peceti 76 (DRH, B, XXII, nr. 31, p. 51-55).

⁷ 1628 (7136) martie 11, București. Alexandru v., fiul lui Iliș v., întărește lui Hrizea mare logofăt și fiilor săi locuri de casă în București; A.N.R., București, Mănăstirea Radu Vodă, X/ 10 (DRH, B, XXII, nr. 35, p. 66-68).

⁸ 1628 (7136) iunie 30, Zapisul lui Hrizan postelnic; A.N.R., București, Mănăstirea Câmpulung, I/11 (DRH, XXII, nr. 121, p. 264-265). Vezi și Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 215.

Primul document păstrat pe care este aplicat sigiliul inelar al lui Udriște Năsturel (**Fig. 1**), însă fără iscălitură, poartă data **1627 (7135) iulie 24**: "*Și am scris eu, Udriște Năsturel de Fierăști, în oraș în Târgoviște (...)*"⁹.

Savantul Bogdan Petriceicu Hașdeu, primul istoric care ne lasă o descriere a sigiliului, referindu-se chiar la acest document, remarcă: "*Din peceți se cunosc mai bine două: cea a lui Udrisce Năsturelu, cu inițialele Y. H., înfățișează un scut, cu lambrechine, cu coroană, cu o figură, întocmai după regulile blazonului, fără a se putea descifra detaliile (...)*"¹⁰.

În vastele sale studii despre *Genealogia Năstureilor*, generalul P. V. Năsturel amintește acest document, menționează observațiile lui B. P. Hașdeu, pe care și le însușește, dar afirmă eronat că lângă pecete s-ar afla și iscălitura¹¹.

Problema sigiliului lui Udriște Năsturel este reluată și de Stelian Metzulescu care menționează un document emis la **1629 (7137) mai 14**¹², unde, printre cele 19 semnături și peceți ale boierilor martori semnează și "*Urul Năsturel, tainic, rouca izvestnaia*" (cu mâna proprie) (**Fig. 2**). Sigiliul este astfel descris de S. Metzulescu:

*"În câmpul sigiliului un scut timbrat cu un coif, din care pornesc lambrechinuri și în cimier o coroană hieratică. În dreapta și în stânga coroanei, inițialele Y (= Udriște) și N (= Năsturel)"*¹³.

În continuare, autorul enunță încă un document pe care apare doar semnătura lui Udriște Năsturel, document emis la 1632 (7140), februarie 13¹⁴.

Descrierile sigiliului inelar a lui Udriște Năsturel, făcute până acum, prezintă atât lacune cât și erori.

B. P. Hașdeu nu observă cei doi lei afrontați - rampanți, suportați ai scutului, confundându-i cu "lambrechine" și nu sesizează redarea coifului (coif încoronat). De asemenea, același autor indică greșit a doua inițială ce flanchează cimierul cu litera H în loc de "N". Cimierul este numit vag "*o figură*", pe care nu o descifrează.

⁹ 1627 (7135) iulie 24, Târgoviște. Dobra vinde lui Hrizea logofăt partea ei de ocină din Voinești; A.N.R., București, M-rea Radu Vodă, XVI/ 9 (DRH, B, XXI, nr. 253, p. 416). Pe document sunt aplicate șase sigilii inelare.

¹⁰ B. P. Hașdeu, *Documente inedite românești*, în "Arhiva Istorică a României", Tom. I, partea 1, 8 august 1864, p. 8, nr. 6.

¹¹ General P. V. Năsturel, *Genealogia Năstureilor*, în RIAF, tom. XI, 1910, partea a 2-a, p. 293.

¹² 1629 (7137) mai 14, București. Moșnenii din satul Devesel, județul Romanați, se vând rumâni lui Necula vistier; A.N.R., București, Documente Istorice, C/ 140 (D.R.H., B, XXII, nr. 274, p. 517-519).

¹³ Stelian Metzulescu, *Două contribuții la istoria religioasă din Țara Românească în secolul al XVII-lea, (II). Sigilii și steme din secolul XVII în Țara Românească, cu reprezentări religioase, b. Sigiliul și stema lui Udriște Năsturel*, în "Glasul Bisericii", an XIX, nr. 3-4, martie - aprilie, 1960, 314-315, fig. 6.

¹⁴ 1632 (7140) februarie 13, București. Mai mulți megieși din Ionești, jud. Vlaşca, se vând rumâni jupănesei Maria visteriasa; A.N.R., București, Episcopia Argeș, LVI/ 1 (DRH, B, XXIII, nr. 324, p. 510-511); S. Metzulescu, *op.cit.*, fig. 7, cu indicarea greșită a numelui visteresei.

Generalul P. V. Năsturel nu observă nici el cei doi lei rampanți, suportți ai scutului, nici redarea coifului (încoronat) și nici figura din cimier.

S. Metzulescu observă că scutul este timbrat de un coif, dar preia de la B. P. Hașdeu confundarea leilor rampanți, suportți ai scutului, cu lambrechine, pe care îi consideră ca pornind din coif. El confundă redarea din cimier *cu o coroană heratică*.

Reluând și aprofundând studiile menționate, am analizat acest sigiliu inelar a lui Udriște Năsturel, așa cum se păstrează pe documentele din Arhivele Naționale ale României din București. În afara celor deja menționate mai amintim sigiliul inelar aplicat pe actul datat **20 martie 1629** (7137)¹⁵, printre cele 33 peceti ale boierilor martori (**Fig. 3**) și sigiliul inelar aplicat pe actul din **18 mai 1629** (7137)¹⁶, printre cele 23 peceti ale boierilor martori.

Este un sigiliu inelar octogonal cu dimensiunile de 17 x 15 mm. În câmpul sigilar apare un scut (*scuta Hispanica*) timbrat de un coif încoronat din care se înalță, în cimier, mielul mistic (*Agnus Dei*). Cimierul este încadrat de literele "Y" și "N". Mobila scutului nu se poate distinge din cauza unei impresiuni sfragistice neclare. Scutul are ca suportți doi lei rampanți, afrontați (Fig. 1, 2, 3).

Redarea coifului încoronat, ca timbru al scutului, subliniază gradul de noblete al posesorului. Reprezentarea grafică din cimier, *Agnus Dei*, este adaptată pentru a respecta echilibrul compozițional.

În perioada 1630-1638, pe documentele cercetate de mine în Arhivele Naționale din București, nu mai apare aplicat sigiliul inelar al lui Udriște Năsturel ceea ce ne face să presupunem că el a fost pierdut. Documentul emis însă la **1638** (7146) **februarie 12**, în București¹⁷, păstrează, printre cele 15 sigilii inelare ale boierilor martori, aplicate în tuș și fum, un nou sigiliu al lui Udriște Năsturel, însoțit de iscălitura acestuia. Deși este singurul document pe care îl putem, deocamdată, semna, iar imprimarea nu este suficient de clară pentru a fi complet descifrat, se pot face importante observații.

Este un sigiliu inelar octogonal, cu dimensiunile de 16 x 15 mm, înconjurat marginal de o inscripție cu caractere chirilice ce cuprinde numele posesorului, lizibile fiind literele (УДРИ) ЩЕ (N) ЪСТУ (РЕЛ). În câmp este redat un scut polonez, având ca mobilă, la dextra, un leu rampant, spre

¹⁵ 1629 (7137) martie 20, București. Udriște din Șirineasa se înfrățește cu Sima, al doilea logofăt, pe satul Foleștii de Jos, jud. Vâlcea; ANR, București, M-rea Hurez, VIII/ 10 (DRH, B, XXII, nr. 236, p. 459-462).

¹⁶ 1629 (7137) mai 18. Constantin clucer, fiul lui Radu Șerban vv., vinde satul Vărăști lui Iane vistier, pentru a scăpa de o mare datorie, cu camătă; A.N.R., București, Doc. Istorice, CCCLXVIII/ 90 (DRH, B, XXII, nr. 278, p. 524-526).

¹⁷ 1638 (7146) februarie 12, București. Pătru și Preda, feciorii lui Chisar postelnic, nepoți de fecior lui Chisar fost mare logofăt din Leutești, vând lui Matei Basarab vv. moșia moșului lor din satul Leotești; A.N.R., București, M-rea Căldărușani, XXXIII/ 3.

stânga, ținând în labele anterioare o cruce, iar la senestra, slab imprimat, șarpele amenințat de cruce. Identificarea mobilei scutului am făcut-o prin analogie cu stema lui Udriște Năsturel, pe care o vom descrie mai departe.

Scutul, ornat pe laterale cu lambrechine, este surmontat de o figură, după siluetă, *Fecioara cu pruncul, încoronată*, redată în picioare, susținând pe brațul drept pe Iisus copil. Fecioara este încadrată de două litere, ilizibile (Fig. 4).

Stema

Lucrarea cu caracter religios *Imitatione Christi* atribuită lui Thomas a Kempis (cca 1380-1470), tradusă de Udriște Năsturel din limba latină în slavonă și tipărită la mănăstirea Dealu, în anul 1647¹⁸, se termină cu un epilog și o stemă încadrată de literele V (Udriște) N (Năsturel) W (ot) Φ (Fierăști) precum și de o inscripție lămuritoare, în slavonă:

"Stema smeritului traducător/ spre amintire aici s-a adăugat".

Dimensiunile la care a fost tipărită stema nu sunt date în bibliografia românească de specialitate, iar această stemă nu se mai păstrează în exemplarul original de la Biblioteca Academiei Române. O reproducere fotografică se află publicată de Ioan Bianu și Dan Simonescu, după un exemplar păstrat astăzi la Muzeul bisericesc din Lvov¹⁹. (Fig. 6).

Autorii încercă o descriere, din păcate sumară și incompletă:

*"Stema reprezintă un scut pe care e desenat un leu stând pe picioarele din urmă, iar cu cele din față ține o cruce, cu care lovește într-un șarpe. (Simbolul: puterea și credința bat necredința). În al doilea plan este un coif de pene cu o coroană; în planul al treilea un turn cu o poartă și două ferestre"*²⁰.

Stelian Metzulescu, în articolul deja menționat, încearcă o descriere mai detaliată a stemei: *"Intr-un scut de formă germanică, cu câmpul argint, pe o terasă inferioară la dextra un leu, cu coada înnodată, trecută "en sautoir", ridicat în două picioare, întors spre senestra, ținând în labele superioare o cruce latină cu care lovește un șarpe încolăcit ce i se ridică în față și care se află în câmpul senestra al scutului.*

Scutul este timbrat de un casc văzut în semiprofil, cu gratiile aparente, purtând o coroană hieratică cu trei foi de acant, din care iese un cimier reprezentând un turn cu trei crenele, două firide și o poartă inferioară deschisă.

Cascul este însoțit de lambrechini în două culori (nu i se indică smalțul).

¹⁸ Biblioteca Academiei Române, Cărți Vechi Românești, nr. 52; I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia Românească Veche, 1508-1830*, Tom I (1508-1716), București, 1903, p. 158.

¹⁹ Ion Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche*, vol. IV, București, 1944, p. 199-200, cu reproducerea fotografică a stemei.

²⁰ *Ibidem*.

Stema are în jurul său o ghirlandă ovală formată din frunze de laur cu patru rozete simetrice.

În jurul întregii reprezentări se află patru inițiale, care completate dau acest text: "Udriște Năsturel ot Fierești"²¹.

Am redat în întregime cele două descrieri, prima nefamiliarizată cu vocabularul heraldic, cea de a doua necesitând câteva rectificări și completări.

La descrierea lui S. Metzulescu se cuvine a face următoarele observații:

a) mobila scutului reprezintă, la dextra, un leu rampant ce are coada trecută printre picioarele posterioare, ridicată și terminată cu un smoc; coada nu este înnodată.

b) pe lateralele coifului încoronat flutură **penajul coifului**, nu lambrechine.

c) coiful văzut din profil, cu gratiile aparente, ridică la rândul său alte probleme care trebuiesc subliniate, ținând seama de modalitățile de redare în heraldică: "*coiful conților și viconților, din argint, cu 9 rețele de aur, marginile de aur cu colier* (subl. V.R.), *și așezat oblic, cu o treime spre dreapta*", iar "*coiful baronilor, executat din argint cu șapte rețele de aur, marginile de aur, așezat oblic, trei sferturi la dreapta*"²².

În stema lui Udriște Năsturel, deși nu se poate determina numărul rețelor, se observa **colierul**, ceea ce indică, pentru posesor, un grad înalt de noblețe.

d) în cimier, *turnul*, după părerea noastră, sugerează **turnul Chindiei**, monument reprezentativ de arhitectură medievală, cu rol de simbol al Curții Domnești din Târgoviște, în timpul domniei lui Matei Basarab.

Redarea grafică a Turnului Chindiei, deși schematică, credem că este apropiată de înfățișarea reală a construcției, chiar dacă în heraldică sunt întâlnite redări asemănătoare de turn²³. Se poate vedea soclul înalt străpuns de un portal, două ferestre la nivelul următor, iar în partea superioară, trei merloane intercalate între cele două crenele.

Cercetarea arheologică a stabilit, stratigrafic, că turnul a fost ridicat, se pare, în prima jumătate a secolului al XV-lea, peste pridvorul bisericii din timpul lui Mircea cel Bătrân²⁴.

Fazele edilitare următoare, refacerile și adaptarea construcției la cerințele sale utilitare, sunt mai greu de precizat astăzi. La sfârșitul secolului al XVI-lea și în

---

²¹ Stelian Metzulescu, *op.cit.*, p. 315, fig. 8. În descrierea turnului autorul confundă termenul de crenel cu cel de merlon.

²² Marcel Sturza Săucești, *Heraldica. Tratat tehnic*, București, 1974, p. 108, fig. 5.

²³ Jouffroy d'Eschavannes, *Traite complet de la Science du Blason*, Paris, f.a.

²⁴ Nicolae Constantinescu, *Contribuții arheologice asupra Curții Domnești din Târgoviște, (secolele XIV-XV)*, în "Studii și cercetări de istorie veche", XV, 1964, 2, p. 232-234; vezi și *idem* (coordonator), *Târgoviște, reședință voievodală (1400-1700). Cercetări arheologice 1971-1986*. Cap. II, Târgoviște, (în curs de apariție).

prima jumătate a secolului următor Curtea Domnească din Târgoviște, deci și turnul, au fost grav avariate din varii cauze.

Matei Basarab, restabilind capitala la Târgoviște, se remarcă la jumătatea secolului al XVII-lea prin bogata sa activitate edilitară în care se includ refacerile, amenajările sau noile construcții din incinta reședinței:

*"Și s-au îndemnat Matei Vodă de au făcut cetatea din Târgoviște de iznoavă, leatul 7153 (1645-1646)"*²⁵. Presupunem că atunci trebuie să fi avut loc și unele intervenții asupra aspectului turnului.

Prima reprezentare grafică a Turnului Chindiei, desigur schematică și miniaturală, se găsește, probabil, în stema Basarabilor din cărțile religioase de epocă, unde pasărea valahă poartă pe piept un mic scut având ca mobile, la dextra, un personaj (Matei Basarab) stând pe tron, din profil, spre stânga, ținând în mână sceptrul, iar la senestra un turn terminat cu un mic compartiment, cu fleșă²⁶.

În stema lui Udriște Năsturel, noua grafie a turnului, cu crenele, s-ar putea să corespundă refacerii acestei construcții, după cutremurul din 1640, când a fost afectată o parte din clădire.

Paul de Alep, însoțitorul patriarhului Macarie din Antiohia, vizitând în anul 1654 Curtea Domnească de la Târgoviște, nota în impresiile sale de călătorie: *"În mijlocul acestei Curți este un turn de piatră, mare și înalt, care ne-a uimit prin înălțimea lui; acolo se află orologiul orașului și acolo stau de strajă mulți paznici"*²⁷.

O imagine a turnului, din anul 1840, se păstrează pe o litografie executată după un desen semnat de Michel Bouquet²⁸. (**Fig. 7**).

Elementele componente ale stemei lui Udriște Năsturel reprezintă în mobila scutului o metaforă a triumfului credinței împotriva păcatului biblic, în forma coifului, cu colier, așezat oblic, cu o treime spre dreapta, încoronat și cu pană, caracterul nobiliar al titularului stemei, pentru ca în cimier, Turnul Chindiei să sublinieze cât se poate de clar legătura sa cu principala reședință a Țării Românești.

În Palatul domnesc de la Târgoviște, Udriște, al doilea logofăt al cancelariei domnești, *sfetnic de taină*, era prezent în preajma voievodului, redacta și scria documentele de cancelarie, pregătea tinerii caligrafi, se îngrijea de cărțile religioase care trebuiau tipărite la Mănăstirile Câmpulung, Govora, Dealul sau în tipografia domnească de la Târgoviște.

²⁵ *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*, ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 106.

²⁶ Stema este redată în câteva tipărituri de epocă, vezi: Maria - Venera Rădulescu, *Stemele lui Matei Basarab (1632-1654)*, în "Revista de Istorie", nr. 5-6, 2008 (sub tipar).

²⁷ *Călători străini despre Țările române*, vol. VI, București, partea I - Paul de Alep, p. 110.

²⁸ *Album Valaque. Vues et costumes pittoresques de la Valachie dessinés d'après nature par Michel Bouquet et lithographié par Eug. Cicéri, Férogio et M. Bouquet*, Paris, 1843 (Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de stampe).

Aici, în Palatul Domnesc de la Târgoviște, Udriște scria versuri despre stema țării, se preocupa de heraldică.

O interesantă relatare despre rolul acestui erudit boier la Curtea domnească ne-a lăsat-o Arsenie Suhanov, stareț al mănăstirii Troițko Serghiev. În drumul său prin Moldova și Muntenia, Suhanov sosește pe 10 aprilie 1650 la palatul din Târgoviște, unde îi înmânează voievodului Matei Basarab daruri și o scrisoare din partea țarului Alexei Mihailovici. Scrisoarea este citită și tradusă pentru voievod de către logofătul cancelariei: "*Și a venit Udriște logofătul și a citit scrisoarea țarului în fața lui Matei voievod*"²⁹.

* * *

Concepția, posibil și realizarea grafică, atât a reprezentărilor de pe sigiliile inelare, cât și a stemei ce-i aparțin lui Udriște Năsturel le atribuim chiar acestui mare cărturar român din secolul al XVII-lea.

Calitățile de caligraf dobândite în cadrul unor școli frecventate în tinerețe reies din elegantul duct al literelor scrise de el într-un important număr de documente. Eleganța conturării slovelor se observă și din iscălitura sa, păstrată în câteva variante (**Fig. 2-5**), ceea ce ne face să credem că Udriște Năsturel era înzestrat și cu un remarcabil talent de desenator.

Sigiliile inelare ale acestuia, dar și stema sa personală, concepută ca un blazon nobiliar, prezintă o importanță deosebită în heraldica românească.

---

²⁹ Arsenie Suhanov, în "*Călători străini despre Țările române*", vol. V, București, 1973, p. 406.

PHOTOGRAPHERS IN ROMANIA 1840-1940

FOTOGRAFI ÎN ROMÂNIA 1840-1940

Adrian-Silvan Ionescu

A Dictionary

A dictionary of the photographers who were active in the Romanian lands is a necessary tool for each historian bound to research the past. Far from being complete, this dictionary is just a beginning for a more comprehensive work.

Key words: Daguerreotype, Calotype, Wet collodion process, Carte-de-visite, Photograher

19TH Century

a. Romanian Principalities (since 1881 the **Kingdom of Romania**)

M. Alexandru was photographer in Buchrest in mid 1860s. His studio was on 78 Calea Mogoșoaiei.

Marie Aïda was photographer in Focșani in mid 1890s.

H. Astman was photographer in Bucharest in 1900s.

B. M. Athens was photogrpaher in Bucharest between late 1890s and 1910s. He had his studio in Ovessa House at 4 Academiei Str.

M. B. [Moritz Benedict] Baer (1811-1887), German photographer benefiting an American citizenship that settled in Bucharest in 1855 and opened a studio, called *Fotografia Americană* (The American Photography). He was a successful studio portrait maker. (Fig. 1, 2) He was also an accomplished lithographer and had his own printing workshop. He often used photographic portraits as bases for lithographs. After Prince Alexandru Ioan I abdicated in February 1866 he took pictures to all those who contributed to that *coup d'état* which were later lithographed. In 1873, after the issuing of the new army uniforms he published a large and elegant chromolithographic album, *Albumul Armatei Române* (The Romanian Army's Album) where he used photographic portraits for wellknown commanders and generals. In late 1860 he also produced an album of carte-de-visit Bucharest cityscapes. (Fig. 3, 4, 5, 6, 7) He was one of the city's most appreciated photographers whose studio was visited by the ruling prince Alexandru Ioan I and by members of all the leading families of the country.

Alexandru Bellu (1850-1921) was a wealthy landlord of noble descent (Fig. 8) who took photography in 1870s as his favorite pastime. He firstly portrayed members of his family and took cityscapes either in Paris or in Bucharest. In late 1880s he devoted all his time to picturing peasant women and gypsies from his estate of Urlați, Prahova County. Bellu was fast friend with Nicolae Grigorescu (1838-1907), the outstanding Romanian artist, whose paintings he collected with great enthusiasm. Consequently his compositions were deeply influenced by the idyllic setting in Grigorescu's paintings. Bellu's pictures became fashionable around the turn of the century. They were successfully displayed at the 1906 Romanian General Exhibition in Bucharest. Most of them were multiplied and sold as picture postcards on that occasion. (Fig. 9, 10, 11) Alexandru Bellu was the best example of the late 19th century Romanian amateur photographer.

Bertié (Berthié) was a French photographer active in Bucharest in the 1860s. He had his studio on Strada Nouă (New Street) nearby the celebrated Slătineanu Hall. As mark of distinction he printed the imperial French eagle above his name on the back of his pictures. He was one of the few photographers who left a self portrait beside his camera (Fig. 12)

Wilhelm Bethier was photographer in Craiova in the 1870s.

Jean (Johann) Bielig, was photographer in Botoșani in the 1870s. He was brother with Otto Bielig who activated in the same period in Galați. Besides studio portraits he took outdoor pictures at special requests. (Fig. 13)

Otto Bielig was a photographer active in Galați between 1860 and 1875. For a short time he had a studio in Bucharest too at the beginning of 1860. He was brother of Jean (Johann) Bielig who activated in the same period in Botoșani. On the back of his pictures it was stated that he had received an "Honourable mention" at the 1867 Exposition Universelle in Paris.

Friedrich Binder was a daguerreotypist and photographer active in Bucharest between 1852 and 1856. He was not quite successful with his art and due to lack of customers he tried his hand in other fields such as broker, real estate agent, lottery operator and lithographs seller. His photographic business improved in 1854, during the Russian occupation of the capital city, at the outbreak of the Crimean War.

Michael Bisenius (1809-1875) was an Austrian photographer who settled in Jassy in 1854. Even though daguerreotypes were still in vogue at his arrival he was one of the first to use the wet collodion process. He run Schivert's studio when its master was away and eventually became its owner in 1867. He was one of the best portrait makers of the town.(Fig. 14) In 1865, introducing himself as "painter and sculptor", he applied for a position as professor of sculpture at the School of Fine Arts in Jassy, but he was refused. Consequently, in his old years he was compelled to return to photography. In 1872 he sold his studio to Nestor Heck.

Carl Boemches (Bömches) was photographer in Ploiești and Buzău in the 1880s-1890s.

Alfred Brand, was photographer in Sinaia and Ploiești in the 1880s-1900s. He was honored with the title of Royal Romanian Court Photographer.

Bernhard Brand, painter and photographer active in Jassy, 1865-1885. In early 1860s he worked in partnership with Josef Eder under the name of *Bernhard Brand & Josef Eder*. He was a master portrait maker. (Fig. 15)

E. Brem was photographer in Brăila in late 1860s and early 1870s.

J. Butter was photographer in Craiova in early 1860s.

Emile Carrez was a photographer active in Galați between 1870 and 1880. (Fig. 16)

Cecilia Cavallar, was a photographer in Câmpulung Muscel in the 1870s-1880s. She was the wife of F. Cavallar whose business she continued after his death. Besides studio portraits for townsfolk she took likenesses of local peasants in their colourful costumes.

F. Cavallar was photographer in Câmpulung Muscel between 1860 and 1869 (Fig. 17)

Alois Colpy (Kolpy) was photographer in Brăila in the 1870s. (Fig. 18)

A. Czaykowski was photographer in Jassy in late 1860s.

Lazar Czollak was photographer in Jassy between 1860s and 1870s.

Johann Deiner was photographer in Jassy between 1860 and 1868. He was awarded a medal at *Expozițiunea Regională* (County Exhibition) of 1865.

C. Diel was photographer in Craiova in the 1860s. (Fig. 19)

M. K. Dudinsky was photographer in Craiova in 1900s.

Albert Duschek was photographer in Focșani in the 1880s-1890s. He was one of the sons of celebrated Franz Duschek Sr.

Franz Duschek (Prague 1830?-1884 Alexandria, Egipt) was a distinguished photographer in Bucharest where he settled in 1862. (Fig. 20) He opened an elegant studio on Strada Noua (New Street) which soon became the most fashionable one and attracted the high society. Each one wanted to have his or her likeness taken at Duschek. During the carnival, after every costumed ball, those who took part came for a portrait in the appropriate costume (Fig. 21, 22). He was also a master of children portraits which were the most difficult to be taken. Giving them puppets or candies he tried to distract their attention while posing for the frightening camers. But sometimes he had to ask their mothers or nurses to pose beside in order to quiet and encourage them (Fig. 23, 24) He was attracted also by the folk types and took pictures with costumes now and then even though he hadn't produced large series as those of Szathmari's. (Fig. 25, 26) He was more interested in architecture and cityscapes and produced some unforgettable pictures (Fig. 27, 28). After Prince Alexandru Ioan's abdication on 11th February 1866 he took portraits to all the conspirators and edited a *carte-de-visit* series which was later lithographed on larger format by his colleague M. B. Baer. He also portrayed the new ruler, Prince Carol I, after his arrival. The young prince posed both in civilian

clothes (Fig. 29) and in military uniform for those portraits. As a reward, the prince bestowed on Duschek the title of Court Photographer on 8 April 1867. Ten years later, at the outbreak of the Oriental War of 1877, Duschek followed the armies on the battlefield. It is still a matter of conjecture why was he affiliated to the Russian and not to the Romanian troops. From the beginning he documented the progress of the Russian armies both in its camps in and around Ploiești - where the Tsar and the Grand Dukes were accommodated in the most elegant houses of the town – and after the crossing of the Danube, in Bulgaria (Fig. 30). His camp scenes and military portraits are full of vividness.(Fig. 31) He also immortalised the meeting between Prince Carol I of Romania and Tsar Alexander II, surrounded by the Grand Dukes and his staff at Gorni Studen (Fig. 32). In one picture he showed Prince Carol I in his coach heading for the battlefield (Fig. 33). As a keepsake he took a self portrait on the porch of a poor Bulgarian house which he shared with Andreas D. Reiser during the war (Fig. 34). His pictures circulated either as independent copies or bound in albums, each plate labelled in German and with the author's name and address on its back. Some of his pictures were reproduced, mostly anonymous, as woodcuts, in the European and American illustrated magazines. For this accomplishment he was awarded the Prussian *Golden Medal for the Arts*, the Austrian *Golden Cross for Merit* (Goldenes Verdienstkreuz) and the Romanian *Bene Merenti* medal, while the tsar offered him a precious ring adorned with a large diamond. In 1878 he printed this distinctions on the back of his pictures. The campaign hardships ruined Duschek's health, who was already a freil man. His consumption progressed and, in 1883, he decided to leave Romania for a milder climate. Selling his interests in Bucharest he went to Egypt where he died a year later. His legacy is one of the most important in the Romanian history of photography.

Franz Duschek Jr., son and heir of Franz Duschek. Born in Bucharest he was active in the same capital city between 1885 and 1919. He had great accomplishments such as the large pictures of the CAROL I bridge over the Danube at Cernavoda (1895), the album *Vederi dupe decorațiunile orașului București cu ocazia vizitei Majestății Sale Francisc Josif I Imperatul Austriei și Rege al Ungariei, 1896* (Views of the City of Bucharest's Decorations for the Visit of His Majesty Franz Joseph I, Emperor of Austria and King of Hungary, 1896) and, especially, *Album pittoresque de la Roumanie* (Picturesque Album of Romania) for which he received the great prize at the 1900 Exposition Universelle in Paris.

E. Edelstein, who introduced himself as "Photograf, peintre-artiste" was active in Galați in 1870s. (Fig. 35)

M. End, who introduced himself as "photographer from Lemberg", was active in Piatra Neamț in the 1880s

Berta Engels was a photographer active in Bucharest between 1877 and 1885. Along with elegant second class townsfolk she portrayed such important painters as Theodor Aman (Fig. 36) and Constantin I. Stancescu, the director and

professor, respectively, of the School of Fine Arts in Bucharest. For a time she was a partner of Max Schwarz and advertised their studio as *Photographie de B. Engels & M. Schwarz en Russie et à Bucarest*. (Fig. 37) In 1879 she was intending to produce a large picture with all members of the Romanian Parliament and, very politely, invited each one to pose at her studio.

Theodor Hr. Fachiroff was photographer in Bucharest in late 1890s. His studio at 2 Doamnei Street was proudly named *Photographie Universala* (Universal Photography)

P. T. Fakirov was photographer in Bucharest in 1870s-1880s. He had his studio at 112 Calea Moșilor.

Fanchette was photographer in Jassy, active between 1880 and 1900. Each summer he operated a branch in Slănic-Moldova. (Fig. 38)

L. Flaschner was photographer in Jassy in mid 1890s.

B. Fuchs was photographer in Pitești between 1877 and 1890s

J. Gerstl was photographer in Bucharest in 1890s and 1900s. Before working under his own name he had a studio in partnership with Maier, on 31 Calea Victoriei which was named *Maier & Gerstl*.

Karl Görffy was a travelling photographer active in Craiova in 1857

Victor Gross was photographer in Galați at the turn of the century.

R. Haberstumpf was photographer in Bucharest in 1880s. He had his studio at 47 Izvor Str.

Karl (Carol) Hahn, was a photographer active in Craiova between 1875 and 1897

C. Hanny was photographer in Bucharest in 1880s-1900s

Ioan (Johann) Heck was daguerreotypist active in Bucharest between 1850 and 1852 afterwards moving to Jassy where he turned to photography and activated until 1859-1860. In 1857, he took a group portrait of the peasant representatives in the Moldavian General Assembly (Divanul ad-hoc). After the Union of the Principalities on 24th of January 1859 he took the likenesses of the ruling prince Alexandru Ioan I and of the members of the first Moldavian government. Woodcuts were made after those portraits in order to be published in the French magazine *Le Monde Illustré* No.100/12 Mars 1859.

Nestor Heck was photographer, brother of Ioan (Johann) Heck, active in Jassy between 1850 and 1890 (Fig.39). In late 1850s and early 1860s he worked on partnership with his brother. On the back of their pictures it was printed: *Heck Frères/ Salon de Photographie/ à Jassy* (Heck Brothers/ Photographic Salon/ in/ Jassy). He was the most important photographer in the Moldavian capital city and had his studio located on the most fashionable streets of the town, Saint Spiridon Street, Strada Mare (Main Street). In 1872 he moved from Saint Spiridon Street on the Main Street, in the studio which formerly belong to Schivert and Bisenius. After Stephen the Great's monumnet was unveiled in Jassy, in 1883, he had great success with his pictures of that imposing statue. A skilled portrait maker he took

likenesses to most of the Moldavian elite: statesmen, military men, wealthy landlords, elegant ladies (Fig. 40), actors, poets and writers were all his models. On the back of one of his pictures was printed 1850 as the founding year of his studio and was mentioned the diploma received at the 1889 Exposition Universelle in Paris. Even though the founder was dead since long, the Heck studio survived in the 20th century: in 1917, there was still advertised in periodicals and customers were still calling for their portraits.

Robert Heinrich, who introduces himself as “painter and photographer from Viena”, was active in Bucharest between July 1851 and January 1853, spending also a few months in Jassy, where he was associated with a certain Mazek. Heinrich made both daguerreotypes and paper photographs. He also taught photography to anyone interested in that art and sold cameras, plates and chemicals to amateur photographers.

D. Heitler was photographer in Craiova between 1880s and 1910s (Fig. 41)

Jules Hellwig was photographer in Roman in 1890s.

L. A. Hirsch was photographer in Ploiești in early 1900s. He used the electric light in his studio and boasted that he was able to take pictures till midnight.

Toma S. Hitrow was photographer of Bulgarian origin active in Ploiești in the 1870s. (Fig. 42, 43)

A. Ihalsky was photographer active in the resort of Sinaia between 1880 and 1900. He firstly activated in Bucharest in 1870s, working in partnership with two other photographers, Rudnicki and Theodorovits. Ihalsky received the title of Royal Romanian Court Photographer and was awarded *Goldenes Verdienstkreuz* (Golden Cross for Merit) by Emperor Franz Joseph I after his visit in Romania in 1896. (Fig. 44) Afterwards the photographer printed this title and the Romanian coat of arms along with the Golden Cross on the back of his pictures.

Al. Ionescu was photographer in Ploiești in late 1890s.

S. Jakovitz was photographer in Craiova in early 1900s.

A. R. Jellinek was photographer in Bucharest in late 1870s.

S. P. Kicomban was photographer in Turnu Severin in late 1890s. (Fig. 45)

J. F. Kissling was photographer in Ploiești in late 1890s.

Samuel Korn was photographer in Bucharest in early 1900s. He had his studio at 144 Calea Victoriei.

Josef Kozmata was photographer in Brăila in the 1870s-1880s (Fig. 46)

Albert Krauss was photographer in Craiova between 1879 and late 1890s.

Friedrich Kröpfel was photographer in Sibiu between 1871-1885s.

Hermann Leon was a photographer active in Bucharest in 1870s-1880s. Advertising himself as “Weltphotograph” (Photographer of the World) he merchandised a whole range of pictures such as portraits of great men (emperors and kings, statesmen, military men), folk types, landscapes and cityscapes. After the Oriental War of 1877-1878 he sold portraits of Russian, Romanian and Turkish generals

and commanding officers who distinguished themselves on the battlefield. He hardly did his own pictures being mostly a copyist. Faded and of low quality, his pictures were copies after those taken by other skilled photographers.

L. Letzter was photographer in Craiova in the 1860s. (Fig. 47) He also worked in Bucharest in 1865-1874. While being active in the capital city of Romania he introduced himself as member of the French Photographic Society and as recipient of honors from such royalty as the Emperor of Mexico and the kings of Prussia and Württemberg. He also boasted that, using the new method of chromo-photography, he was able to take colour pictures.

F. Licht was photographer in Brăila in early 1900s.

Alexander Maier was photographer in Bucharest in mid 1860s. A decade later he developed a partnership with Gerstl and their studio was named *Maier & Gerstl*. In early 1880s they opened a branch in Sinaia, a fashionable mountain resort where King Carol I had built his summer residence.

Alexander Maierhofer was photographer in Sibiu between 1860-1871.

George Maksay was photographer active in Galați between mid 1890s and mid 1920s. He received the title of Royal Romanian Court Photographer.

Carl Mandy, photographer in Galați in the early 1870s. He advertised his business as *Carl Mandy & Comp.* He was related to the other Mandys.

Franz Mandy (1848-1910), was an outstanding photographer active in Bucharest since early 1870s until his death. He began as associate of his brother J. Mandy. When that one moved in the province in 1879 he started his own business. To show him his appreciation, Prince Carol I bestowed on Mandy the title of Court Photographer on the very National Day, 10 May 1880. Most of the portraits of the Royal Family were taken by him (Fig. 48). Skilled and inspired, he completed portraits full of artistry for Queen Elisabeth, the celebrated poetess Carmen Sylva (Fig. 49, 50), and for Crown Princess Marie (Fig. 51, 52). It was quite a co-operation between royal models and photographer in what concern background, set designing, symbolic objects and light. All these portraits were masterpieces of composition and expression. When King Carol and Queen Elisabeth celebrated their silver wedding in 1894, Mandy offered as a gift their platinum printed portraits, a technique in which he specialized. Along with Ioan Spirescu and Franz Duschek Jr., Mandy took pictures with the public buildings and streets decorations on the occasion of Emperor Franz Joseph's visit to Bucharest in 1896. For some of them he was awarded an "honorable mention" at the 1900 Exposition Universelle in Paris. In his later years he took as associate his assistant, Etienne Lonyai, a gifted young photographer who continued his master's legacy.

J. Mandy was photographer in Bucharest between 1870 and 1879. Skilled portrait maker, he took likenesses to important citizens of the capital city. He was related to the other Mandys. In 1877 he advertised his studio as *Nouvel atelier/ de Photographie/ et de Peinture/ J. F. Mandy et C-ie* (New Studio/ of Photography/ and

Painting/ J. F. Mandi and Co.). He introduced himself as “Maler & Photograph” (Painter & Photographer) and lithographed a palette and brushes over a camera on the back of his pictures. He photographed the victory parade of the Romanian army at the close of the Oriental War of 1877-1878 held in Bucharest on 20 October 1878.

Jules Marie, French photographer active in Bucharest between 1860 and 1872. He embellished the back of his pictures with three medals received at international competitions in Rennes (1859), London (1862) and Paris (1856, 1859, 1860). He introduced himself as “peintre & photographe”. His studio, called *Photographie Parisienne*, was on Strada Știrbey Vodă (Știrbey Vodă Street). (Fig. 53)

Anatole Magrin, photographer in Constanța between 1878 and 1895. In 1892 he was rewarded with a diploma at an exhibition in Paris which he added to other two distinctions printed on the back of his pictures. He was also honoured with the title of Romanian Royal Court Photographer. (Fig. 54)

Louis Medl was photographer in Turnu-Severin in the 1870s. For a while he worked in partnership with J. Collier, having studios both in Craiova and Turnu Severin. They advertised their business as *J. Collier & Medl*. Afterwards Medl opened a branch in Orșova in 1877. He introduced himself as “Fotograf Artist Heliominiatureur” (Art Photographer Heliominiature maker) and his studio was named *Fotografia Nouă Română* (New Romanian Photography).

S. Monteoru was photographer in Caracal between 1880s and 1890s.

Bernhardt Moorys was photographer in Râmnicul-Sărat in late 1890s. (Fig. 55)

Christian Nielsen was photographer in Constanța in the 1890s-1920s. He also took photographs in Balcik, a town on the Bulgarian Black Sea coast which was added to the Romania territory after the Second Balkan War (1913) and eventually became a fashionable summer resort after Queen Marie built there a castle and a lot of artists came to paint in that area.

Ioan Niculescu (1847-1915) was telegraph operator and photographer for the Police Department in Bucharest from 1878 and 1895. After retirement he opened his own studio. (Fig. 56, 57) He compiled an album of peasant embroidery models which was exhibited and awarded the gold medal at the 1900 Paris Universal Exposition. In 1902 he edited a large picture with veterans of the 1848 fight of Dealul Spirei between the Romanian firemen and the Turkish army of occupation under Omer Pasha. The same year he issued another large picture with veterans of the Oriental War of 1877-1878.

W. Oppelt was photographer in Bucharest between 1900s and 1910s. He had his studio at 4 Bulevard Elisabeta.

Gheorghe Panaiteanu-Bardasare (1816-1900), painter and founder of the School of Fine Arts and the Art Museum in Jassy (1860). He studied at the Fine Arts Academy in Munich where he was also introduced to photography. After returning to Jassy in 1858 he practiced photography for a while. (Fig. 58) He took a portrait of the Ruling Prince Alexandru Ioan I which, afterwards, he offered to the

Museum. In 1860 and 1865 he travelled to Lemberg (now Lvov, Poland), to document the relics connected with the Moldavian history. He returned to Jassy with a photographic portfolio of reproductions which he used for a national album. Too busy teaching most of the courses at the art school he founded, Panaiteanu gave up photography after 1866.

T. R. Panaitof was photographer in Tulcea at the turn of the century.

C. Panits was photographer in Craiova in the 1880s.

Albert Papp was photographer in Ploiești in late 1870s and early 1880s. In 1879 he was awarded a medal at an exhibition in Székesfehérvár DE VAZUT

E. (Eduard) Pesky (1835-1909) was a painter and photographer in Bucharest in the 1880s. After being apprentice in Samuel Herter's studio in Brașov he crossed the Carpathian Mountains and settled in Romania. He began his career in 1870s, in Galați, in partnership with other photographers. Their studio was advertised as *Atelier artistique/ E. Pesky, M-e Julie & C-ie/ Strada Domnăsca/ Galatz* (Artistic Studio/ E.Pesky, Mrs. Julie & Co/ Strada Domnăsca/ Galatz). In 1882 he moved to Bucharest and bought A.D.Reiser's studio which he turned into his own. Among other subjects he took some cityscapes of interest showing aspects from the capital city in 1884 (*the National Theatre, the University, the Mint, and some general views taken from the Colțea Tower*). In 1890, he gave up photography for painting.

G. A. Piltz was a photographer active in Turnu Măgurele during the War of 1877-1878. He portrayed mostly Romanian and Russian soldiers on way to and from the front. He put shells and canon balls on the foreground of his compositions to show that the pictures were taken during wartime. (Fig. 59) Thus he gave a more martial rendering to his studio portraits.

Wilhelmine Priz was the first documented daguerreotypist in Bucharest. She advertised her art in the local newspaper in mid March 1843 giving her address in the house of Anton Chladek, an outstanding painter, on the most fashionable neighborhood of the city, Podul Mogoșoaiei. A few days later she moved to another address on the French Street.

A. (Andreas) D. Reiser was a photographer active in Bucharest in late 1870s and early 1880s. He acquired his studio from K.F. Zipser when that one moved to Craiova. He took a general view of Bucharest from Dealul Spirii (Spirea's Hill) in 1870 and another of Brăila in 1872. During the Oriental War of 1877 he followed the troops in Bulgaria working side by side with Franz Duschek. They even had their portraits taken while sharing their meager meal on the shade of a poor Bulgarian cottage which was used as their abode (see Fig. 34). Reiser produced an album with the Russian military railway between Frătești and Zimnicea. The pictures had the dimensions 19 x 25 cm. He also tried his hand as ethno-photographer portraying a few shy peasant girls and a young and affable Gypsy woman (Fig. 60). During the 1881 coronation ceremonies, he helped Carol Szathmari to take pictures of the parade. Unfortunately, the day was a rainy one and all the

pictures came quite pale and of low quality. Szathmari had to make lithographs after them in order to publish an album of that important event.

R. Rigopulo was photographer in Braila in the 1870s-1880s.

J. Rudnicki was photographer in Bucharest in 1870s. He changed often his partners: in a short period his studio in Calea Mogoșoaiei near the Police Headquarters was advertised either as *Rudnicki & Kotecki* or as *Rudnicki & Ihalski*.

Ch. R. Rülke was photographer in Craiova in early 1860s.

Jean Satmary was photographer in Târgu Jiu in late 1890s and early 1900s.

Schajer was photographer in Bucharest between 1868 and early 1870s. After the props he used in his pictures it is obvious that he followed Wollenteit in the same studio which he probably bought.

A. Schier was photographer in Focșani in 1880s-1890s. He boasted to be decorated by the Austrian emperor and printed this information on the back of his pictures (*Decoré par S.M. l'Empereur d'Autriche*).

Albert Schivert (Sibiu 1826-1881 Graz) was painter and photographer in Jassy and Sibiu. He studied at the Fine Arts Academy in Vienna (1854 -1855) and worked for a while as a painter. His interest in photography was stirred in mid 1850s. In 1860 he opened a studio in Jassy, the capital city of Moldavia, where he became a prominent photographer. (Fig.61) In 1866 he returned to Transylvania and worked for a year in Făgăraș and Mediaș and afterwards in his native town, Sibiu. His studio in Jassy was run, probably from 1867, by Michael Bisenius (1809-1875), from Vienna, who settled in Moldavia in early 1850s. Bisenius sold Schivert's studio in 1872. In 1875 Schivert moved to Vienna where he got a patent for Chromotype. A year later, he displayed his chromotypes at the Vienna Photographic Society. In 1877 he moved to Graz where he opened a new studio. A master portrait maker he took likenesses to such distinguished models as the Romanian poet Vasile Alecsandri, the *caimacam* (deputy ruling prince) Teodor Balș and the Ruling Prince Alexandru Ioan I in his first year in the office, when he sported side whiskers. (Based on Konrad Klein, *Foto-Ethnologen. Theodor Glatz und die frühe ethnografische Fotografie in Siebenbürgen*, „Fotogesichte” Heft 103/2007, p.40)

Adolphe Schmidlin was photographer in Buzău in the 1890s. He was awarded several medals for the works he displayed at *Expozițiunea Cooperatistă* (The Co-operative Exhibition) in Bucharest in 1894 and 1895 and received a diploma in Paris in 1895. He offered some of his pictures to Emperor Franz Joseph I during his visit to Romania in 1896 and they were kindly accepted. He was Carl Bömches's successor

Adolph Schwartz was photographer in Brăila in the early 1860s.

Max Schwartz was photographer in Bucharest in 1880s-1900s. He had his studio at 40 Câmpineanu Str.

Sig. Schwarz was photographer in Bucharest in 1890s. He had his studio on 42 Calea Rahovei.

Isidor Selagianu (1836-1887), taught dance and calligraphy besides being painter and photographer in Craiova. As photographer he was active in late 1850s and early 1860s. In order to avoid spending much money with printing his pictures' cardboard backs at an expensive Vienna printer he had the idea of writing his name on one of the pieces of furniture used in his studio. Each portrait contained that furniture and, consequently his name and location. (Fig. 62) Sometimes he rudely stamped his name on the back of his pictures. In mid 1860s he gave up photography for painting and full time teaching. At the outbreak of the Oriental War of 1877, he asked for a leave of absence from the school where he taught and followed the Romanian troops on the battlefield to witness the events. He painted some battle scenes which were appreciated by the public.

Nicu V. Seraphim was photographer in Bucharest in 1890s.

Ioan Spirescu, photographer active in Bucharest between 1882 and 1922. He learned photography in his father's studio and was afterwards sent to Paris to earn more experience. After his return he assisted Marie Szöllösy in her studio. He bought that studio in 1892. The following year he received a prize at the Geneva International Exhibition of Photography. He was already a well-known and successful photographer. At the 1889 Paris Exposition Universelle he was awarded a medal for his *Curtea de Argeş Album*. When Emperor Franz Joseph I visited Romania in 1896, Spirescu, along with his colleagues Franz Mandy, Gustav Waber and Franz Duschek Jr. took pictures of the events (Fig. 63). He was rewarded with the much cherished title of Royal Court Photographer by King Carol I.

Mihail Spirescu, photographer active between 1865 and 1888 in Galaţi. He was the father of the much more renowned photographer Ioan Spirescu from Bucharest. He was awarded two gold medals for his works displayed at the 1880 Expositiunea de Arte şi Industrii Române (The Romanian Exhibition of Arts and Industries) and that of Societatea Concordia Română (The Romanian Concord Society). He was also honoured with the title of Romanian Royal Court Photographer on 8 April 1880.

A. Spulak was photographer in Bârlad in early 1860s.

I. Stefanovits was photographer in Bucharest in 1870s. He had his studio on 27 Isvor Str.

Constantin Sturza-Şcheianu (1797-1877), was an amateur photographer of mid 19th century. A wealthy Moldavian boyar, he devoted his free time to photography. He chose calotype as his means of expression. Only six of his calotypes survived and they are now in the Library of the Romanian Academy's collection. He took those pictures in 1852. They have the following dimensions: 21,2 x 15,8 cm and 22 x 16 cm. This shows that he used a large camera. All of them are seated portraits of relatives or friends such as

Catinca Cantacuzino, Safta Paladi, the physician *Jacob Czihaç* (Fig. 64), the grand boyar *Teodor Ghica-Deleanu*, the celebrated poet and statesman *Vasile*

Alecsandri and two types of commoners, the midwife *Chira Fotini* and the *lautar* (folk singer) *Barbu Lăutaru*, head of a band of gypsy musicians.

Felix Swiatoniowski was photographer in Jassy in the 1880s-1890s. He received the title of Royal Romanian Court Photographer on 23 June 1883.

Carol Szathmari (Cluj 11 January 1812 - 3 June 1887 Bucharest), beside his artistic career (painter, lithographer) he was the most outstanding 19th century photographer in Romania (Fig. 65). He was of noble Transylvanian origin. After he read law at the Reformed College in his hometown, Cluj, and worked for a while in a law office he devoted all his time to travelling and to art. Since early 1830s until 1843 when he settled in Bucharest he paid many visits to Wallachia, making friends and painting portraits. He became interested in photography in late 1840s. His first picture was a calotype dated 1848. He soon turned to the more accurate and rewarding wet collodion process and opened a studio. When Wallachia was occupied successively by Russian, Turkish and Austrian troops in 1853-1854 he made a name for himself as *the* first war photographer. After taking likenesses to most of the commanding officers, in April 1854 he went to Oltenitza, on the border of the Danube, to document the fighting. Of course it was impossible to get snapshots but he immortalized the line of fortifications, the military camps, both Russian and Turkish and portrayed common soldiers. He acquired an interesting portfolio with regular or irregular infantrymen and cavalrymen (Fig. 66) on both sides (the fierce Cossacks and the wild Bashibouzouks). He outdid the Englishman Roger Fenton with eleven months. When Fenton was shooting his first images at Balaclava in the Crimea, Szathmari had his pictures already bound in an album and prepared to go to Paris to display it at the 1855 Exposition Universelle. Those were the first images from the battlefield on the East which interested everybody. He was then received in private audience by both Emperor Napoleon III and Queen Victoria whom he offered his album. Szathmari was awarded medals by many a royalty for his works. He afterwards printed these medals on the back of his pictures, in a luxuriant composition. He soon was attracted by folk types and produced a large series of pictures with peasants (Fig. 67), gypsies (Fig. 68), postillions (Fig. 69), street vendors (Fig. 70) and artisans (Fig. 71). He toured the fairs and the crowded streets of the town in search of picturesque types. Some of his pictures were used as basis for lithographs which he drew himself on stone and printed in his own workshop. In 1860 he edited, for only a year, the first illustrated magazine in Bucharest, *Illustrațiunea. Jurnal Universal* (The Illustration. Universal Journal). He also contributed written materials to the Vienna periodical *Photographische Correspondenz* (II.Band, Nr.7-18/Jänner-December 1865, p. 1-10). His review was entitled *Photographie Parisienne*.

In 1863 Szathmari took the official portraits of the Ruling Prince Alexandru Ioan I and of his wife, Princess Helene, which were later lithographed. The same year he received the title of Ruling Prince's Court Painter and Photographer. He offered Princess Helene a tiny album with carte-de-visit pictures comprising folk

types and Bucharest views, two of them general views taken from the hills surrounding the city. That album was entitled *Souvenir de la Roumanie*.

Prince Carol I kept Szathmari in his service and appreciated his skill. Szathmari's albums were displayed, with great success, at both the 1867 Exposition Universelle in Paris and the 1873 Welt Ausstellung in Vienna. In Vienna he was awarded a medal for his works. In 1869 Szathmari completed a large album called *România*, which contained landscapes and historic monuments. The plates were 29,5 x 35,8 cm large. Another large album was that one in which he depicted the *Curtea de Argeş Metropolitan Church*. Since 1870 he was member of the Vienna Photographic Society.

At the outbreak of the 1877 Oriental War he followed his prince on the battlefield. He took pictures of his patron surrounded by his staff and foreign military attachées, the general headquarters, military camps, troops waiting to be reviewed, military hospitals, captured vessels and batteries on the border of the Danube (Fig. 72). After the war his pictures were bound in the album *Suvenir din Resbelul 1877-78* (Souvenir of the War 1877-78). Some of his photographs were used as first-hand inspiration for large water colours commissioned by the ruling prince for his private collection. Others were published in illustrated magazines such as „L'Illustration”, „The Illustrated London News”, „Illustrierte Zeitung” and „Resboiul”. In 1881, when Prince Carol I became the first king of Romania, Szathmari in partnership with A.D.Reiser took pictures at the coronation ceremonies (Fig. 73, 74). But the inclement weather forbade them to get good pictures. Consequently, Szathmari made drawings after the faded photographs and completed an imposing chromolithographic album. That was his last major work. His legacy is one of an enduring interest.

Marie Szöllösy, wife and collaborator of photographer Iosif Szöllösy (1805-1885) who, in 1882, bought Franz Duschek's studio on Strada Franklin in Bucharest. Her elderly husband did few photographs and left her in charge of the studio. Nevertheless he received the much cherished title of Royal Court Photographer on 1st January 1885. At his death she continued the business and employed as assistants such experienced photographers as Gustav Waber and Ioan Spirescu. The studio was specialized in portraying children (Fig. 75), in reproducing works of art such as oil paintings or water colours and in taking pictures in industrial areas, which was something new in this field. In 1892 Mrs. Szöllösy sold the studio to her former employee, Ioan Spirescu.

Georg Theodorovits was photographer in Bucharest in late 1870s. He worked also in partnership with Ihalsky, as *Theodorovits & Jehalsky*.

Jean Tiedge, was a photographer in Craiova, active in the 1860s. He was awarded a medal in London, in 1862. At a later period he moved to Ploieşti and was one of the best photographers of the town.

Josef Török was photographer in Bucharest in early 1900s. He had his studio on 28 Calea Victoriei.

Orest Tușinski, photographer in Botoșani at the turn of the century.

M. J. Tutunaru was a photographer active in Giurgiu between 1870 and 1885.

Julius Udvardy was photographer in Craiova between 1860 and 1871. He introduced himself, in German, on the back of his pictures, as “Acad.[emisches] Maler & Fotograf/ Craiova” (Academic Painter and Photographer/ Craiova). The elegant full-length pose of his feminine models was obvious for his artistic knowledge.

Urlaky who introduced himself as “painter and photographer”, was active in Ploiești in the 1870s.

M. Volf (Wolf) was photographer in Galați between 1859 and 1865. He took pictures of distinguished citizens such as Colonel Alexandru Cuza, head of that county, before becoming ruling prince of the United Principalities, and his elderly mother, Sultana. The newly-elected prince bestows upon him the title of Court Photographer which he printed on the back of his pictures: “Photographe de la Cour de S.A. le Prince Regnant à Galatz” (Court Photographer of H.H. the Ruling Prince in Galatz).

Gustav Waber was a photographer active in Bucharest between 1881 and 1910. He began as assistant in Marie Szöllösy’s studio. When Ioan Spirescu replaced him in the same capacity he left and opened a studio of his own on 11 Calea Victoriei, called *Fotografia Nouă* (The New Photography).

L. Waisman was photographer in Bucharest in late 1890s. He had his studio at 3 Calea Rahovei.

M. (Moritz) Wandermann was photographer in Bucharest in late 1890s and early 1900s. He had a branch in Bârlad and another in Slănic-Moldova, a spa with plenty of visitors - and customers - during summer. He received the much coveted title of the Romanian Royal Court Photographer. He had his studio at 43 Calea Victoriei. Among his customers he had such distinguished models as the actor Constantin I. Nottara (Fig. 76)

Iosif Wilhelm Weiniger who introduced himself as “daguerreotypist from Prague” activated both in Jassy and Bucharest in 1853. Even though his portraits were expensive, the large ones being as much as three ducats, he took pride with the fact that a pose lasted a short time, from one minute to 25 seconds.

O. (Osias) Weiss was photographer in Bucharest in early 1900s. His studio, proudly named *Mare Atelier de Fotografie New York* (Grand Photographic Studio New York) was at 24 Calea Văcărești. On the back of his pictures he printed his self-portrait beside the effigies of Daguerre, Niépce and Talbot (Fig. 77).

W. Wollenteit was photographer in Bucharest between 1860 and 1868. A masterly portrait maker he was able to catch the smile of his models. (Fig. 78, 79) He used materials of the best quality. Unlike any of his contemporaries whose pictures were sepia-brownish in shade, his pictures were almost black and white and of the utmost clarity. With the passing time they never lost their accuracy and

sharpness, as other pictures of the same period which turned pale. He took one of the first portraits of Alexandru Ioan I, Ruling Prince of the United Principalities. That picture was used by the lithographer August Strixner as basis for a larger plate which was used for a while, in early 1860s, as the official portrait of the prince.

Adolf Zeitheim, son of F. X. Zeitheim, he was photographer in Focșani between 1880 and 1890.

F. [Franz] X. Zeitheim was photographer in Focșani between 1860 and 1885. (Fig. 80)

K. F. Zipser was photographer in Bucharest in 1866-1877 than moved to Craiova where he activated through the 1880s. He was an accomplished studio portrait maker. (Fig. 81) Attracted by the folk types and traditional costumes, he produced a well-composed carte-de-visit series, worth of interest from an ethnographic point of view (Fig. 82).

H. Zlatarow was photographer in Buzău in mid and late 1860s. His studio was called *Fotografia Română* (Romanian Photography).

A. TRANSYLVANIA AND BANAT

Leopold Adler (Prague 1848-1924 Brașov), was the son of a Jewish merchant. His three brothers, Moritz, Adolf and Alfred, were also photographers. He learnt photography in his native Prague. In 1868 he settled in Brașov and, for four years, was assistant in Carl Bömches's studio (1870-1874). In 1875 he opened his own studio where he worked until 1900. After the turn of the century he retired and his studio was taken over by his associate, Josef Schuller, Sr. In 1909, Adler returned to active life and worked two more years in his studio. After that he left his studio on behalf of his brother Alfred. His main goal was the studio portrait which enabled him to earn his living and gave him independence to devote to other subjects such as folk types, traditional costumes, landscapes and cityscapes around Brașov. (Based on Konrad Klein, *Foto-Ethnologen. Theodor Glatz und die frühe ethnografische Fotografie in Siebenbürgen*, „Fotogesichte” Heft 103/2007, p. 37)

István Agnelly was photographer in Timișoara in 1860s.

Camilla Asboth (Budapest 1838-1908 Sibiu). She probably was an apprentice in her uncle, Theodor Glatz's studio, whose heir she was. She became the most important female photographer in Transylvania. She took studio portraits but made also cityscapes and continued to sell her uncle's folk types and costumes series under her own name. Some of her pictures were reproduced by Emily Gerard in her book, *The Land Beyond the Forest. Facts, Figures and Fancies from Transylvania*, Harpers & Brothers, New York 1883.

Miksa Auerbach was photographer in Arad between 1870 and 1890. He was awarded a diploma at the 1873 Vienna Universal Exposition.

Wilhelm Auerlich (Braşov 1853-1917 Sibiu). He learnt photography in Vienna and, for a while, worked in Bucharest as manager in Carol Szathmari's studio. Afterwards he was employed in Jozsef Kossak's studio, in Timişoara. He married Julie Herter in 1880 and took over her studio in Bucharest. Since 1884 he also managed the other Herter studio in Sibiu. From 1880 he became member of the Vienna Photographic Society. Between 1891 and 1892 he opened a branch in Sighişoara (Schässburg), under the management of his stepson, Wilhelm Herter. Another studio was opened in Vienna, in 1899 where he moved that year. In 1903 he remodeled his Sibiu studio after the one in Vienna. In 1906 and 1907 he took pictures at the First and Second Children Exhibitions held in Apold (Fig. 83) and, respectively, Ilimbav. Between 1915 and 1919, Emil Fischer was in charge of Aurelich's studio. Aurelich encouraged the amateur photographers in Sibiu. His legacy is very important for he was a master portrait maker but was also interested in folk costumes, mountain views and Sibiu cityscapes. (apud Konrad Klein, *op.cit.*, p. 37)

Ernö (Ernest) Benesch was photographer in Oraviţa in early 1900s.

Carl Blösz was photographer in Braşov between 1860s and 1880s.

M. Botfán was photographer in Oraviţa in 1890s-1900s.

Josef Heinrich Briegel (Pirmasens 1854 or 1857-Sibiu 1942) was photographer in Sibiu between 1885 and 1920. Around 1883 he worked in Bucharest. Between 1893 and 1910 he moved to Făgăraş and opened a studio there.

Hermann Büchner (Altenburg 1821-1890 Sibiu) was a photographer active between 1860 and 1880. He was partner with Alois Ziegler between 1863 and 1866 and their studio was named *Büchner & Ziegler*.

Carl Bach, photographer active in 1870s in Alba Iulia (Carlsburg). He edited carte-de-visit pictures with folk types and costumes (Fig. 84). He also took studio portraits with local customers.

Gotfried Bart, itinerant daguerreotypist, came to Braşov in 1842 and took portraits to those willing to have their likenesses.

Mór Benedek was photographer in Oradea in 1860s.

P. Ciechulski was photographer in Târgu Mureş in mid 1860s.

Eduard Décsey was photographer in Braşov in 1880s.

Carl Dörschlag was photographer in Mediaş in 1860s.

Márton Fáy was photographer in Reşiţa at the turn of the century.

Sándor Fekete was photographer in Oradea between 1883 and 1923. In 1890 he was honoured with the title of *K. und K. Hofphotograph* (Imperial and Royal Austro-Hungarian Court Photographer).

Béla Fischer was photographer in Făgăraş in 1900s.

Emil Fischer (Filipopoli today Plovdiv, Bulgaria 1873-1965 Sibiu). He learnt photography in Gustav Waber's Bucharest studio, where he worked between 1887 and 1889. In 1891 he moves to Braşov where he is employed, as assistant, in Carl Muschalek's studio. In 1897 he took over Camilla Asboth's studio in Sibiu,

the former Theodor Glatz studio. In 1903 he followed the courses of the *Lehranstalt für Photographie* in Munich. He received the title of photographer to Grand Duke Josef's Court (1904); he was awarded the Romanian order of the "Romanian Cross" for the pictures taken at the Peleş Castle (1910) and the title of Romanian Royal Court Photographer is bestowed on him in 1920. He took pictures with the winners of the 1908 and 1912 Children Exhibitions held in Poiana Sibiului and, respectively, Răşinari (Fig. 44). Fischer was co-founder of the Sibiu Photo-Club (1904) and President of the Romanian Photographers' Union in late 1930s. In 1959 his studio is nationalized. His legacy is very important for the modern photography: portraits, landscapes, folk types and costumes, genre compositions and press snapshots such as Aurel Vlaicu's 1911 airplane flight over the Liberty Plain in Blaj; he also edited postcards. (apud Konrad Klein, *op.cit.*, p. 38)

Theodor Glatz (Vienna 1818-1871 Sibiu [Hermannstadt]), son of the theologian and writer Jakob Glatz. Between 1837 and 1840 he studied at the Fine Arts Academy in Vienna. He began his career as landscape painter in Slovakia and Budapest. Since 1843 he taught drawing at the Evangelical School in Sibiu. Between 1844 and, probably, 1854 he contributed with drawings to the Leipzig „Illustrierte Zeitung”. His involvement with photography began in 1850. He was first associated with the painter Anton Fiala with whom he opened a studio, *Fiala & Glatz*. There they did pictures on salt paper which were hand coloured afterwards. Between 1854 and 1859 Glatz had a new associate, Johann Agotha. Since 1860 he, along with his former student, Carl Koller, edited a very interesting carte-de-visit series with Transylvanian peasants (Fig. 85, 86). He became member of the Vienna Photographic Society in 1861. He is the author of the oldest panoramic view of Sibiu. His landscapes, cityscapes and folk types were displayed at the 1867 Exposition Universelle in Paris. After his death, his studio and glass plates were left to his niece, Kamilla Asboth, a photographer herself. (apud Konrad Klein, *op.cit.*, p. 38)

Georg Heiter (1871-1947), photographer in Reghin-Borsec. He took pictures during a royal hunting organized in the Gurghiu Mountains in late 1880s for Grand Duke Rudolf of Habsburg and the Prince of Wales, future King Edward VII of Great Britain. The portraits of the peasant hunters who accompanied the royalty are remarkable.

Julie Herter (1838-1922 Sibiu) was photographer in Sibiu between 1884 and 1886. She was the wife of photographer Samuel Herter and mother of Wilhelm Herter. In early 1880s she was in Bucharest and operated a studio there. She afterwards married Wilhelm Auerlich and left him in charge of her studio.

Samuel Herter was photographer in Sibiu between mid 1860s and late 1870s.

Wilhelm Herter, son of Samuel and Julie Herter, was photographer in Sighişoara in early 1890s.

Fridolin Hess was a photographer active in 1860s and 1870s in Timișoara (Temesvár) and Lugoj. He mainly portrayed fashionable ladies and smartly clad military men.

Wilhelm Hess was photographer in Caransebeș in early 1860s.

Jozsef Hirsch, photographer active in 1890s and 1900s in Lugoj/ Herculan (Herkulesbad). His customers were elegant bath-goers in their finest summer clothes.

J. Jérôme was photographer in Caransebeș in 1890s and 1900s.

J. Kalaba was photographer in Timișoara in 1870s. He introduced himself as “Gymnasial Professor” (High school Professor).

Carl Kanz Junior was photographer in Oravița in 1890s and 1900s.

Gy. Knauer was photographer in Brașov in 1890s and 1900s.

Carl Koller (Sibiu 1838-1889 Budapest). He studied at the Evangelical School in Sibiu [Hermannstadt] where Theodor Glatz taught the drawing course. Afterwards he studied at the Fine Arts Academy and at the School of Engineering in Vienna (1856-1859). Since 1859 he taught drawing at Bistrița. He began his co-operation with Theodor Glatz in 1860. He took likenesses of peasants in the Bistrița area. He left teaching in 1871 and devote entirely to photography opening his own studio. This enterprise being successful he opened branches in Cluj and Târgu Mureș. In 1874 he moved to Budapest where he became the fashionable photographer of that capital. In 1866 he became member in the Vienna Photographic Society. He was honoured with the title of Court Photographer and took many pictures at the imperial summer residence in Gödölö. In 1888 he is invited to take pictures at the Bulgarian court of Tsar Ferdinand. (apud Konrad Klein, *op.cit.*, p. 38-39)

Alexandru Koman, Romanian photographer active in Abrud (Grosschlatten) in 1870s-1880s. His subjects were mainly portraits of the local peasants and miners.

Jozsef Kossak was photographer in Timișoara in early 1890s. In 1880 he took A. Wippler’s studio in Mehadia/ Herculan which had constant customers during summer. He also opened a branch in Arad which was still active in 1900s.

F. A. R. Krabs, photographer active in Sibiu in the 1860s-1870s. He edited hand-coloured carte-de-visit pictures with Saxon and Romanian folk types and costumes of that area (Fig. 87, 88).

Florian Friedrich Kröpfel (1833-?) was photographer in Sibiu between 1871 and circa 1885.

János Lojanek was photographer in Oradea beginning with 1862.

G. Löger was photographer in the fashionable spa of Herculan (Herkulesbad) in 1860s.

Lutz Lorincz was the first documented daguerreotypist in Cluj. In 1842 he took there a cityscapes.

Alexander Maierhofer (Tirol 1828 or 1830-1871 Sibiu) was painter, frame gilder and photographer. He practiced photography from early 1860s until his death.

Wilhelm Mann (Alba Iulia 1867-1927 Salzburg, Austria) was photographer in Sibiu between 1896 and 1900.

Giacomo Marastoni (1804-1860), daguerreotypist from Budapest, came to Cluj for the General Assembly.

F. Marselek was photographer in Cluj in mid 1880s.

August Meinhardt (Tottleben, Germany 1845 - ?). In 1872 he opened a studio in Sibiu. He was active there until 1886 when he moved to Cluj, opening another studio in partnership with Jozsef Csazsar. But he left that place too in 1888 and moved to Gross Becskerek, in the Bant. Then he opened a studio in Győr (1889-1895) and in Pápa (1896-1901). He was renowned for his portraits as well as for folk types and traditional costumes. During his stay in Transylvania he opened branches of his studio in Alba Iulia, Mediaș, Cislădie și Sighișoara. He was member of the Vienna Photographic Society and of the Weimar German Photographic Union. (cf. Konrad Klein, *op.cit.*, p. 39)

Lajos Mezey, painter and photographer, opened the first studio in Oradea in 1852; for the first ten years he painted most of the time while photography was a side occupation. Since 1864 he devoted his entire time to photography.

Julius von Molnar (Brașov 1846-?) was photographer in Sibiu at the turn of the century.

László Naschitz was photographer in Lugoj at the turn of the century.

Johann Nicklas (1832-1878) was photographer in Sibiu between 1865 and 1878.

Károly Pelikan was photographer in Oradea between 1871 and 1881.

Katharina Persiwal was photographer in Caransebeș in mid 1870s (Fig. 89).

W. Prokesch was a daguerreotypist in Cluj between 1841 and 1851. In 1851 he settled in Brașov.

Alexandru Roșu (Bistrița 1854-1913 Bistrița). He was one of the few Romanian photographers who made a name for himself in 19th century Transylvania. Is it true that he was fluent in German and was assimilated in the Saxon society. Through his endeavor and skill, he became a prominent citizen and appreciated artist. He studied at the Greek-Catholic school in Năsăud and at the Evangelistic High School in Bistrița. There he was introduced to photography by his art professor, Carl Koller. He was apprentice in some local studios and in that one which Koller had in Budapest. Between 1881 and 1882 he was assistant photographer in Cluj. In 1883 he opened a studio in Bistrița in partnership with Ferdinand Häusler. In 1888 he is the only owner of that studio. He is commissioned by the ASTRA Cultural Association in Sibiu to take pictures in forty-five villages from the Târgu Lăpuș area. Thus he created some very interesting ethno-photographs. He is awarded a prize for the works displayed at the 1906 General Exhibition in Bucharest. (cf. Konrad Klein, *op.cit.*, p. 40)

Carl Schäffer, photographer active between late 1860s and early 1880s in Herculane (Herkulesbad), fashionable resort in the Banat. Along with his studio portraits taken to wealthy bath-goers he edited series of carte-de-visit with folk

types. His models were posed sometimes from the back in order to reveal the costume's details (Fig. 90, 91). Some of his pictures were used by the Romanian painter Theodor Aman (1831-1891) as basis for his etchings with peasant subjects.

Ludwig Schuller was photographer in Sighișoara in late 1850s till mid 1860s.

Arnold Schuster was photographer in Sibiu in mid and late 1880s.

Margit Szigethy was photographer in Cluj at the turn of the century.

Karl Szirch was photographer in Sibiu between 1893 and 1896.

W. Teitelbaum was photographer in Alba Iulia (Karlsburg) in 1866.

Ferenc Veress (Cluj 1832-1916 Cluj). At first he was apprentice to a goldsmith in Aiud. His mother presented him with a camera with which he took his first calotype in 1850. In 1853 he opens his own studio. His friendship with count Mikó Imre helps him a lot in his career. In 1855 he went to Munich and Paris to improve his knowledge in photography. In 1859, count Mikó names Veress as official photographer to the newly founded Transylvanian Museum in Cluj. He consequently produced a 45 plate album with views from Cluj. Some of those pictures were hand-coloured by painter Vastagh György firstly in 1858 and afterwards between 1865 and 1869. He also edited stereoscopic images of his native town. In 1869 he presented Empress Elisabeth with such an album. He displayed two albums with Transylvanian folk costumes at the 1867 Paris Exposition Universelle. Since 1872 he is member of the Vienna Photographic Society. He is founder and editor of the first Transylvanian photographic magazine, *Fényképészeti Lapok* (1882-1888), the most important 19th century publication in Hungarian language. In order to have more time for photographic experiments since 1890 his studio is managed by Kato József. Veress experimented with colour slides and colour prints and, eventually, get notoriety for his successes. He is one of the pioneers of colour photography. (cf. Konrad Klein, *op.cit.*, p. 41)

Wilhelm Wagner was photographer in Sibiu between 1897 and 1904.

Alois Weininger was photographer in Sibiu between 1888 and 1893.

Hugo Weisz was photographer in Arad in 1900s.

A. Wippler, photographer active in 1870s in Mehadia/ Herculane. Besides photographing the bath-goers of Herculane (Herkulesbad) he also portrayed the local peasants in their traditional costumes. In 1880 the studio is taken over by **Jozsef Kossak**, a skilled portrait maker whose works were often awarded medals and diplomas at international exhibitions.

FIRST HALF OF 20TH CENTURY

Victor Adler was photographer in Brașov in the first half of the 20th century.

Alexandru Antoniu was a cityscape photographer active in Bucharest between 1890 and 1925. In 1900 he was awarded a bronze medal at the 1900 Paris Universal Exposition for *Albumul General al României* (The General Album of

Romania). He published two more albums of great interest: in 1906 *Expoziția Generală Română 1906* (The 1906 General Romanian Exhibition) and in 1910 *Din București* (From Bucharest).

Carol Barasch was photographer in Bucharest in the first decades of the 20th century.

Iosif Berman (Burdujeni 1892-1941 Bucharest), outstanding 20th century photographer of rural and urban life (Fig. 92). He had an adventurous life. After graduating high-school in Suceava he came to Bucharest where he won a photographic contest and was hired as reporter-photographer for the newspapers *Dimineața* and *Adevărul*. During World War I he went to Odessa and at the outbreak of the Bolshevik Revolution he was compelled to wander through the Ukraine to the Don area and farther east to Novorosisk. He was many times seized either by the Reds or by the Whites and most of his glass plates and photographic equipment was confiscated. But he found his love there and married a beautiful Russian girl. With great risks they fled Russia via Istanbul where they spent two pleasant years prior to reaching Bucharest. All this time he never cease to contribute his pictures to magazines in Romania and abroad such as *Realitatea Ilustrată* (Illustrated Reality), *Ilustrațiunea română* (Romanian Illustration), *România ilustrată* (Illustrated Romania), *L'Indépendance Roumaine* (The Romanian Independence) and *The New York Times*. In 1929, Dimitrie Gusti, head of the Bucharest Sociological School, invited Berman to work for his monographic research teams. He traveled a lot and covered an impressive documentation in many villages such as: Fundul Moldavei, Drăguș (Fig. 93), Nereju, Șanț-Năsăud, Runcu. He worked side by side with another outstanding photographer, Nicolae Ionescu. Their documentation was instrumental in organizing the Village Museum in 1936 (Fig. 94). In 1940, at the rising to power of the extreme right National Legionary Party in Romania, Berman, due to his Jewish origin, was fired and his studio closed. He worked for a while in an improvised lab and continued to send pictures to *The New York Times* and to some London magazines. But he was forbidden even this activity. Heart broken, he died a few months later, in early 1941. Berman's archive is preserved both at the Village Museum and at the Romanian Peasant Museum.

Nicolae Buzdugan was photographer in Bucharest in between 1900s and early 1930s. He was the founder and, for a short time, the first president of Uniunea Fotografilor din România (The Romanian Photographer's Union) (1924).

Gheorghe Capșa (1870-1942) had studied civil engineering and worked all his life in this field.

Took photography as his favorite past time. He even did some improving to his camera and to the negative processing. He was attracted by peasants and their day by day toil and took pictures in the village of Voroveni, Argeș County (Fig. 95). He was the perfect amateur photographer of the first decades of the 20th century.

Ladislau Capșa was photographer in Bucharest in the first decades of the 20th century.

I. H. Chaland was photographer in Jassy in the first decade of the 20th century. He also edited the

periodical „Revista Fotografică” (Photographic Review) (1901).

Adolph Chevallier (village of Barnar, Broșteni 1880-1962 Lausanne) was an amateur photographer. His father, a Swiss, came to Romania to open a lumber business in the Molavian forests. Young Adolph took the camera as a past time. He took pictures with peasants and lumbermen, villages and traditional folk life. His portfolio is of great importance for documenting a vanishing traditional peasant way of life in early and mid 20th century. His large photographic collection is preserved at the Ethnographic Museum in Piatra Neamț. A selection of his pictures was used for illustrating the book *Valea Bistriței - tradiții populare* (The Bistrița Valley - Folk Traditions), (Muzeul de etnografie Piatra Neamț, Piatra Neamț, 1993).

Rudolf Czeck was photographer in Sibiu between 1909 and 1917.

Alfons Ebner was photographer in Bucharest in the first decades of the 20th century.

Ioan Feldmann was photographer in Bucharest in the first decades of the 20th century.

Nicolae Ionescu (Bucharest 1903-1974 Bucharest), outstanding 20th century photographer of urban life. Since an early age he bought a camera and took pictures everywhere. He was apprentice to a printer and all his life worked for publishing houses and newspapers such as *Minerva*, *Cultura Națională*, *Convorbiri Literare*. At the apex of his career he reached the position of technical manager for the Adevăru! Printing Society. Since 1927 he followed his dream to organize a museum of photography. In this respect he embarked in making a comprehensive Bucharest “portrait”: he pictured streets (Fig. 54), houses, public gardens, events and festivals, both religious and secular and, most of all, people of all classes, from the lowest to the elite. The circus at the annual Moshi Fair was one of the most rewarding topics (Fig. 96). One of the most charming images is that of three shy children caroling during Christmas (Fig. 97). In 1937 he initiated the Romanian Photographic Encyclopedia hoping that this will be a means to get public interest and funding for the dreamt museum. He, along with Iosif Berman, was employed by Dimitrie Gusti, head of the Bucharest Sociological School, as official photographer for his teams working on the field. Following his dream, in 1945 he founded the Romanian Photographic Encyclopedia Publishing House. There he published some 67 illustrated books which were well sold. But when the communists took the power he was obliged to give up both his publishing house and the projected museum of photography. In 1948 he was employed for a short time as administrator and head of the technical department of the magazines *Realitatea* (The Reality) and *Stadionul* (The Stadium) but was soon fired for

political reasons. Perquisitions and investigations from the secret police ensued. Consequently he lost his job but thanks to his former connections with some progressive intellectuals, in his later years he found employment as photographer at the Institute of Art History in Bucharest (1956-1962). He donated most of his fantastic collection of photographs to the Library of the Romanian Academy.

Karl Jaineck (Sibiu 1890-1951 Sibiu) was photographer in Sibiu between 1909 and 1944.

Ervin Karger was photographer in Lugoj between 1900 and 1919.

Alexander Klein was photographer in Sibiu in 1911.

Adolf Klingsberg was photographer in Bucharest in the first decades of the 20th century. He was the manager of the celebrated studio *Julietta*.

Rudolf Kunte (Galați 1885-1950 Sibiu) was photographer in Sibiu between 1912 and 1919.

Eduard Kuttler was photographer in Bucharest in the first decades of the 20th century.

Heinrich Lang was photographer in Brașov in 1920s.

Dinu Lipatti (1917-1950), Romanian pianist and composer. He took photographs as a past time. His pictures showed a special sense of space and high compositional qualities.

Etienne Lonyai (Bucharest 19 January 1885 - 29 January 1957 Bucharest), was photographer in Bucharest between 1900s and 1940s (Fig.98). He was Franz Mandy's assistant whose studio he later managed. He was co-founder and president of Uniunea Fotografilor din România (The Romanian Photographer's Union) (1924) and editor of the magazines *Fotograficul* (The Photographer) - published trilingual, in Romanian, German and Hungarian - in four issues from August 1924 till February 1925, and *Revista Fotografică Română* (The Romanian Photographic Magazine) (1934-1938). He was the main contributor to those magazines authoring most of the papers dealing with the history of photography and signing the editorials. Photographer of high quality, manager, organizer and activist for professional photographers' rights, Lonyai was an important voice in the first half of the 20th century. He was Court Photographer and National Theatre's official photographer.

Jack Marcovici was photographer in Bucharest in 1920s.

Emil Mayer was photographer in Cluj in 1920s.

Victor Mysz (Alba Iulia 1875-1940 Sibiu) was photographer in Sibiu between 1904 and 1940.

Wilhelm Petri was photographer in Alba Iulia in 1920s. His studio was named *Hubertus*.

Willy Pragher (Berlin 1908-1992 Freiburg im Breisgau) was a renowned press photographer. His father was born in Bucharest and the son has strong ties with Romania where he travelled extensively, as a reporter, before and during

World War II. He made a comprehensive portrait of the country in the 1930s and 1940s. In 1939 he settled to Bucharest where he was employed as photographer by OSIN-Distribution. He journeyed through the country and shot such different subjects as fairs, folk festivals, industrial sceneries, political meetings, military reviews, the king and his ministers during the National Day, war destructions and victorious soldiers parading the conquered places. His pictures were published in such periodicals as *Die Woche*, *Die Linie* and especially.

Signal. His portfolio amounted to more than 20.000 negatives. After four years spent in a Russian forced labour camp in Siberia he returned to Germany where he resumed his activity as press photographer. Two exhibitions with his works were recently opened in Sibiu, *Rumänische Bildraum 1922-1944* (August-September 2007) and Bucharest, *Refractions. Willy Pragher - Romanian Visual Spaces 1924-1944* (September 2007).

Gerő Puskas was photographer in Braşov in 1920s.

Szenetra was photographer in Timişoara in 1920s.

N. Tzatzu was photographer in Bucharest in the first half of the 20th century.

János Urai was photographer in Arad in 1910s.

Bibliografie

Bădescu, Emanuel, *Fotografii Bucureştilor* (Bucharest's Photographers) „Magazin Istoric” număr special editat cu ocazia Lunii Bucureştilor (9 mai-9 iunie) 1999

Bădescu, Emanuel; Voicu, Iulian, *Nicolae Ionescu – Bucureştii de altădată/ Bucharest of yore/Bucarest d'autrefois*, Editura Alcor, Bucureşti, 2000

Cornea, Lucia, *Repertoriul vechilor ateliere fotografice din Oradea 1852-1950/ Repertoire des anciens ateliers photographiques d'Oradea 1852-1950*, Editura Muzeului Ţării Crişurilor, Oradea, 1999

Costinescu, Petre, *Constantin Sturza-Scheianu, Romanian Calotypist*, „History of Photography” Volume 11, Number 3/ July-September 1987

Costinescu, Petre, *Documente în alb-negru. Un fotograf de la sfârşitul veacului trecut: Alexandru Bellu* (Documents in Balck and White. A Photographer from the late 19th century: Alexandru Bellu), Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1987

Drăguşanu, Şerban D., *Editori, fotografi, tipografi în cartofilia românească* (Editors, Photographers, Printers in the Romanian Cartophily), Ediţiile „Colecţionarul”, Bucureşti, 1999

Drianovski, Borislav; Velickova, Tvetana (editors), *Pred fotoobektiva na istoriata. Neizvestni fotografii ot Rusko-turskata osvoboditelna voina 1877-1878 g.*, Varna, 2008

Hochstuhl, Kurt; Wolf, Josef (editors), *Refractări. Willy Pragher – spaţii vizuale româneşti 1924-1944* (Refractions. Willy Pragher – Romanian Visual Spaces 1924-1944), Altip, Alba-Iulia, 2007

Ionescu, Adrian-Silvan, *Arta portretului în fotografia secolului al XIX-lea* (The Art of Portrait in 19th Century Photography), „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, Seria Arte Plastice, tom 34/1987, p. 53-69

Ionescu, Adrian-Silvan, *Early Portrait and Genre Photography in Romania*, „History of Photography. An International Quarterly” Vol.13, No. 4/October-December 1989, p.271-285

Ionescu, Adrian-Silvan, *Începuturile fotografiei etnografice în România* (The Beginning of Ethnophotography in Romania), „Revista Muzeelor” No.1/1991, p.51-62

Ionescu, Adrian-Silvan, *Fotografie și costum în secolul al XIX-lea românesc* (Photography and Costume in 19th Century Romania), Supplement of the „Transilvania” magazine No. 3-4/1995

Ionescu, Adrian-Silvan, *Cruce și semilună* (Cross and Crescent), Editura Biblioteca Bucureștilor, București 2001, p. 159-174

Ionescu, Adrian-Silvan, *Szathmari, War Photographer*, in Adrian-Silvan Ionescu (editor), *Războiul Crimeii. 150 de ani de la încheiere*, Editura Istros, Brăila, 2006, p. 211-237

Ionescu, Adrian-Silvan, *Fotografie und Folklore. Zur Ethnophotografie im Rumänien des 19. Jahrhunderts* (Photography und Folklore. The Ethnophotography in 19th Century Romania), „Fotogeschichte” Heft 103/2007, p.47-60

Ionescu, Adrian-Silvan, *Fotografi itineranți europeni în ținuturile românești (1840-1860)*, (European Itinerant Photographers in the Romanian Lands 1840-1860), in Daniela Bușă, Ileana Căzan (editors), *Curente ideologice și instituțiile statului modern - secolele XVIII-XX. Modelul european și spațiul românesc*, Editura Oscar Print, București, 2007, p. 215-260

Kincses Károly, *A Fotográfus* (The Photographer), in Kincses Károly (editor) *Uralkodók festője, fényképésze: Szathmári Pap Károly*, exhibition catalog Keskemet 2001, p. 29-87

Klein, Konrad, *Fotografische Ateliers in Hermannstadt 1860-1918. Einige Anmerkungen zur Erfassung des historischen Fotomaterials im Hermannstädter Staatsarchiv* (Photographic Studios in Hermannstadt 1860-1918. Some Observations on the Pictures Stored at the Sibiu National Archives), in Monica Vlaicu (editor) *120 de ani de arhivă publică în Transilvania/120 Jahre öffentliches Archiv in Siebenbürgen*, Editura Tennis-Club-Sen, Sibiu, 1996, p.160-169

Klein, Konrad, *Grüß aus dem Bärenland. Siebenbürgen in alten Ansichtskarten* (Greetings from the Bearland. Transylvania in Old Postcards), Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1998

Klein, Konrad, *Foto-Ethnologen. Theodor Glatz und die frühe ethnografische Fotografie in Siebenbürgen*, (Photo-Ethnologist.Theodor Glatz and the Early Transylvanian Ethnophotography), „Fotogeschichte” Heft 103/2007, p.23-45

Popescu, Ioana, *Iosif Berman. A Photo-Album*, Supplement of the Museum of the Romanian Peasant Anthropology Review „Martor”, București, 1998

Roth, András Lajos, *Kováts István - Atyánkfiái, székelék... Udvarhelyszék képekben 1900-1941*, Litera-Veres Kiadó, Székelyudvarhely, 2006

Schuller-Procopovici, Karin, *Ein Land aus dem Bilderbuch. Das Rumänienalbum des Carol Szathmari (1812-1887)*, (A Picture-Book Country. The Romania Album of Carol Szathmari 1812-1887), in Bodo von Dewitz (editor) *Silber und Salz. Zur Frühzeit der Photographie im deutschen Sprachraum 1839-1860*, exhibition catalog, Köln und Heidelberg 1989, p.438-457

Săvulescu, Constantin, *Cronologia ilustrată a fotografiei din România. Perioada 1834-1916* (The Illustrated Chronology of Photography in Romania, 1834-1916), Asociația Artiștilor Fotografi, București, 1985

Ștefănescu, Codrin; Dragomir, Silviu N., *Familia Regală în vechi cărți poștale ilustrate* (The Royal Family in Old Illustrated Postcards), Arvin Press, București, 2007

Țurlea, Stelian; Bădescu, Emanuel (editor), *Bucureștiul în imagini în vremea lui Carol I/ Pictures of Bucharest in the Age of King Carol I*, Editura Fundației PRO, București, 2006, three volumes

Voicu, Iulian; Bădescu, Emanuel, *Regalitatea - o pagină din istoria României/ Royalty - A Page of Romania's History*, Alcor Edimpex SRL, București, 2000

UN TEMOIGNAGE ANGLO-AUSTRALIEN SUR
LA TRANSYLVANIE*

O MĂRTURIE ANGLO-AUSTRALIANĂ
ASUPRA TRANSILVANIEI

Mihai Sorin Rădulescu

Abstract

The article deals with an unknown text about Transylvania and its inhabitants, which is included in the VIIIth tome of the *Abrégé de l'histoire générale des voyages faits en Europe. Suite du voyage en Allemagne* (Paris, Chez Moutardier, Libraire, 1804, pp.351-362), by the anglo-australien scientist Robert Townson (1764-1827). It contains the French translation of his travel account intituled *Voyage en Hongrie*, published in English in London, in 1797, to which a description of Transylvania is added which Robert Townson indicates as a manuscript of prince Francis II Rákóczi. Yet its paternity rests a mystery: who is the real author, Robert Townson, Francis II Rákóczi or even somebody else?

Key words: Transylvania, Robert Townson, Francis II Rákóczi, Hungarians, Romanians, Saxons, Sicules, Dacia, Scythians.

Au début des années '90 le regretté avocat et généalogiste Alexandru V. Perietzianu-Buzău (1911-1995) m'a fait cadeau quelques livres anciens, parmi lesquels le huitième tome d'un *Abrégé de l'histoire générale des voyages faits en Europe. Suite du voyage en Allemagne*, paru à Paris, chez Moutardier, Libraire, 1804, relié avec une *Description succincte du Royaume de Hollande*, traduction du néerlandais, publiée à Amsterdam, chez E.Maaskamp. Le volume a une vieille reliure en cuir sur laquelle est écrit "Royaume de Hollande, Pays-Bas, Londres, Hongrie, Istrie et Dalmatie", et sur la page de titre de la Description de Hollande, l'ancien propriétaire a posé son *ex libris* (sous la forme de l'empreinte d'une estampille): "Biblioteca Alexandru V. Perietzianu-Buzău No. 471". Le livre avait fait partie, comme les autres aussi, de la bibliothèque de son grand-père Ștefan Perietzianu-Buzău (1844-1918), sénateur, caissier de la Ligue Culturelle, souteneur du mouvement d'émancipation des Roumains de Transylvanie. Où est-ce que cette bibliothèque s'est exactement trouvée ? Une carte de visite de ce boyard - avec des

---

* Communication présentée le 21 mai 2008, au XIIIe Colloque annuel du Musée National Cotroceni.

études faites à Paris, comme tant de membres de sa classe - indique en tant qu'adresse "str. Al. Lahovary 30" et selon ce que je sais de son petit-fils, il a érigé la maison rue General Budişteanu qui allait abriter jusque pas longtemps le Musée mémorial du sculpteur Corneliu Medrea. D'ailleurs une coïncidence s'avère peut-être significative: une maison somptueuse dans laquelle a vécu un personnage important, lié en quelque sorte par son activité aux Roumains de Transylvanie, allait abriter pendant quelques décennies le lieu de mémoire d'un artiste originaire de Miercurea Sibiului, établi à Bucarest dès sa jeunesse. C'est dans cette maison qu'a habité aussi Gheorghe Buzdugan, premier-président de la Haute Cour de Cassation, pendant la période dans laquelle il était membre de la Régence, et récemment elle a compté parmi les immeubles revendiqués par la Maison Royale - et retrocédé. Ştefan Perietzianu-Buzău a également été le propriétaire d'un manoir à Beceni (dans le district de Buzău), dans la Vallée du Slănic, où s'est trouvée une partie de sa bibliothèque. Originaire du village de Perieţi (dans le district de Ialomiţa), cette famille de boyards a donné plusieurs intellectuels et hauts fonctionnaires, parmi lesquels l'avocat et poète I. Gr. Perieşteanu et l'ingénieur Alexandru Perieşteanu, directeur aux Chemins de Fer. Une branche de cette famille s'est établie dès le XVIIIe siècle dans le district de Buzău, où le "pitar" Grigore Perieşteanu - marié à Smaranda née FiŃescu - a fondé l'église de Beceni, terre qui allait se transmettre en famille pendant quelques générations, jusqu'à l'instauration du régime totalitaire.

Le fait que Ştefan Perietzianu-Buzău était intéressé à l'histoire des régions au nord des Carpates se voit aussi dans le fait qu'il possédait dans sa bibliothèque les *Mémoires* de François II Rákóczi, avec leur titre exact *Histoire des Révolutions de Hongrie*, publié après sa mort à La Haye, "chez Jean Neaulme", en 1739. Grâce à la générosité de son petit-fils, les tomes III, IV et V sont arrivés en ma possession.

L'*Abrégé de l'histoire générale des voyages faits en Europe* (plus loin l'*Abrégé...*), mentionné plus haut, ayant d'ailleurs sur la contrepage de celle de titre une gravure au visage de l'empereur Joseph II, est le fruit des voyages éclairés d'un personnage dont je ne sais pas s'il a été plutôt britannique ou plutôt australien. Il s'agit du médecin Robert Townson (1764-1827)¹, auteur d'ouvrages de minéralogie (*Philosophy of Mineralogy* et *Tracts and Observations in Natural History*), que certains considèrent en tant que le premier savant de l'Australie et qui a été inclus dans le bienconnu recueil *Călători străini despre Țările Române* (Voyageurs étrangers sur les Pays Roumains)², dans un volume concernant la première moitié

---

¹ Sur la biographie de Robert Townson, *The Australian Encyclopedia*, vol. VIII, Michigan State University Press, sans année, p. 544. Voir aussi *Australian Dictionary of Biography Online Edition*, sur le site <http://www.adb.online.anu.edu.au/biogs/AO20490b.htm>, l'article sur Robert Townson (ici l'année de sa naissance est 1762, avec un signe d'interrogation).

² *Călători străini despre Țările Române* (Voyageurs étrangers sur les Pays Roumains), vol. X, IIeme partie, volume paru par les soins de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu (rédacteur responsable), Bucarest, Editura Academiei Române, 2001, pp. 1174-1178. Malheureusement il y a quelques erreurs dans la présentation de ce pionnier de la colonisation de l'Australie, parmi

du XIXème siècle. Le récit de voyage reproduit là est extrait de *Travels in Hungary with a short account of Viena in the year 1793* (Londres, 1797) et il contient le séjour de Townson à Oradea³, ainsi qu'un bref passage sur les mines de sel du Maramureș⁴. Ce qui ne figure pas dans *Călători străini...* c'est un texte intéressant sur la Transylvanie, contenu dans le huitième tome de l'*Abrégé...*, dans le VIème chapitre⁵, un témoignage qui nous retiendra l'attention en ce qui suit.

Pourquoi est-ce qu'un voyageur anglo-australien était-il intéressé à la Transylvanie? Quel étaient son *background* culturel et sa perception sur cette région tellement éloignée tant de son Yorkshire natal que du Sud-Est de l'Australie, continent découvert presque deux décennie auparavant par le capitaine James Cook, où il s'allait s'établir en 1807? Docteur en médecine à l'Université de Göttingen, Robert Townson a manifesté un intérêt tout particulier - notamment dans les années de sa jeunesse - pour la minéralogie, les sciences de la nature en général. On peut supposer que son voyage n'a pas uniquement eu une motivation culturelle, mais qu'il s'agissait probablement d'une mission reçue de la part du Ministère britannique des Affaires Etrangères et qui avait pour but de chercher des ressources minérales nouvelles. Cela ressort aussi du fait que *Travels in Hungary* (1797), qui contient le récit du voyage fait en 1793, est dédié à "Henry Dundas, One of his Majesty's principal secretaries of state", à qui est également adressé le texte introductif⁶. Dans la vision britannique, l'Europe Orientale - dans lequel entrait peut-être aussi l'Empire des Habsbourg - semble avoir été perçu comme la voie continentale vers l'Inde. C'est comme ça qu'on pourrait expliquer peut-être la phrase du début, ainsi que l'intérêt pour l'Europe Orientale (ou Centrale ou Centre-Orientale), intérêt qui n'a toutefois pas transgressé les Carpates au Sud ou à l'Est: "To Britain, as the mistress of India, the rest of Europe look[s] up for knowledge of that fine country; and our fame, both as a great nation and as a scientific people, requires that this expectation should not be disappointed"⁷. D'ailleurs, le fait que Robert Townson était en fait chargé d'une mission secrète semble avoir été connu par les autorités autrichiennes⁸.

A noter que le volume en anglais *Travels in Hungary* ne contient pas le passage sur la Transylvanie, mais seulement celui sur Oradea, d'ailleurs repris en

---

lesquels ses années de vie. Dans la note biographique son année de naissance n'est pas indiquée et l'année de sa naissance est erronée (1799). En réalité, l'auteur de la présentation dans *Călători străini...* ne semble avoir consulté aucun de ces deux instruments d'information fondamentale et tellement facilement accessibles (à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, même à la section usuelle).

³ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, IIème partie, pp. 1175-1178.

⁴ *Ibidem*, p. 1178.

⁵ *Abrégé...*, pp. 351-362.

⁶ *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*, Londres, Printed for G. G. and J. Robinson, 1797, pp. V-VII.

⁷ *Ibidem*, p. V.

⁸ *Abrégé...*, pp. 324-326.

français dans l'*Abrégé*...⁹. Les pages sur la Transylvanie ont donc un certain intérêt, bien qu'elles soient peu nombreuses et que la vision sur les Roumains soit plutôt négative.

La connaissance des sources n'est-elle pas le moteur principal de l'historiographie? Si on n'acceptiez que des louanges de soi-même et des mots flatteurs, comment seraient les produits de cette science? N'est-il plutôt plus utile de prendre connaissance, de la manière la plus objective possible - tant que nos nombreuses limites humaines nous le permettent - tout ce qu'on a écrit, bien ou mal, sur les Roumains? Robert Townson avait une très bonne opinion sur les Hongrois et une très mauvaise sur les Roumains¹⁰. Cette attitude ressort clairement de son texte que je reproduis en annexe. Je m'empresse d'ajouter que mon intention n'est nullement de diminuer la personnalité de Robert Townson, dont les mérites dans les débuts du développement colonial de l'Australie - notamment dans le domaine de l'élevage des moutons - sont très bien établis. Il s'agit ici d'évaluer correctement son niveau de connaissances à propos d'un espace sur lequel il avait très peu d'informations, car en réalité la question sur la paternité du texte sur la Transylvanie persiste: qui en est-il l'auteur, François II Rákóczi ou Robert Townson ou même quelqu'un d'autre?

Le VIème chapitre de l'*Abrégé* dont il est question ici, a le sous-titre "*La Transylvanie. - Sa description, extraite d'un manuscrit attribué au prince Ragotski. - Pays adjacen[t]s*". En ce qui concerne la forme sous laquelle apparaît le nom du prince François II Rákóczi - "Ragotski" - cela ne nous étonne point. A cette époque-là elle apparaît très fréquemment. "On a donné, sous le nom du prince Ragotski dont nous avons déjà parlé, un ouvrage intitulé: *Testament politique et moral du prince Ragotski*: mais on doute avec raison qu'il en soit l'auteur"¹¹. Il s'agit effectivement d'un écrit apocryphe de François II Rákóczi, ouvrage très rare de nos jours que j'ai pu consulter à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine. Il a été publié posthumément à La Haye, en 1751, "chez Scheurleer"¹², c'est-à-dire 12

⁹ *Ibidem*, pp. 302-303. La brève description de la Transylvanie n'existe non plus dans la version française du récit: *Voyage en Hongrie précédé d'une description de la ville de Vienne, et des jardins impériaux de Schoenbrunn*, traduit de l'anglais par C.Cantwel, enrichi de la Carte générale de la Hongrie (par Math.Korabinsky) et de dix-huit planches, tome premier, Paris, Chez Poignée, Imprimeur-Libraire, an VII.

¹⁰ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, IIème partie, p. 1177.

¹¹ *Abrégé*..., p. 351.

¹² Dans beaucoup d'ouvrages sur François II Rákóczi, le *Testament politique et moral* (plus loin le *Testament*...) n'est pas mentionné, à la différence des *Confessions* et des *Mémoires*. Ces omissions sont probablement dues au fait qu'il s'agissait d'un ouvrage à caractère fortement théologique-philosophique, très probablement dû à un autre auteur, peut-être l'abbé Dominique Brenner, qui se trouvait à Paris, dans l'entourage du prince transylvanien en exil. Sur ce personnage, voir Béla Köpeczi, *Hongrois et Français. De Louis XIV à la Révolution française*, Paris, Editions du CNRS, 1983, pp. 248-249. La couverture du *Testament*... est reproduite comme illustration, fig. 28. Le *Testament*... a été publié en hongrois, ayant le titre *II Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete* - en 1984, à Budapest, traduit par Szávai Nándor et Kovács Ilona, avec une étude et des commentaires par Köpeczi Béla (j'ai appris l'existence de cette édition du [site](http://www.matud.iif.hu/03jun/kopeczi.html) <http://www.matud.iif.hu/03jun/kopeczi.html>).

ans après la parution - toujours posthume et toujours à La Haye - de l'ouvrage majeur de François II Rákóczi, *Histoire des Révolutions de Hongrie*.

L'exemplaire de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine - contenant deux volumes liés en un seul - a une valeur bibliophile particulière. Sur le verso de la page de garde on peut voir l'empreinte d'une estampille à l'*ex libris* "Bibliotheca Schensis" et le blason Sturdza. Il s'agit de la bibliothèque très connue du boyard Dumitru C. Sturdza-Scheianu, d'après le nom duquel on a baptisé l'un des premiers manuscrits en roumain - "Psaltirea Scheiană" -, qui s'est trouvé dans la possession de ce collectionneur et éditeur de documents. Le nom de "Schensis" - forme latinisée *ad hoc* - dérive donc du village de Scheia, dans le district de Suceava, où se trouvait son manoir avec la bibliothèque.

On peut constater que le *Testament*... **ne contient pas** la description mentionnée par Townson!... En comparant le style des *Mémoires* du prince transylvanien à cet écrit, on peut s'apercevoir de la différence de style, visible même sans une analyse plus approfondie. D'ailleurs, voilà que même en 1804, la paternité du *Testament politique et moral* était contestée.

"On lui attribue aussi - continue le texte du voyageur anglo-australien - une description manuscrite de la Transylvanie, avec des remarques sur la Bulgarie, la Valachie [*sic*], la Moldavie, qu'on dit être un des fruits de sa retraite"¹². Vraisemblablement cette description manuscrite n'a pas été publiée et peut-être elle pourrait être considérée comme apocryphe. En tout cas, elle ne semble pas connue, mais vu la vastité de la bibliographie consacrée à François II Rákóczi, une assertion certaine là-dessus serait en quelque sorte risquée.

En ce qui concerne la Transylvanie et les régions avoisinantes, c'est le ton tranchant et négativiste de Robert Townson qui frappe: "Je ne connais, de tous ces pays, que ce que j'en ai lu dans cette relation; et ce que j'en ai lu, ne m'a donné aucun désir d'y voyager"¹³. Les mêmes conclusions se trouvent à la fin du chapitre: "Aucun de ces pays n'a excité ma curiosité, et j'ai borné mon voyage de Hongrie aux principales villes qui bordent le Danube, depuis Presbourg, jusqu'à Belgrade"¹⁴. Ce manque d'intérêt par rapport à la Transylvanie - longtemps principauté autonome sous suzeraineté ottomane -, ainsi qu'à la Moldavie et à la Valachie, pourrait s'expliquer par l'attitude de ce voyageur occidental envers les pays soumis anciennement ou à cette époque-là à l'Empire Ottoman. Robert Townson n'était pas un orientaliste intéressé à connaître l'inédit et le charme de l'Orient - une attitude paradoxale vu que quelques années plus tard il allait s'établir dans la si lointaine Australie.

La "description manuscrite" du prince François II Rákóczi, dans la variante notée par Townson, est tout-de-même un texte intéressant, inégal au point de vue de la valeur de l'information, mais qui mérite un regard de plus près. Le texte du

---

¹² *Abrégé...*, loc.cit.

¹³ *Ibidem*, loc.cit.

¹⁴ *Ibidem*, p. 362.

voyageur anglo-australien apporte à la discussion concernant le statut de la Transylvanie un témoignage en quelque sorte surprenant. Surprenant parce qu'il met l'accent sur l'identité de cette région qui a été dépendante d'entités statales plus grandes: "La Transylvanie, aujourd'hui annexée à la Hongrie, était une portion de l'ancienne Dacie. Les Romains lui donnèrent le nom qu'elle porte, à cause de sa situation au-delà des forêts qui la séparent de la Hongrie. Les lettres et les lois des Grecs s'y introduisirent et s'y conservèrent jusqu'à l'arrivée de Trajan, qui fit la conquête d'un pays que sa situation et ses défilés semblaient devoir rendre inaccessible"¹⁵. Les vestiges grecs anciens sont presque inexistants en Transylvanie, mais la présence de l'idée de la Dacie dans un pareil contexte - dans un livre paru à Paris, en 1804 - est plutôt étonnant. Elle renvoie à nouveau au fait que le daco-roumanisme n'a pas du tout été une création de la génération de 1848 ou même de celle d'avant, que ses racines étaient profondes, la conscience de la latinité n'étant pas une création de propagande tardive. D'ailleurs, c'est toujours dans cette brève description de la Transylvanie qu'on dit que "les Valaques sont un reste des anciennes colonies [*sic*] romaines"¹⁶. Cela n'empêche pas la constatation que "la manière de vivre de cette nation est très sauvage, leurs mœurs très brutes; ils sont privés de religion, d'arts et de sciences: leurs enfan[t]s se baignent dès le bas âge à l'air libre, dans de l'eau chaude, en hiver comme en été. Depuis huit ans jusqu'à douze ou quatorze, ils sont employés à la garde des troupeaux"¹⁷.

Dans l'aperçu sur l'histoire de la Transylvanie sont énumérés, après la domination romaine, celle des Sarmates, des Goths, des Huns et des Magyars. "Jean Corvin, surnommé Huniade", le vainqueur de Mahomet II dans la bataille de Belgrade, est la personnalité envers laquelle se dirigent l'attention et l'admiration de l'auteur de ce texte¹⁸. La brève description de la composition ethnique de la Transylvanie est correcte, tout en mentionnant les Roumains¹⁹. La descendance des Sicules des anciens Scythes tient certainement de l'imaginaire médiéval, mais elle mérite d'être retenue: "Les Sicules habitent le voisinage de la Moldavie, et tiennent leurs assemblées à Neumarck [*sic*], chef-lieu de leur district: ils se croient tous de condition égale, et ne connaissent aucune distinction de noblesse et de rôtur. La distribution des dignités et des charges s'y fait par la voie du sort. Ces peuples descendent de ces anciens Scythes, qui ayant été chassés de la Pannonie s'établirent dans ce pays, et changèrent de nom, pour éviter la fureur des nations qui cherchaient à les exterminer. Leurs mœurs sont encore très grossières, et leur langage se rapproche de celui des Hongrois; mais la prononciation en est plus rude"²⁰. De nouveau, un point de vue en quelque sorte surprenant: celui de

¹⁵ *Ibidem*, pp. 351-352.

¹⁶ *Ibidem*, p. 354.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 354-355.

¹⁸ *Ibidem*, p. 352.

¹⁹ *Ibidem*, p. 353.

²⁰ *Ibidem*, p. 354.

reconnaître la spécificité des Sicules par rapport aux Magyars. Cette identité à part des Sicules est certainement bien connue, mais en général parler d'elle est souvent considéré comme faire de la propagande territoriale. Cependant voici un voyageur occidental de la fin du XVIIIème siècle qui la prenait en considération.

Parmi les ethnies qui peuplaient la Transylvanie, la plupart des renseignements concernent les Roumains, même si on les considérait comme les plus éloignés de la civilisation. La différence est même très significative: sur les Saxons, les Magyars et les Sicules quelques paragraphes²¹, sur les Roumains quelques pages²², ce qui s'explique non pas par des sentiments philoroumaines, mais par fait qu'ils représentaient la population majoritaire et peut-être aussi à cause de leur origine. La nourriture, les vêtements et leur religion étaient rurales. Les hommes de l'Eglise des Roumains sont mentionnés en ces mots: "Ils nomment Popes leurs prêtres. Mais ces Popes ne sont d'ailleurs distingués par rien des autres hommes: ils cultivent leurs champs et gardent leurs troupeaux"²³. Les éléments ethnologiques concernant le mariage et les enterrements sont regardés comme quelque chose d'exotique et même d'obscurantiste: "Toutes les choses qu'ils ne peuvent comprendre, ils les regardent comme des choses surnaturelles. Une éclipse de soleil est un combat de dragons chassés de l'enfer: dès qu'ils voient ce phénomène, ils font beaucoup de bruit et tirent continuellement des coups de fusil, pour empêcher, disent-ils, que ces dragons ne dévorent le soleil, et qu'on ne soit plongé dans une obscurité perpétuelle"²⁴.

On ne parle pas du tout de la Valachie dans cette description, mais si on croirait en la paternité de François II Rákóczi sur le texte, cette absence serait plutôt problématique. Cela à cause du fait que le prince transylvanien a entretenu des relations diverses avec des boyards du Sud des Carpates²⁵. Par contre, quelques données assez générales sont offertes sur la Moldavie, ainsi que sur la campagne de Pierre le Grand²⁶. Le régime politique de la Principauté de Moldavie est synthétisé de la manière suivante: "La Moldavie, qui confine à cette province, a son souverain particulier, qu'on nomme vaivode [*sic*] ou hospodar. Ce prince, grec de religion, est vassal du grand seigneur, lui paye un tribut et lui envoie tous les ans cinq cents chevaux et trois cents femmes pour hommage. Le sultan nomme les princes, qu'il a le

---

²¹ *Ibidem*, pp. 353-354.

²² *Ibidem*, pp. 355-359.

²³ *Ibidem*, p. 357.

²⁴ *Ibidem*, p. 359.

²⁵ N. Iorga, *Francisc Rákóczy al II-lea, înviatorul conștiinței naționale ungurești și români* (François Rákóczy II, le ressusciteur de la conscience nationale hongroise, et les Roumains), dans "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", t.XXXIII, communication présentée à l'Académie Roumaine le 4 juin 1910. N.Iorga parlait de la "conception de Rákóczy de ressusciter la Hongrie des rois indépendants et d'englober en elle, sur la base des souvenirs de leur temps, les enjeux politiques et culturelles des Principautés (p. 28).

²⁶ *Abrégé...*, pp. 359-360.

pouvoir de révoquer quand il lui plaît. Il est vrai qu'il ne peut les choisir que parmi les chrétiens, ni toucher à la religion, ni donner le moindre emploi aux musulmans"²⁷.

APPENDICE

Extrait de „*Voyage en Hongrie*, de Robert Townson, publié à Londres, en 1797", republié en français dans *l'Abrégé de l'histoire générale des voyages faits en Europe*, tome VIII, Paris, Chez Moutardier, Libraire, an XIII - 1804, pp. 351-362:

“CHAPITRE VI

La Transylvanie. - Sa description, extraite d'un manuscrit attribué au prince Ragotski. - Pays adjacen[t]s.

On a donné, sous le nom du prince Ragotski dont nous avons déjà parlé, un ouvrage intitulé: *Testament politique et moral du prince Ragotski*: mais on doute avec raison qu'il en soit l'auteur. On lui attribue aussi une description manuscrite de la Transylvanie, avec des remarques sur la Bulgarie, la Valachie, la Moldavie, qu'on dit être un des fruits de sa retraite. Je ne connais, de tous ces pays, que ce que j'en ai lu dans cette relation; et ce que j'en ai lu, ne m'a donné aucun désir d'y voyager. Voici en substance tout ce que renferme ce manuscrit:

La Transylvanie, aujourd'hui annexée à la Hongrie, était une portion de l'ancienne Dacie. Les Romains lui donnèrent le nom qu'elle porte, à cause de sa situation au-delà des forêts qui la séparent de la Hongrie. Les lettres et les lois des Grecs s'y introduisirent et s'y conservèrent jusqu'à l'arrivée de Trajan, qui fit la conquête d'un pays que sa situation et ses défilés semblaient devoir rendre inaccessible.

De la domination des Romains, elle passa rapidement sous celle des Sarmates, des Goths, des Huns et des Hongrois: un gouverneur mécontent y attira les troupes ottomanes. Jean Corvin, surnommé Huniade, se signala contre les Turcs, et se rendit si redoutable à ces infidèles, que les mères, entendant crier leurs enfan[t]s n'avaient pas de moyen plus sûr pour les faire taire, que de les menacer de l'arrivée de Huniade. Il empêcha Mahomet II de prendre Belgrade, que ce sultan avait assiégée. Il avait gagné des batailles importantes contre les généraux d'Amurat²⁸. Mahomet pleura, dit-on, la perte de ce héros, qui mourut de ses blessures, et se crut malheureux de n'avoir plus de tête assez illustre dans l'univers, contre laquelle il pût tourner ses armes, et venger l'affront qu'il avait reçu à Belgrade. Le pape Callixte²⁹ versa aussi des larmes, lorsqu'il apprit la mort de ce général, et tous les chrétiens en prirent le deuil.

---

²⁷ *Ibidem*, p. 359.

²⁸ Cette forme avec la lettre “a” au début apparaît souvent pour le nom du sultan Murad.

²⁹ Calixte III (Alonso de Borja) (1378-1458), pape entre 1455-1458, l'initiateur d'un projet de croisade contre les Turcs (*Le Petit Larousse*, édition 1995, p. 1212).

Ce pays est administré au nom de l'empereur, par des diètes qui s'assemblent à Herinan-Stadt³⁰ [*sic*]; un commissaire y préside de la part du prince et y expose solennellement ses ordres et ses demandes. On distingue en Transylvanie trois sortes de peuples, les Hongrois, les Saxons et les Sicules. On y voit aussi des Valaques et des Moldaves établis dans des villes écartées, uniquement appliqués aux soins des bestiaux. Toutes ces nations diffèrent par leurs lois, leur langue, leurs habillemen[t]s, leurs moeurs, leurs usages.

Les Hongrois occupent la partie occidentale, qui a pour ville principale Clausembourg [*sic*], située dans une plaine fertile, grande, commerçante et fort peuplée, parce que toutes les religions y sont également protégées. Torda ou Torembourg [*sic*] est une autre ville remarquable par ses salines, ses antiquités romaines, et surtout par l'histoire d'une femme, qui, ayant convaincu son mari d'adultère, obtint de la justice de lui couper la tête elle-même dans la place publique.

Les Saxons possèdent le territoire le plus étendu, le plus riche, le plus abondant en vins, en blé et en pâturages. Ce pays est arrosé par un grand nombre de rivières, et contient des mines d'or et d'argent. La ville capitale de la province se nomme Seben³¹ [*sic*], située sur la rivière de ce nom. Les Hongrois, les Sicules et les Valaques n'en peuvent occuper que les faubourgs: les seuls Saxons peuplent la cité, y ont un collège protestant et une bibliothèque. Cette ville est bien fortifiée, a son château sur une hauteur, comme c'est l'usage, et l'on y tient tous les ans une foire très fréquentée.

Les Sicules habitent le voisinage de la Moldavie, et tiennent leurs assemblée à Neumarck [*sic*], chef-lieu de leur district: ils se croient tous de condition égale, et ne connaissent aucune distinction de noblesse et de rôtur. La distribution des dignités et des charges s'y fait par la voie du sort. Ces peuples descendent de ces anciens Scythes, qui ayant été chassés de la Pannonie, s'établirent dans ce pays, et changèrent de nom, pour éviter la fureur des nations qui cherchaient à les exterminer. Leurs moeurs sont encore très grossières, et leur langage se rapproche de celui des Hongrois; mais la prononciation en est plus rude.

Les Valaques sont un reste des anciennes colonies romaines: la manière de vivre de cette nation est très sauvage, leurs moeurs très brutes; ils sont privés de religion, d'arts et de sciences: leurs enfan[t]s se baignent dès le bas âge à l'air libre, dans de l'eau chaude, en hiver comme en été. Depuis huit ans jusqu'à douze ou quatorze, ils sont employés à la garde des troupeaux. Les jeunes filles sont instruites dans ce qui concerne le ménage; elles dépouillent les coques de soie et la filent. Le blé de Turquie est ce que ce peuple cultive le plus. Ils fabriquent une sorte d'eau-de-vie avec leurs fruits, qu'ils nomment *ratie*, et qu'ils boivent abondamment. Leur nourriture est aussi simple que leur habillement: elle consiste le plus ordinairement en une espèce de pain fait sans levain, et cuit entre les cendres

---

³⁰ La forme correcte est bien sûr "Hermannstadt".

³¹ Le nom hongrois de la ville de Sibiu est "Szeben".

chaudes, qu'il nomment *malai*. Le surplus de leur nourriture est très peu de viande, du lait, du fromage, des haricots et quelques fruits.

A l'égard de leur habillement, il varie beaucoup entre eux: mais le plus communément les hommes portent une espèce de haut-de-chausse de laine blanche, à la manière des Hongrois; des souliers ou pantouffles faits de peau de boeuf non travaillée, une chemise ouverte sur la poitrine, à la manière française, et un justaucorps de laine blanche à manches longues, avec un bonnet fourré ou fait avec de la peau. Les femmes ont de longues chemises qui leur pendent jusqu'à la cheville des pieds, et une sorte de tablier devant et derrière, de couleur, lié par une ceinture; et elles mettent là-dessus une espèce de robe ou casaquin d'un gros drap, qui est toujours plus court que la chemise. La parure des filles consiste en pendants d'oreilles faits avec du similor, en pierres fausses et en perles; elles portent aussi différentes sortes de colliers: cet appareil fait qu'on entend une Valaque endimanchée d'aussi loin qu'on peut l'apercevoir. Ces filles se marient fort jeunes. Nulle part on ne voit une femme désœuvrée: qu'elles marchent ou non, on les voit toujours travailler. Elles apportent ordinairement sur la tête ce qu'elles vont vendre au marché: elles portent quelquefois un enfant sur leur tête, pendant qu'elles ont une quenouille à leur côté, avec laquelle elles filent tout le long du chemin. Ces femmes font elles-mêmes tout ce dont elles ont besoin. A l'exception d'un carême qui leur prend à peu près la moitié de l'année, et que souvent ils observent si rigoureusement, qu'ils n'osent manger ni chair, ni poisson, ni oeufs, ni lait; ils n'ont d'ailleurs aucun autre devoir de religion. Ce carême leur est si sacré, que rien n'est capable de le leur faire modérer ni interrompre. Un voleur même de cette nation, pendant ses brigandages, l'observe très scrupuleusement; et ce qu'il y a de singulier, c'est qu'il dit que Dieu ne bénirait pas ses entreprises sans cela. Dans quelle affreuse barbarie ce peuple n'est-il pas plongé, et combien l'idée de la vertu est méconnu chez lui ! Ils nomment *Popes* leurs prêtres. Mais ces Popes ne sont d'ailleurs distingués par rien des autres hommes: ils cultivent leurs champs et gardent leurs troupeaux.

Les usages et les cérémonies de leur religion ont plus de rapport avec le judaïsme qu'avec la religion chrétienne. Jamais femme parmi eux, n'oserait tuer un animal, de quelque espèce qu'il soit.

Les nouvelles mariées sont voilées le jour de leurs noces. Elles sont obligées de donner un baiser à celui qui leur ôte ce voile; mais aussi elles acquièrent par là le droit d'exiger de lui un présent. Les enterremen[t]s sont ce qu'il y a de plus plaisant parmi eux. Ils transportent leurs morts avec des hurlemen[t]s effroyables: aussitôt que les Popes ont récité quelques prières, on les descend dans la fosse. Pendant ce temps, les amis du mort et les personnes qui étaient de sa connaissance, poussent de grands cris, et lui demandent pourquoi il est mort. Après l'avoir arrangé dans sa tombe, on met sur sa tête une croix et une grande pierre, afin, disent-ils, qu'aucun vampire ne le vienne sucer. On parfume le tombeau et on y verse du vin à dessein de le purifier. Ils retournent à la maison, et font du pain avec de la farine de froment; on le mange dans l'intention de s'attirer la bienveillance de

l'âme du défunt. On va crier sur le tombeau et l'arroser avec du vin pendant quelques jours. Quand un jeune homme meurt, on lui fait les plus grands honneurs: on place sur sa tombe une perche à laquelle la veuve a attaché une couronne de fleurs, un bout d'aile d'oiseau et un morceau de drap.

Le vol et l'adultère ne sont comptés pour rien parmi eux, et cependant, par une contradiction inconcevable, si une fille tombe dans quelque faute contre son honneur, elle est diffamée et regardée comme ayant commis un grand péché. Quant au meurtre, il ne peut être absous par leurs prêtres mêmes; il n'y a que Dieu, disent-ils, qui le puisse. Toutes les choses qu'ils ne peuvent comprendre, ils les regardent comme des choses surnaturelles. Une éclipse de soleil est un combat de dragons chassés de l'enfer: dès qu'ils voient ce phénomène, ils font beaucoup de bruit et tirent continuellement des coups de fusil, pour empêcher, disent-ils, que ces dragons ne dévorent le soleil, et qu'on ne soit plongé dans une obscurité perpétuelle.

Jamais les Valaques n'oseraient se servir d'une broche de hêtre pour faire rôtir leur viande, à cause d'un feu rougeâtre qui circule dans cet arbre au printemps, et par la raison que les Turcs s'en servent pour empaler les chrétiens.

La Moldavie, qui confine à cette province, a son souverain particulier, qu'on nomme vaivode ou hospodar. Ce prince, grec de religion, est vassal du grand seigneur, lui paye un tribut et lui envoie tous les ans cinq cents chevaux et trois cents femmes pour hommage. Le sultan nomme les princes, qu'il a le pouvoir de révoquer quand il lui plaît. Il est vrai qu'il ne peut les choisir que parmi les chrétiens, ni toucher à la religion, ni donner le moindre emploi aux musulmans.

La Moldavie est arrosée par plusieurs rivières, dont la principale se nomme la [*sic*] Pruth. Ce nom rappelle la fameuse campagne de Pierre le Grand³², qui fut sur le point de se rendre prisonnier aux Turcs, campés sur les bords de cette rivière. On sait avec quelle ardeur son épouse Catherine³³, en corrompant le grand visir, sut le tirer de ce mauvais pas. Quelques-uns ont voulu excuser ce ministre; mais le czar, lorsqu'il fit couronner cette princesse, dit expressément qu'elle lui avait été d'un grand secours à la bataille du Pruth, où son armée se trouvait réduite à vingt-deux mille hommes.

Jassy est la capitale de la Moldavie et le séjour de l'hospodar. Quoique d'une grandeur médiocre, sa situation et les ouvrages dont elle est munie, en font une place importante. *Sotzaba*³⁴, autre ville située dans la partie occidentale, est le siège du métropolitain grec, qui prend le titre d'exarque. *Choczim*³⁵ appartient au

---

³² Sur la campagne du Prut, voir, parmi d'autres références possibles, Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor* (L'histoire des Turcs), Bucarest, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, pp. 251-253.

³³ Catherine Skawronska (1689-1727), la seconde épouse (dès 1707) de Pierre le Grand, tsarine sous le nom de Catherine I.

³⁴ C'est-à-dire Suceava.

³⁵ C'est-à-dire Hotin.

grand seigneur, qui y entretient une forte garnison. Les Turcs la regardent comme le rempart de leur empire contre les attaques de la Russie.

Le mont *Hoemus*³⁶ [*sic*], si souvent célébré par les poètes, est situé dans cette contrée, et se nomme *Argentaro*. On rapporte que Philippe de Macédoine ayant ouï dire que du haut de cette montagne on voyait les Alpes, monta sur son sommet; mais il ne put les apercevoir à cause des nuages.

Dans le Sangiacat de Silistrie, jadis habité par les Scythes, on découvre encore quelques restes de la ville de Tomi, aujourd'hui Tomisvar³⁷ [*sic*], près de la mer Noire, où le malheureux Ovide fut exilé et mourut.

Entre Silestrie³⁸ et les embouchures du Danube, on trouve un peuple anciennement venu de la Tartarie asiatique, et dont on vante encore l'hospitalité. Lorsqu'un voyageur, de quelque pays, de quelque religion qu'il soit, arrive dans un village, les pères ou les mères de famille paraissent devant leur porte, invitent avec ins[is]tance l'étranger à entrer chez eux, et le nourrissent lui et son cheval pendant trois jours, avec une générosité dont on voit ailleurs très peu d'exemples. Ils arrangent une cabane uniquement destinée à cet usage, la garnissent de petits lits rangés autour du feu, et le voyageur peut s'en servir à sa commodité.

Voilà ce qu'offre de plus remarquable la relation manuscrite du prince Ragotski. Aucun de ces pays n'a excité ma curiosité, et j'ai borné mon voyage de Hongrie aux principales villes qui bordent le Danube, depuis Presbourg, jusqu'à Belgrade".

- Résumé -

L'article met en lumière un texte inconnu sur la Transylvanie et ses habitants, contenu dans le huitième tome de *l'Abrégé de l'histoire générale des voyages faits en Europe. Suite du voyage en Allemagne* (Paris, Chez Moutardier, Libraire, 1804, pp.351-362), par le anglo-australien Robert Townson (1764-1827). Il s'agit de la traduction française de son récit intitulé *Voyage en Hongrie*, paru en anglais à Londres, en 1797, à laquelle est ajoutée cette description de la Transylvanie, que Robert Townson indiquait comme faisant partie d'un manuscrit du prince François II Rákóczi. Ce texte n'est pas inclu ni dans ses *Mémoires* ni dans ses *Confessions* ni dans son *Testament politique et moral*. La description apocryphe de la Transylvanie contient des considérations historiques et ethnologiques sur tous les habitants de cette région pour laquelle - à la différence de la Hongrie - l'auteur n'a pas eu beaucoup de sympathie.

---

³⁶ "Haemus" était, comme on le sait, le nom antique des Monts Balkans.

³⁷ Il s'agit bien évidemment d'une confusion entre la ville de Tomis (Constanța) et celle de Timișoara (Temesvár, d'où la forme hybride "Tomisvar").

³⁸ C'est-à-dire Silistra.

On parle de l'appartenance antique de la Transylvanie à la Dacie, des dominations successives de cette contrée, des Hongrois, des Saxons et des Sicules qu'on considère en tant que descendants des Scythes. La plupart des renseignements concernent les Roumains dont on reconnaît l'origine latine mais qu'on voit comme une population restée dans un état assez primitif par rapport aux autres population du pays.

La paternité de cette description de la Transylvanie reste - me semble-t-il - plutôt entourée de mystère. Qui est-ce qui en est le vrai auteur, François II Rákóczi, Robert Townson ou même quelqu'un d'autre?

CONSTANTIN A. ROSETTI ET LA RÉVOLUTION DE 1848*

CONSTANTIN A. ROSETTI ȘI REVOLUȚIA DIN 1848

Mariana Neguțu

Abstract

C. A. Rosetti was a remarkable journalist of the revolution, the creator of the 'pașoptist' journal style, which saw in the revolution a way for fulfilling the national unity and independence. He took an active part in the revolution, he wears secretary in the provisional government, but he resigned on June 17th 1848, dedicating himself almost exclusively to the activity of publicist.

Key words: C. A. Rosetti, publicist, revolutionary, Romanian country

Cette année s'accomplissent 160 ans depuis la révolution roumaine de 1848, événement au quel ont participé des jeunes intellectuels qui ont fait leurs études à l'étranger, surtout à Paris, parmi eux étant aussi Constantin A. Rosetti. Ce révolutionnaire impétueux, se trouvant toujours dans une continuelle tension, est né le 14 juin 1816 à Bucarest, dans une famille de boyards, étant le benjamin du *spatar* Alexandre Rosetti. Quand il avait 13 ans son père est mort et alors il a été élevé par son frère, le *serdar* Démètre A. Rosetti et par sa mère, Hellène, née Obedeano¹. L'école primaire il la fait à la maison, ayant comme professeur, parmi d'autres, Eftimie Murgu. Quand celui-ci sera emprisonné à Peste, en 1846, comme suite de sa participation au mouvement révolutionnaire de 1840, conduit par M. Filipescu, il sera visité par C. A. Rosetti. Pendant une année il suit les cours du lycée Saint Sava, prouvant des inclinaisons vers l'histoire, la littérature et le théâtre, jouant même dans des certains spectacles soutenus par les écoliers².

Comme une grande partie des jeunes de sa génération il s'engage, ayant seulement 16 ans, dans la milice roumaine, le nucleus de la future armée nationale, constituée par le Règlement Organique, recevant le grade de «*praporă*». Il est envoyé à Giurgiu avec son escadron, voulant suivre la carrière militaire, étant nommé adjoint du prince régnant Al. D. Ghica³. Esprit capricieux, passionné, il a eu une jeunesse tumultueuse, excentrique. Il vivait plein de joie, dans un continuel

---

* Traducere de George Trohani.

¹ V. Netea, *C. A. Rosetti*, București, 1970, p. 399.

² R. Pantazi, *C. A. Rosetti, gânditorul omul. Studii, antologie și note*, București, 1969, p. 8.

³ M. Bucur, *C. A. Rosetti - mesianism și donquijotism revoluționar*, București, 1970, p. 12.

amusement, pigmenté parfois par de faits imprévoyants - comme par exemple, la coupure des cheveux trop longs des habitants de la ville, disant que c'est un ordre du prince régnant Al. D. Ghica. La vérité est que Rosetti avait eu ses cheveux en boucle coupés, comme suite des ses aventures⁴.

Avec le temps il s'est ennui de ce mode de vie, et au mois d'août 1836 il démissionne de l'armée, étant nommé en 1842 le chef de la police de Pitești. Revenu à Bucarest il est choisi président du Tribunal Commercial. C. A. Rosetti s'impose comme un remarquable représentant de l'esprit concernant la transformation politique et culturelle, qui caractérise la décennie antérieure à la révolution de 1848.

Ensemble avec I. Ghica, N. Bălcesco, Ch. Tell il a une importante contribution à la constitution de la société secrète, "*Frăția*" (La Fraternité), où comme président est nommé I. Ghica et comme secrétaire C. A. Rosetti. En 1844 il part à Paris pour continuer ses études, suivant les cours de Jules Michelet et d'Edgar Quinet, avec le dernier entretenant de même de fortes relations d'amitié. De cette époque date aussi son initiation dans le mouvement maçonnique. A la proposition de Jean Alexandre Vaillant⁵, faite le 10/ 22 mai 1844, „le profane Rosetti” devient membre de la loge „La Rose du Silence Parfait”, fondée en 1812 sous l'obédience de la loge Le Grand Orient de France. Il a été choisi secrétaire adjoint de la Loge, et le 10/22 juillet 1846 il reçoit même une "médaille d'assiduité"⁶.

Mais parce que la maladie de sa mère s'aggrave il est obligé à revenir en Roumanie au commencement de 1845. Il achète l'établissement Fr. Walbaum⁷ et il ouvre, ensemble avec E. Winterhalder⁸, ami du temps du service militaire, une imprimerie, une librairie contenant une salle de lecture, qui devient un centre de propagande révolutionnaire. Ici seront imprimés des nombreux manifestes, les appels du comité de préparation de la révolution.

Il part pour une deuxième fois en France, en avril 1845, où il restera jusqu'en 1847. Ici il poursuit les cours de Jules Michelet⁹ et d'Adam Mickiewicz¹⁰ au Collège de France, professeurs qui exerceront une forte influence concernant sa formation intellectuelle.

En parallèle avec ses efforts pour compléter ses études il a prouvé un fort intérêt en ce qui concerne les actions des cercles radicaux-socialistes français et il poursuivi tout le temps d'avoir des contacts avec les étudiants et les émigrés des

---

⁴ R. Pantazi, *op.cit.*, p. 17.

⁵ Jean Alexandre Vaillant, est venu en Valachie en 1830 et jusqu'en 1834 il a été le directeur du Collège saint Sava.

⁶ D. Berindei, *Revoluția română din 1848-1849. Considerații și reflexii*, Cluj-Napoca, 1997, p. 82.

⁷ Fr. Walbaum a imprimé, en 1842, "Annuaire de la Principauté de Valachie".

⁸ E. Winterhalder (1808-1889), économiste, journaliste, homme politique, écrivain. Venu en Valachie en 1829.

⁹ Jules Michelet (1798-1874), historien et publiciste français qui a soutenu l'Union des Principautés Roumaines.

¹⁰ Adam Mickiewicz (1798-1855), poète, écrivain et révolutionnaire polonais.

peuples opprimés. La plus importantes réussites de ces années (1845-1846) la représentée la constitution de la Société des Etudiants Roumains, qui a organisé une bibliothèque roumaine et a milité pour l'union politique de tous les roumains. Il a été choisi comme secrétaire de cette société. La rédaction du fameux *Appel* a eu comme résultat des vifs discussions parmi les membres de la société.

Son mariage avec Marie Grant¹¹, au mois d'août 1847, dans un moment de sa vie quand il "luttait pour discipliner sa vie, cherchant à pour travailler en vue de la sauvegarde de la patrie", ainsi comme il disait lui-même, constitue un pas important en ce qui concerne la formation de sa personnalité.

1848 trouve C. A. Rosetti en pleine activité préparatrice pour la révolution, recevant de la part du Comité révolutionnaire la charge de soulever la population de Bucarest. À la fin de 1847 et au commencement de 1848 les réunions de la Société secrète "Frăția" se tenaient dans sa maison, jusqu'au moment quand elle a été mise sous la surveillance de la police et les réunions on du se tenir dans la maison des Golesco, où a été choisi même un comité révolutionnaire, formé des frères Bălcesco, Brătiano et Golesco, de J. Ghica et C. A. Rosetti, qui a été nommé trésorier. Il ramassait l'argent en vue d'un achat d'armes. On avait établi aussi une parole: quand Rosetti aurait écrit sur un billet "Donnez au porteur un saucisson (*ghiuden*) et deux saucisses" signifiait "Donnez-lui de l'argent pour des armes"¹². Suspecté pour son activité il a été emprisonné pendant la nuit du 9 vers le 10 juin 1848. Mais le 11 juin, quand commence la révolution à Bucarest, se trouvant encore en prison il est libéré est nommé préfet de police.

Le déclenchement de la révolution à Bucarest lui a rempli le cœur de joie et d'espoir, affirmant pour cela „... Le jour du 11 juin, est le jour de la création, le jour de la liberté, de l'égalité et de la fraternité ...Aujourd'hui, le 11 juin, est le jour heureux quand la liberté est entrée triomphante dans notre capitale. Seulement la joie et la fraternité on voit entre tous les habitants. Les rues de Bucarest vibrent des cris de joie, l'étendards de la liberté flotte d'une manière grandiose, les cloches sonnent et leur son d'airain répandit la nouvelle de la régénération du peuple roumain dans toute la cité, qui aujourd'hui mérite son nom, vrai ville de la joie"¹³. Le 12 juin apparaissait sous la rédaction de C. A. Rosetti "Pruncul Român", le premier journal de la révolution, ayant lieu ainsi l'inauguration non seulement d'une nouvelle ère dans la publicité roumaine, mais de même un nouveau chapitre dans sa vie de journaliste. Le pathos révolutionnaire rosettien enthousiasmait et fascinait le peuple, et "Pruncul Român" devenait le miroir et le moniteur de la révolution. Dans son premier article il lançait un appel "*Envers nos frères de*

---

¹¹ Elle était la sœur du secrétaire du consul anglais à Bucarest, Effingham Grant, qui en avait tout près de Bucarest un atelier pour l'assemblage et la réparation des machines agricoles. Le nom du quartier et du pont Grant vient de son nom.

¹² R. Pantazi, *op.cit.*, p. 14.

¹³ "Pruncul Român", du 12 juin 1848. Il s'agit d'un jeu de mots en roumain - bucurie (joie) - Bucarest.

Moldavie” en les appelants à la lutte pour l’unité, anticipant ainsi avec quelques années son activité pleine d’énergie pour l’Union. Union qui dans sa conception devait devancer la réalisation de l’unité étatique de tous les roumains... “unissez-vous avec nous, vos frères de l’autre côté du Milcov, au-dessus de ses ondes nous vous étendons nos bras, voulant de tout cœur vous donner le baisers de la fraternité et de la liberté. Les habitants de la Munténie et de la Moldavie sont des frères, une seule nation, unissez-vous avec nous... élançaient l’étendard de la liberté et obtenaient les saints droits. Unis nous serons plus forts, unis nous resterons ensemble contre n’importe quel ennemi de notre liberté ... Vive la Roumanie”. On doit remarquer le fait qu’à-peu-près dans tous ses articles Rosetti utilisait comme nom du pays le mot de “Roumanie” et il faisait référence autant à la Munténie qu’aux autres provinces roumaines. „Pourvu que la Roumanie soit tout à fait libre, qu’elle soit grande et forte, il faut absolument qu’elle s’unis avec la Moldavie. Les habitants de la Munténie et de la Moldavie constitue une seule nation, ils portent le même nom plein de gloire de roumains, ils parlent la même langue, ils ont la même religion, les mêmes intérêts, ils ont souffert les mêmes malheurs et ils ressentent le même besoin d’améliorer leur sort, ils constituent, dans un mot, un seul corps”¹⁴.

Après l’abdication du prince régnant Georges Bibesco il est choisi secrétaire dans le Gouvernement provisoire nouvellement constitué, mais le 17 juin il démissionne, en s’occupant à-peu-près exclusivement de la publicité, au service de la révolution. Ses articles du “Pruncul Român”, sa correspondance de l’été 1848 mettant en évidence son attitude avancée pour l’époque, malgré certaines inconséquences. Il se prononçait pour l’abolissement des privilèges féodaux, pour des reformes démocratiques dans le domaine de la vie économique, sociale et politique.

En ce qui concerne l’abaissement de l’inégalité sociale, l’attitude de Rosetti était claire, de même en ce qui concerne la nécessité de sauvegarder les conquêtes révolutionnaires, la liberté et la souveraineté nationale. En liaison avec le problème de la mise en possession ses idées trouvaient nécessaire une collaboration dans l’esprit d’un romantisme, qui n’était pas explicable dans les conditions d’alors. Il était d’accord pour la constitution d’une Commission de la propriété, et le discours inaugural il le tien le 9/21 août, en qualité de directeur du Ministère de l’intérieur¹⁵. Dans son discours il s’adressait aux représentants des paysans soulignant d’une part l’important rôle qu’ils avaient dans la société roumaine, mais “...vous devez comprendre, qu’ainsi comme il n’était pas juste avant de travailler jour et nuit plains de transpiration et de n’avoir rien, de même aussi maintenant il n’est pas juste a prendre sens droit et sens dédommagement la fortune des autres...”.

En même temps il s’adressait aux propriétaires en leur disant “la partie la plus intelligente de la nation” en leur demandant “...n’oubliez pas que Dieu a fait la Terre pour tous, seulement la propriété ennoblie le cœur et si tous les cœurs ne

¹⁴ *Ibidem*, nr. 13 du 13 juillet 1848.

¹⁵ D. Berindei, *op.cit.*, p. 276.

seront pas nobles, vous serez toujours prêt à perdre tout lors de n'importe quel invasion étrangère ...”¹⁶. Pendant la révolution il se préoccupera non seulement de l'amélioration de la situation économique du paysan, mais de même de celle politique et culturelle, militant, entre autres, pour le développement de l'enseignement dans les villages.

Partisan ardent de l'abolissement des privilèges féodaux, dans l'article *Despre arderea Regulamentului Organic*, publié dans “Pruncul Român”, le no. 37 du 7 septembre 1848, il présentait en détail cet événement. “Le jour de hier, 6 septembre, est un des jours mémorables qui restent inoubliable dans les annales du pays... Le Peuple, apprenant que les ennemis de la Roumanie désiraient imposer de nouveau le règlement, la loi qui temps de 17 années a apporté le malheur du pays ... a demandait la brûlure et l'anathème du Règlement et de l'Archondologie.” A cet important événement on participé - d'après les dites de Rosetti plus de 5.000 personnes, malgré le mauvais temps, il pleuvait averse. Et l'article souligne, plus loin, la solennité de cet événement - “Autant qu'à dure cet acte solennel (la prononciation de l'anathème par le métropolitain) tout le peuple restait tête nue et agenouillé...”.

Il a été le plus prodigieux journaliste de la révolution, le créateur du style publicitaire quarante-huitard, qui a vu dans la révolution un moyen d'accomplissement de l'unité et de l'indépendance nationale. Il a milité pour la collaboration avec les révolutionnaires moldaves réfugiés pendant l'été de 1848 en Bucovine. D'après ses affirmations une des causes de la défaite de la révolution a été l'absence des liaisons plus étroites entre les moldaves et les valaques.

Rosetti soulignait, dans un article intitulé *Cine a făcut revoluția* (Qui a fait la révolution), publié dans “Pruncul Român”, du 28 juillet 1848, le rôle joué par le peuple qui a été “la source de la force du gouvernement et la grandeur de tout les faits du temps du développement de la révolution. Qui a fait la révolution, sûrement que la nation, car 10 et 20 et 100 rebelles, par toute leur activité, n'auraient pas pu renverser tellement de gouverneurs. Ainsi donc, la révolution a été faite par toute la nation...”.

Les actions de C. A. Rosetti du temps de la révolution ont déterminé G. Ibrăileanu d'affirmer que “il a été le plus avancé de ceux de la génération de 1848” et ses idées “caractérisent la génération quarante-huitarde plus que n'importe qui”. Arrêté en septembre 1848 ensemble avec d'autres révolutionnaires, il réussit d'évader, avec l'aide de sa femme, et après beaucoup de péripéties il arrive en France. L'exil en France a duré environ 9 ans, temps pendant le quel il a été préoccupé d'orienter et d'organiser du point de vue politique l'émigration roumaine, des moyens par les quels il fasse connu et qu'ont puisse aider les aspirations du peuple roumain. Ainsi, au mois de juin 1849, comme suite de ses actions, se constitue à Paris le Comité Démocratique Roumain, ayant comme membres Basile Mălinesco,

---

¹⁶ R. Pantazi, *op.cit.*, p. 119.

Démètre Brătiano, Jean Voinesco II, le quel par des notes envers les cabinets européens, les diplomates et la propagande publicitaire se proposait d'actionner et d'aider la cause du peuple roumain. Faisant part du commandement de l'émigration roumaine, il créa, ensemble avec les frères Brătiano, César Bolliac et Georges Crețianu la revue "Republica Română", qui était une matérialisation de son idée considérant la constitution d'une république roumaine. Cette revue a représentait la plus importante réalisation éditoriale et rédactionnelle des années de l'exile¹⁷.

Il continuera son activité de publiciste dans le journal "Românul", qui apparaîtrait depuis le 9/21 août 1857, journal qui milite pour l'union des roumains. En 1858 il constitue la Société d'aide réciproque des travailleurs des imprimeries, la première société roumaine de ce genre, lui étant choisi comme président.

La vie de C. A. Rosetti a été fortement liée des événements politiques et culturels de l'époque de son temps. Ainsi, en 1866, en qualité de ministre des Cultes et de l'Instruction Publique (pour la deuxième fois, car il a occupé la même mission au mois de mai 1860) il milite et il prend l'initiative concernant la constitution de la Société Littéraire Roumaine, dans le cadre la quelle il aura une riche et variée activité.

Le 9 mai 1877, comme président de la Chambre des Députés il en a la grande satisfaction de conduire les travaux de l'Assemblée Nationale, qui proclame l'indépendance, et en suite, pour une courte période, il devient maire de la capitale. Du mois de mars jusqu'en novembre 1878 il est nommé ministre de l'intérieur, fonction qu'il détiendra, pour quelques mois, et en 1881.

Le 9/21 août 1881 s'accomplissaient 25 années d'apparition du journal "Românul", publication qui a soutenue d'une manière constante les grands événements historiques du temps: l'union des principautés et l'indépendance d'état de la Roumanie, ainsi que la formation d'un esprit patriotique et combatif. Dans ses articles publiés dans ce journal il a souvent prit la défense des peuples opprimés. Les révolutionnaires polonais, bulgares, serbes, grecs ont souvent fait appel a ce quotidien pour exprimer leurs revendications et pour dénoncer les opprimassions a quel ils étaient soumis. Sans fatigue il a milité pour des étroites liaisons entre les révolutionnaires et pour une action commune de ceux-ci. Ses relations, surtout avec les révolutionnaires italiens étaient bien connues dans tous les cercles conspiratifs de l'Europe. Le banquet organisé a cette occasion représentait aussi le point culminant de sa vie, constituant un couronnement de son activité politique et publicitaire, une consécration sur le plan national de la lutte d'un demi siècle pour la liberté, l'union et l'indépendance. Dans le toast tenu à cette occasion Jean I. Câmpineano affirmait "... parler de C. A. Rosetti - c'est a parler non seulement de l'homme de la presse, mais aussi de l'homme de toute notre époque contemporaine, de l'homme de l'histoire de demain"¹⁸.

---

¹⁷ V. Netea, *op.cit.*, p. 445.

¹⁸ *Ibidem*.

En 1882 il démissionne de la présidence de la Chambre des Députés et il part en France pour quelques mois. Comme suite de certaines divergences et malentendus, en 1884 il quitte le Parti Libéral. Depuis plusieurs années il souffrait d'une maladie des poumons, maladie qui s'était aggravé en 1884, et le 5 avril 1885 il s'éteignait "... disparaît ainsi le penseur, le publiciste, l'homme politique, celui qui avait lutté avec abnégation pour la liberté, recommandant jusqu'à sa dernière seconde à ces survivants qu'ils aiment le peuple et qu'ils luttent avec passion pour le bien être de tous ... disparaît celui qui jouissait du respect des cercles progressistes de l'étranger, qui voyaient en lui l'un des plus importants hommes d'état de la Roumanie moderne"¹⁹.

C. A. Rosetti a resté dans la conscience des contemporains et des générations qui ont suivi comme un remarquable journaliste, créateur de style, homme politique, participant impétueux à la révolution de 1848, vaillant lutteur pour l'union des principautés et pour la conquête de l'indépendance d'état de la Roumanie, fondateur d'institutions culturelles et artistiques, son nom étant associé aux plus importants moments historiques de son temps.

- Résumé -

C. A. Rosetti a été un remarquable chroniqueur de la révolution de 1848 dans les journaux de l'époque, le créateur du style publicitaire quarante-huitard, qui a vu dans la révolution un moyen d'accomplissement de l'unité et l'indépendance nationale.

Il a participé d'une manière active à la révolution étant nommé secrétaire du gouvernement provisoire. Mais le 17 juin il donne sa démission et il se dédie à-peu-près exclusivement à publier dans le journal "Pruncul Român" ses idées révolutionnaires.

Toute sa vie il a été en liaison avec les événements politiques et culturels de l'époque, restant dans la mémoire de ses contemporains et de ses descendants comme un remarquable homme des lettres, créateur de style, homme politique, participant actif à la révolution de 1848, lutteur pour l'union des principautés et la conquête de l'indépendance de la Roumanie.

---

¹⁹ R. Pantazi, *op.cit.*, p. 46.

**QUELQUES PORTRAITS DES FEMMES
DE LA FAMILLE GOLESCO
CÂTEVA PORTRETE DE FEMEI DIN
FAMILIA GOLESCU**

Raluca Velicu

Abstract

The 19th century was a time of profound changes for the whole European continent. In Romania, the 1848 revolution created the basis of the modern Romanian state. In the middle of these tempestuous events, the women from Goleescu family permanently supported and encouraged their husbands, sons and brothers, during the difficult moments of the fight to accomplish their revolutionary ideals. At their husbands side, as devoted mothers, wives and daughters but also as firm patriots, Goleescu women represented outstanding figures of this revolutionary process.

Key words: Familia Goleescu, Zinca, Zoe, Ana Racovita, Femeile Goleescu

Au XIXe siècle, en Moldavie et Valachie, ont eu lieu des majeurs changements dans la mentalité comme suite de la pénétration de l'influence du mode de vie occidental. Ces transformations concernent, entre autres, surtout la Femme, celle qui, petit à petit, évadera du corsète du milieu domestique pour pénétrer dans l'univers mondain, où elle va occuper une importante place. Quoique sens droits politiques, les femmes de cet espace, arriveront, par leur éducation et érudition acquise d'en avoir une o intense activité dans le domaine culturel. Elles feront des donations, elles auront des places très importantes dans les comités de patronage¹.

Loin rester des simples éléments décoratifs des salons mondains, les femmes roumaines appartenant à cet effervescent XIXe siècle seront impliquées d'une manière active dans la vie politique comme suite de leur propres manifestations. Un exemple dans ce sens représente la famille Goleesco, qui abonde de remarquables personnages féminins.

Zoé ou Zinca Goleesco un symbole de cette période, la mère des frères Stefan, Nicolas, Radu et Alexandre est, probablement, la plus fameuse femme de l'époque. Née pendant les années de la domination des phanariotes, aux environs

---

¹ V. Diculescu, *Viața cotidiană a Țării Românești în documente 1800-1848*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1970, p. 235.

de 1792², elle a vécu les événements qui l'ont marquée, mais en même temps l'ont renforcée moralement. Elle s'est mariée avec Dinico Golesco quand à peine elle accomplissait 13 ans, et bientôt elle donna la vie à un premier enfant, Anne. Nous ne pouvons savoir sûrement si ses idées libérales ont été influencées par son mari. Après la naissance de son dernier enfant, Alexandre C. Golesco, les deux époux vivront séparément, Zoé restant à Golești. Dans sa correspondance, Dinico Golesco est mentionné une seule fois „en liaison avec une dette d'argent de celui-ci”³. Il voyagera en Europe, dépensant une grande partie de sa fortune.

Pendant le règne d'Alexandre Démetre Ghica, Zoé Golesco elle se présente comme une femme belle, élégante, qui fréquentait les bals de Bucarest, étant en même temps très habille dans les affaires de la maison et des ces propriétés foncières: „Ce que fait la Golesco ne défait personne”, disait une de ses aides.

La mère des Golesco a éduqué ses enfants de telle mesure que ceux-ci sont devenu des figures légendaires du moment révolutionnaire de 1848, événement pendant le quel, quoique encore très jeunes, ils ont eu des implications décisives⁴. Elle a encouragé ses fils à croire dans „l'avenir de la Roumanie”, aidant de toutes ses forces la lutte de ceux-ci et des autres exilés roumains pour l'accomplissement des idéaux de la révolution⁵. Elle a été la haute de Charles Ier, lors de son premier repos pendant son chemin vers Bucarest, en 1866. Après un mois, le futur Roi de la Roumanie lui écrivait, a Zoé Golesco, une lettre de remerciement dans la quelle il demandait indulgence pour le retard de sa reconnaissance, et comme souvenir du séjour dans son bon domaine, il lui envoyait sa première photo faite a Bucarest⁶. Une copie d'après le tableau du temps de la jeunesse de Zinca Goleso sera commandé par Charles Ier et mit sur un des murs du Château Peleş.

Leur sœur, **Anne-Lelița**, il paraît qu'elle n'a reçu d'autre enseignement que le grec, chose habituel pour le temps. Elle écrivait ainsi comme elle parlait. Toute sa correspondance nous fait témoins „de son cœur tendre et sensible, de son esprit sincère et droit”⁷. Elle encourageait ses frères, elle aidait leurs idéaux: „Comment désiraient vous d'obtenir une Constitution ainsi comme nous l'avons demandé, sens que les roumains versent leur sang?”⁸.

Mariée avec l'*ispravnic* de Craiova, Alexandre Racovitza, „descendant des Racovitza de Moldavie”⁹, Anne habitait avec sa famille la „Capitale des Bans”, d'où

² G. Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești*, Bucarest, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939, p. 4.

³ *Ibidem*, p. 5.

⁴ Ioana Părvulescu, *În intimitatea secolului 19*, Bucarest, Ed. Humanitas, 2008, p. 114.

⁵ Dan Adrian Arsenie, *Din corespondența inedită a Zincai Golescu (1849-1853)*, dans la revue „Restituiri”, no. 1-2/ 2007.

⁶ Ioana Părvulescu, *op.cit.*, p. 115.

⁷ G. Fotino, *op.cit.*, vol. I, p. 8.

⁸ *Ibidem*, p. 129

⁹ *Ibidem*, p. 7.

elle écrivait „je voudrais déménager à Bucarest, pour échapper de cette prison”, qui est Craiova¹⁰. Après la Révolution, Anne ensemble avec ses filles s’est retiré dans la résidence de Golești, vivant avec l’espoir a revoir le plus vite possible ses frères qui se trouvaient en exil a Brousse. Restée seul et sans aide, avec les soins de la terre sur ses épaules, Anne-Lelița était de plus en plus inquiète a cause de sa mère, partie maintenant a Constantinople „pour mettre en liberté ses fils et les prendre avec elle dans le pays”, mais aussi a cause d’un autre fils Constantin, „de quel elle ne savait plus rien, ni même s’il était encore en vie”¹¹.

En ce qui concerne cette chose, Anne écrivait a son frère Stefan Golesto : „Mon pauvre Costache je ne sais pas même où il se trouve maintenant. Avant il était avec ceux de Transylvanie, maintenant on di qu’il est dans l’armée hongroise. Se garçon a déci de lutter, mais, comme Roumain, avec qui il lutte ? Moi-même je m’étonne quelle force ma donné Le Bon Dieu. Je ne sais pas si mon fils vie, maman est loin, de même mes frères et pourtant je ne désespère pas et je dis qu’après la pluie vient le beau temps. Ainsi donc croyons en Bon Dieu et nous vivrons tous ensemble”¹². Aimant le peuple et le pays de même comme sa mère, Anne Racovitza conseillait ses frères qu’ils ne se laissent pas attirés par les intrigues des ennemis et qu’ils restent unis dans leurs actions: „Croie moi que je suis en état de supporter n’importe quoi, mais je ne peu pas supporter la critique de vos faits et que vous ne servaient pas comme il faut le pays, vous qui vous en avez tout sacrifié pour elle”¹³.

Dans une des lettres envers ses oncles, **Alexandrine-Luța**, la fille d’Anne, raconte le retour des armées tsaristes, comme suite de la victoire contre la révolution hongroise: „Les armées du Tsar sont retourné en Valachie et elles ont recommencé leur ancienne pérégrination d’un endroit à l’autre. Le Pays assez pauvre doit encore donner a manger et a une armée d’occupation”¹⁴. Esprit sincère et tendre, Alexandrine avait hérité l’art d’écrire de sa grande mère. A moins de 16 ans elle était malheureuse „parce que la patrie gémi dans les chaînes” et enquête par le fait que „il n’y a pas personne pour sauvegarder notre sainte cause, car tous les hommes de bonnes foi sont en exil”.

Les jours s’écoulaient difficilement a Golești, et les seules caresses étaient les lettres ; seulement elles renforçaient les esprits de la famille répandues par tout, devant les nouvelles épreuves qui suivront. Celui qui facilitait la correspondance entre les Golesto était Effingham Grant, le secrétaire du consulat anglais, le frère de Marie Rosetti. Il a soutenu la famille quand celle-ci en avait des grands malheurs, alors quand toutes les connaissances ou les anciens amis reniaient les

---

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Anastasie Iordache, *Pe urmele Goleștilor*, Bucarest, Ed. Sport-Turism, p. 214.

¹² G. Fotino, *op.cit.*, vol. II, p. 301.

¹³ *Ibidem*, p. 376-377.

¹⁴ Anastasie Iordache, *op.cit.*, p. 216.

Golesco¹⁵. A Zoé Golesco, chaque fois qu'elle passait par Bucarest il lui mettait la maison à sa disposition. Il a obtenu de l'argent pour aider Stefan et Nicolas, qui se trouvaient à Paris.

„Nous sommes beaucoup redevable à ce jeune - écrivait Anne Racovitza à son frère Stefan - frère avec nous s'il était, il n'aurait montré une plus grande amitié et sympathie. Il a offert à ma mère même sa bourse, quand elle était contrainte à partir sans un sou. Que tu lui écrives et lui remercies”¹⁶. Effingham Grant a fait part de la famille Golesco par son mariage avec Zoé Racovitza, une des filles d'Anne Racovitza.

Pendant les longues soirées d'hiver, elles se ramassaient devant le feu du poêle du petit salon la maman, la fille et les petites filles, les petits fils et Anne Racovitza. Elles écrivaient et récrivaient des lettres.

La venue de „Mamicuța” dans la „forteresse de la liberté”¹⁷ de Golești a constitué un moment de grande joie. Toute la journée a régné une atmosphère de gaieté générale.

Protestant contre la fête dédiée au jour onomastique du tsar, Bucarest, les petites filles Golesco reviendront à la campagne, au commencement du mois de décembre 1849. Félicie Racovitza écrivait à ses oncles qu'elle ne pouvait rester dans la Capitale pour „assister dans la ville à l'apothéose de celui-ci”, pendant que sa sœur, Hélène trinquait avec quelques amis, un verre à l'honneur de Stefan et de Nicolas Golesco „pour le mépris de tous les cosaques du monde”¹⁸. Zoé Racovitza était d'avis que „seulement une guerre pourrait mettre fin aux souffrances et à ce déplorable état des choses”. Ainsi, en face d'autant d'injustices et actes d'oppression, „la République de Golești” recouvrait l'imbattable armée des petites révolutionnaires.

Félicie Racovitza, „notre plus beau bijou”, ou „le président du tribunal”, comme on lui disait à la maison, se laisse de même découvrir par sa correspondance avec ses oncles. Parfois naïve, autrefois doctrinaire, souvent donnant des renseignements, elle écrit avec la croyance „dans la bonté de Dieu et la justice de son pays”¹⁹.

Une des activités de l'infatigable Zinca Golesco, pour ce délecter et se rappeler des souvenirs, est le soin du jardin de la résidence, dont l'aspect s'était complètement changé depuis elle l'avait en charge. „Celui-ci il n'est plus la cour non soignée dans laquelle vous vous enfoncez dans l'herbe jusqu'aux genoux - écrivait Alexandrine-Luța à ses oncles - c'est un beau jardin avec des rangées de fleurs, et avec des abris recouverts de verdure, où pendant les grandes chaleurs

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ G. Fotino, *op.cit.*, vol. II, p. 281.

¹⁷ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 219.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ G. Fotino, *op.cit.*, vol. I, p. 130.

vous pouvez vous retirer et goûter la fraîcheur du printemps”²⁰. Les femmes du village ont suivi l’exemple de Zoé, prenant le goût des fleurs, mais aussi le port du costume populaire. Chaque femme de la résidence avait son costume national qui était souvent porté, surtout en été. Les femmes du village commencèrent à les imiter, brochant des chemises, preuve du bon exemple: „Nous mêmes - écrivait Catinca Rosetti - nous nous avons fait un costume et nous allons souvent le porter en été. Certaines paysannes ont commençaient nous imiter et elles se sont fait des chemises avec des motifs décoratifs”²¹. **Catinca Rosetti**, „la petite comtesse” comme on lui disait, futur épouse de Radu G. Golesto, écrit soi en cherchant les mots, soi d’une manière ironique, avec des idées et des tournures de phrase comme Zoé Golesto. Parfois elle est pleine de fureur, grognant contre les français „que jadis elle les aimait tellement”, et souvent contre les russes „qu’elle désire les voir exterminés”²².

Les Golesto aimaient les habitants des villages, ils considéraient le paysan comme un représentant des vertus du peuple, digne de tout le respect et de leur attention²³. „Un pays qui en a des pareils paysans - disait Alexandrine Luța - sera récompensé pour ses souffrances. Pour en avoir confiance dans l’avenir de ce pays, il faut bien la connaître, et bien la connaître, signifie à connaître les paysans, la plus grande partie de la population”²⁴.

Les femmes de l’époque d’alors, comme d’ailleurs toute la société, se divisaient en diverses sympathies: russophiles, austrophiles ou turcophiles. L’idéologie révolutionnaire qui triomphait dans la correspondance des Golesto avait un seul ennemi: „Le Muscadin” (Le Russe), „Le Colosse du Nord... l’ennemie de la liberté”. Espérant dans une future guerre russo-turc, Zoé Golesto insistait ses fils à persévérer dans la croyance d’un meilleur avenir, avenir qu’on ne doit pas beaucoup attendre: „que Dieu fasse que la fâcherie de Sa Majesté moscovite aille jusqu’à déclarer la guerre à Sa Majesté ottomane ... La guerre peut être changera et l’état actuel des choses de notre pays dans un heureux avenir”. A la fin de 1849, arrivée à Bucarest grâce à la permission d’Omer Pacha, après moins de trois le général russe Lüders lui met en vigueur qu’elle doit quitter la capitale et aller à Golești. L’affront n’a pas été oublié par „mămicuța”. On dit qu’alors quand Lüders a annoncé sa visite chez Zoé Golesto, à l’occasion de la mesure prise contre elle, elle a donné ordre que tous les meubles du salon soient enlevés, à l’exception d’un grand fauteuil sur le quel elle s’est assise, et cela pour qu’elle ne soit pas obligée d’inviter le général à prendre place²⁵.

Un jour est arrivé à la résidence un ancien prisonnier, participant à la révolution, qui racontait aux fillettes, provoquant des éclats de rire, comment un

---

²⁰ Anastasie Iordache, *op.cit.*, p. 222.

²¹ G. Fotino, *op.cit.*, vol. I, p. 133.

²² *Ibidem*, p. 131.

²³ Anastasie Iordache, *op.cit.*, p. 223.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ G. Fotino, *op.cit.*, vol. I, p. 123.

jour, les prisonniers de Văcărești ont enivré la garde russe en commençant par a leur expliquer la Constitution. Et comme elles étaient fiers et pleines d'admiration „les petites révolutionnaires” quand elles ont appris que Scarlat Turnavito, l'un des prisonniers, a crié au russe qui le conduisait à l'interrogatoire: „Ne me touche pas avec tes pattes, car je suis libre”²⁶. Des pareils moments qui en avaient lieu dans la tranquillité de la résidence de Golești étaient en mesure a soulager le désir a voir ceux bien aimés. Une occasion de joie a été aussi le mariage d'une des filles d'Anne Racovitza, Zoé, avec Effingham Grant. Pour cet événement, Stefan Golesto écrivait a sa mère qu'il pourrait venir en secret dans le pays. „Que Dieu me garde - elle écrivait - a te voir ici, dans ton pays, avant sa totale évacuation des troupes ennemies! Et sous n'importe quel déguisement tu viendras, je ne veux pas te voir et t'embrasser avant le départ de tous les Cosaques”²⁷.

Zoé Racovitza, „la petite républicaine”, écrivait maladroitement, faisant parfois la haute politique en ce querellant tête à tête avec l'Europe qu'elle ne l'a comprend pas comment elle se trompe en ce qui concerne la force de la Russie, qui - elle le disait - „n'est qu'une ombre de force”²⁸.

Plus rarement écrivait la petite fille **Anne Racovitza, mariée Davilla**, une jolie fille, „ayant un large front, des cheveux noires, des vifs et habiles yeux, avec une élégance et fierté dans sa tenue”²⁹. Le mariage avec le médecin français Charles Davilla a suivi les habitudes roumaines d'un mariage a la campagne : Anne habillée dans un costume populaire et ayant sur sa tête un flot de fils d'or, et monsieur le docteur de la France récitant des vers populaires: „Și cu apă nencepută/ să spăl fața ta plăcută”³⁰ (avec une eau non commencée que je lave ton beau visage). De même que sa grand mère, elle soutien de tout son cœur son mari, elle s'implique dans le travail de l'Asile de fillettes fondé par lui, elle a soin de la maison et des enfants, en l'attendant des lointains endroits.

Pendant ce XIXe siècle, dominé par des hommes, les plus importants rôles des femmes ont été ceux de mère, épouse, fille et sœur. Les femmes Golesto, forts esprits, ont accompli avec devoir ces rôles justement pendant l'époque qui était d'avis que la femme est plus fragile qu'une fleur. Mais elles ont eu la force et la résistance a surmonter tous les événements: guerre, exil, prison, croyant de tout cœur dans un meilleur avenir. Soutenant les grands idéaux, ces femmes ne sont pas resté seulement a l'ombre de leur mari, enfants, frères ou oncles, beaucoup de fois elles ont été celles qui on fait l'ombre.

²⁶ G. Fotino, *op.cit.*, vol. I, p. 116.

²⁷ *Ibidem*, p. 142.

²⁸ *Ibidem*, p. 130.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Ioana Pârvulescu, *op.cit.*, p. 118-119.

Et quel meilleur nom nous pouvons donner à ce siècle, après que nous avons présenté la fermeté et la force des Femmes Golesco : le siècle des Mères, le siècle de la Confiance, le siècle des Nations et de la Volonté à changer le monde.

- Résumé -

Vu en ensemble, le XIXe siècle a été une période de profondes transformations au niveau de tout le continent européen. En Roumanie, la révolution de 1848 constitue le fondement de la formation de l'état roumain moderne. Au milieu de ces profondes transformations, les femmes de la famille Golesco ont soutenu et encouragé sans arrêt leurs maris, fils, frères pendant les lourds moments qui ont eu lieu pendant les luttes pour l'accomplissement des idéaux révolutionnaires. Mères, épouses et filles dévouées, mais véhémentes patriotes, les femmes Golesco ont représenté, avec leurs maris, des marquantes figures du temps de ce révolutionnaire processus.

**REPERE ISTORICE ÎN MEMORIA ARTEI ROMÂNEȘTI -
REVOLUȚIA DE LA 1848**
**HISTORICAL MARKS IN THE MEMORY OF ROMANIAN ART -
THE REVOLUTION OF 1848**

Doina Pungă

Abstract

It may say that, beside journalism of the time, literature and music, painting, drawing and even the beginnings of statuar art, wear the impact of the sentiment of history and unconditional implication in the hot atmosphere of the 1848 year.

Ion D. Negulici, Barbu Iscovescu, Constantin Daniel Rosenthal, Costache Petrescu, Petre Mateescu, Vasile Mateescu, Ioan Costandea, Mișu Popp, were directly involved in fitting up and in the development of the Revolution in Țara Românească and Transylvania. They were among the organizers of popular demonstrations and fests, they had certain contributions in preparing and starting the Revolution, rendered homage to the leaders in effigy - portraits on which the need of the Romanian nation for moral references is constantly turning.

Romantic through destiny and death, through sensibility, pathos and action, painters, sculptors, drawers, revitalised for a short time the artistic discourse and pleaded for freedom, equality and democracy, having a distinct place in the history of Romanian art especially through the unmistakable style of direct participation in making history.

Key words: Ion D. Negulici, Barbu Iscovescu, Constantin Daniel Rosenthal, Costache Petrescu, Petre Mateescu, Vasile Mateescu, Ioan Costandea, Mișu Popp

În aprecierea și descifrarea unor destine artistice sincrone cu Revoluția de la 1848, pe fondul unui civism asumat cu responsabilitate, dar și cu un evident patos romantic, este necesară aducerea în prim plan a schimbărilor substanțiale pe care această pagină din istoria României le-a adus în concepția despre artă a timpului și a personalităților, care au contribuit la moderna ei reformulare.

Se poate spune că, alături de publicistica vremii, de literatură și de muzică, pictura, grafica și chiar începuturile artei statuare, poartă amprenta sentimentului istoriei și a implicării necondiționate în actualitatea fierbinte a anului 1848. Așa cum aprecia istoricul de artă Dan Zamfirescu, exista “o febră a ieșirii din vechile coordonate culturale, și de a crea altele, pe măsura imperativelor naționale și culturale ale veacului”.

Ataşaţi unui timp istoric scurt, de mare densitate politică şi tensiune spirituală, artiştii paşoptişti au aderat cu entuziasm la înfăptuirea programului politic al Revoluţiei, lărgind semnificaţia social-istorică şi finalitatea educativă a artei. Revoluţia de la 1848 a potenţat capacitatea de implicare civică a conştiinţei artistice româneşti şi a reprezentat un fundal ideatic pe fondul căruia a apărut o generaţie distinctă - generaţia artiştilor paşoptişti, profund ataşată idealurilor de **Dreptate**, „această stea strălucitoare, care luminează omenirea şi o povăţuieşte ca oamenii să fie mai întâi slobozi şi de-o potrivă” şi **Frăţie**, „acest sentiment străbun românesc [care] leagă inimile pentru obştescul folos”¹. În acest context, Nicolae Bălcescu² a fost, cu siguranţă, personalitatea emblematică cu cea mai puternică înrăurire asupra creaţiei artistice.

Ideile revoluţionare şi mişcarea artistică, care şi-a aflat un loc distinct în evoluţia picturii, graficii şi sculpturii româneşti, au ajuns astfel la un punct de convergenţă şi de sincronizare perfectă, fenomenul caracterizând de altfel arta europeană a momentului, în ansamblul ei. Ca urmare s-a instaurat în arta românească un nou statut ideologic al portretului de factură Biedermeier, al compoziţiilor istorice şi alegorice, persistent în timp, cu sugestii pentru noi forme de expresie şi abordări stilistice în anii care au urmat Revoluţiei, înainte şi după Unirea Principatelor Române. S-a impus aşadar un nou crez artistic, printr-o conjugare fericită între actul participării la viaţa naţiunii şi actul creaţiei, susţinute în permanenţă de controlul atitudinii civice şi de autoanaliză.

Ion D. Negulici, Barbu Iscovescu, Constantin Daniel Rosenthal, Costache Petrescu, Petre Mateescu, Vasile Mateescu, Ioan Costandea, Mişu Popp, au participat nemijlocit la pregătirea şi desfăşurarea Revoluţiei în Ţara Românească şi în Transilvania. Ei s-au aflat între organizatorii manifestaţiilor şi serbărilor populare, au avut atribuţii precise în pregătirea şi declanşarea Revoluţiei, au omagiat conducătorii în portrete-efigie către care s-a întors mereu permanenta nevoie de repere morale a naţiunii române. Ei sunt aceia care au dedicat idealurilor pentru care luptau compoziţii alegorice, cu mesaje puternice, care subliniau prin forţa penetrantă a imaginii necesitatea instaurării libertăţilor democratice, a instituţiilor naţionale, necesitatea unirii teritoriilor româneşti, recunoaşterea drepturilor naţiunii române din Transilvania.

Alături de ei, Constantin Lecca, Gheorghe Năstăseanu, Theodor Aman, Gh. M. Tătărescu, August Strixner, au susţinut ideile şi programul Revoluţiei printr-o valoroasă serie de picturi, desene, acuarele şi litografii sau prin acţiuni şi declaraţii directe, formulate cu claritate.

O cronică artistic-interpretativă a Revoluţiei de la 1848 şi o activitate de o excepţională dăruire a impus memoriei colective numele lui **Ioan D. Negulici**

¹ xxx, *Anul 1848 în Principatele Române*, tomul I, Bucureşti, 1902, p. 567.

² *Nicolae Bălcescu*. Miniatură în ulei pe metal; 14,6 x 10,2 cm.; nesemnat, nedatat; Biblioteca Academiei Române (BAR), Cabinetul de Stampe.

(1812-1851), tânărul remarcat de comitele și omul de litere Scarlat Roset³ și de Maria Rosetti, în al cărei atelier de țesături și broderie a început să-și exerseze talentul, desăvârșindu-și personalitatea artistică la Iași, în preajma pictorului italian Niccolò Livaditti (1804-1860), refugiat politic din grupul carbonarilor, și la Paris, în atelierele pictorilor Léon Cogniet (1794-1880) și Michel Martin Drolling fiul (1789-1851).

La Iași i-a cunoscut pe Vasile Alecsandri și Alexandru Ioan Cuza, iar în capitala Franței, unde a ajuns pentru prima dată în 1833, a întâlnit grupul tinerilor studenți români cu vederi progresiste, care locuiau în pensiunea Ducolombier din strada St. Hyacinte, Cartierul Latin - Ion Ghica, Alecu G. Golescu, Nicolae Kretzulescu, Dimitrie C. Brătianu⁴.

Ion D. Negulici s-a alăturat, atras de C. A. Rosetti, intelectualilor români cu vederi politice înaintate⁵. Cunoscut și apreciat ca traducător din limba franceză, a avut o susținută activitate politico-culturală în cadrul „Societății Literare”, societate întemeiată de Ion Heliade Rădulescu, care masca gruparea secretă „Frăția”. Focul din 23 martie 1847 i-a distrus lucrările artistice, fiind despăgubit de Comisiunea de ajutorare cu suma de 8000 lei. În anul 1848, concretizând programul cultural al lui Ion Heliade Rădulescu, care preconiza ca traduceri publicate în populara colecție "Biblioteca Enciclopedică" să fie însoțite de „icoane”, Negulici a realizat litografiile în peniță pentru traducerea „Călătoriilor lui Gulliver”, de Jonathan Swift, după ediția Fournier-Ainé, apărută în 1838, cu ilustrații de Jean-Ignace-Isidore Gérard Grandville (1803-1847). Arta lui Negulici ca ilustrator și autor de „vignete” a fost imediat elogiată în ziarul „Curierul Românesc”, nr. XX, din 1848.

A luat parte la ședințele din casele Goleștilor, în februarie și mai 1848, ascultând proiectul de Proclamație al lui Nicolae Bălcescu și a participat la alcătuirea Comitetului revoluționar. Urmărit și percheziționat pentru activitatea conspirativă în zilele de 3 și 7 iunie, a scăpat cu ajutorul dat de *Aga Iancu Manu*, pe care l-a și portretizat într-o remarcabilă pictură⁶.

Negulici s-a aflat pe stradă în zilele de 11 iunie, călăuzind mulțimea spre palatul domnitorului Gheorghe Bibescu (1804-1873), și 19 iunie, chemând populația să lupte pentru eliberarea membrilor Guvernului provizoriu. A fost numit, prin decretul nr. 3037, din 23 iunie, „ocârmuitor” al județului Prahova și a ieșit cu stindardul în piața Ploieștiului în zilele de 28-29 iunie, vorbind mulțimii la vestea

³ *Comitele Scarlat Roset*. Miniatură în acuarelă pe carton; 14,6 x 10,2 cm.; nesemnat, nedatat. BAR, Cabinetul de Stampe (provine din colecția Dinu Rosetti).

⁴ Maria Ioniță, *Contribuții la iconografia de la 1848*, „Muzeul Național”, vol. VII, București 1983, p. 213-214, nota 15.

⁵ Lucia Dracopol-Ispir, *Pictorul Negulici*, București, 1939, p. 103.

⁶ Paul Rezeanu, *Poziția artiștilor noștri plastici față de Revoluția de la 1848*, „Comunicări, Seria Istoria Artei, VI”, Academia Română, Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie, Craiova, 1968, p. 6, nota 3, p. 7, nota 4.

că Guvernul provizoriu s-a refugiat la Rucăr. În septembrie 1848 a luat drumul exilului, la Brașov și apoi la Brusa.

Consecvența artistului în realizarea unei galerii reprezentative de portrete desenate sau pictate ale personalităților, care au inițiat, au înfăptuit și s-au sacrificat pentru Revoluție, acoperă o perioadă de timp, care cuprinde anii petrecuți la Paris, activitatea de revoluționar, exilul la Brașov și la Brusa. Negulici a cuprins în această galerie portretul de tinerețe al lui *Dimitrie C. Brătianu* (realizat la Paris în anii 1835-1837 sau 1841-1842)⁷, al lui *C. A. Rosetti în uniformă de aghiotant* (1839), portretul în creion al pictorului *Constantin Daniel Rosenthal*, datat „1844”, cu însemnarea ulterioară „Pictoru Rosenthal/ spînzurat de Unguri (18)48”⁸, portretul lui *Ion Heliade Rădulescu* (pictat la Brașov), portretele în acuarelă și creion ale lui *Ion Niță Magheru* (Brusa 1849)⁹, *Alexandru Zanne* (inginer și publicist, membru al Societății Studenților Români de la Paris, Brusa 1849)¹⁰, *Cristian Tell*, *Nicolae Pleșoianu*, portretul pictat al lui *Nicolae Bălcescu*.

Un portret mai puțin citat realizat probabil în 1848, din patrimoniul Muzeului Național de Artă al României, evidențiază personalitatea lui *Costache Duca*¹¹, investit cu lenta tricoloră a Revoluției, "ocârmuitor" al județului Ilfov și membru al "Direcției emigraților" la Brașov, nepotul doctorului Apostol Arsachi, om politic cu vederi conservatoare. Costache Duca s-a refugiat ulterior la Brusa, unde s-a bucurat în continuare de prietenia lui Negulici și de aprecierea lui Ion Heliade Rădulescu.

Înainte de a trăi drama exilului la Brusa, unde s-a stins din viață, Ion D. Negulici s-a refugiat în 1848 la Brașov, unde i-a întâlnit pe revoluționarii refugiați din Țara Românească, dar și pe conducătorii români ai Revoluției din Transilvania. Aici a început să lucreze, împreună cu Barbu Iscovescu, un *Album* adesea citat, care trebuia să cuprindă portretele litografiate ale revoluționarilor de la 1848. Deși pictorul C. I. Stăncescu afirma că artistul a executat la Brașov portretele lui *Nicolae Bălcescu* și *Ion Heliade Rădulescu*, litografiate ulterior în anii 1850-1851, din *Albumul* proiectat nu s-a păstrat decât portretul litografiat al revoluționarului sârbo-croat

⁷ Maria Ioniță, *Contribuții la iconografia de la 1848*, "Muzeul Național", vol. VII, București 1983, p. 213-214; Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2008, repr. p. 86: *Dimitrie C. Brătianu*, creion pe hârtie, 24,5 x 17,5 cm, nesemnat, nedatat (1835-1837), Muzeul Național de Istorie a României (M.N.I.R.).

⁸ *Pictorul C. D. Rosenthal*. Creion pe hârtie; 30,5 x 20,5 cm; semnat și datat dr. jos, în creion: Negulici 1844; datat ulterior și însemnare autografă, stg. jos, în creion: Pictoru Rosenthal/ spînzurat de Unguri (18)48. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁹ *Ion Niță Magheru*. Acuarelă și creion pe hârtie. 28,5 x 23 cm.; semnat, datat și localizat, stg. jos, în creion: Negulici/ 1849/ Brussa. BAR, Cabinetul de Stampe.

¹⁰ *Alexandru Zanne*. Acuarelă, tuș și creion pe carton; 26 x 21, 4 cm.; semnat și datat stg. jos, în creion: Negulici/ 1849/ Brussa. BAR, Cabinetul de Stampe.

¹¹ *Revoluționarul Costache Duca*. Creion; 28,8 x 22,4; nesemnat, nedatat; însemnare pe marginea de jos, în creion: Duca, nepotul lui Arsache/ de Negulici. Muzeul Național de Artă al României (M.N.A.R.), Cabinetul de Desene și Gravuri.

*Giovanni Battista Bencich*¹² de Negulici și portretele realizate de Barbu Iscovescu, litografiate după desenele originale la Paris, pe o singură planșă comemorativă.

Portretele pictate sau desenate de Negulici, unele în vederea multiplicării prin tehnica litografiei, sunt opere remarcabile și pentru farmecul lor expresiv, pentru desenul precis și corect, pentru structura armonioasă a formei și finețea reprezentării, cu subtile nuanțări și pasaje valorice.

După cinci luni de exil la Brașov, artistul a plecat la Constantinopol, ca „musafir” al sultanului, fiind internat la Brusa, unde a desenat și figuri ale localnicilor. Înainte de a muri, în scrisoarea din 21 februarie 1851, adresată lui Ion Heliade Rădulescu, și-a exprimat din nou, convingător, principiile democratice pentru care a militat: „Eu mai întâi sunt român, prin urmare am amor propriu național....sunt democrat; principiile îmi sunt „Dreptate, Frăție, Datorie”, căci „acela care luptă pentru o cauză nu mai este al său, ci al principiilor al căror apostol s-a făcut”¹³.

Cel care a scris necrologul pictorului a fost Grigore Zosima. A murit joi, 5 aprilie 1851, și a fost înmormântat la Constantinopol. Într-o scrisoare din 9 aprilie 1851 a lui G. I. Crețescu, adresată de la Constantinopol lui Constantin Ipătescu, fratele exilaților Nicolae și Grigore Ipătescu, se menționează că Negulici „a fost petrecut până la mormânt, pe lângă arhieru și alți popi greci, și de părintele Znogoveanu, care a venit de o săptămână aici”.

Portretizat de Negulici, revoluționarul **Alexandru Zanne** este autorul desenului documentar intitulat *Mănăstirea Sinaia*. Aparținând generației instruite în atmosfera de emulație patriotică a școlilor naționale, asimilându-și concepția despre istorie a "Daciei Literare", Zanne a cunoscut în timpul studiilor la Paris figuri remarcabile ale Revoluției de la 1848, pe Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, Dimitrie Brătianu.

În vara lui 1848 a publicat în coloanele "Poporului Suveran" și ale "Învățătorului Satului", alături de Cezar Bolliac, Nicolae Bălcescu, Dimitrie Bolintineanu și Costache Aristia, pledoarii consacrate așa-numiților “rebeli”. Ocupând un loc de frunte în istoria presei românești progresiste, în mișcarea de propagandă organizată de revoluționari, A. Zanne a fost angajat pe deplin în lupta politică.

Refugiat după înfrângerea Revoluției la Brașov și apoi la Brusa, s-a consacrat organizării tuturor emigranților români sub o conducere unică, așa cum îi mărturisea prietenului său, Nicolae Bălcescu.

Întors în țară după 1859, și-a continuat activitatea de inginer și publicist. Desenul din colecția Cabinetului de Desene și Gravuri al Muzeului Național de Artă al României, reprezentând *Mănăstirea Sinaia*, datat "1865", aparține perioadei în care a fost efor și director al Spitalelor Civile - monumentul intrând după

¹² *Giovanni Battista Bencich*. Litografie în cretă pe hârtie; 20,5 x 17,1; semnat și datat, litografiat, stg. jos: Negulici; dr. jos: 1849; semnătura personajului portretizat, litografiată, centru jos: Gio Batta Bencich. BAR, Cabinetul de Stampe.

¹³ C. D. Aricescu, *Corespondența secretă și acte inedite ale capilor revoluției române de la 1848*, tomul III, ediția a II-a, București, 1892, p. 15, 17.

secularizarea averilor mănăstirești sub protecția Eforiei respectivelor Spitale. Document al interesului și dragostei inginerului Zanne față de vestigiile istorice ale țării sale, desenul înfățișează Sinaia înainte de a fi recunoscută "comună urbană" și înainte de a fi început seria de construcții, care vor transforma locul din jurul mănăstirii în domeniu privat al Coroanei Regale.

Pictor romantic și revoluționar, evreu născut la Budapesta, român prin adopțiune, **Constantin Daniel Rosenthal** (1820-1851) a studiat la Viena, petrecând câteva luni și în Anglia. A ajuns la București în 1842, la îndemnul lui Negulici, pentru ca la sfârșitul anului 1844 să se afle la Paris. Este momentul în care a avut prilejul să îi cunoască pe tinerii români veniți la studiu, viitorii capi ai Revoluției din Țara Românească. A devenit, probabil, membru al „Societății Studenților Români” de la Paris și a pictat o serie de portrete compoziționale, în care se pot recunoaște figurile prietenilor săi români: *C. A. Rosetti în camera sa de la Paris*¹⁴, *Trei revoluționari*, în care apar C. A. Rosetti, V. Mălinescu și Rosenthal¹⁵ sau *Natură statică cu craniu*, în care apar șase portrete, printre care se regăsesc figurile lui Rosenthal, Gh. Magheru și N. Bălcescu¹⁶. Tot în această perioadă, în 1846, a pictat și un portret al lui *Nicolae Bălcescu*¹⁷.

O prietenie exemplară îl va lega de C. A. Rosetti, prietenie care îi va defini destinul și cursul ulterior al scurtei sale vieți. Un alt *Portret al lui C. A. Rosetti*, stând în fotoliu, pictat probabil în anul 1849, se află în colecția Muzeului Municipiului București¹⁸. Rosenthal a fost alături de cauza românilor, de idealurile și crezul politic al lui Rosetti, Bălcescu, al fraților Golești. Nu a fost străin de existența și de activitatea „Frăției”, implicându-se cu fervoare în activitățile de pregătire și susținere a Revoluției.

În iulie 1847 s-a întâlnit cu Rosetti la Mehadia și l-a însoțit la București¹⁹. În casele acestuia a asistat la ședințele „Cercului Literar” și ale „Societății Literare”. A participat, de asemenea, la întrunirile conspirative convocate la librăria lui Rosetti și Winterhalder, pe Podul Mogoșoaiei, l-a ajutat pe Rosetti să strângă bani pentru fondul revoluționar și a împărțit documentele, pe baza cărora membrii „Frăției” își cumpărau pe ascuns pistoale și puști.

Ziua de 11 iunie 1848 l-a găsit la București. Artistul a fost prezent la marea adunare populară pe Câmpia Filaretului, iar la 18 iunie a solicitat Locotenenței

¹⁴ Paul Rezeanu, *Poziția artiștilor noștri plastici față de Revoluția de la 1848*, „Comunicări, Seria Istoria Artei, VI”, Academia Română, Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie, Craiova, 1968, p. 13, 49, nota 14.

¹⁵ *Idem*, *op.cit.*, p. 13.

¹⁶ Paula Constantinescu, *Date noi referitoare la opera lui C. D. Rosenthal*, în „Revista Muzeelor”, anul III, nr. 2, București, 1966, p. 113-118.

¹⁷ Paul Rezeanu, *op.cit.*, p. 14, 49, nota 16.

¹⁸ Ioana Cristea, Aura Popescu, *Gheorghe Tătărescu și contemporanii săi*, Muzeul Municipiului București (MMB), București, 2008, repr. p. 241: *Portretul lui C. A. Rosetti*, ulei pe pânză lipită pe lemn, 24,5 x 19,5 cm.; semnat și datat stg. jos, cu ocră: Rosenthal 1849 (?).

¹⁹ Paul Rezeanu, *op.cit.*, p. 14, 49, nota 17.

Domnești a Țării Românești cetățenia valahă. Aceasta i s-a acordat prin Decretul nr. 394, din 2 august 1848, publicat în “Monitorul Român” nr. 9, din 9 august 1848, „considerând talentul d-lui Constantin Rozental, pictor istoric, considerând că a luat partea cea mai activă la revoluția noastră și dovezile ce a dat că se simte ca un adevărat Român”²⁰. Decretul a fost semnat de Ion Heliade Rădulescu și de Christian Tell. Activitățile pentru care a fost solicitat au fost dense și foarte diverse. Se cunoaște faptul că Rosenthal a făcut parte la sfârșitul lui iulie din delegația plecată la Giurgiu pentru a-l primi pe Soliman Pașa. Trebuia să îi facă portretul, despre care nu se știe dacă a fost sau nu realizat. Sunt însă memorabile cuvintele adresate lui Rosetti, cuprinse în scrisoarea din data de 28 iulie: „...Admir tot mai mult, pe zi ce trece, poporul valah. Ce inteligență! Ce blândețe!...Nu vă puteți închipui cât sufăr pentru cauza voastră. Nu m-aș fi crezut atât de valah. Patria mea este Valahia, prietenul meu ești tu”²¹.

Pentru a marca importanța sosirii lui Soliman Pașa la București, Ministrul Trebilor din Lăuntru a hotărât ridicarea unui arc de triumf și a trimis în acest sens o adresă Sfatului orășenesc din București, prin care se cerea să se pună la dispoziția lui Rosenthal toate materialele necesare.

Călătoria sa la Giurgiu, în luna septembrie, a avut un evident caracter de propagandă. Se crede că pictorul “făcea parte din delegația condusă de N. Goleșcu și care obținuse din partea lui Omer Pașa scrisori de recomandare pentru a susține pe lângă vizir cauza revoluției”²². Pe 19 septembrie a fost însă arestat și închis la Giurgiu împreună cu fruntașii revoluției, aduși de la București. Eliberat pe 24 septembrie, la intervenția consulului austriac din București, care continua să-l considere supus al Imperiului Austriac, Rosenthal a insistat să rămână cu tovarășii săi. Împreună cu Maria Rosetti, pe care a întâlnit-o la Giurgiu, a urmat ambarcațiunile cu arestați în susul Dunării, spre Vidin, pentru a-i ajuta sau chiar a-i elibera, așa cum s-a și întâmplat la Svinița, lângă Orșova.

Rosenthal a fost nevoit, ca proscris, să ia calea exilului spre Paris, prin Budapesta și apoi prin Elveția. Mereu a avut cu el o imagine a Republicii, pe care a visat-o și o „cutiuță cu pământul sfânt al Patriei”, așa cum nota în scrisoarea din 11 decembrie 1850, trimisă lui Rosetti: „Dacă ai ști cu câtă admirație contemplu aceste jucării frumoase, de câte ori am îmbrățișat mica republică și cutiuța cu pământ sfânt, singurii prieteni pe care îi am în jurul meu!”²³.

În 1848 a pictat *Portretul lui Nicolae Goleșcu în costum de vânătoare* și a ridicat statuia *România eliberată* în curtea Vorniciei, al cărei soclu apare în acuarela

²⁰ xxx, *Anul 1848 în Principatele Române*, tomul III, București, 1902, p. 162.

²¹ George Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești - Boierii Golești*, 1939, p. 189-190.

²² Dan Grigorescu, *Trei pictori de la 1848*, București, 1967, p. 198.

²³ Paul Rezeanu, *op.cit.*, p. 25, 51, nota 33.

*Eliberarea Țiganilor*²⁴ a lui **Theodor Aman** (1831-1891). Tânărul artist, înscris în „clubul revoluționar din Craiova”, după cum atestă faptul că a semnat o petiție colectivă adresată Locotenentei Domnești în data de 4 august 1848²⁵, a reprezentat în fața statuii scena primirii actelor de dezrobire emise de „Comisia liberării robilor” îmbogățind arhiva de imagini cu un moment important din concretizarea reformelor politice ale Revoluției. Un exemplar din seria acestor „acte la mână”, semnat de Ioasaf Znagoveanu, Cezar Bolliac și Petre Poenaru, pe numele lui „Oprea Petre ...de ani 20”, care „intră de acum înainte în clasa locuitorilor liberi ai țării Românești”, se află în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României²⁶. În lucrarea „Les Principautés Danubiennes”, Jules Michelet s-a referit la autorul monumentului ca fiind Rosenthal, un „artist distins”, care „improvizase la București Libertatea, pe care o adora un popor întreg”²⁷.

Statuia a fost distrusă din ordinul lui Emanoil Băleanu în ziua de 28 iunie, zi în care guvernul revoluționar a părăsit pentru un timp Bucureștiul. Lucrările de demontare au fost comentate vehement, ca un act de vandalism, în numărul 8-10 din 6/ 18 iunie al ziarului „Pruncul Român”, dar cetățenii Bucureștiului au păstrat multă vreme în amintire statuia din curtea Vorniciei.

Înălțarea monumentelor de for public a reprezentat de altfel o parte din programul politic al Revoluției de la 1848, care își află fundamentarea în istorismul și romantismul tematic al operei lui Gheorghe Asachi, Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, Ion Heliade Rădulescu. Într-un discurs ținut la data de 15 august 1848 pe Câmpia Libertății de la Filaret, Cezar Bolliac susținea realizarea statuilor lui *Mihai Vitezul*, *Tudor Vladimirescu* și *Gheorghe Lazăr*, pentru care Guvernul Provizoriu angaja finanțarea din partea statului.

Constantin Daniel Rosenthal a realizat prima pictură cu imaginea alegorică a României, *România rupându-și cătușele pe Câmpia Libertății*, în august 1848. În titlul lucrării apare numele de **România**, o aluzie la dorita Unire a Principatelor Române, iar pe corpul României se înfășoară drapelul tricolor. Comitetul revoluționar de la Paris a hotărât litografierea picturii în 1850, ca material de propagandă. Văzută probabil de Jules Michelet, acesta scria în 1852: „... un tablou excelent, de o tinerețe, de un farmec de necrezut; înfățișează România pe Câmpia Libertății unde o sută de mii de oameni înconjurau tribuna...”²⁸. Pictura a fost litografiată la Paris, de litograful Leray, în atelierul lui Bertauts, din strada Cadel, nr. 11.

La Paris, în 1850, Rosenthal a conceput pictura *România revoluționară*, având-o ca model pe Maria Rosetti (1819-1893), născută Grant, sora secretarului

²⁴ *Eliberarea Țiganilor*. Acuarelă; 22,6 x 22,4; semnat dr. jos, cu negru: Aman; nedatat (1848). M.N.A.R., Cabinetul de Desene și Gravuri.

²⁵ xxx, *Anul 1848 în Principatele Române*, tomul III, București, 1902, p. 200-201.

²⁶ Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, Muzeul Național de Istorie a României, repr. p. 38.

²⁷ Petre Oprea, *Date noi cu privire la activitatea artistică a lui C. D. Rosenthal și N. Popescu*, în „Revista Muzeelor”, nr. 1, 1964, p. 33.

²⁸ Paul Rezeanu, *op.cit.*, p. 22, 23, 51, nota 27.

consulului englez la București, Effingham Grant. Portretul alegoric, cu un elan romantic evident și gestică semnificativă, evocă momentul dramatic al luptei din 13 septembrie, din Dealul Spirii. Tot la Paris a pictat o lucrare astăzi pierdută, cu familia Rosetti într-un interior, în care apare și autoportretul său.

Pictor și participant la evenimentele internaționale, pictorul Rosenthal își mărturisea crezul artistic: „O vreme am pictat tablouri sentimentale și am crezut că aceasta este vocația mea... Mai târziu am văzut că revoluția ne-a zdruncinat, că revoluția a intrat în sufletul meu...; am simțit și simt încă înclinarea pentru tablouri caracteristice. Nu pot să creez decât figuri de femei, mame care să ne îndrepte corupția, figuri eroice, nobile și blânde în același timp”.

Constantin Daniel Rosenthal a solicitat Comitetului revoluționar de la Paris o misiune specială pentru sine, convins că „revoluția va veni și România va reînvia”. În mai 1851 a plecat spre Transilvania „pentru a putea face propagandă în favoarea unirii tuturor românilor”²⁹. La Budapesta a fost însă arestat de poliția imperială, avertizată de Ludovic Bonaparte. Torturat, a murit în noaptea de 22 spre 23 iulie 1851, refuzând trădarea tovarășilor de luptă.

Barbu Iscovescu (1816-1854), al cărui *Autoportret*³⁰ desenat se află în patrimoniul Cabinetului de Stampe al Bibliotecii Academiei Române, a venit în contact cu noile idei, care animau întreaga Europă la Viena, unde a studiat pictura de șevalet și scenografia, și la Paris, unde l-a întâlnit pe Negulici, în atelierul lui Edouard-François Picot și Michel-Martin Drolling.

A ajuns la București după o trecere prin Banat și Oltenia, în 1847. Din această călătorie datează o valoroasă serie de desene cum sunt portretele căpeteniilor de oaste sârbi - *generalul Knijonici, adjutantul Milivoj Petrovici*³¹, *maiorul Radovan Petrovici, maiorul Petro Davidovici, maiorul Stanoilă Petrovici, Milan Kralievici, porucicul Peter Raici, locotenentul Arsenie Stefanovici, Miloș Kalievici și Pavel Stamatovici*³². Unele date „1847”, *Vederile din Craiova și Slatina*³³ din colecția

²⁹ *Idem, op.cit.*, p. 26, 52, notele 36, 37.

³⁰ *Autoportret*. Creion pe hârtie; 16 x 16 cm.; nesemnat, nedatat. BAR, Cabinetul de Stampe; Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, MNIR, București, 2008, repr., p. 39.

³¹ *Maiorul Milivoj Petrovici*. Creion pe hârtie; 22,7 x 17 cm.; nesemnat, nedatat; însemnări autografe pe marginea de jos, în creion și cerneală: Milivoj Petrovici Major, Komandant/ Artilerie und Adjutant beim General/ Knidjanin, in Krig Serben gegend Ma...; însemnare dr. sus în creion: No. 219. BAR, Cabinetul de Stampe.

³² *Pagină de schițe cu patru portrete de luptători sârbi*. Creion pe hârtie; 38,5 x 28 cm.; nesemnat, nedatat; însemnări autografe cu caractere slavone, în limba sârbă, centru, pe marginea stg. jos, pe marginea dr. sus, dr. jos, în creion: Nacialnic.../ maior cavalier/Radovan Petrovatz; Capetan Petro Davidovici; Arsenie ...leutinant; ...Ivanovici. *Pagină de schițe cu patru portrete de luptători sârbi*. Creion pe hârtie; 38,5 x 28,5 cm.; însemnări autografe cu caractere slavone, în limba sârbă pe marginea stg. sus și jos, pe marginea dr. sus și jos, în creion: Jivco N. Ro...Comandant; ...ustaș Raitko/...; Maior Stanoilo Petro/ ...; Grușa(?). BAR, Cabinetul de Stampe.

³³ *Diferite vederi din țară*; creion pe hârtie; 38,5 x 28,8 cm.; nesemnat, nedatat; însemnare autografă stg. sus, în creion: Krajova Hanu Nemțan; însemnare dr. sus în cerneală: No. 60. *Vederi din Craiova*

Cabinetului de Stampe al Bibliotecii Academiei Române aparțin aceleiași perioade. Trecând probabil prin Romanai, l-a portretizat și pe *Gheorghe Magheru*³⁴.

La București a primit sarcina de a executa stindardul Revoluției, cu deviza „Dreptate și Frăție”, inscripționată în alfabet chirilic³⁵, care înnobilează acuarela lui Costache Petrescu. Stindardul a fost luat ca trofeu de către Omer Pașa, comandantul trupelor turcești, care au ocupat Bucureștiul, portretizat de pictorul **Constantin Lecca** într-o acuarelă din 1848³⁶. În fruntea mulțimii, cu acest tricolor, Barbu Iscovescu va intra în palatul domnitorului Gheorghe Bibescu.

Barbu Iscovescu a fost chemat să realizeze, în zilele Revoluției, recuzita pentru momentele festive și oficiale. Astfel, în cinstea sosirii la București a lui Soleiman Pașa, a decorat sala teatrului „cu gust și ingeniozitate”, așa cum a remarcat Cesar Colescu-Vartic³⁷. Pe scenă era așezat portretul lui Sultanului, înconjurat de cele 12 articole ale Constituției „transparent luminate”. Alături de Barbu Iscovescu, la decorarea teatrului a participat și artistul italian Montrezor, stabilit la București³⁸. În aceeași perioadă a pictat și *Portretul lui Nicolae Golescu*.

Înregistrat ca al 43-lea pe lista proscrișilor, a plecat în Transilvania, la Brașov, acolo unde se aflau o parte dintre refugiații români, în frunte cu Ion Heliade Rădulescu. În iarna anului 1848 a plecat spre Țara Moșilor, pentru a cumpăra arme și pentru a se întâlni cu frații revoluționari din Transilvania. Această călătorie era în același timp urmarea unui proiect comun cu Ioan D. Negulici, care își propunea portretizarea fruntașilor Revoluției. Desenele, executate în vederea litografierii, aveau menirea de a omagia și rememora, pentru viitorime, personalitatea și lupta eroilor neamului românesc. Planul comun al celor doi artiști s-a concretizat în cele din urmă în schițele și portretele pictate de artist în 1849 și în litografia *Apărătorii naționalității române din Transilvania*, planșă imprimată la Paris, în atelierul lui Fourquemin³⁹. Figurile prefecților *Ioan Buteanu* (spânzurat în Zarand), *Petre Dobra*⁴⁰ (împușcat la Abrud) și *Nicolae Solomon*, al lui încadrează chipul lui *Avram*

și *Slatina*. Creion pe hârtie; 38,5 x 28,5 cm.; nesemnat; datat și însemnare autografă dr. sus, în creion: Craiova 1847; stg. centru: 19; 6; 5; Slatina. BAR, Cabinetul de Stampe.

³⁴ Paul Rezeanu, *op.cit.*, p. 29.

³⁵ Grigore Zosima, *Biografii politice ale oamenilor mișcării naționale din Muntenia*, București, 1884, p. 64, nota 22.

³⁶ *Omer Pașa*. Acuarelă și laviu de tuș pe hârtie; 26,5 x 20,7 cm.; semnat și datat dr. jos, în acuarelă: Lecca/ 1848. BAR, Cabinetul de Stampe.

³⁷ Cesar Colescu-Vartic, *1848 - zile revoluționare*, București, 1898, p. 351.

³⁸ Paul Rezeanu, *op.cit.*, p. 54, nota 44.

³⁹ *Apărătorii minorității naționale în Transilvania. Ioan Buteanu, Petre Dobra, Avram Iancu, Simion Balint, Nicolae Solomon*. Litografie în cretă, în două tonuri; cadrul trasat în peniță; 18 x 22,3 cm.; semnat, litografiat în peniță, stg. jos: E. B. Iscovescu; nedatat; adresa imprimeriei, litografiată, stg. jos: Lith. Fourquemin. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁴⁰ *Petre Dobra*. Creion pe hârtie verzuie; 39 x 24,5 cm.; nesemnat, nedatat; însemnare autografă pe marginea de jos, spre dreapta: Petre Dobra Prefectu/ de la .....Zlatna; însemnare dr. sus în cerneală: No. 187. BAR, Cabinetul de Stampe.

Iancu, „prefectul aurar”, plasat în centrul planșei. Un alt desen, din aceeași perioadă, îl înfățișează pe *Adam Balint*⁴¹. Portretele pictate ale lui *Avram Iancu* și *Simion Balint*⁴² se află în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României. Sunt portrete care au fost reproduse în numeroase publicații ulterioare, cum sunt amplul volum dedicat Revoluției care a apărut la Budapesta în 1898, realizat de Jókai Mór, Bródi Sándor și Rákosi Victor sau volumul *Simeon Balint. Din istoria vieții sale. - Fapte și lupte din Munții apuseni ai Ardealului în 1848-1849* scris de E. Hodoș, tipărit la Tipografia arhidiecezană înființată la Sibiu de mitropolitul Andrei Șaguna la Sibiu și la București, în 1913, în Tipografia Carol Göbl și I. St. Rasidescu.

Ajuns la Semlin, pe Dunăre, l-a portretizat pe *Dimitrie Bolintineanu*⁴³ și, probabil, pe prietenul său *Constantin D. Kypra*⁴⁴.

În toamna lui 1849, la Paris, s-a împrietenit cu Theodor Aman și, la îndemnul lui Nicolae Bălcescu, a început să copieze la Biblioteca Națională portretele gravate ale domnitorilor români - *Gheorghe Ștefan*, după gravura lui Giulio Cesare Bianchi (1576-după 1637), care interpretează desenul lui Abraham Bloemart (1564-1661), *Șerban Cantacuzino*, *Constantin Mavrocordat*, după Giles-Edmé Petit (1694-1760), *Mihai Viteazul*, după Aegidius Sadeler (1570-1629), *Matei Basarab* după Marco Boschini (1613-1678). În același timp, a continuat să se întâlnească cu revoluționarii români aflați în exil. În 1853 artistul a plecat spre Constantinopol, cu speranța de a ajunge acasă. A rămas aici peste un an, lipsit de mijloace materiale, fiind doborât de boală, după multe regrete și decepții.

Cu o biografie încă nedescifrată, **Costache Petrescu** a rămas cunoscut prin acuarela, care înfățișează grupul de revoluționari manifestanți pentru Constituție, îmbrăcați în haine de sărbătoare, cu eșarfe tricolore, în frunte cu Barbu Iscovescu, purtând stindardul pictat de el însuși⁴⁵. Din creația sa se mai păstrează la Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române un portret în acuarelă al lui *Ion Heliade Rădulescu*, datat „1848”⁴⁶.

⁴¹ *Adam Balint*. Creion pe hârtie; 26,1 x 17 cm.; nesemnat, nedatat; inscripții autografe pe marginea de jos, în creion: Adam Ballinu .... de .../ și Perceptur, ... Inspector (?). BAR, Cabinetul de Stampe.

⁴² Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, MNIR, București, 2008, repr. p. 137, 138.

⁴³ *Dimitrie Bolintineanu*. Creion pe hârtie; 17,5 x 16,5 cm.; însemnare autografă, datat și localizat, dr. jos, în creion: Demetre Bolintineanu/ Semlin 8/ 3 1849; însemnare dr. sus în cerneală: No. 186. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁴⁴ *Constantin D. Kypra*. Creion pe hârtie; 28,5 x 19 cm.; datat și însemnări autografe stg. jos, în creion: Der freund/ Const. D. Kypra/ in.....1848; în colțul din stg. jos: 1848; însemnare dr. sus în cerneală: No. 182. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁴⁵ *Constituția*. Acuarelă și tuș pe hârtie; 43 x 32, 5 cm.; semnat și datat, dr. jos, în tuș cu penița, în alfabet chirilic: K: Petrescu/ 1848; însemnare autografă pe drapel, în tuș cu penița, cu caractere mixte: Dreptate Fr...; centru sub cadru, în tuș cu penița, cu caractere mixte: Constituția. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁴⁶ *Portretul lui Ion Heliade Rădulescu purtând tricolorul*. Acuarelă pe hârtie; 43,1 x 32,7 cm.; semnat și datat, dr. jos, în tuș cu penița, în alfabet chirilic: K: Petrescu/ 1848; însemnare autografă centru sub cadru, în tuș cu penița, cu caractere mixte: I: Eliad. Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de Stampe; Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, MNIR, București, 2008, repr. p. 40.

Sunt demne de a fi menționate desenele reprezentând două tipuri românești, o *Femeie în costum național*⁴⁷ și un *Pandur*⁴⁸. Din anul 1849 datează două acuarele cu un important caracter documentar - portretul *Banului Gheorghe Filipescu*⁴⁹ și *Trecerea prin carantina de la Giurgiu a domnitorului Barbu Știrbei*⁵⁰. Cercetările ulterioare vor aduce, probabil, date și informații noi cu privire la viața și activitatea unui artist atât de puțin cunoscut ulterior, dar atât de prezent în grupul revoluționarilor de la 1848.

Reprezentant al portretului Biedermeier, ca și Constantin Lecca, **Petre Mateescu** (1825-?), a cărui viață și activitate sunt mai puțin cunoscute, a studiat pictura la Academia Regală de Arte Frumoase de la Florența, unde a încercat "mai întâi a face portretul cu creion și acuarelle".

Artistul, portretizat de Barbu Iscovescu, s-a alăturat grupului de tineri revoluționari în 1848, fiind recunoscut drept „unul dintre pictorii oficiali ai revoluției”. Din acest an datează *Portretul generalului Gh. Magheru*⁵¹, litografiat în culori, editat și difuzat la Craiova de Ralian și Ignat Samitca. Piesă de valoare excepțională, piatra litografică pentru varianta alb-negru a acestui portret oficial care a fost imprimat la Viena, în atelierul lui Johann Höfelich, se află în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României⁵².

Experiența pe care a acumulat-o ca portretist format în Italia, și poate ca litograf, i-a fost utilă în perioada 1849-1855, când a fost student al Academiei de Artă Sf. Ana de la Viena. În documentele Arhivei "Otto Wagner" de la Viena din anul 1849 se menționează că "mai, devreme, a făcut portrete ca litograf".

⁴⁷ *Femeie în costum național*. Acuarelă și tuș pe hârtie; 43,1 x 32,7 cm.; semnat și data dr. jos sub cadru, în tuș cu penița, în alfabet chirilic: K: Petrescu/ 1848; însemnare autografă centru sub cadru, în tuș cu penița, cu caractere mixte: Costum Național. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁴⁸ *Pandur*. Acuarelă și tuș pe hârtie; 43 x 32,7 cm.; semnat și data dr. jos, sub cadru, în tuș cu penița, în alfabet chirilic: K: Petrescu/ 1848; însemnare autografă centru sub cadru, în tuș cu penița, cu caractere mixte: Costum Național. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁴⁹ *Banul Gheorghe Filipescu*. Acuarelă și tuș pe hârtie; 35 x 22,7 cm.; semnat și datat, centru jos, în tuș cu penița, în alfabet chirilic: K: Petrescu/ 1849; inscripție autografă, centru sub cadru, în acuarelă și tuș cu penița, în alfabet mixt: B. G. Filipescu. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁵⁰ *Trecerea prin carantina de la Giurgiu a domnitorului Barbu Știrbei*. Acuarelă și tuș pe hârtie; 32,7 x 48,3 cm.; semnat dr. jos, în tuș cu penița, cu caractere mixte: desenat de K: Petrescu; datat și însemnare autografă pe marginea de jos, sub cadru, în tuș cu penița, cu caractere mixte: Trecerea prin Karantina Giurgiu la Costantinopoli a mării sale vodă, Barbu D. Știrbei, când D. Marele Agă Dimitrie/ Toplicenu inspectoru Carantinelor raportează Mării sale pentru starea pasajerilor și pentru toate celelalte ce sânt/în căderile a ceste, fiind față și Dumnealui Banu Boer Gheorghie Filipescu. Anul 1849 - luna Iunie în 21. BAR, Cabinetul de Stampe.

⁵¹ *Generalul Gheorghe Magheru*. Litografie în culori. 50,4 x 38,3; semnat și datat, litografiat, dr. jos, în cadru: P. Mateescu (1)848; inscripții litografiate, centru sub cadru: GHEORGHE MAGHERU/ Membru al Guvernului provisoriu/ General al Armii neregulate și Inspector al Gardiilor Naționale din Romania/ 1848; centru, sub cadru: CRAIOVA, RALIAN ȘI IGNAT SAMITCA. Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, MNIR, repr. p. 22.

⁵² Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, Muzeul Național de Istorie a României, p. 41.

A revenit la Florența în 1868. De aici îi scria pictorului Gh. M. Tătărescu, un alt artist român format la școala academismului italian, că dorește să se întoarcă în țară, ca profesor de desen.

Vasile Mateescu, prins și el în vârtoarea revoluției, a condus acțiuni în favoarea Constituției și împotriva vechiului Regim, a dus în diverse orașe mesaje și cuvântul Revoluției, a organizat o ceremonie de ardere a Regulamentului Organic. Așa cum arată în volumul *Valea lacrimilor sau biografia lui Vasile Mateescu, practică de el însuși*, apărută la București în 1896, a fost delegat pentru a reprezenta județul Teleorman ”pentru că prea îi plăcea constituția”. O descriere a faptelor sale din perioada Revoluției, cuprinsă în volumul amintit, este relevantă pentru talentul și humorul tânărului autor: „dar și acestea fără tine nu s-au putut, tu la toate făceai parte activă, luai parte la toate mișcările și în toate manifestările, nu te gândeai sau să judeci că toate acestea se vor întoarce și o să vie un timp de nu vei găsi gaură de șorice ca să-ți scapi viața”⁵³.

Constantin Lecca (1807-1887), autor de compoziții istorice, colaborator începând din 1829 la revista „Biblioteca Românească” a lui Zaharia Carcalechi și la „Almanahul Statului”, considerat a fi unul dintre continuatorii tezelor istorice promovate de Petru Maior cu privire la apărarea drepturilor națiunii române, se afla la Craiova în iunie 1848.

Profesor de desen la Școala Centrală de la Craiova, a ieșit probabil și el în întâmpinarea grupului de revoluționari sosit în oraș, în ziua de 15 iunie. Era prieten cu Ioan Maiorescu, apropiat ideilor Revoluției și, după înfrângerea din septembrie, s-a refugiat la Brașov, recunoscându-se drept partizan al regimului revoluționar. În consecință, la 18 octombrie 1848, odată cu restaurarea vechiului regim, numele lui apare pe lista profesorilor Școlii Centrale de la Craiova „îndepărtați din școală ca unii care în loc să se mărginească a preda școlarilor moralul și învățăturile, s-au abătut din datorii cu luare de parte la revoluție, întrebându-se propaganda”.

Pentru același crez politic și artistic prin care se distinge generația pașoptistă au militat și transilvănenii Mișu Popp și Ioan Costandea. **Mișu Popp** (1827-1892) avea doar 21 de ani când a izbucnit Revoluția în Transilvania și „lăsa paleta în cui și apucă arme, intrând în rândurile gardei naționale române, ce păzi Brașovul...” după cum notează Iuliu I. Roșca în volumul *Scriitori și artiști - Amintiri personale*, publicat în 1890.

Mișu Popp a condus centurile românești care apărau Brașovul, punându-și în slujba revoluționarilor toate cunoștințele militare pe care le dobândise în școala de cadeți. După înfrângerea revoluției în Transilvania a emigrat în Țara Românească și a fost arestat la Ploiești, ca revoluționar, fiind pus repede în libertate.

Pictorul transilvănean participant la Revoluție a avut ambiția de a aduna într-un „Pantheon” portretele celor mai iluștrii bărbați din vremea sa, dintre care se

⁵³ Vasile Mateescu, *Valea lacrimilor sau biografia lui Vasile Mateescu, scriere practică de el însuși*, ediția a II-a, București, 1896, p. 130.

remarcă *Portretele lui Avram Iancu, Portretul mitropolitului Andrei Șaguna și Portretul căpitanului Pavel Zăgănescu, Portretul lui Andrei Mureșanu și un Portret al lui Nicolae Bălcescu*, despre care Iuliu Roșca scria că era „...de-o asemuire desăvârșită...” și că se afla în casa lui Mișu Popp de la Brașov⁵⁴.

Ulterior imaginii lui *Avram Iancu* reprezentat la bătrânețe, realizată, probabil în 1885, la solicitarea lui George Avesalom din Viștea de Sus, se adaugă o altă imagine a eroului aflată în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României⁵⁵. Sursele de inspirație pentru acest portret în care eroul este redat bust, în uniformă de husar, au fost portretul pictat de Barbu Iscovescu și portretele litografiate de Ioan Costandea în 1860 și de Georg Johann Venrich în 1864, așa cum subliniază doamna dr. Maria Ioniță în studiul *Contribuții la iconografia unor participanți la Revoluția de la 1848*.

Susținător activ al partidei naționale din Transilvania, legiunii române, Mișu Popp este și autorul unui proiect pentru statuia lui Andrei Mureșanu (1816-1863), poet, strălucit publicist și teoretician al artei, autorul versurilor imnului „Deșteaptă-te române”. O alegorie cu același subiect a fost litografiată la Viena, în atelierul lui August Schubert⁵⁶. Mișu Popp a realizat două schițe pentru monumentul lui Andrei Mureșanu, dintre care una îl înfățișează pe poet în atitudine de orator, așezat lângă un pedestal, între două coloane antice. Alături de pedestal apare figura simbolică a unui țăran care încearcă să se elibereze din lanțurile robiei - aceasta fiind schița care a fost acceptată de comisia constituită pentru ridicarea monumentului.

Ioan Costandea (1814-1880), primul sculptor român din Transilvania, format ca artist la Academia de Arte Frumoase Sf. Ana de la Viena, profesor de desen la Institutul Therezianum de la Sibiu a fost numit în 1848 comandant în 1848 al gărzii civice de la Ocna Sibiului. S-a angajat în mișcarea revoluționară considerând-o un moment important al luptei românilor transilvăneni pentru dreptate socială și emancipare națională. Bun cunoscător al tehnicii litografiei, a executat în anii 1848-1849 portretul oficial al *Generalului Alexander von Lüdgers*, publicat de Julius Bielz în volumul *Die Graphik in Siebenbürgen* și mai târziu, după 1855, trei portrete ale lui *Avram Iancu*. Eroul revoluționar este reprezentat în trei ipostaze diferite - călare, în fruntea oștirii sale de țărani, în haine civile⁵⁷ și bust, în uniformă

⁵⁴ Iuliu I. Roșca, *Scriitori și artiști - amintiri personale*, București, 1890, p. 47.

⁵⁵ Maria Ioniță, *Contribuții la iconografia de la 1848*, „Muzeul Național”, vol. VII, București 1983, p. 212-213; Catalogul expoziției „Revoluția română de la 1848”, Muzeul Național de Istorie a României, repr. p. 136.

⁵⁶ *Andrei Mureșanu*. Litografie; 62,6 x 47,2; nesemnat, nedatat; inscripții litografiate, centru sub cadru: ANDREIU MUREȘANU/ 1816-1863); stg. sub cadru: Aug. Schubert, lith; dr. sub cadru, inscripție indescifrabilă; în cadru: Deșteptate Române din somnulu... BAR, Cabinetul de Stampe.

⁵⁷ *Avram Iancu*. Litografie în cretă; 31 x 21,7 cm.; semnat, litografiat, stg. jos: I. Costandea c.r. Prof. în Institutu Theres:Sabinu; nedatat; inscripție litografiată în peniță, centru jos: JANCU/ 1848-1849; *Avram Iancu* Litografie în cretă; 35,5 x 21,6 cm.; nesemnat, nedatat; inscripții litografiate, stg. jos:

de husar cu atribute de comandă. Uniforma militară cu brandenburguri și pelerina purtată pe umeri, figura cu mustăți și favoriți, sunt reluate în *Portretul ecvestru* pictat de Mișu Popp.

Ioan Costandea a contribuit prin opera sa la fixarea importanței Revoluției de la 1848 în memoria colectivă a națiunii române. Având un dublu sens, etic și apologetic, efigiile lui *Avram Iancu* create de artist simbolizează avântul revoluționar și frumusețea unei vieți sacrificate pentru nobila cauză a libertății. Dincolo de asemănarea fizică și de exactitatea vestimentației, Ioan Costandea, ca și Barbu Iscovescu, „autori ai unor imagini - sursă pentru o iconografie intens popularizată”, au căutat să descopere și să ofere receptării realității umane, exemplare în același timp.

Gheorghe Năstăseanu (către 1812-Roma septembrie 1864), cunoscut ca pictor portretist și litograf, s-a remarcat prin tendințele romantice ale artei sale, ca și C. D. Rosenthal. După absolvirea Academiei Mihăilene de la Iași, a plecat în anul 1843 ca bursier la Roma, unde a participat la Revoluția de la 1848 pe baricadele Romei, fiind alături de mișcarea națională italiană. Plecat la Paris în 1853, s-a întâlnit cu grupul de revoluționari români exilați din Țara Românească. A revenit în țară în 1860 și a fost trimis din nou la Roma, pentru executarea unor copii destinate Pinacotecii Naționale de la Iași.

Biografia revoluționarului **Iacob Melic**, intelectual aparținând ca tip de gândire pașoptismului luminist, cuprinde și realizarea unor acuarele din colecția Muzeului Național de Artă al României. Născut în 1821 într-o familie de armeni stabiliți în România, Melic și-a petrecut copilăria în casa părintească, aflată pe strada Spătarului, din "mahalaua armenească". Ajuns la Paris în epoca pledoariilor pentru libertate susținute de Jules Michelet (1798-1874), Edgar Quinet (1803-1875), Adam Mickiewicz (1798-1855), în epoca „romantismului social” creat de scriitorii Victor Hugo (1789-1845) și Alphonse de Lamartine (1790-1869), Melic a urmat cursurile școlii de arhitectură, sub îndrumarea lui Henri Labrousse (1801-1875).

În perioada 1844-1848 s-a împrietenit cu C. A. Rosetti și Ion Heliade Rădulescu, a aderat la programul revoluționar întocmit de membrii Societății „Frăția” și a fost ales secretar al Clubului democratic înființat la București, îndeplinind în vara anului 1848 și funcția de arhitect al statului. Exilat la Constantinopol după înfrângerea Revoluției, Iacob Melic a călătorit, începând din decembrie 1849, în Italia și Franța. A trecut prin Neapole, Roma și Florența și a ajuns la Paris la începutul anului 1850. Din timpul călătoriei în Italia datează acuarela reprezentând *Logiile Vaticanului*⁵⁸, construite de arhitectul Donato Bramante (1444-1514) ca o anexă a reședinței pontificale și decorate de Rafael (1483-1520) începând din 1517.

Proprietatea lui Ioan Costandea pictor academic; adresa imprimeriei, dr. jos: Imprim. prin Reiffenstein și Rosch in...; centru jos: Avram Iancu (1848-1849). BAR, Cabinetul de Stampe.

⁵⁸ *Logiile Vaticanului*. Guașă și acuarelă; 28,9 x 22,7 cm.; semnat și datat dr. jos, pe paspartu, în tuș sepia: Copiate în 1849 J. J. Melic; însemnare pe marginea de jos a paspartuului, în tuș sepia:

În anul 1855, an în care s-a organizat prima Expoziție internațională din capitala Franței, Melic s-a aflat din nou la Paris, venind din Turcia. Într-o acuarelă nesemnată, probabil din 1855, Melic a reprezentat imaginea *Pavilionului Turciei*⁵⁹ construit în incinta expoziției dominată, de altfel, de Palatul Industriei. Este posibil ca însuși Melic să fi fost cel care a semnat și planurile Pavilionului Turciei. Așa cum se poate observa în această acuarelă, pentru care există și o variantă, pentru această construcție au fost folosite elemente de susținere și de decorație din fier, structurile din fier înlocuind în această perioadă structurile din piatră. Unul dintre promotorii noilor soluții constructive a fost și Henri Labrouste, profesorul de arhitectură al lui Iacob Melic și autorul planurilor Bibliotecii Naționale de la Paris și Bibliotecii Sainte G  n  vi  ve - două dintre primele monumente cu structură de fier ale secolului a XIX-lea.

Pictorul **Gh. M. Tătărescu** (1818-1894), nepot și elev al unui pictor de biserici familiarizat cu canoanele tradiționale ale Erminiilor bizantine, a ajuns la Roma în 1845, în urma unei burse primite din partea autorităților bisericești ale vremii, cu sprijinul unui înalt prelat. Alegerea Italiei nu este întâmplătoare pentru mentalitatea mecenatului și a cercurilor clericale românești din acea vreme. În Țările Române, ca de altfel și în Europa occidentală, exista convingerea că nici un artist nu putea fi considerat format pe deplin dacă nu călătorea și nu studia la Roma.

Progresul artei românești în urma dramaticei experien  e umane și sociale care a marcat anul 1848, an în care tinerii pictori au trăit momente pe care le-au transfigurat în imagini emblematice, este exemplu verificat și prin creația lui T  t  resu. Artistul și-a schimbat modul de a g  ndi și de lucra după int  lnirea de la Roma, în primăvara lui 1847, cu Nicolae Bălcescu și cu Ion D. Aricescu. Pe Nicolae Bălcescu îl cunoscuse în 1840, la Episcopia Buzăului, iar cu Aricescu va avea o lungă corespondență. Lui Bălcescu îi face la Roma un portret în creion, cuprins în caietul său de schițe, iar lui Aricescu, viitorul prefect de Romanați, un portret în ulei.

T  n  rul pictor nu a rămas străin de fr  m  nt  rile epocii, s-a apropiat de cauza Revoluției de la 1848 și a sperat ca arta sa să poată fi de folos ării în care s-a născut. Nu a fost însă un luptător pe baricadele Romei, a  a cum a fost Gheorghe Năstăseanu, dar a slujit idealul libertății prin mesajul unor emblematice alegorii, de mari dimensiuni. A urmărit în presa italiană știrile din țară, și-a intensificat corespondența cu Ion D. Aricescu și Constantin A. Crețulescu, bucur  ndu-se pentru „noile reforme ale iubitei noastre   ri!...”. Sunt cuvinte cuprinse în scrisoarea din iulie 1848 către Ion D. Aricescu, scrisoare publicată de Jacques Wertheimer-Ghika⁶⁰.

Interiorul Galeriei Vaticanului de la Roma/ Picturele de Rafaelli copiate în 1849. M.N.A.R., Cabinetul de Desene și Gravuri.

⁵⁹ *Pavilionul Turciei la Expoziția internațională de la Paris din 1855*. Acuarelă și guașă; 28,9 x 38,7 cm.; nesemnat, nedatat. M.N.A.R., Cabinetul de Desene și Gravuri.

⁶⁰ Jacques Wertheimer-Ghika, *Gheorghe M. Tătărescu - un pictor român și veacul său*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. 58.

Tătărescu a realizat la Roma două desene cu temă revoluționară, înfățișând România ca pe o femeie care poartă drapelul țării și aruncă lanțurile rupte ale robiei. Concepută ca o lucrare dedicată patriei și ca o precizare a poziției sale față de mișcarea revoluționară, compoziția alegorică *Deșteptarea României*⁶¹ prezintă o Românie care se trezește din somnul secular în prezența credinței, religiei, științelor și artelor frumoase, a îngerului care îi ridică vâlul obscurantismului. După cum mărturisește în corespondența sa, artistul a găsit motivul de inspirație în răscoala lui Tudor Vladimirescu și în Regulamentul Organic. Expusă în 1850 la Roma, lucrarea a atras atenția Italiei asupra evenimentelor, care se desfășurau în Principatele Dunărene. Multiplicată prin litografiere, pictura a fost reprodusă în presa vremii și comentată de condeiul unor publiciști ca Luigi Abati sau Quirino Leoni: "... Dl. Tătărescu, într-un tablou al său - scria Leoni - vrea să figureze simbolic renașterea noii și - să sperăm - durabilei civilizații a Valahiei, patria sa. Într-o vastă câmpie parcursă de Dunăre, ca să marcheze bine țara ce trebuie înțeleasă, pe care se văd unele vestigii ale faimosului pod construit aici de împăratul Traian, și care e închisă de îndepărtării Carpați....zace o nobilă figură de femeie....peste stindardul valah doborât; - un lanț și o cătușă spartă la picioarele ei, semnifică sclavia care a oprimat această victimă,... câteva ruine de monumente ici colo și cornul abundenței lângă figură, slujesc să ateste civilizația antică, fertilitatea și bogăția sa: în vreme ce câteva grupuri de familii sărace și rătăcitoare fac să reiasă contrastul mizeriei și a părăsirii care au urmat înfloritoare stări a provinciei... Atitudinea ei este aceea a unei persoane, care, zăcând, caută să se ridice. Un înger, frumos ca un mesager al speranței... ridicând vâlul alegoric al ignoranței și al erorilor în care sclavia scufundă națiunile oprimate, descoperă fața splendidă și ființa simboliceii femei, în vreme ce cu mâna dreaptă, arată spre înaltul cerurilor...". În registrul superior al lucrării se putea vedea "pe un tron de nori, o majestuoasă femeie acoperită de o mantie albă, și susținând cu mâna o cruce", și "la dreapta sa un copil cu chip îngeresc ținând deschisă o Evanghelie", iar "la stânga, un glob, cărți și emblemele artelor frumoase...alese să devină cultură a geniului și a intelectului".

Pictura *Deșteptarea României* a avut un destin special în contextul istoric și social european și românesc. Circulația alegoriei în mediile italiene și românești se datorează mai ales reproducerilor litografice executate de maeștri ai acestei tehnici. Tătărescu a trimis lucrarea domnitorului Barbu Știrbei, la București. Donată în 1850 Galeriei de Pictură a Colegiului Sf. Sava, pictura a fost transpusă în tehnica litografiei de artistul vienez August Strixner (1820-1862), stabilit în Țara Românească. Imaginea acestei opere cu semnificative conotații istorice s-a păstrat

⁶¹ Ioana Cristea, Aura Popescu, *Gheorghe Tătărescu și contemporanii săi*, Muzeul Municipiului București, Editura "Institutul Cultural Român", București, 2008, repr. p. 97: *Deșteptarea României*. Ulei pe pânză; 229 x 154 cm.; semnat și datat dr. jos, cu brun: G. Tătărescu 1850; localizat dr. jos, cu brun: Pinx in Roma. MMB - Muzeul "Gheorghe Tătărescu".

și în versiuni litografice mai târzii, de mici dimensiuni, unele cuprinse în paginile publicațiilor din perioada respectivă. Poeziile lui Alexandru Pelimon, adunate în volumul *Faptele eroilor* sunt ilustrate, în 1857, cu o litografie după această spectaculoasă compoziție.

Marcat de eșecul Revoluției, Tătărescu a schițat compoziția *România plângând la sarcofagul Libertății*, rămasă în proiect. Îndurerat de soarta țării și de ocuparea ei de către armatele străine, a realizat un desen în două variante, în care apare o femeie în doliu (România), plângând lângă un catafalc (Libertatea).

Deșteptarea României, opera de referință "care a făcut faima artistului de la început", adesea citată de cronicarii timpului drept culme a operei lui Tătărescu, a figurat printre operele trimise de România la Expoziția Universală de la Paris din 1868, precum și la Expoziția internațională de la Viena din 1873.

Către sfârșitul activității sale în Italia, în primăvara anului 1851, la Veneția, înainte de a pleca la Paris, Tătărescu a executat portretele unor personalități care au avut un rol deosebit în Revoluția de la 1848 în Țara Românească, fapt care confirmă încăodată legătura artistului cu mișcarea revoluționară din țară. Portretul *Generalului Gheorghe Magheru*, pe care l-a întâlnit la Veneția, datat "1851 Venezia", are astfel drept fundal un recognoscibil peisaj venețian.

Portretul-efigie al lui *Nicolae Bălcescu*⁶², pictat la Paris în 1851, și compoziția *Nemesis*⁶³, dedicată în 1852 activității „Clubului revoluționarilor de la Paris, încheie ciclul lucrărilor consacrate Revoluției de la 1848.

Întors în țară în 1852, artistul a continuat să picteze portrete, mari compoziții cu subiecte alegorice, religioase sau istorice. S-a dedicat, ca și pictorul Theodor Aman, învățământului artistic românesc și a întocmit primul proiect de înființare la București a Școlii de Belle Arte și a Pinacoteei Naționale. Presa timpului i-a elogiat adesea "penelul clasic", numindu-l "românul Michelangelo".

Gh. M. Tătărescu ilustrează un moment de vârf al artei academice din România, un moment al optimismului și încrederii în posibilitățile școlii românești de pictură, aflată într-o evidentă etapă de sincronizare cu academismul european datorită, în mare măsură, asimilării normelor academice ale școlii de la Roma și descoperirii Renașterii în marile muzee ale Italiei.

Tătărescu a fost cel care l-a îndemnat să vină la București pe vienezul **August Strixner** (1820-1862), simpatizant și el al Revoluției europene, autorul unor portrete litografiate care-i omagiau tribunii, cum au fost contele *Wesselényi*

⁶² Ioana Cristea, Aura Popescu, *Gheorghe Tătărescu și contemporanii săi*, Muzeul Municipiului București, Editura "Institutul Cultural Român", București, 2008, repr. p. 81: *Nicolae Bălcescu*. Ulei pe pânză; 45,4 x 37,3 cm.; nesemnat, nedat; MMB - Muzeul "Gheorghe Tătărescu".

⁶³ Ioana Cristea, Aura Popescu, *Gheorghe Tătărescu și contemporanii săi*, Muzeul Municipiului București, Editura "Institutul Cultural Român", București, 2008, repr. p. 111: *Nemesis, Zeița Răzbnării*. Ulei pe pânză; 151,5 x 111 cm.; semnat și datat stg. jos, cu verde: G. Tătărescu 1853. MMB - Muzeul "Gheorghe Tătărescu".

Miklós, contele *Joseph Radetzky* sau al doctorul *Adolph Fischhof*, comandant al Parlamentului orașului Viena.

August Strixner este și autorul unui admirabil portret în acuarelă al lui Tătărescu, păstrat în colecția Muzeului "Gheorghe Tătărescu"⁶⁴.

În 1853 Strixner a intrat în atelierul litografic al lui Gustav Wonneberg, unde a lucrat în 1862 *Portretul lui Nicolae Bălcescu* după un dagherotip executat probabil la Paris, în mai-iunie 1851 dagherotipul se afla la Mircești, în casa poetului Vasile Alecsandri, iar litografia a ilustrat articolul *Suvenire. Nicolae Bălcescu publicat de poet în „Revista Română”* nr. 2 din 1862.

Formați ca pictori, desenatori, acuareliști sau sculptori, reprezentanții generației pașoptiste din Țara Românească și Transilvania au creat, în cadrul istorismului, o manieră artistică proprie de participare la Revoluție, în care inspirația era subordonată exemplarității cu rost educativ și propagandei politice, ideal estetic reflectat mai ales în seria portretelor și a alegoriilor pe care le-au semnat și care, litografiate, au avut o largă circulație. Romantici prin destin și moarte, prin sensibilitate, patos și acțiune, au radicalizat pentru un scurt timp discursul artistic și au pledat pentru libertate, egalitate și democrație, ocupând în istoria artei românești un loc definit mai ales prin stilul inconfundabil al participării la istorie.

---

⁶⁴ Ioana Cristea, Aura Popescu, *Gheorghe Tătărescu și contemporanii săi*, Muzeul Municipiului București, Editura "Institutul Cultural Român", București, 2008, repr. p. 255: *Portretul pictorului Gheorghe Tătărescu*. Acuarelă pe hârtie; 25,2 x 18 cm.; semnat dr. jos, în creion negru: Aug. Strixner; nedatat. MMB - Muzeul "Gheorghe Tătărescu".

**GHEORGHE ȘTIRBEY, UN DIPLOMAT
PASIONAT DE ARTĂ
GHEORGHE ȘTIRBEY, A DIPLOMAT WITH GREAT
PASSION FOR ART**

Gabriel Badea-Păun *

Abstract

After a succesful political career in Walachia as a foreign affair minister of his father, the ruling prince Barbu Stirbey and of prince Carol I, prince Gheorghe Stirbey retired in 1869 to France. He acquired a castle near Paris at Bécons Courbevoie (nowadays destroyed) and he consacrated himself to art collection. He was the last patron of Jean-Baptiste Carpeaux and he gave many of his drawings to the Musée du Louvre, Ecole Nationale des Beaux-Arts and the Musée des Beaux-Arts of Valenciennes.

Key words: Prince Gheorghe Știrbey, Becon Castle, art collector, Jean-Baptiste Carpeaux, sculptor

Vizitându-l către 1906 pe Gheorghe Știrbey în reședința sa din 20, Boulevard de Courcelles, Eugen Lovinescu notează în *Memoriile* sale: “nu mică mi-a fost mirarea când am dat, în plin Paris, peste un fel de conac boieresc de la jumătatea veacului trecut, cu odăi acoperite cu stofe orientale, cu iatagane turcești pe ziduri, cu giubele și caftane spânzurate pretutindeni, cu narghilele pe măsuțe lucrate în sidex; omul ce își părăsise țara de vreo patruzeci de ani își prelungea astfel, în mijlocul Parisului, decorul vieții de odinioară”¹. Deși viitorul critic e zgârcit în evocarea protectorului său, pe care fără îndoială că ajunsese să-l cunoască destul de bine în răstimpul de trei ani în care l-a frecventat, - căci prințul Știrbey îi sugerase subiectul tezei de doctorat la Sorbona, publicistul Jean-Jacques Weiss (1827-1891)², și-a comandat traducerea cărții sale *Les Roumains*³, - alegerea

* Absolvent al Facultății de Istorie din București. Doctor în istoria artei al Universității Sorbona IV din Paris (2005). Locuind la Paris, publică articole și cărți de istoria artei în Franța, Marea Britanie și România.

¹ Eugen Lovinescu, *Memorii. Aqua forte*, București, Editura Meridiane, 1998, p. 70.

² Teza de doctorat a lui Eugen Lovinescu, *Jean-Jacques Weiss et son œuvre littéraire*, susținută la 8 decembrie 1909, va fi publicată de H. Champion în același an cu o prefață a lui Gustave Fougère de la Academia Franceză. Ea era dedicată “A Monsieur le Prince George B. Știrbey, au camarade d’enfance de J.-J. Weiss, à l’ami fidèle et dévoué qui a su défendre avec sa plume la mémoire et l’œuvre de Weiss après sa mort. Cette thèse est

lui Lovinescu de a îl prezenta în acest decor orientalist nu este anodina, ea poartă pecetea nostalgiei îndepărtatei Valahii și, apoi, României, în care Gheorghe Știrbey jucase până la sfârșitul anilor 1860 un însemnat rol politic întrerupt brusc printr-un exil ce și-l autoimpusese.

Deși cele mai multe dintre sursele istoriografice menționează că data nașterii fiului cel mare al lui Barbu Știrbey și Elisabetei Cantacuzino-Pășcanu 1 aprilie 1832, într-o prezentare autobiografică din 14 ianuarie 1885 destinată Ministrului francez al Justiției în vederea obținerii naturalizării, Gheorghe Știrbey, scrie că este născut la 1 aprilie 1828 la București⁴. La vârsta de 12 ani este trimis la Paris pentru a-și face studiile la colegiul Bollin, și apoi la liceul Louis le Grand, unde trece examenele pentru bacalaureat în sesiunile de examen din 28 aprilie, și 5 august 1847⁵. Anul următor, intră prin concurs la *Școala de Administrație* pe care o va urma vreme de doi ani în paralel cu *Facultatea de Drept*, pe care o va absolvi la 27 august 1850⁶ cu o teză intitulată: *De Conditione indebite ou Des obligations qui se forment sans contrat*⁷.

Întors în țară, este numit de către tatăl sau, devenit în 1849 Domnitor al Țării Românești, logofăt al Dreptății în 1853; însă, se reîntoarce la scurtă vreme la Paris, în perioada inter-regnului părintelui său, pentru a fi atașat unui regiment de cavalerie, servind ca ofițer în Statul-Major al generalului Korte, comandant al

---

respectueusement offerte et dédiée par son dévoué compatriote roumain, Eugène L.” (Principelui Gheorghe Știrbey, camaradul din copilărie al lui J.-J. Weiss, prietenului fidel și devotat care a știut să apere cu pana sa amintirea operei lui Weiss după dispariția sa, este respectuos dedicată această teză de către devotatul său compatriot român, Eugen L.). O nouă ediție a sa este cuprinsă în Eugen Lovinescu, *Opere*, ediție îngrijită de Maria Simionescu și Alexandru George, studiu introductiv și note de Alexandru George, București, Editura Minerva, 1983, vol. 2. Gheorghe Știrbey îl cunoscuse pe Weiss pe când erau elevi la liceul Louis le Grand din Paris. O lungă prietenie va urma până la moartea lui Weiss, minor publicist politic și dramatic sub al Doilea Imperiu. Ca executor testamentar Știrbey va reuni și publica textele lui Weiss după cum urmează: «Jean-Jacques Weiss, *Trois années de théâtre, 1883-1885*, cu o prefață de Georges B. Știrbey, Paris, 1892-1896, 4 volume; Jean-Jacques Weiss, *Combat constitutionnel, 1868-1886*, ediție de Georges Știrbey, Paris, G. Charpentier et E. Fasquelle, 1893; Jean-Jacques Weiss, *Molière*, cu o prefață de George Știrbey, Paris, Calman Lévy, 1900; Jean-Jacques Weiss, *Notes et impressions, choix de lettres*, publicate și prefăcute de Georges Știrbey, Paris, Calmann Lévy, 1902; Georges B. Știrbey, *J.-J. Weiss, conférencier, chroniqueur de théâtre, journaliste*, Paris, Calmann-Lévy, 1910. În monumentală sa biografie, *Eugen Lovinescu, scepticul mântuit*, București, Cartea Românească, 1971, p. 22-23, Eugen Simion se mărginește să menționeze doar în treacăt rolul lui Știrbey în alegerea lui Lovinescu de a își consacra teza sa de doctorat operei lui Weiss.

³ Acest volum fusese publicat de Știrbey sub pseudonimul James Caterly la Paris în 1908. Traducerea lui Lovinescu va apărea la Fălticeni, fără editura indicată, în 1910.

⁴ Archives Nationales, Paris, Microfisa 6854 X 84, 24 aprilie 1888. Dosarul conține: traducerea în limba franceză a actului de naștere, diploma sa, licența în drept, o scrisoare de recomandare a Ministrului Afacerilor Străine, Drouyn de Lhuys; o scrisoare de recomandare a generalului Korte, decretul prin care fusese numit Comandor al Legiunii de Onoare și o detaliată prezentare autobiografică.

⁵ *Idem*, p. 1.

⁶ *Idem*, p. 2.

⁷ Știrbey, Georges, *De Conditione indebite. Des obligations qui se forment sans contrat*, Paris, impr. de Firmin Didot frères: 1850. Un exemplar la Biblioteca Națională a Franței, cota 4-F-7406.

diviziei de cavalerie de la Versailles⁸. Rolul pe care îl are este însă dual căci, încercând să menajeze cât mai mult cu puțință susceptibilitățile Sublimei Porți, nu ezită să lege contacte cu mediile politice și diplomatice franceze. De îndată ce conflictul pare stabilizat și negocierile trec în tărâmul diplomatic, Gheorghe Știrbey părăsește regimentul său versailez pentru a se reîntoarce în Valahia. Noi misiuni diplomatice sensibile îl așteaptă pe lângă Domnitorul Moldovei, Grigore Ghika (1849-1853 și 1854-1856), contele Johan-Baptist Coronini (1805-1881) reprezentantul austriac în Valahia, - căruia îi prezintă, în februarie 1855 un “Resumé de la situation administrative de Valachie”⁹ raport prezentat de contele de Buol, reprezentantul Austriei la Congresul de Pace de la Paris și care era destinat să statueze viitoarele baze fondatoare ale relațiilor între principat și puterea suzerană, -, și bineînțeles ministrul de afaceri străine francez, Edouard Drouyn de Lhuys (1805-1881). În noua sa funcție de Ministru de Război al Valahiei¹⁰, în care este numit în 1856, Știrbey îi prezintă acestuia din urmă un detaliat memoriu asupra situației din Valahia și a conspirațiilor împotriva tatălui său, în speranța de a obține un posibil ajutor militar francez sub forma unei trimeri de ofițeri pentru instrucția armatei în cazul izbucnirii unui conflict cu Turcia¹¹.

Odată încheiată domnia lui Barbu Știrbey și consecvent ideilor care le susținuse pe lângă Marile Puteri la Congresul de pace de la Paris atunci când realizase că o nouă domnie a tatălui său nu mai era posibilă, Gheorghe Știrbey devine un fervent susținător al alegerii unui principe străin dintr-una din familiile domnitoare din Occident. Încă din iulie 1859, la nici șase luni după urcarea pe tron a lui Alexandru Ioan I Cuza (1859-1866), și aflat la băi în străinătate, se plângea ambasadorilor Franței și Rusiei de la Constantinopol că Adunarea este “compusă din elemente pe care se abține de a le califica a crescut în cel mai neauzit chip neorânduială”¹². Apoi în cursul lui 1860 va fi chiar arestat, situație nemaivăzută până atunci pentru un fiu de domn în Principate, pentru “vorbe de amenințare” la adresa noului regim. Această încălcare a imunității parlamentare va aduce căderea guvernului muntean al lui Ion Ghica¹³. De la această dată poziția sa se radicalizează.

⁸ Nicolae Iorga, *Correspondența lui Știrbey Vodă*, București, 1904, vol. I, p.482-483, Scrisoare a lui Știrbey Vodă către vizirul Fuad-Effendi, Baden, 10 iulie 1854. Gheorghe Știrbey fusese prezentat conform uzanțelor diplomatice ministrului afacerilor străine francez, de către Vely-Pacha, ambasadorul turc la Paris, iar Drouyn de Lhuys îi propusese să facă câteva luni de instrucție într-un regiment francez, în 1853, consimțământ pe care îl ceru chiar lui Napoleon al III-lea în timpul unui dineu.

⁹ *Ibidem*, vol. I, p. 342-350. Raport a lui Gheorghe Știrbey către A. de Plagino, secretar de stat, datat 25 februarie 1855.

¹⁰ Ion Mamina și Ion Bulei, *Guverne și guvernanți*, București, Editura Silex, 1994, p. 239.

¹¹ Nicolae Iorga, *op.cit.*, vol. I, p. 351-352. Scrisoare a lui Fuad Pasa către Știrbey Vodă, datată 26 iulie/ 7 august 1852.

¹² *Ibidem*, vol. I, p. 350-351. Scrisoare a lui George Știrbey către Ambasadorii Franței și Rusiei la Constantinople, Eaux du Mont-Doré, 11/ 23 iulie 1859.

¹³ Nicolae Iorga, *Viața și domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei, Domn al Țării Românești (1849-1856)*, Vălenii de Munte, Tipografia Neamul Românesc, 1910, p. 193.

Îi regăsim numele alături de Ion C. Brătianu, George Bibescu, Ioan Cantacuzino, Gr. M. Sturdza, Dim. Ghica, G. Cantacuzino, Pană Olănescu, C. M. Brăiloiu, Gr. Arghiropol, care au depus un amendament asupra proiectului de Adresă la mesajul Tronului prin care se afirma răspicat opoziția față de guvernarea personală la 22 ianuarie 1863¹⁴ și apoi între cei care organizează coaliția pentru detronarea Domnitorului.

Abilitatea sa diplomatică e încă odată recunoscută, și în aprilie 1866 Gheorghe Știrbey este însărcinat alături de Ludovic Steege, Vasile Boerescu și Constantin Costaforu să prezinte la Sigmaringen, Principelui Carol, rezultatul plebiscitului prin care era chemat la Tronul României¹⁵. Scurtă vreme apoi este numit ministru al Afacerilor străine în al doilea guvern al său, condus de Ion Ghica (15 iulie 1866 - 21 februarie 1867). Fără îndoială că un rol însemnat în această numire l-a jucat atitudinea deschisă a lui Barbu Știrbey față de noul Domn. În fapt imediat după urcarea sa pe Tronul Principatelor, Carol I a primit de la toți foștii Domnitori ai Principatelor scrisori ce îl felicitau pentru noua sa poziție și îl asigurau de sprijinul lor. Aceste gesturi erau sinonime în fapt cu o recunoaștere a noului regim și cumva o promisiune tacită de a nu destabiliza noul regim pe termen scurt. Deși Carol ar fi preferat ca aceste asigurări să îi fi fost date personal, nici unul dintre foștii Domnitori, dintre care unii mai nutreau încă visuri de domnie, nu a venit personal la București, cu excepția lui Barbu Știrbey. Pe 2/14 septembrie 1866 acesta îl vizitează pe Carol I la Palat și îi dă sfaturi privind diplomația otomană și condițiile ei privind confirmarea sa de către Puterea suzerană¹⁶, recomandând câteva zile mai târziu printr-o scrisoare trimisă Domnitorului pe unul dintre fii săi. “Măria Ta, Dacă aș fi mai tânăr aș fi căutat cu nerăbdare cinstea de a da cel dintâiu exemplul devotamentului față de Măria ta; dar fiii mei mă vor înlocui pe lângă Măria Ta prin serviciile pline de râvnă și de credință”¹⁷. Barbu Știrbey va continua să îi scrie lui Carol I și după ce se întoarce la Nisa unde își stabilise reședința dându-i sfaturi privitoare la funcționarea bugetului statului și a relațiilor diplomatice complexe cu puterea suzerană¹⁸.

Principala misiune a lui Gheorghe Știrbey în guvernul Ghica era de a finaliza tratativele cu Poarta otomană printr-un act care să consacre pe plan internațional noua situație politică a statului român, precum și recunoașterea noului principe Carol ca Domn ereditar al Principatelor-Unite. Gheorghe Știrbey va face apoi parte din delegația care îl însoțește pe noul Domn la Constantinopol pentru a

¹⁴ “Desbaterile Adresei în sesiunea din 1862-1863”, p. VI-XII, Apud. Apostol Stan, *Ion Brătianu și liberalismul român*, București, Editura Globus, 1993, p. 142.

¹⁵ *Memoriile Regelui Carol I al României de un martor ocular*, ediție de Stelian Neagoe, București, Editura Machivelli, 1994, vol. I, p. 64.

¹⁶ *Idem*, vol. I, p. 109, 111.

¹⁷ Nicolae Iorga, *Viața și domnia lui Barbu Dim. Știrbey, Domn al Țării Românești (1849-1856)*, în “Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, ședința din 1 iulie 1905, tom XVIII, p. 84.

¹⁸ *Idem*, p. 152-153.

primi firmanul de investitură și tot el este cel care ia firmanul de investitură. În fapt Sultanul îi întinde mâna Principelui Carol și și-l invită să se așeze pe un scaun care fusese pregătit lângă sofa, unde luase loc el însuși. Acesta se face că nu observă gestul și, îndepărtând scaunul, se așează pe sofa, alături de sultanul stupefiat. Un protest ar fi fost inutil, căci acționând astfel, prințul nu făcea decât să se poarte ca un prinț de sânge. De asemenea Carol se ferește, să deschidă firmanul pe care sultanul i-l remite; îl pune pe masă și când prezintă pe miniștrii săi, îl roagă pe ministrul său al afacerilor străine, Gheorghe Știrbey să ia documentul¹⁹.

Încrederea de care se bucură noul ministru al afacerilor străine din partea principelui Carol I pare foarte importantă. În *Memoriile* sale nu ezită în a-l descrie ca un “diplomat dibace”²⁰, iar la începutul lui aprilie 1868 Domnitorul scrie tatălui său, Principele Karl-Anton de Hohenzollern, că cercurile diplomatice franceze îl susțin ca prim-ministru în locul lui Ion C. Brătianu pe Gheorghe Știrbey. Karl-Anton nu este însă de acord cu această părere, care ar fi permis accesul unui fost fiu de domn într-o poziție mult prea însemnată și ar fi putut deveni astfel un pericol pentru regim²¹.

Dezamăgit Gheorghe Știrbey se retrage și în 1869 se stabilește definitiv în Franța²², renunțând la politică în favoarea mai vechii lui pasiuni pentru artă. Își cumpără un apartament la Paris, pe Boulevard Hausmann, la n° 96, și apoi, la scurtă vreme, după 1871, o reședință în apropierea capitalei, castelul de la Bécon căruia îi va consacra cea de-a doua parte a vieții și pe care îl va evoca într-un text cuprins în memoriile sale publicate la vârsta senectuții²³.

Vechiul castel ridicat la mijlocul secolului al XVII-lea de un membru al Parlamentului (conseiller au Parlement), Pierre Sablé, devenise la jumătatea secolului următor reședința contesei de Choiseul-Neuse, care l-a modificat adăugându-i o monumentală scară cu două rampe ce cobora până la Sena²⁴, și care se păstrează până în zilele noastre. Distrus în 1793, reședința fusese cumpărată la începutul secolului al XIX-lea de un conte Orsoni, care ridică pe ruinele sale un pavilion de style Empire, însă și acesta avu de suferit în timpul Comunei, dată după care îl va cumpăra Gheorghe Știrbey și îl va modifica adăugându-i două aripi și un etaj secund, precum și mai multe pergole (Fig. 1). Iată cum îl descria însăși proprietarul în *Memoriile* sale “Prințul Georges trăiește acolo în mijlocul amintirilor sale,

¹⁹ *Memoriile Regelui Carol I al României...*, vol. I, p. 17.

²⁰ *Idem*, vol. I, p. 84.

²¹ *Idem*, p. 216.

²² Archives Nationales, Paris, Microfisa 6854 X 84, 24 aprilie 1888, p. 3.

²³ Georges B. Știrbey, *Feuilles d'automne et feuilles d'hiver*, Paris, Calmann-Lévy, 1916, 2 vol. și republicat separat *Le Château de Bécon*, Paris, impr. de P. Renouard, 1920.

²⁴ Construcția trebuie să fi fost însă de dimensiuni destul de modeste. Nu cunoaștem numele arhitectului care a proiectat-o și ea nu apare în seria de gravuri reprezentând castelele din Ile de France. Mulțumim Domnului Antoine Bourroux, docuementalist la Musée de l'Ile de France, Château de Sceux, pentru datele privitoare la vechiul castel distrus în timpul Revoluției.

înconjurat de cărți și într-o izolare tăcută. Îl înconjoară operele de artă. Chiar și grilajul parcului este făcut din grilajul de la Tuileries, vândut după Comuna. Încăperile castelului de la Bécon sunt bogate în tablouri, mobile rare, dar oricât de frumoase ar fi aceste opere de artă, ele nu ar putea face singure bogăția acestui loc. Locurile acestea au un suflet, și acolo se află frumusețea lor!”²⁵. Deși nu s-au păstrat fotografiile ale interioarelor castelului de la Bécon, și nu am putut identifica până în prezent testamentul său, colecția de pictură a prințului Știrbey trebuie să fi fost destul de bogată. În studiul ce îl dedică raporturilor prințului român cu sculptorul francez Jean-Baptiste Carpeaux, Ioana Beldiman citează cadoul pe care Theodor Aman îl face lui Gheorghe Știrbey în 1856, una dintre pânzele sale, pentru a-și asigura o recomandare în obținerea rangului de pitar²⁶. Iar în colecțiile Muzeului de Arte Frumoase din Angers figurează o insolită *Noli me tangere*, de Pierre Puvis de Chavannes, provenind din aceeași colecție a prințului român²⁷.

Terasele și pegolele din parcul castelului de la Becon erau decorate cu copii după statui antice ca *Diana de Gabies*, *Prizonier barbar*, *Doi alergători* sau grupuri de gust academic, datorate unor sculptori italieni, Emilio Zocchi (1835-1913) era reprezentat de un *Michelangelo copil sculptează un cap de pământ* și Giuglio Bergonzoli (1822-1868) *L'amour des anges* (ambele în prezent în amplasarea lor originală).

În pergola vestică a terasei castelului era situată lucrarea *L'amour blessé* (Cupidon rănit) de Jean-Baptiste Capeaux (Fig.2), unul dintre cele trei exemplare în marmură, achiziționat de Gheorghe Știrbey la Salonul parizian din 1874²⁸. Sculptorul preferat al celui de-al Doilea Imperiu devenise după căderea regimului nu numai ținta atacurilor noilor oficialități artistice, ci și ale familiei. Grav bolnav, gonit din propria casă de soție, care își aroga în virtutea contractului de căsătorie dreptul de proprietate asupra operei sale, Carpeaux primește invitația prințului român de a rezida la Nisa, pentru o cură de câteva săptămâni și apoi într-un pavilion din apropierea castelului de la Bécon împreună cu practicianul său favorit, sculptorul Bernard. Ros de boală, incapabil de a mai munci, Carpeaux și-a petrecut ultimele zile pe terasa vestică a castelului. Pentru a comemora aceste ultime momente Gheorghe Știrbey a luat hotărârea să instaleze în acest loc pe lângă

²⁵ Georges B. Știrbey, *Feuilles d'automne et feuilles d'hiver*, p. 258.

²⁶ Ioana Beldiman, *Sculptura franceză în România (1848-1931). Gust artistic, modă și fapt de societate*, București, Editura Simetria, p. 70-71 și nota 75.

²⁷ *Musée des Beaux-Arts d'Angers, Deux cent ans d'histoire pour un musée moderne*, Paris, Somogy, 2004, p. 18, reproduș.

²⁸ De această sculptură Știrbey nu se va despărți decât cu mare greutate în 1921, cu câțiva ani înainte de moarte, donând-o Muzeului de Arte Frumoase din Valenciennes. Vezi André Hardy, Anny Braumwald, *Catalogue des peintures et sculptures de Jean-Baptiste Carpeaux à Valenciennes*, Valenciennes, Musée des Beaux-Arts, 1978, cat 229, p. 101.

grupul *Cupidon rănit*, o coloană purtând bustul sculptorului realizat de practicianul său, Bernard (în prezent la Muzeul Orsay, Paris)²⁹.

De șederea lui Carpeaux la Becon se leagă și un alt eveniment a cărei prezentare a provocat reacții pasionate între biografii sculptorului. Cei apropiați familiei sale și apoi, în monumentală biografie scrisă de fiica sa, Louise Clémentel-Carpeaux³⁰, era considerat Carpeaux, drept un profitor al situației deznădăjduite în care se găsea sculptorul, în timp ce biografii mai recente ai acestuia poartă o judecată mai echilibrată³¹. În ultimele luni de viață, Gheorghe Știrbey cumpără cea mai mare parte a desenelor lui și "poinçon"-ul cu care acesta marca exemplarele de autor ale sculpturilor lui pentru a le distinge de fontele realizate de turnătoriile artistice, care cumpăraseră drepturile de reproducere. Imediat după moartea sculptorului, la 12 octombrie 1875, văduva sa, pretinzând că aceste opere îi aparțineau de drept în virtutea contractului de căsătorie, organizează o descindere a poliției la castelul de la Becon pentru a intra în posesia desenelor, poinçon-ului și a celorlalte opere pe care acesta le-a realizat în timpul șederii lui la Bécon. Gheorghe Știrbey obiectează, prezentând chitanțele care fac dovada că le-a cumpărat. Un lung proces urmează. Sentința definitivă recunoaște dreptul său asupra desenelor, însă îl obligă să dea poinçon-ul Doamnei Carpeaux. Pentru a ocoli o nouă posibilă acțiune în justiție a familiei sculptorului, Știrbey decide la sfârșitul anului 1881 să le doneze Muzeelor Naționale franceze. În scrisoarea de donație către Ministrul Artelor, Antonin Proust, datată 29 decembrie 1881 Gheorghe Știrbey scrie: "Printr-un act notarial datând din 17 februarie 1874 am cumpărat desenele marelui artist Carpeaux... Din această colecție am constituit trei părți: - Prima pentru Valenciennes, orașul natal al lui Carpeaux am depus-o eu însuși 17 decembrie trecut la muzeul de la Valenciennes, [ea este constituită] dintr-un album de mari dimensiuni în care am reunit 114 mici carnete de schițe cum mi-au fost ele transmise de Maestru; - A doua parte, în intenția mea, este destinată Muzeului Luvru. Ea conține desenele a căror originalitate și inspirație sunt cele mai puternice. Le-am reunit într-un mare album care merită, cred, onoarea de a figura

²⁹ Georges B. Știrbey, *Feuilles d'automne et feuilles d'hiver*, p. 258.

³⁰ Louise Clémentel-Carpeaux, *La vérité sur l'œuvre et la vie de Jean-Baptiste Carpeaux*, Paris, 1934-1935, 2 volume.

³¹ Vreme îndelungată singura biografie nepartinică a lui Gheorghe Știrbey, disponibilă într-o limbă de largă circulație, a fost făcută de Frits Lugt, în celebra sa lucrare, *Les marques de collections, de dessins et d'estampes, etc., avec des notices historiques sur leurs collectionneurs, les collections, les ventes, les marchands et éditeurs*, La Haye, Martinus Nijhoff, 1921, p. 434 și Supplement, 1956, p. 341. Vezi și catalogul expoziției recente, *Carpeaux peintre*, organizată de Patrick Ramade și Laure de Margerie la Muzeul de Arte Frumoase din Valenciennes, 8 octombrie 1999 - 3 ianuarie 2000, Muzeul Luxembourg, 24 ianuarie - 2 aprilie 2000, p. 268 care dă mai multe detalii privind stabilirea lui Carpeaux în iunie 1875, la Becon și conține o bibliografie exhaustivă asupra sculptorului.

în marele muzeu național al Franței³²; - Vreau să aduc un omagiu cu cea de-a treia parte Școlii de Arte Frumoase. În acest ultim lot am reunit aproximativ 1200 de desene care sunt compoziții și studii după natură sau crochiuri realizate în grabă pe stradă, în atelier sau la țară”³³.

Tot la Becon Gheorghe Știrbey o întâlnește și pe viitoarea sa soție, Valerie Simonin, probabil pe la mijlocul anilor 1870, căci în 1879 acesta îi va realiza un bust, în formula efigiei clasice de aparat (Courbet, Muzeul Roybet-Fould). Aceasta, o demi-mondenă cunoscută, fostă actriță fără mare succes la Comedia Franceză, sub numele de *Madame Valerie*, se căsătorise cu toată opoziția părinților cu Gustave Fould, fiul lui Achille Fould, influentul ministru de finanțe al Împăratului Napoleon III, și au avut împreună două fete, Consuelo (Cologne, 1862 - Becon, 1927) și George-Achille (Asnières, 1868 - Bruxelles, 1951) supranumite Lolo și Lili³⁴. Familia Fould locuia la Courbevoie și având în vedere preocupările artistice ale doamnei Fould, care sculpta, scria romane și piese de teatru, ba chiar și critică artistică, sub pseudonimul Gustave Haller, era inevitabil să cunoască, și să frecventeze pe castelanul din Becon, care în 1888 urma să adopte cele două fete și să se căsătorească cu mama lor, în 1895, după moartea lui Gustave Fould. Acestea, pasionate de artă, vor lua lecții de pictură cu pictorii academiciști Léon Comerre (1850-1916) și Ferdinand Roybet (1840-1920) expunând scene alegorice la Saloanele Societății de Arte frumoase între 1900 și 1914³⁵. Pentru a le încuraja în realizarea vocației lor artistice, Gheorghe Știrbey a achiziționat două pavilioane ale Expoziției Universale din 1878, cel al Suediei și Norvegiei³⁶ (Fig.3) și cel indian³⁷

³² Desenele intrate în colecțiile Luvrului sunt amănunțit descrise și ilustrate în Jean Guifrey și Pierre Marcel, *Inventaire général des dessins du Musée du Louvre et du Musée de Versailles, Ecole française*, Paris, Librairie centrale d'Art et d'Architecture, 1909, vol. III, p. 23 și următoarele.

³³ Muzeul Luvru, Archives des Musées Nationaux, D8, 1882. Actele privitoare la donația Știrbey. Donația a fost acceptată la 25 ianuarie 1882.

³⁴ Florence Poisson, *Musée Roybet-Fould, Courbevoie*, Delta 200, f.a., p. 2-3.

³⁵ Muzeul Orsay, Paris, Documentare, dosarele Consuelo Fould și Georges-Achille Fould.

³⁶ La Expoziția Universală, care va avea loc la Paris. Între 1 Mai și 31 Octombrie 1878, după modelul celor care s-au ținut deja în 1856 și 1867 sunt invitate să participe toate țările lumii. Răspund favorabil unsprezece țări europene și Statele Unite, care formează cu pavilioanele lor „la Rue des Nations”, în realitate o suită de fațade, reprezentând arhitectura tradițională a fiecărei țări, instalate în centrul Parisului, pe „Champ-de-Mars”. Printre alte construcții, se numără și pavilionul Suediei și Norvegiei, țări, care aveau în acel moment o situație specială: cedată Suediei în 1814 de Danemarca, Norvegia avea să facă parte din Regatul galben-albastru până în 1905. Pavilionul lor comun amintește prin structura lui această particularitate: în stânga, un turn strâmt cu trei nivele reprezentând Suedia, în dreapta, o construcție mai largă cu două nivele, reprezentând Norvegia, legate printr-un corp central, simbolizând alianța lor istorică, totul realizat din elemente de lemn sculptat, un adevărat puzzle, care a fost transportat pe mare și pe Sena în piese detașate, provenind din Oslo, care se numea Christiania în vremea aceea. Întregul proiect a fost conceput de arhitectul norvegian Thrapp-Meyer. După închiderea expoziției, pe 31 Octombrie 1878, întreprinderi specializate au demolat diferitele pavilioane, recuperând elementele decorative din lemn și terracotă, pe care le-au stocat cu grijă timp de mai bine de douăzeci de ani.

(Fig.4), le-a instalat în grădina castelului de la Becon, destinându-le a deveni ateliere a celor două surori.

După moartea lui Gheorghe Știrbey, în 1925, întregul domeniu revine celor două fiice adoptive. Consuelo Fould-Știrbey, devenită în 1893 soția marchizului de Grasse des Princes d'Antibes³⁸ și-a exprimat dorința ca, după moartea ei, pavilionul scandinav să devină un muzeu în amintirea lui Ferdinand Roybet, profesorul ei. Din cauza indiviziunii cu Gustave-Achille, sora ei, municipalitatea din Courbevoie a trebuit să intervină în 1947, expropriind restul terenului, pentru a putea constitui în pavilionul Suediei și Norvegiei muzeul orașului în 1952, instituție care expune și astăzi pe lângă câteva pânze ale donatoarei și ale maestrului ei Roybet, bustul tatălui adoptiv făcut de Valerie Simonin-Fould, viitoarea sa soție, și câteva mobile provenind din castelul care, nelocuit de la moartea lui Gheorghe Știrbey și, suferind de distrugeri în timpul celui de-al doilea război mondial, va fi demolat din ordinul beneficiarului direct al moștenirii, municipalitatea de stânga a orașului Courbevoie.

Doar un confidențial premiu Știrbey-Fould al Institutului Franței, înființat grație unei donații a Consuelei Fould și decernat anual unui artist plastic mai amintește astăzi de istoria unui prinț român dezamăgit de politica țării sale, care a încercat să-și lase amprenta pe lumea artelor franceze.

---

³⁷ Prințul Țării Galilor, viitorul rege Eduard VII al Marii Britanii, care călătorise îndelung în India în anul 1876 și primise în dar tot felul de obiecte de artă orientală, a decis să le expună, în cadrul Expoziției Universale de la Paris, într-un pavilion în formă de palat indian, realizat deasemenea din lemn și terra-cottă. Deși declarat monument istoric și ocupat de Serviciul Parcurilor și Grădinilor al Municipality din Courbevoie acesta pare că nu interesează pe nimeni și cade încet-încet în ruină.

³⁸ Florence Poisson, *op.cit.*, p. 2.

**LE JOURNAL DE VOYAGE EN EGYPTE DU DOCTEUR
ROUMAIN NICOLAS KRETZULESCO
JURNALUL DE CĂLĂTORIE ÎN EGIPT AL DOCTORULUI
ROMÂN NICOLAE KRETZULESCU**

Cătălina Opaschi

Abstract

Dr. Nicolas Kretzulesco, one of the most important character of the Romanian political scene and founder member of the Romanian Medical school, traveled to Egypt at the end of 1868.

During the voyage, that lasted four month, dr. Nicolas Kretzulesco kept a diary containing all his impressions about the cruise on the Nile. He was embarked on a ship put on his hand by kedival Ismail Pascha.

His journal include interesting information about all notable persons he met, about the archaeological researches in Egypt, many ethnographical and geographical observations and, not at last, some important remarks about the progress made by the state of Egypt in the end of the XIX-th century.

Key words: character of the Romanian political scene, Egypt, journal, cruise on the Nile.

Nicolas Kretzulesko (**Fig. 1**) est venu au monde le 1 Mars 1812, dans la famille d'Alexandre Kretzulesko et de sa femme Anika, née Campineano (elle était la sœur du boyard réformateur Ion Campineano). Les familles de ses ancêtres se trouvent parmi les plus nobles et les plus anciennes du pays (les Kretzulesco descendent de la vieille dynastie de Bassarabs, les Princes Régnants de la Valachie). Il en hérita de ses aïeux le profond patriotisme, l'esprit de responsabilité et le désir de voir progresser son pays en toute liberté.

Après les études dans la maison paternelle, avec des percepteurs grecs et français (dont I. G. Vaillant) il prépara son bachelier pour Paris mais, en respectant la tradition de la famille, en 1831 il entra en service dans la haute administration, à la Cour d'Appel et en 1833 au Ministère des Affaires Intérieures.

En 1834 il part pour Paris, décidé à étudier la Médecine. C'était quelque chose d'inhabituel qu'un fils de noble choisisse un «métier», car ils étaient destinés, depuis leur jeunesse, à occuper les hautes charges dans l'administration.

A Paris Nicolas Kretzulesko trouve un group de jeunes Valaques et Moldaves tout désireux, comme lui, à assimiler les plus hautes connaissances scientifiques et culturelles qu'ils utilisent de retour dans leurs pays. Animés du plus profond patriotisme, ils s'organisent de la manière à faire connaître aux pays de l'Occident la difficile situation des Principautés Roumaines soumises à la merci de la Porte Ottomane où de la Russie. A l'aide de leurs collègues et de leurs professeurs, les Roumains gagnent la presse libérale qui va publier des articles sur l'histoire et la situation politique, en préparant l'opinion publique européenne pour les changements dont ils espéraient faire, de retour chez eux et qui devaient transformer la charte des pays libres du continent.

En 1839 Nicolas Kretzulesko soutienne sa thèse et obtienne son diplôme de docteur en Médecine, étant le premier Valaque diplômé en cette science, les docteurs qui se trouvaient dans les Principautés étant tous étrangers. Rentrant à Bucarest, le jeune docteur refuse les charges dans l'administration, offerts par le Prince Régnaant et demande - à sa stupeur - la charge d'organiser le service médical, faveur qui lui est accordée. C'est le commencement d'une longue et méritoire activité publique dont le docteur Kretzulesko dédia à son pays, pendant plus de 50 ans. Il fut aussi l'organisateur de l'enseignement médical roumain, l'auteur de premiers manuels de médecine et chirurgie en roumain, il fut plusieurs fois ministre et Président du Conseil des ministres, sénateur, un de premiers chargées d'affaires et consul du jeune état roumain, après l'Union des Principautés.

Pendant toute son irréprochable carrière il a gardé une attitude d'équilibre, de modération et de sagesse. En pensant d'abord aux intérêts de son peuple - vu qu'il était appelé soit par les libérales, soit par les conservateurs au charges du gouvernement - il est resté toujours un libéral modéré, attentif à tout ce que pouvait élever le prestige des Roumains. Il a été un des proches collaborateurs du Prince Couza, le soutenant dans ses réformes administratifs et politiques; il fut l'organisateur de l'enseignement roumain moderne, de l'enseignement artistique roumain, l'initiateur et un des fondateurs de l'Académie Roumaine (dont il fut pendant plusieurs années le secrétaire et deux fois son Président), de l'Athénée Roumain, l'organisateur de l'enseignement pour le télégraphe, un des organisateurs de la construction des voies de transport modernes, etc.

Après l'éloignement du trône du Prince Couza, en 1866, les résultats des nouvelles élections l'ont privé de son poste au Sénat. Profondément blessé par l'attitude de ses anciens camarades d'études parisiens et du temps de la révolution de 1848, le docteur Kretzulesko décide de s'éloigner, pour un certain temps, de la vie politique et même de son pays. A la fin de l'année 1868 il part avec sa famille en Egypte, où se trouvait la tente de sa femme, qui était mariée au consul de Prusse, Léon Théremin. Pendant ce voyage il a tenu un journal où il a noté ses impressions sur les lieux et sur les hommes qu'il a rencontré. N'oublions pas que c'était le temps des grandes découvertes des civilisations antiques qui ont marqué une époque entière et aussi l'époque de l'expansion coloniale des grands pouvoirs européennes.

Pendant le voyage du docteur Kretzoulesko, en Egypte «régnait le khédivé Ismail Pacha (1830-1895), petit fils de Mohamed Ali (sous la suzeraineté de la Porte Ottomane), qui avait obtenu pour la première fois ce titre. (Fig. 2)

Comme il avait étudié en France s'est rendu compte de tous les avantages du progrès et, de retour dans son pays a commencé un vaste programme pour la modernisation de l'Egypte: il a fait construire des fabriques pour ouvrir la canne à sucre, le coton, le lin, il modernisa le système d'irrigation pour accroître la production agricole, il fit construire la première ligne du chemin de fer et commença la modernisation de la capitale.

Pendant l'Exposition Universelle de Paris en 1867 (Fig. 3) il fait organiser un grandiose pavillon présentant l'ancien Egypte: par un temple reconstitué sur place, des statues, des momies, des bijoux (dont celles de la reine Nefertari ont tellement ébloui l'Impératrice, qu'elle a tenté de les avoir ... en cadeau); le pays contemporain: par les produits obtenues de son industrie et les nouvelles bâtiments; enfin, les projets pour l'avenir, dont le canal de Suez était le plus important. Le pavillon de l'Egypte, que le khédivé présenta en personne aux Souverains de la France, a été le plus visité et a eu la plus grande faveur du public. La plus grande réussite du khédivé a été la construction du Canal de Suez, fini juste en 1869 et inauguré en automne, par des fastueuses cérémonies. Ismail Pacha aimait le train de vie fastueux, les beaux équipages, les palais parés de toutes les richesses de l'Orient et de l'Occident, il aimait éblouir les visiteurs par ses réceptions et ses bals, de sorte que, à la fin de 1869, le pays étant fort endetté, le khédivé abdiqua en faveur de son fils et ses biens furent vendus; il perdit aussi la majorité des actions du Canal qui furent achetées par les Anglais qui, depuis ce moment, vont contrôler le Suez. Ismail Pacha est parti en exil en Italie, à Naples et après quelques années, en Turquie où il a vécu jusqu'à sa mort mais, non avant d'offrir au Sultan, en signe de gratitude pour son hospitalité, quelques superbes pavillons dans le parc du palais où il résida.

*

* * *

«Nous sommes partis le **14/26 Décembre, Samedi** à 9½ h. du matin, par un assez beau temps, pour l'Egypte; nous sommes arrivés le soir à 5½ h. à Giurgevo, à l'hôtel de *Belle-vue* (ancienne maison Simitz); confusion à l'hôtel avec les chambres qu'on nous avait retenues, mais qu'on ne nous cédait pas car on ne m'a pas reconnu de prime abord. Chaleur étouffante dans les chambres; thé horrible.

Le lendemain matin j'ai expédié Jonitza avec la voiture et Nestor¹ avec le *postalion* et nos chevaux. Alduleano² m'a été utile pour les courses qu'il a dû faire pour moi à Giurgevo, où je n'ai vu que Greceano³, qui a quitté le service à cause de

---

¹. Domesique de la famille Kretzoulesko.

². I. Alduleano (1821-1871), avocat.

³. Un Nicolas Greceano est nommé, dans *Les lettres à Basile Alécsandri*, de I. Ghika, «habitant à Giurgevo à cause de son service militaire, le bataillon qu'il commandait avait le service du «cordon» (la quarantaine)» sur le Danube.

l'affaire avec le Colonel prussien Creuski, et le frère de Victor Radovici, employé à la douane.

Le lendemain matin, **Dimanche 15/27**, Kalisch⁴ nous a envoyé son secrétaire Felix, avec un bateau, pour nous conduire à Roustziouk. Embarqués à 11½ heures, avec nos bagages dans une autre barque, prise à Giurgevo, nous sommes arrivés à une heure à Roustziouk et nous avons descendus au grand hôtel *Empire ottoman*; chambres très petites, froides et sales. Kalisch qui nous attendait au bord du Danube nous y a conduit et vers les 4 heures nous sommes allés dîner chez lui. Vacarme toute la nuit à l'hôtel à cause du Ramazan, musique, cris, chants, etc.; aussi, à cause de l'étourdissement des garçons et du maître d'hôtel, le lendemain matin nous avons manqués le train de Varna. Retournés au même hôtel, Siber⁵ m'a engagé de changer d'hôtel et nous avons déménagé au petit hôtel près du chemin de fer; temps magnifique; moi j'ai dîné encore à Kalisch mais Sophie⁶, (**Fig. 4**) la petite⁷ et M-elle Coulin⁸ à l'hôtel.

Le lendemain **16/28 Décembre** à 7½ heures nous sommes partis par le chemin de fer à Varna. Nous avons été seuls dans le compartiment, sur la recommandation de Kalisch; en route Démètre Stirbey⁹, qui se rendait aussi à Constantinople, est entré dans notre compartiment et nous avons voyagé ensemble jusqu'à Varna.

Arrivés ici à 4 heures, j'y ai trouvé à la gare Ostoya¹⁰ qui m'a donné un jeune homme pour me faciliter le transport dans le bateau, aussi je l'ai chargé de prendre mes bagages et nous sommes partis dans une mauvaise voiture au Danube; chemin horrible, sale, boueux - de la gare au Danube - temps magnifique; ciel bleu, clair de lune magnifique et mer calme; retard du commissionnaire pour arriver avec les bagages; mon inquiétude à bord du bateau, où nous sommes entrés sans difficulté pour Nounoutza, à cause du beau temps. Enfin, peu du temps seulement avant le départ du bateau, le commissionnaire est arrivé avec les bagages, à la fois avec Stirbey et Calomfiresco¹¹, qui avait tardé à cause de la confusion arrivé par le transport des bagages de Stirbey, dans un hôtel où on croyait qu'il allait descendre.

---

⁴. Kalisch, diplomate allemand.

⁵ Sieber, diplomate prussien de Roustziouk

⁶. Sophie Kretzulesko née Iakovenko, la fille du Directeur des Postes Russes de Valachie et diplomate, la femme du Dr. Kretzoulesko.

⁷. Anna (Nounoutza), l'unique fille de la famille Kretzoulesko, mariée plus tard au chargé d'affaires roumain en Italie, France, etc., I. Lahovary, proche parent de l'écrivaine Marthe Bibesco.

⁸. M-elle Coulin était, peut-être, la fille de son premier percepteur français et la gouvernante de la petite Anna, pédagogue française fort appréciée dans les grandes familles de la Valachie qui a éduquée plusieurs générations de jeunes filles de la haute société du pays.

⁹. Demetre Stirbey (1846-1913), frère du ministre des Affaires Etrangères, Georges Stirbey (1825-?), homme politique roumain.

¹⁰. Ostoya. très probable - un officiel de Varna.

¹¹. Calomfiresco, fonctionnaire diplomatique roumain à Varna.

Mais, dans tout cela, ma caisse contenant le vin pour Théremin¹², était restée à la gare et je ne l'ai eue qu'à Constantinople, le matin du jour de mon départ pour Alexandrie.

A bord du bateau, très chargé de marchandises et de toute espèce de monde, nous avons bien passé la nuit, vu que la mer était comme le lac, ceci a fait que Nounoutza a été bien impressionné par son premier voyage dans un bateau à vapeur, sur mer.

Le lendemain matin, **Mardi 17/29 Décembre**, à 10½ heures, nous sommes arrivés à Constantinople et nous avons descendu à l'hôtel d'Angleterre (Missiri).

Le chemin de fer de Roustziouk à Varna, passable pour la marche, mais les stations, mauvaises, désertes, dépourvues de tout; point de vitalité, pas de mouvement. A mi-chemin nous avons trouvé à faire un petit déjeuner. (Il y avait) 5 wagons en tout, quoiqu'un seul train par jour. Les 227 kilomètres de Roustziouk à Varna nous les avons parcourus en 9 heures. Le bateau à vapeur, très cher de Varna à Constantinople, 65 fr(an)cs par personne II-ème place.

A Constantinople Alexandresco¹³ est venu nous chercher à bord et nous a facilité notre débarquement; à la douane on a feint seulement de nous ouvrir une ou deux caisses et, moyennant un icossar¹⁴ tout s'est bien passé. Nous avons monté à Péra, Sophie avec la petite en chaise à porteur, moi, M-elle Coulin et Alexandresco à pied, accompagnés des portes faits, avec Nicoli d'Alexandresco avec les bagages.

A Constantinople nous avons passé depuis Mardi 17/29 Décembre, jusqu'au Jeudi 26 Décembre/7 Janvier, assez tristement, à cause du rhume de la petite et, plus tard, de Sophie aussi; les deux 1-ers jours, température assez agréable, après, tout le temps froid, de manière que nous avons dû faire continuellement du feu. Mes courses extraordinaires, à pied, chez mes anciennes connaissances, les Turcs. Aali-Pacha le grand Vizir, Méhméd Kupriusli Pacha l'ex grand Vizir, que j'ai trouvé malade, Safet Pacha¹⁵, Cabouli Pacha¹⁶. Entretiens tous les soirs avec Stirbey à dîner et après dîner; en bonnes relations avec Mitica Stourdza¹⁷; Nico bey, valaque, qui a étudié la médecine à Constantinople est venu me voir. L'oculiste... [illisible], qui a passé quelque temps à Bucarest, est venu me voir; Boredeano¹⁸, Gropper et sa femme.

Jeudi (le) 26 Décembre/7 Janvier. A 2 heures après-midi, nous nous sommes embarqué sur le *Juno*, bateau à hélice du Loyd et à 4 heures nous sommes

---

¹². LéonThéremin était l'agent diplomatique de Prusse au Caire, mariée à la tante de m-me Sophie Kretzulesko.

¹³. Alexandresco, très probable, un fonctionnaire du consulat roumain de Constantinople.

¹⁴. L'icossar était une monnaie turque.

¹⁵. Saffet Pacha a été Grand Vizir et ministre des Affaires Etrangères de l'Empire Ottoman; dans sa maison située au bord du Bosphore a été signé le Traité de San Stéphan en 1878.

¹⁶. Cabouli Pascha - homme politique ottoman; il a été envoyé comme Commissaire au Kandia (l'île de Crète), pendant la révolte de la population de l'île; en 1875 il était l'ambassadeur de l'Empire Ottoman à St. Petersburg.

¹⁷. Le prince Démètre Stourdza (1833-1914), homme politique roumain libéral, secrétaire du Prince Régnant Alexandre I. Couza, président du Parti National Libéral, plusieurs fois premier ministre, secrétaire et Président de l'Académie Roumaine, numismate, historien, chargé d'affaires.

¹⁸. Pavel Boredeano (1840-1877) lieutenant dans l'armée roumaine.

partis; visite à bord de Stirbey et Boredeano. Alexandresco avec son Nicoli nous a également facilité l'embarquement; les deux carrosses de Stourdza nous ont porté les bagages et ont contribué à la douane à nous laisser tranquilles quoiqu'on ait ouvert une ou deux caisses et que j'ai encore donné un icossar.

Nounoutza en entrant dans le bateau s'est approché avec plaisir d'une petite demoiselle, âgée d'environ 14 ans, bien gentille, Grecque, qui allait aussi à Alexandrie; peu de monde sur le bateau; l'anglais qui avait été, m'a-t-il dit, à Bucarest et qui a fait presque le voyage avec nous; les circassiens mahométans, qui faisaient toute la journée des ablutions et des prières; ils avaient le samovar avec eux et prenaient souvent du thé.

Jusqu'à Smyrne, beau temps; ici le vent, la pluie et un temps orageux constamment a commencé et, moins la pluie, il a duré jusqu'à Alexandrie. Dans le port de Smyrne nous sommes arrivés Samedi [le 28 Décembre/9 Janvier] à 3 h. du matin et nous ne sommes partis que Dimanche soir à 4 h. mais le temps étant très orageux et obscur au possible, nous avons jeté l'ancre deux heures après le départ et avant de sortir du golfe. C'est à Smyrne que Sophie a gagné l'érysipèle qui a été assez violent et elle a eu la fièvre Samedi, Dimanche et Lundi. Mardi seulement, la fièvre a cessé; le médecin la visitait deux fois par jour, mais le mal de mer et la magnésie lui ont fait beaucoup de bien; difficulté de trouver à Smyrne un peu de coton, pour se couvrir la figure.

A Alexandrie nous sommes arrivés **Mercredi le 1/13 Janvier 1869** à 7 heures du matin, par une mer très agitée; les circuits pour entrer dans le port à cause des bancs de sable, indiqués par des poteaux et par des ... [illisible]. Retard de sortie à cause qu'on ne voyait personne arriver de chez les Théremin; enfin, ce n'est que vers les 8 ½ heures qu'Elyse¹⁹ est arrivée avec Mr. Anhoury, le dragoman (**Fig. 5**) du Consulat, dans une barque du G(ouverne)ment à 14 rameurs. Difficulté de descendre Sophie, le cavass (des Théremin, Abdala, a dû la prendre dans les bras, la figure enveloppée et moi, j'ai pris Nounoutzica; nous avons descendu de même à terre et, entré en voitures nous sommes allés chez Anhoury où nous sommes restés jusqu'à 1 heure (de l') après midi et nous sommes partis par un train spécial après avoir déjeuné.

Aspect curieux du port d'Alexandrie (**Fig. 6**); vue du palais du Vice-Roi du côté de Ramlet ; impression agréable que m'a fait la température douce, le beau ciel, à Alexandrie, et les palmiers; aspect assez joli des principales rues d'Alexandrie, bien alignées et bordées de maisons assez élevées à deux et trois étages, toutes avec des balcons et couvertures en forme de terrasses²⁰. A part la femme et la soeur d'Anhoury, le reste de la famille ne parlant que l'arabe.

¹⁹. Elyse Théremin, née Caracasch (Caracas), était la tante de madame Sophie Kretzulesko.

²⁰. Le khédive Ismail (1863-1879), petit-fils de Mohamed Ali, ayant reçu une éducation française, voulait changer l'Egypte sous-développée, par la modernisation des villes, de l'économie, de l'industrie et de l'administration, en un pays puissant, semblable aux états développés de l'Europe;

Le train spécial, à notre disposition, nous a conduit au Caire en 3½ h. au lieu de 5 h. que mettent d'ordinaire les trains ; végétation vive d'Alexandrie au Caire; culture de la terre admirable, avec des canaux et des conduits d'irrigation dans tous les sens, les groupes de palmiers, de sycomores et des acacias ... [illisible] présentent le plus bel aspect. Les villages sans croisées, aux maisons sans toitures et en terre cendrée, ayant l'apparence, partout, de ruines²¹; abondance des ânes et des chameaux, presque les seuls animaux qui font les transports des denrées et qui portent les hommes et les femmes sur les routes; toutes les femmes, enveloppées de pied en cap avec des morceaux de toile blanche ou bleue, ayant l'air de masses informes (**Fig. 7**); les hommes, tous, jambes nues, turbans blancs sur le fez et manteaux, également en toile, presque chez tous, bleue. A la gare du chemin de fer nous avons trouvé Théremine avec son garçon Herman; Théremine n'avait pas pu venir nous chercher à Alexandrie, à cause de la fête du Baïram, qui l'obligeait d'aller se présenter chez le Vice-Roi; émotion mutuelle en nous voyant après 9 ans; l'émotion a été surtout bien grande quand nous avons vu Elyse au bord du bateau. Enfin, nous sommes entrés en deux voitures et nous sommes allés à la demeure de Théremine, au coin de la Place Ezbekieh (**Fig. 8**), près du chemin de fer. Elyse nous désigne nos chambres ; bonheur mutuelle de nous voir.

Mouvement énorme, population sale, mal habillée, pêle-mêle des voitures avec des Seïzs courant en avant pour faire place et pour avertir les passants, des chariots à bœufs, des ânes et des chameaux chargés de toute espèce de choses, rues sales, étroites, pleines de poussière, arabes et fellahs à tout pas.

Vendredi (le) 3/15 Janvier. Nous sommes allé dans la plaine d'Abassié aux courses de chevaux et des chameaux. (**Fig. 9**) Ma présentation au Vice-Roi dans un cabinet attenant au pavillon construit pour les courses. Dans la tribune, tous les consuls, les ministres et différentes personnes de distinction, équipages magnifiques du Vice-Roi ; chevaux anglais et 5 français des plus beaux, cochers et jockeys anglais et français habillés en rouge et or, bel aspect de la troupe; les cavassés de la Cour beaux et superbement habillés²², dans le genre des arnautes²³.

---

de sorte qu'en quelques années, la terre des pharaons a connue des transformations notables qui se voyaient surtout dans l'aspect de la capitale et de quelques villes, dont les nouveaux bâtiments et palais, les rues tracées et alignées, bordées des arbres, le service télégraphique et le chemin de fer, impressionnaient favorable les voyageurs étrangers.

²¹. La couleur de la terre dont les briques sont faites (en terre battu), couvertes de poussière, donne l'impression de murs en ruine, même aujourd'hui, surtout quand on les regarde de loin.

²². Le khédive Ismail, avant de devenir le successeur de son oncle Saïd I, en connaissant son caractère soupçonneux, se tenait à l'écart de la Cour; comme il avait une vraie passion pour l'agriculture il a transformé ses domaines en fermes très productives, triplant sa fortune. Il aimait beaucoup le faste, les beaux équipages, les riches uniformes et menait grand train, ce que lui a causé beaucoup d'ennuis plus tard quand, à la suite des grands coûts du Canal de Suez et de toutes les dépenses pour l'Exposition Universelle de Paris en 1867 (où le pavillon de l'Egypte fut le plus admiré), les crédits du pays et les pressions des Anglais l'ont forcé d'abdiquer en faveur de son fils.

A cause de la maladie de Sophie, alitée et soignée par le docteur Reil, nous n'avons pu aller, encore, visiter aucune des curiosités du Caire.

Cependant, **le Lundi 6/18 Janvier**, journée des plus belles, nous sommes allés au bal donné par le Vice-Roi, au Palais de Gézirete²⁴ bâti sur une île du Nil. Splendeur du Palais, éclairage du jardin, amabilité et affabilité du Vice-Roi, société peu nombreuse, belles toilettes. Sortie du bal à 5 h. du matin en voiture, Elyse, Mme. Konsky, Léon et moi; bouderie pendant plusieurs jours, de Konsky, pour avoir eu de la difficulté à revenir du bal.

Visite, avec Anhoury chez le Vice-Roi, **Mercredi le 7/20 Janvier** à une heure après midi; réception des plus affable; offre qu'il m'a fait de visiter la haute Egypte, dans un bateau qu'il mettrait à ma disposition. Le soir nous sommes allés au théâtre, dans la loge que le Vice-Roi a mise à la disposition d'Elyse. Mauvais théâtre, pièces de vaudeville de mauvais goût, des farces et des charges; acteurs plus que médiocres.

Dimanche à 8 heures du matin j'ai été à l'Eglise du Patriarcat²⁵. Rien qui puisse attirer l'attention. La messe finie, le prêtre qui m'a béni ne connaissait que l'arabe.

Jeudi, (le) 9/21 janvier. Mauvais temps, mais pas de pluie, comme Mardi 7/19, qui a transformé le Caire en une boue horrible. Sans le large trottoir en pierre qui entoure la place Ezbekyez²⁶ que nous habitons et où on peut circuler un peu à pied, ce serait horrible. Dans les chambres beaucoup de fraîcheur, mais dehors température douce. L'énormité des cousins qui nous ont abîmé la figure, à la petite, à Sophie et à moi.

²³. Soldats mercenaires albanais dans les Principautés Roumaines, pendant le Moyen Âge; beaucoup d'arnautes ont restés, depuis la deuxième moitié du XIX-e siècle, comme gardes armés, somptueusement vêtus, auprès des grandes familles de boyards roumains.

²⁴. Le palais de Géziret a été bâti au XIX-e siècle dans le quartier de Zamalek, par des architectes françaises qui unirent l'adresse de leurs connaissances au faste oriental de la décoration, créant dans les palais des puissants du jour, l'incarnation des contes de fée; aujourd'hui, le palais Géziret qui a résisté aux incendies, tremblements de terre ou abandon, abrite le *Centre des arts* où se trouve une exposition de lampes, de vases et de plaques de céramique.

²⁵. Il s'agit de l'église de la Vierge, église orthodoxe grecque, nommée *Al-Muallaqua* (l'église suspendue), bâtie sur les lieux d'une ancienne construction romaine du IV-e siècle a. C.; rebâtie au XI-e siècle elle a un chœur et des paravents en marbre, de cette époque-là; les deux tours jumeaux ont été ajoutées au XIX-e siècle; l'iconostase centrale (un de ses trois iconostases), est couverte d'une délicate sculpture en cèdre et merveilleusement taillée de l'ivoire.

²⁶. Une de premières places aménagée au Caire par Mohamed Ali; selon la description d'Eugène Poitou, en 1857: "Entourée de palais, hôtels, de maisons de riche apparence cette place a la figure d'un immense quadrilatère....Une double rangée de gommiers magnifiques forment tout alentour des larges avenues sur lesquelles ils versent une ombre épaisse".

Toujours, le **Mercredi 8/20**. J'ai été avec Léon à la Citadelle²⁷ (**Fig. 10**), palais qui contient toutes les administrations. Là j'ai fait visite à Scheriff Pacha, président du Conseil et ministre de l'intérieur ; beau palais, vieux, bâti par Méhemet-Ali Pacha ; la mosquée qui contient à l'intérieur le tombeau de Méhemet-Ali Pacha, magnifique sous le rapport architectural, sous le rapport du goût et de l'élégance. La colonnade carrée en forme de Campo-Santo, au milieu la fontaine, également superbe. Tout en marbre. Vue du plateau de la Citadelle, des plus magnifiques, sur toute la ville de Caire, sur le désert, les tombeaux des Califes et les pyramides.

Les connaissances au Caire: Lex avec ses lunettes bleues et sa voix rauque, Mme. Lex - personne distinguée, très délicate, ne sortant nulle part, restant étendue sur son sofa. Les Schneider, Mme - vieille coquette, avec cela laide [?], sa demoiselle, sa belle-soeur; Miss Müller - avec l'extinction de la voix, personne intelligente; Lesseps²⁸ (**Fig. 11**), Marquis de Bassano, Brunenghi - qui a été à Bucarest, retrouvé ici vice-consul italien. Poujade²⁹, toujours malade de vanité, la domniza Marghioala³⁰; le consul anglais Stanton - qui a été dans les Principautés à la délimitation de la Bessarabie; Kousky - le pianiste et sa jeune femme; Sefer Pacha - le polonais pour lequel Gropper de Constantinople m'a donné une lettre; Anhoury - le dragoman de Théremine et sa femme.

Vendredi le 10/22 janvier. J'ai acheté au Khan-halil³¹, chez le juif qui parlait le français, les chapelets et l'essence de rose; promenade avec Elyse et la petite sur la chosée de Boullac; le soir, Kousky a joué au piano et les Dummereicher, père et fille (le consul de Danemarck).

---

²⁷. C'est un complexe entouré de fortifications, un vrai musée de l'architecture islamique, dont les premières murs ont été bâtis au temps de Salah-el-Din (Saladin, 1171-1191); il y a trois mosquées: celle mameluke de an-Nasr Mohammed (1294-1340) - sauvée de la démolition ordonnée par Mohammad Ali, car elle fut transformée en étable - celle de Suleyman Pacha, bâtie en 1528 et celle de Mohammed Ali (1805-1849); celui-ci a fait démolir toutes les constructions des mameluks (après les avoir massacrés, en masse) et a élevé à côté de son palais, le palais qui abrite maintenant le *Musée militaire*, et la mosquée - où se trouve son monumental tombeau en marbre, aussi que le palais *Al-Gawhara*, siège de son administration.

²⁸. Le comte Ferdinand de Lesseps (1805-1894), diplomate et entrepreneur français d'une ancienne famille de diplomates; missions à Tunis, en Algérie, à Alexandrie, Rotterdam, Malaga, Barcelone et Madrid. Après la mort de sa femme et d'un de ses fils pendant une épidémie, il s'installe au Caire et réussit à convaincre son vieux ami Ismail Pacha, maintenant Khédive, de percer l'isthme de Suez: avec le support de la famille impériale française (il était parent de l'impératrice), il fonde la Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez, en dépit de l'opposition des Anglais et, entre 1859-1869, avec ses spécialistes de marque il finit cet oeuvre qui fut inauguré avec beaucoup de faste et plus de mille invités remarquables.

²⁹. Ancien diplomate français dans les Principautés Roumaines, ex secrétaire du Prince des Principautés Unies, Alexandre Ioan Couza.

³⁰. Une princesse Maria (vu que seulement les filles du prince régnant et de son successeur s'appelaient «domniza»), fille du «beyzadé» Constantin Ghika était la femme de Poujade.

³¹. Un des plus grands bazars du Moyen Orient qui fut construit par le valet de cour du sultan Barquq, Garkas al-Khalili en 1382, aux environs de plusieurs *wikala* - dépôts - et abris pour les caravanes des commerçants; à part les magasins de tout sort il y a aussi des petits ateliers où on exerce les métiers traditionnels égyptiens.

Samedi, (le) 11/23 janvier. Je me suis promené seul, à gauche de l'allée de Schoubra³² et je me suis égaré dans les champs parsemés d'habitations; misère des fellahs, leurs huttes consistent en pans de mur terminés en forme de terrasse, construits en brique et terre non cuites; les femmes tatouées surtout sur le menton (**Fig. 12**).

Dans l'après midi j'ai été au Patriarcat, rendre visite à l'Archimandrite Nilos, où j'ai vu le Patriarche tombé en enfance et l'évêque de Tripoli, homme intelligent. Avec lui et Nilos j'ai parlé tout le temps, le valaque. A dîner les Anhoury ont été (avec) le nouveau vice-consul, Méklenbourgeois, jeune homme très bien, long comme une perche.

Dimanche (le) 12/24 Janvier. J'ai été avec Elyse au Patriarcat, assister à la messe. Service assez bien; l'évêque de Tripoli a officié assisté de 4 prêtres et de deux diacres. Chant assez bien. La 1-ère lettre que j'ai reçue ce jour de Bucarest e(s)t de Teulesco³³, elle m'a fait plaisir; cérémonie de la réception, par le Vice-Roi, du cordon de «l'Aigle noir»³⁴. Saki-bey est venu chercher Théremin; ils sont entrés dans une voiture dorée à 4 chevaux blancs escortée d'un escadron de cavalerie. Les employés du Consulat en uniforme et 3 officiers prussiens accompagnaient Théremin (**Fig. 13**).

J'ai reçu la visite de l'évêque de Tripoli et de Nilos. Les Zottman, mari et femme nous ont invité à leur soirée de lundi. 1-ère belle journée, ciel pur, sans nuages mais grande fraîcheur le matin. Promenade avec Théremin, à pied, à Miné; pa(y)ssage magnifique, verger d'oliviers. Blé vert comme un tapis, vue du désert et des montagnes bib(1)iques; les Petraki, mari et femme ont dîné avec nous, le fils de Poujade et del Martino.

Lundi (le) 13/25 Janvier. Temps frais au possible, nuages. Dans la journée nous avons visité le soit disant tombeaux des califes³⁵, d'où j'ai emporté des morceaux de marbre, comme presse-papiers. Tous ces tombeaux, qui se trouvent dans le désert sont dégradés au dernier point et servent d'habitation à des fellahs fourrés dans l'intérieur de ces mosquées, avec leurs chameaux et leurs autres animaux (**Fig. 14**).

Ce soir nous avons été en soirée chez les Zahman (ou Zottman?) où il y avait une quarantaine de personnes; M-me Openheim était la plus jolie personne de la soirée. Les Konsky y étaient aussi, lui a touché le piano et après on a dansé sur le tapis, ce qui a fait beaucoup de poussière. Nous nous sommes retirés à 1 heure du matin.

³². C'est un quartier du Nord du Caire, vis-à-vis de Zamalek, de l'autre côté du Nil, dont une belle allée où les équipages des diplomates et des riches Egyptiens faisaient leurs promenades journalières.

³³. Petre Teulesco (1826-1895), historicien (deux volumes sur la révolution) et traducteur.

³⁴. Ordre prussien de l'Aigle Noir (ou l'Aigle Prussien) - distinction fondé en 1701 par Friedrich I, la plus haute décoration de Prusse; elle avait un seul classe - Grand Cordon - et un nombre limité de chevaliers (30); la devise de l'Ordre était *Suum cuique* («à chacun ce qu'il mérite»); disparu après 1918.

³⁵. Appelé aussi, le Cimetière du Nord, il renferme les tombeaux-mausolées des sultans mameluks, depuis le XIV-e siècle; les plus belles constructions sont: la mosquée de Quaitbey de 1475, le complexe du sultan Ashraf Barsbey et le mausolée de Ibn Barquq - une vraie forteresse avec, autour, des cellules qui abritaient autrefois les mystiques soffits; depuis le XVI-e siècle le cimetière serve d'habitation aux milliers de sans-logis qui vivent à côté des morts et aujourd'hui on apprécie leur nombre à presque 300000 «habitants».

Mardi (le) 14/26 Janvier. Temps beau, ciel clair, mais dans les chambres toujours beaucoup de fraîcheur.

Mercredi (le) 15/27 Janvier. Les nôtres sont allés le soir au théâtre, dans la loge offerte par Saffet-Pacha. Je ne les ai pas accompagnés.

Jeudi (le) 16/28 janvier. Nous avons visité le palais de Géziret³⁶, dans l'île du Nil. Magnificence de ce palais. L'escalier tout en marbre. Glace occupant tout un pan immense de mur, sur l'escalier; tables, lustres, étoffes, cheminées dans un où deux salons. Tout d'une richesse et d'un goût exquis; le jardin magnifique, les allées, les nappes d'eau, les ponts sur les cours d'eau, la grotte avec ses jets d'eau, la ménagerie. Le tout bien combiné et devant avoir coûté des sommes fabuleuses, surtout la grotte et l'établissement appelé Saléamlík, dans lequel, la colonnade du milieu avec les jets d'eau, les salons à droite et à gauche, l'un plus beau et plus riche que l'autre, c'est q(uelque) chose d'unique. La salle à manger, superbe; les bains en marbre. Tout est admirable.

Vendredi (le) 17/29 Janvier. Nous avons voulu visiter la Schoubra, mais nous y sommes allés trop tard.

Samedi (le) 18/30 Janvier. Nous sommes allés visiter les pyramides³⁷, les messieurs à âne, et les dames en deux voitures - Elyse, M-me Kousky, Sophie, M-me Anhoury et Nounoutza avec M-elle Coulin; Léon, Kousky, Anhoury, Travers, Schneider, Hérman et moi, à âne. Partis à 10 h. et q(uelques) minutes, arrivés vers midi. Nous avons traversé le pont construit pour le bal, traversé l'île de Géziret au milieu des allées d'acacias et arrivés aux pieds des pyramides par un très bon chemin.

L'aspect des pyramides avec la quantité énorme d'ouvriers campés aux pieds des pyramides sous des tentes, avec des chameaux et des ânes et travaillant à la chaussée qui conduit au pavillon que le Vice-Roi y construit³⁸. Ascension de Léon, moi et Herman, en 23 minutes; M-me Kousky est montée aussi (**Fig. 15**). Ce qui lui a valu les meurtrissures sur les jambes et impossibilité de marcher q(uel)q(ues) jours. Effet saisissant qu'a produit sur moi cette montée; sur la plate-forme je n'avais pas le courage de regarder en bas, tellement j'étais saisi d'horreur à la pensée du danger auquel on peut s'exposer en perdant l'équilibre. Vue magnifique, du haut, sur le

---

³⁶. Le palais a été bâti à la demande du khédiv Ismail (à peine fini en 1869), au quartier de Zamalek, pour recevoir l'impératrice française Eugénie, à l'occasion de l'inauguration du Canal de Suez; aujourd'hui, autour d'une partie de l'ancien palais on a construit le somptueux hôtel Marriott; la description de dessus peut être considéré un vrai document, décrivant «en première» le palais, avant les cérémonies d'inauguration du Canal, le 17 novembre 1869.

³⁷. Au Sud-Ouest du Caire se trouve le plateau de Gizeh, lieu de référence pour la civilisation humaine; on peut voir encore le seul «merveille du monde» qui a survécu jusqu'à nos jours - la grande pyramide élevée par le pharaon Khufu-Kéops (2589-2566 a. C.), de la IV-e Dynastie du Vieux Royaume (2686-2181 a. C.), aussi que la pyramide de son fils Khafre et de son successeur Menkaure. Elles sont veillées, tout comme les autres petites pyramides des Reines, les temples et les mastabas, par le colosse du Sphinx (2500 a. C.) la plus ancienne sculpture du monde, que les arabes nomme Abu al-Hol (le Père de l'effroi).

³⁸. Il n'y existe plus.

Caire, sur la campagne et le désert; difficulté égale et même plus grande, pour descendre. Tenu fermement par quatre arabes, deux qui me tenaient par les mains et deux par derrière, avec une ceinture, qu'on avait passée autour de mon corps; satisfaction immense quand je me suis vu en bas. L'ascension finie, nous sommes allé déjeuner dans le fond d'un temple en ruines, tout en granit. Profondeur de deux à trois toises. Déjeuner excellent. Tout en abondance, tous les mets, comme le vin; assis tous sur le sable à la turque. Gousty a dû se mettre aussi à la table, pour que nous ne soyons pas treize. Tous les arabes nous regardaient d'en haut, de sur les bords du temple. La gaieté et l'entraînement de tous les convives a caractérisé cette promenade. Après déjeuner je suis entré, avec Léon, dans l'intérieur de la pyramide; on y pénètre par un couloir obscur, bas au point de ne pas pouvoir se tenir debout (**Fig. 16**). La chambre intérieure contient un immense cercueil en granit. A notre retour ayant trouvé le pont ouvert pour le passage des bateaux, nous avons attendu plus de $\frac{3}{4}$ h. jusqu'à ce que plus d'une cinquantaine de bateaux à voiles immenses aient passé.

Dimanche (le) 19/31 Janvier. Je suis allé avec Léon et Schneider au vieux Caire et nous avons visité le couvent grec³⁹, bâti sur des ruines du temps de la conquête romaine. Visite chez l'évêque de Syrène; hauteur immense de l'appartement où il nous a reçu. Tout y est dégradé; conversation curieuse avec ce prêtre, sur la religion. Visite avec lui à la grotte où l'on dit que La Vierge avec L'Enfant Jésus se sont cachés pendant 3 jours, ainsi qu'à la chambre où Elle aura habité pendant Son séjour en Egypte et qui est transformée, à présent, en chapelle. Tout y est en ruines, ancienneté des murs, des images etc. A notre retour nous avons eu le plus beau coucher de soleil, qui projetait ses rayons sur la montagne du désert et lui donnait une tente rose de plus intenses.

Lundi (le) 20 Janvier/1 Février. Visite au palais de Schoubra⁴⁰, en voiture, jusqu'au canal creusé près de ce palais et au pied de là, au jardin immense de cette demeure magnifique. Le kiosque est q(uel)q(ue) chose de ravissant, un carré immense avec une colonnade toute en marbre, ayant au milieu une plate-forme également en marbre, pour la musique et séparé de la colonnade par une nappe d'eau assez grande (**Fig. 17**). Vraiment q(uel)q(ue) chose d'admirable; les salons dans les quatre coins du carré: l'un destiné aux visiteurs, l'autre comme salle à manger, les deux autres également avec leur destination présentent des choses très curieuses. Le soir, Kousky a joué du piano, M-me Kousky ne pouvant encore se tenir debout, marche comme estropiée.

³⁹. Le monastère Saint Georges se trouve dans le quartier copte; selon le chroniqueur arabe Al Maqrizi, le monastère existait depuis le XV- e siècle et, même de nos jours, les nonnes pratiquent un étrange vieux rituel, en s'enchaînant - hommage au Saint Georges qui a été martyrisé pendant le III - e siècle par l'empereur romain Diocletien; sur l'autel de la grande sale se trouve une icône renommée du Saint George.

⁴⁰. Le palais a été construit par Méhmed Ali au commencement du XIX-e siècle; vers la fin du siècle une grande partie était en ruines et, à la suite de tremblements de terre et d'un incendie, au XX-e siècle il a été totalement démoli; aujourd'hui n'y existe plus.

Mardi (le) 21 Janvier/2 Février. Nous avons été à Matarion, ancienne Héliopolis⁴¹; belle campagne pour y arriver, culture magnifique, champs d'un vert vif, avec trèfle et blé, chevaux au vert; *pruniers*, rosiers en fleur, orangers chargés de fruits, vergers d'oliviers; comme curiosités, l'arbre de La Vierge - un sycomore d'une circonférence immense, vieux. L'obélisque.

Mercredi (le) 22 Janvier 3 Février, Jeudi, Vendredi et Samedi 25 Janvier/6 Février, rien d'extra ordinaire. Samedi, seulement, bal assez joli chez Sadik-Pacha, ministre des finances.

Dimanche (le) 26 Janvier/7 Février, visite chez Prokesch, que je n'ai pas trouvé et que j'avais vu, la veille, au bal.

Lundi (le) 27 Janvier/8 Février. Temps horrible, pluie, vent, préparatifs pour aller au bateau sur le Nil.

Mardi (le) 28 Janvier/9 Février. Nous sommes partis du palais du Carr-
Nil, pour la haute Egypte sur le bateau à vapeur *Schibine*, que le Vice-Roi a mis à ma disposition; Sophie avec la petite et avec M-lle Coulin, accompagnée d'Elyse sont allées vers une heure au bateau pour se caser. Moi avec Théremin, nous nous sommes d'abord rendu à la poste aux lettres, chercher la lettre de Poumas, qui nous avait été annoncée le matin, d'Alexandrie, par dépêche télégraphique. A la poste je n'ai trouvé qu'une lettre d'Alexandresko, de Constantinople, toutes les lettres à l'adresse de Théremin ayant été prises, avant notre arrivée là, par le cavas du Consulat, où nous nous sommes rendus à la...[illisible] en vain, pour les chercher, car le cavas n'était pas encore rentré. Avant d'aller cependant au Consulat, Théremin s'est arrêté q(uel)q(ues) instants à l'hôtel du Nil, près de la rue Mouski, pour voir quelqu'un. En attendant, moi, je suis resté dans le jardin qui se trouve au milieu de l'hôtel et j'ai regardé, avec plusieurs des voyageurs qui habitaient cet hôtel, un joueur de singes et de serpents, ainsi que des vendeurs de toute espèce d'objets venant de différentes parties de l'Orient. Rentrés à la maison nous avons attendu une demie heure le cavas du Consulat avec les lettres et après, nous sommes partis aussi au bateau, avec Mr. Hardt que Théremin m'a recommandé et que nous nous sommes entendu de prendre aussi avec nous en voyage.

A 3 heures nous étions au bateau, où les Anhoury sont venus aussi nous voir. Nous avons fait, tous, un petit déjeuner à bord et nous avons pris du champagne. Dans l'intervalle, un des aides de camp du Vice-Roi, Mohamed Effendi, est venu nous présenter la personne qui devait m'accompagner, Ahmed Effendi, celui-ci m'a demandé une heure pour aller chez lui et se préparer pour le départ, vu, m'a-t-il dit, qu'on venait seulement de lui annoncer le voyage qu'il allait entreprendre.

---

⁴¹. Dans cette endroit, au commencement du XX-e siècle le baron belge Edouard Empain (1852-1929), entrepreneur de génie a fait construire dans cet endroit du Nord-Est du Caire un «ville-jardin» close, plein de hôtels, palais, restaurants de luxe, etc. pour les riches égyptiens; maintenant Héliopolis est englobée dans l'ancienne ville.

Vers les 5 heures, étant arrivé, nous sommes partis et après une heure de marche nous nous sommes arrêtés pour passer la nuit à Ghizeh.

Mercredi (le) 29 Janvier/10 Février. Nous avons quitté Ghizeh à 6½ h. après température comme chez nous au mois d'avril; temps magnifique toute la journée; le soir, nous nous sommes arrêtés au dessus du village de Maioun; coucher de soleil admirable, promenade à pied sur les bords du Nil. Après la tombée de la nuit, par une soirée des plus belles, un ciel pur, étoilé, inconnu en Europe, et une température très agréable, je me suis encore promené à terre, au chant des cigales et je suis allé voir deux fellahs assis à leur feu, pour garder leur tabac et d'autres plantations, ayant causé avec eux par l'intermédiaire d'Ahmed Effendi; ils m'ont dit que le tabac s'était tout à fait gâté à cause du froid qu'il avait fait les derniers jours. Nous avons peu marché la journée, à cause des eaux basses qui nous ont fait ensabler à deux reprises. Rencontre, dans la journée, dès Djaabiéhs avec des anglais et des américains, tirées par des fellahs sur le bord du Nil. Saluts échangés avec eux.

Jeudi (le) 30 Janvier/11 Février. A cause du brouillard nous ne sommes partis qu'à 7½ h ; à 10 h. nous nous sommes arrêté à Beni-Souef⁴² pour faire du charbon et nous y sommes resté jusqu'à midi. Ici nous avons vu un kiosque ou plus tôt une maison de campagne vaste, bâtie par Méhmed Ali Pacha, à un étage, une salle immense en forme de croix, ayant au milieu une fontaine ; des quatre côtés, des grands salons avec des vieux meubles et des deux côtés, des vestibules énormes soutenus par des colonnes; toutes les pièces planchéiées avec des larges dalles en marbre. Le tout, sale, plein de poussière, qu'on n'aura pas secoué depuis des années, malgré le grand nombre d'individus qui se trouvait là comme serviteurs et à qui il a fallu donner des *backchiches*. En descendant au bateau j'ai rencontré le jeune anglais Albert de Burton (Billingbore Linconshire, Buckminster Hall) qui a voyagé avec nous sur le même bateau, de Smyrne à Alexandrie, qui, sans nous connaître, était parti en même temps que nous de Bucarest, que j'avais perdu de vue en arrivant en Egypte et qui retournait, avec d'autres voyageurs, de la haute Egypte; nous n'avons fait que nous entrevoir, car leur bateau était en train de retourner au Caire; leur bateau a eu de difficulté de prendre le large et il s'ait cogné même au nôtre. Temps magnifique, mais vent du Sud, température à l'ombre 17 Réaumur; partis de Beni-Souef à midi à 4½ h. Nous sommes arrivé à Magaga où nous avons descendu pour visiter la fabrique de sucre de canne du Vice Roi. Constructions immenses, machines puissantes, ouvriers, un millier; désordre, saleté horrible devant la fabrique, à ne pas pouvoir y marcher. A 5½ h. nous nous sommes arrêté au village de Ghindié (?). Mauvaise cuisine, provisions empuanties, mauvais vins et le maître d'hôtel (Prosper) ainsi que le 1-er garçon (Jules), cherchant à nous jeter de la poudre aux yeux avec des blagues et des paroles sans sens.

---

⁴². Pendant le XIX-e siècle était une petite bourgade où on cultivait et tissait le lin; maintenant c'est le centre de province (gouvernorat), puissant centre agricole pour la culture du coton et manufacture de tapis.

Vendredi (le) 31 Janvier/12 Février. Nous sommes partis à 6½ h. du matin; beau temps. Entre Sallamant et Miniet, à la montagne dite *des oiseaux*, sur la rive orientale du Nil, des rives escarpées tout en pierre calcaire. Deux coptes se sont jeté à l'eau, l'un d'eux ayant attrapée, à la nage, la barque de derrière le bateau, s'y est jeté tout nu, il a commencé à faire la croix et demander un *backchiche* et une bouteille de rhum; je lui en ai donné, (il) y est resté jusqu'à ce que le bateau s'est rapproché davantage de la terre, puis, la monnaie dans la bouche et la bouteille en main s'est jeté dans le Nil, qui l'a emporté bien loin et est enfin sorti sur le bord à une grande distance; l'autre n'a pas pu réussir à entrer dans la barque, car il a été emporté par le courant. Vers le midi nous nous sommes arrêté à Minieh⁴³ pour faire du charbon (**Fig. 18**).

En attendant, voulant visiter ici aussi la fabrique de sucre du Vice Roi et son palais, nous sommes allés trouver le mondié (?) précédé d'un matelot et avec Ahmed Effendi, sur l'avis de celui-ci, qui disait que nous ne pourrions pas sans cela visiter ni le palais, ni la fabrique. Nous avons cherché le mondié à la mondirie et nous n'y avons trouvé que q(uel)q(ues) cavasses fumant leurs pipes sous le grand péristyle du bâtiment; le mondié n'y était pas car c'était un vendredi; originalité de la construction: grand carré avec un péristyle tout autour et un quasi-jardin au milieu; q(uel)q(ues) ricins planté et un ou deux acacias lebach (?). Nous sommes retournés à la maison du mondie, précédé toujours de notre matelot et d'un cava de la mondirie; chemin faisant nous nous sommes arrêtés devant une mosquée en forme carré, avec une colonnade tout autour, à ciel ouvert des nattes sur les dalles en pierre et à côté un bassin destiné aux ablutions. Arrivé chez le mondié on nous a fait entrer dans une grande chambre avec plafond très élevé, sofa tout le long de la chambre, nattes. Après une courte attente, le mondie qui était à table était arrivé; il s'appelait Aslan Pacha, homme d'une grande taille, nez énorme, mamelouk d'origine, son secrétaire aussi, Ioussouf bey, physionomie sympathique, connaissance d'Ahmed Effendi. Après avoir donné une dépêche télégraphique pour être expédiée au Caire à Théremine, pris du café et des pipes, nous sommes partis accompagnés d'Ioussouf bey, visiter le palais du Vice Roi. Impression faite (par) la visite chez le mondie (à) Mr. Hardt.

Le palais est immense. On se perd dans les appartements, des salons et des chambres énormes meublés très richement, avec beaucoup de luxe et de goût. Beaucoup d'objets d'art sur les tables et sur les consoles, gobelins, vases de Sèvres, etc. etc. Aux quatre façades de la maison, des terrasses immenses, rentrantes avec les colonnes au 2-ième étage. La plus belle vue est celle regardant le Nord et où

---

⁴³. Minieh se trouvait à 246 km au Sud du Caire, sur la rive gauche du Nil, situé à l'emplacement de Menat-Khoufu, la nourrice de Khéops; la capitale probable de l'ancienne «nome» Oryx, ici on révérait le dieu Horus) à la tête de faucon et la déesse Sekhmet à la tête de lion. Le palais décrit était une résidence d'été du khédive qui n'existe plus.

nous avons de l'ombre; vue sur le Nil, sur le jardin occupant q(uel)q(ues) *pogons*⁴⁴ de terre; à gauche, vers l'Ouest, sur la campagne toute verte et dans le lointain, sur le désert et sur ces montagnes nues, couleur violette, qui longent presque tout le Nil, tantôt d'une côté, tantôt de l'autre, à une plus où moins grande distance du fleuve; à droite, vers l'Est, au-delà du Nil, vue également sur la chaîne des montagnes, ici toute proche du fleuve. Nounoutzica, qui nous a accompagné dans toute cette promenade était aussi très contente de voir ces appartements splendides; au rez-de-chaussée, bains en marbres, tout chauds, admirables et avec beaucoup de luxe.

De retour au bateau, incident du capitaine avec le maître d'hôtel, à cause d'un agneau que celui-ci avait acheté, qu'il voulait mettre dans la cale, que le capitaine a mit sur le pont, en présence de Ioussouf bey qui nous a reconduit au bateau. J'ai mis à la raison le français en le menaçant de le laisser à Minieh. Après avoir fait donner du café et des cigarettes à Ioussouf bey et l'avoir congédié, nous sommes partis vers les 2½ h. et, vers les 5 h., par un temps des plus superbes, nous sommes arrivé à Béni-Hassan⁴⁵; température 18 Réaumur, ciel admirable. A notre arrivée devant le village de Béni-Hassan, descendus à terre, des paysans, en masse, sont venus à notre rencontre avec des ânes, pour que nous allions visiter les tombeaux et les habitations antiques creusées dans la montagne. Après réflexion faite, vu que c'était tard et que nous n'aurions pas eu le temps de visiter ces antiquités avant le coucher du soleil, nous avons remis cette visite à notre retour (**Fig. 19**).

Nous sommes allés cependant nous promener à terre et nous avons été très impressionnés à la vue d'une quantité immense de paysans arabes qui s'était ramassé là, tous noirs, l'œil vif, barbe noire et peu fournie, grande taille, tous enveloppés en manteau noirs, turban blanc sur la tête (**Fig. 20**). C'était un assez beau spectacle que tous ces hommes, sous le ciel le plus beau, la température la plus agréable dans cette saison, à côté des champs de canne à sucre, de forêts de palmiers et des huttes, en terre des paysans. Arrivés dans le village nous avons voulu entrer visiter une de ces maisons de paysans, nous sommes donc entrés dans celle du schheick (maire). La maison consistait en une cour entourée d'une muraille en terre noire, comme sont toutes les maisons des paysans en Egypte. A gauche, une espèce de chambre sans paroi du côté de la cour, une autre plus au fond, où sont courut se cacher les femmes; dans la cour - poules, agneaux, brebis, chèvres, ânes, pêle-mêle, saleté. En entrant dans la cour, suivis de q(uel)q(ues) paysans, tous les autres était restés dehors; voyant se refermer la porte sur nous, j'ai eu une impression un peu désagréable et en jetant

⁴⁴. Unité de mesure agraire roumaine en valeur de 5011,79 m².

⁴⁵. La localité, qui se trouve sur la rive droite du Nil, tire son nom d'après la famille arabe venue s'y installer, mais ce village en fut détruit par un torrent de boue dévalant la montagne; les tombeaux du Moyen Empire (2055-1650 a. C.) qui se trouvent aux environnements de la petite ville d'aujourd'hui sont taillés au flanc de la falaise en calcaire, verticalement; il y a 39 tombeaux dont quelques un sont peints en couleurs vives en nous racontant de scènes de vie de chaque jour d'il y a quatre mille ans: les tombeaux du gouverneur Khnumhotep - pendant la XII-e Dynastie, d'Amenemhat, de Khéti ou du militaire Baquet, bien conservés, sont des sources importantes pour l'étude du Moyen Empire.

les yeux sur ma petite et la voyant saisie d'effroi et me demandant de la ramener au bateau, j'ai immédiatement ordonné au matelot et au cava qu'on m'avait donné de Minieh et qui nous accompagnaient, d'ouvrir la porte pour sortir, ce que nous avaient fait, à la satisfaction de tous nous, les visiteurs. Il faut cependant avouer que nous ne curions aucun danger. Les arabes sont, en général, très paisibles; l'impression seulement a été mauvaise. Ici j'ai acheté d'un paysan, un petit scarabée et un talisman, pour 3 fr. De retour à bord j'ai congédié le cava en lui donnant 5 fr.

Samedi (le) 1/13 Février. Temps toujours superbe; tempér(ature) 17 Réaumur; ciel pur, pas de vent. Nus sommes partis à 6½ h. et à 10½ h. nous sommes arrivés à Tell-el-Amarna (**Fig. 21**), où nous avons abordé près d'une forêt de palmiers des plus magnifiques, plantés presque dans du sable très fin et tout à côté des champs de trèfle et de fève du plus beau vert. A 11 h. du matin sous ces palmiers, c'était comme chez nous au mois de mai. Nous avons fait chercher des ânes, nous avons déjeuné et, avant midi, nous sommes partis pour aller visiter les grottes tumulaires, dans la chaîne des montagnes qui bordent la campagne de ce côté, à une distance de 3 ou 4 Km; ces grottes ne présentent pas un grand intérêt⁴⁶. L'excursion a duré 2½ h. à peu près, à travers le désert; (C'est comme chez nous sur les bords des rivières torrentielles, une fois que les eaux se sont retirées. *Prunturi*). A 2½ h. rentrés dans le bateau nous avons continué notre voyage jusqu'à Monfalout, où nous sommes arrivés à 6 h. du soir, en même temps que deux bateaux à vapeurs de la compagnie Azizié, avec des voyageurs. Nous nous sommes beaucoup promenés à terre sur le bord du Nil, très propre par extraordinaire dans cet endroit; ici nous avons aperçu la nouvelle lune, avec la concavité tout à fait en haut.

Dimanche 2/14 Février. Nous sommes partis à 5 h. du matin, sûrement à cause des deux autres bateaux qui ont quitté Montfalout q(uel)q(ues) minutes avant nous. A 9½ h. nous sommes arrivés à Siout⁴⁷, à la fois avec les deux autres bateaux. A 10 h. nous avons monté les ânes bien sellés et nous sommes allés visiter la montagne adossée à la ville. Pour y arriver nous avons traversé un bout de le

---

⁴⁶. L'affirmation du docteur Kretzulesco est à comprendre pour ce temps-là car le site n'était pas encore fouillé par les archéologues. Ahet Aton l'Horizon d'Aton est un des plus exceptionnels site de l'Egypte, l'éphémère capitale du roi hérétique Akhenaten IV et de sa reine, «la Dame de la joie pleine de grâce» Nefertiti, s'étendant sur 15 km, pleine de palais, temples, espaces publics, villas des dignitaires, tombeaux des nobles; après la mort du pharaon la ville «maudite» fut détruite par les puissants prêtres d'Amoun-Re; seulement à la fin de XIX-e siècle et pendant le XX-e les archéologues ont mis en lumière les trésors de la ville; les grottes abritent les tombeaux des nobles et des dignitaires, richement ornées (Mery-Re I, Huya, Ay - le «vizir» du roi et plus tard de son fils Toutankhamoun dont il fut le successeur); au temps de la visite du dr. Kretzulesco les temples de Sethi I et de Ramesses II n'étaient pas accessibles, se trouvant sous le sable.

⁴⁷. Au temps des pharaons Assiout a été la capitale de la troisième nome, où on adorait le dieu à la tête de loup, Wepwawer; important centre commercial sur la route des caravanes et le plus important marché d'esclaves; aux alentours il y a la grotte dont on croit que la Sainte Famille s'est cachée, où on a élevée une monastère de la St. Vierge (à Dirunka); à côté de Al-Qusya se trouve le Monastère Brûlé et la grotte qui a abrité la Sainte Famille.

ville qui est resté à notre droite; nous avons vu (une) partie du marché qui se tenait ce jour, ayant toutes les peines à nous frayer un chemin à travers la foule, le monde qu'il y avait là et la quantité d'ânes, qu'on y avait amené pour les vendre.

Avant de monter sur la montagne nous avons traversé des champs couverts de blé du plus beau vert, champs qu'on arrose avec les *Sackimus* par les boeufs ou bien avec les *Schadouf* (des trouées qui élèvent l'eau du Nil à l'aide de vases soit en cuir, soit en osier, attachés au bout d'une espèce de balançoire). Sur la montagne nous avons visité une grotte tumulaire, les autres ne méritant pas la peine d'être vues, mais surtout nous avons admiré la belle vue dont on jouit en apercevant toute la ville à vol d'oiseau et la belle campagne qui s'étend jusqu'aux bords du Nil (**Fig. 22**). De retour, nous avons visité le bazar où nous avons acheté des chasse-mouches, des gargoulettes et des paniers en palmiers. A midi et demi nous sommes partis et nous sommes arrêtés le soir à 6 h. à Tahta. Temps un peu nuageux et grande chaleur.

Lundi (le) 3/15 Février. Nous sommes partis à 6 h. et à 9^{3/4} nous sommes arrêtés à Sohagi pour faire du charbon. Ici nous sommes restés jusqu'à 11 ¹/₂ h. et nous avons fait visite au mandir, qui tenait conseil avec 4 autres, dont deux en calotte rouge à la tête et deux avec des turbans noirs (Copts). Ils avaient devant eux une quantité de paperasses. L'établissement assez propre, toujours de forme carrée, avec péristyle intérieur et une cour au milieu, avec q(uel)q(ues) plantation; entre autre un ricin d'une grandeur considérable, avec la tige ligneuse. Après le café et les cigares, qu'il nous a offerts, il a ordonné à un des deux écrivains qui se trouvaient là et il a télégraphié à Girdjé pour qu'on nous prépare des montures pour l'excursion à faire le lendemain à Abydos.

Parti de Sohagi vers 11 ¹/₂ à midi et ¹/₂, après avoir passé Akmin⁴⁸, où nous sommes arrêtés sur la rive orientale, devant un monastère copte (St. Georges). Situé sur la hauteur, le monastère consiste en un grand mur de terre noire, carré; à l'intérieur, des cabanes découvertes à demi fermées par des jones, servant d'habitation à q(uel)q(ues) familles de paysans coptes, noir mais d'un beau type, autant les femmes que les hommes. De cette cour nous sommes entrés dans une autre, où il y avait l'église. La forme de l'église, étroite de l'Est à l'Ouest, longue, au contraire du Nord au Sud, ayant 4 petites coupes en rangée; l'autel en bois incrusté d'ornements en forme de croix et d'arabesques assez jolis; des images représentant la Sainte Vierge et St. Georges. L'église, assez propre, bâtie, nous a-t-on dit, depuis une cinquantaine d'années. Pigeonniers le long du mur de la cour intérieure, comme du reste dans presque tous les villages de la haute Egypte, où l'on élève beaucoup les pigeons.

¹/₂ h après, réembarqués nous sommes arrivés à Girdjé, vers les 3 ¹/₂ h; ciel pur, température à l'ombre sur le pont 22 Réaumur; le nazir (autorité) de Sohagi me disait qu'il pleut bien rarement dans ces parages et, deux paysans à veille, à

⁴⁸. Aujourd'hui une ville renommée pour les tapis qui y sont tissés et pour la grande statue de la reine Mérét Amoun, la fille du pharaon Ramsès II, découverte en 1982.

Tahta, à la demande que je leur faisais s'il avait plu depuis longtemps dans la localité, ont demandé qu'était-ce que la pluie!

A Girdjé, le chef de l'autorité (Mehemet Effendi), qui avait été averti la veille par télégraphe, est venu nous voir à bord, sitôt que nous sommes arrivés et après avoir arrangé notre excursion pour le lendemain à Abydos et pris un café, nous sommes allés ensemble en ville nous promener. Arrivés sur une petite place qui avait été nettoyée, il nous a offert des chaises à l'ombre, à côté d'un petit jardin et nous a donné des fleurs (*bousuioc*)⁴⁹. Nous avons regardé les passants, qui étaient très nombreux, car toute la ville était en mouvement quand on a vu des étrangers. Nous avons fait encore un petit tour en ville et nous sommes retournés au bateau à dîner, ayant invité aussi Mohamed Effendi. Soirée admirable, lune transparente.

Mardi le 4/16 Février. Après les préparatifs pour notre excursion, car nous avons pris le déjeuner avec nous, nous sommes partis à 7½ h à ânes et à chevaux de Girdjé, accompagnés de deux cavasses, après un marche de 3 h. à travers les champs les mieux cultivés; blés superbes avec des épis tout formés, des champs de fèves énormes à perte de vue, des fermes consistant en un enclos de tiges de maïs qui acquiert ici une grande hauteur.

Les arabes, hommes, femmes, enfants et bestiaux, ânes, chameaux, chèvres, buffles, vaches, pêle-mêle attachés dans les prairies de trèfle, nous sommes arrivés aux ruines d'Abydos⁵⁰. (**Fig. 23**) Là, après avoir visité et examiné les différentes parties du temple, les différentes rangées de colonnes, les nombreuses sales qui composent cet édifice, tiré de sous les décombres depuis 2 ans, nous avons déjeuné dans le temple même, au milieu de tous les Arabes venus avec nous, ou arrivés du village. Après le déjeuner nous avons visité encore les ruines d'un petit temple à une petite distance du grand, quelques tombeaux et nous sommes retournés, à 3 heures, au bateau qui était allé nous attendre à un village sur le bord du Nil, nommé Benialé. La chaleur était excessive, comme chez nous au mois de juin et juillet. La petite nous attendait avec la plus grande impatience, à terre, sur le bord du Nil, et a poussé des cris de joie quand elle nous a vus. Cette excursion avec montures, cavasse, backchiche aux paysans d'Abydos a coûté 60 frs. Le soir à 6½ h. nous nous sommes arrêtés à Farchout.

---

⁴⁹. En roumaine, le basilique.

⁵⁰. Au temps des pharaons était considérée la plus sainte ville de l'Egypte, étant dédiée au dieu de la morte et de la vie éternelle, Ossiris. Selon la légende, après avoir été tué par son frère Seth, son corps fut mis en pièces et éparpillé dans tout l'Egypte, pour que sa femme Issis ne puisse pas le faire revenir à la vie et on croyait qu'au moins sa tête se reposait à Abydos; il y avait beaucoup de temples et de palais, des lacs sacrés, mais aujourd'hui on peut voir seulement la tombe cénotaphe de Seti I (1294-1279 a. C.) - une des meilleures conservées, avec des beaux reliefs peints - et le temple de son fils, Ramses II (1279-1213), partiellement détruit; une partie de l'Ossireion (la tombe d'Ossiris) est sous les eaux.

Mercredi 5/17 Février. Partis à 6 h. nous sommes arrivés vers le midi en face de Hennet à Denderah⁵¹. Temps mauvais, couvert, orageux. Ici nous sommes allé visiter, à 20 minutes du fleuve, les ruines d'un temple magnifique (**Fig. 24**). Nounoutza a été aussi, à âne, portée dans les bras par Mlle. Coulin et par Sophie, au retour; d'abord elle a eu peur de se voir à âne, après elle y a trouvée du plaisir. De retour au bateau, nous avons passé en face de Hennet vers les 2 h. Ici nous avons dû attendre longtemps qu'on nous apporte des ânes, car presque tous étaient en face, à Denderah. Enfin, après une attente de d'une demi heure, exposés à une poussière terrible à cause du vent qui soufflait, nous avons pu trouver q(uel)q(ues) mauvaises montures et nous sommes allés en ville à la distance d'à peu près une demie heure. Comme Théremine m'avait donné une lettre pour l'agent consulaire que la Prusse a dans cette ville, nous sommes allés d'abord chez lui. Sa maison bien belle et grande à l'entrée de la ville, du côté du Nil; après avoir pris du café et des pipes très riches dans son grand salon et lui avoir donné la lettre de Théremine, il nous a fait accompagner d'un de ses employés et nous sommes allés visiter sa fabrique de gargoulettes. Adresse et habileté des hommes qui fabriquaient ces vases en un ou deux minutes. Au marché nous n'avons pu trouver rien de remarquable et nous avons acheté un mauvais chapelet en os pour la petite. De retour, nous avons montés encore chez l'agente, avant de retourner au bateau. A la suite de la conversation, sûrement qu'Ahmed Effendi aura eu avec lui, il nous a invité d'aller le soir chez lui, pour voir les danseuses arabes.

Effectivement après dîner, il a envoyé sa monture, deux gens avec une lanterne à 2 bougies et nous sommes allés chez lui. Là, après avoir pris, comme d'habitude, les cafés et les pipes, on a fait entrer 4 danseuses habillées avec des robes de différentes couleurs, courtes jusqu'à la cheville, de manière à laisser voir leurs pantalons très larges, toujours en étoffe; le cou et la poitrine pleines de colliers en or de forme égyptienne ou bien de différentes grandes monnaies, toujours en or, sur la tête calotte rouge avec une espèce de petite tasse toujours en or, sur le sommet de la calotte et autour du front, également, différents ornements en or, ainsi que des longues boucles d'oreille, les tresses longues tombant sur le dos. (**Fig. 25**)

Sitôt entrées elles se sont assises sur le plancher garni de tapis, à la turque, jambes croisées; et derrière elles se sont assis 6 musiciens avec ces grandes manteaux en toile bleu sur eux et turbans blancs à la tête. On leur a donné à boire et à fumer.

⁵¹. Temple dédiée au culte de Hator, la déesse de l'amour, épouse de Horus, de la période gréco-romaine; chaque année au printemps, la déesse était portée dans sa barque, sur le Nil, jusqu'à Edfou, pour rencontrer au temple son mari Horus, pendant le Festival de l'Ivresse dont on célébrait leur divine union; pendant le XIX-e siècle le temple fut découvert mais il est resté à moitié enterré dans le sable, jusqu'au XX-e siècle; la collonade du temple présente des splendides chapiteaux à la figure de la déesse avec sa «couronne» spécifique, peintes en couleurs vives; parmi les reliefs du temple il y'en a un qui représente Cléopâtre VII-e avec son fils Caesarion portant des offrandes; il y en a aussi deux «mamisi» et une chapelle de la Nouvelle Année - le moment où la statue de la déesse était portée sur le toit, pour que le dieu-soleil la renforce.

Q(uel)q(ues) instants après, par deux, elles se sont levées et au son d'une musique dégoûtante et bruyante, elles se sont mises à danser avec des castagnettes en métal en mains. Tous leurs efforts à la danse consistent à ne faire des mouvements que des hanches à partir de la ceinture et jusqu'aux genoux. La danse est très indécente, lascive et provocante. Pendant toute la danse, les pipes et les vins n'ont pas discontinué et force m'a été d'y rester jusqu'à 11 heures. La salle était mal éclairée par 2 lanternes, chacune à 2 bougies sur 3 tables, les gens qui servaient les pipes, pieds nus, quoique le maître de la maison soit, il paraît, très riche; à notre retour il nous a fait précéder par deux de ces lanternes et nous a donné de ses ânes magnifiques.

Dans la journée quand nous attendions les ânes pour aller en ville, il y a eu une altercation très vive, entre Mr. Hardt et Ahmed Effendi; celui-ci d'une susceptibilité sans exemple, l'Allemand sans la moindre expérience, avec une éducation bien peu soignée et sans instruction. Le motif de leur altercation a été, les paroles dites par l'Allemand - pas en ma présence, à Ahmed, qu'il ne connaissait pas bien ses devoirs, car il aurait dû soigner que nous ayons des montures. La dispute cependant a continué jusqu'en ma présence, ayant même servi de spectacle à tout le monde qui était rassemblé là, peine que j'ai eu de les réconcilier. L'Allemand m'a avoué qu'il a eu tort.

Jeudi (le) 6/18 février. Partis à 6 h moins $\frac{1}{4}$ de Kemet; nous sommes arrivés à Louqsor à 11 $\frac{1}{2}$ h. Là nous avons trouvé les bateaux, au nombre de 6, du Prince de Galles qui, dans ce moment, était à visiter de l'autre côté du Nil, les ruines de Thèbes; sitôt arrivés j'ai envoyé la lettre que j'avais de Théremine à l'agent consulaire qu'ils ont dans cette ville; il est venu immédiatement avec son fils nous voir à bord; après lui avoir offert un café et des cigares et causé un peu avec lui, toujours par l'intermédiaire d'Ahmed Effendi car il ne connaît aucune langue, nous sommes sortis tous à terre pour visiter les ruines d'un temple qui se trouve à moitié enfoui sous les cabanes et les huttes des paysans de Louqsor; à cet effet nous avons dû entrer dans plusieurs des cours, des fellahs, pour y voir des parties du temple⁵² (**Fig. 26**).

Cette excursion terminée nous nous sommes rendus chez l'agent qui nous a traité avec du café, des pipes et du sorbet dans une grande chambre n'ayant presque

---

⁵². La ville a été bâtie sur les ruines de l'ancienne capitale du Nouveau Royaume (1550-1069 a.C.), Thebe, célèbre depuis l'antiquité; à Louxor se trouve le temple d'Amenhotep III de la XVIIIe Dynastie, dédiée à la triade des dieux Amoun, Mout, Khonsou, dont chaque année on offrait le festival Opet; Ramsès II de la XIXe Dynastie agrandit le temple et plaça deux statues qui le représentent à l'entrée et sur la façade la scène de sa victoire à Kadesh, contre les hittites et un obélisque en granite rose - la paire de celui placée dans la P-ce. de la Concorde de Paris, offert par Méhmed Ali à la France; Alexandre le Grand le modifia lui aussi et les chrétiens coptes l'ont utilisé comme église, pendant les premiers siècles du christianisme; au XIIIe siècle les arabes ont construit sur les ruines la mosquée d'Abu al-Hagag; seulement en 1881 Gaston Maspero a déterré totalement le temple, en déplaçant le village qui se trouvait entre ses murs. Pendant la visite du docteur roumain le temple était encore enterré.

pas de lumière, car ses fenêtres donnaient dans une cour, couverte par une terrasse presque en totalité. Il nous a présenté aussi son fils, tout jeune de 17 à 18 ans et qui parlait l'anglais. Après cette visite nous avons trouvé des montures et nous sommes allés visiter les ruines du temple de Karnak⁵³, qui est vraiment merveilleux par le grandiose de ce qui existe encore sur pied, vu qu'une grande partie des colonnes, des terrasses en bloc immense de pierre et qui formait les plafonds et les obélisques qui s'y trouvaient sont tombés à terre pêle-mêle; on peut cependant juger d'après ce qui reste debout - arcs de triomphe, allée de sphinx - du majestueux de ces temples jadis (**Fig. 27**).

Vers 4½ nous sommes rentrés au bateau et, après avoir dîné, nous nous sommes rendus de nouveau chez l'agent qui nous avait invité pour nous faire voir aussi des danseuses. C'était la répétition de ce que nous avons vu la veille à Hennet à la différence que celles de Louqsor étaient inférieures sous tous les rapports, aussi c'est à regret que j'y suis allé et j'ai voulu me retirer bien vite; j'ai été fâché des frais que ce pauvre agent (copte) avait fait à notre intention et j'ai soupçonné que c'est Ahmed Effendi qui lui a suggéré cela en notre nom, aussi lui est resté là bien tard dans la nuit, tandis que nous nous sommes retirés, Sophie, M-elle Coullin et moi, à 9 heures; en partant j'ai donné aux danseuses 20 fr. à fin d'épargner à l'agent ce qu'il aurait dû leur donner.

Vendredi (le) 7/19 Février. Nous avons passé le Nil sur la rive occidentale dans la barque de notre bateau à 9 h. avec l'agent qui nous avait fait préparer sur le bord du fleuve des ânes, mais comme les eaux étaient très basses, les matelots nous ont pris dans les bras pour nous porter à terre. Les monuments à visiter de ce côté du fleuve ne pouvant pas être vus, tous, le même jour, nous avons parcouru le 1-er jour Kournah⁵⁴, les tombeaux des rois, les colosses de Memnon⁵⁵ (**Fig. 28**) et la colline des Assahifs. A Kournah les ruines du temple sont encore mêlées avec les

⁵³. Célèbre pour son grandiose temple dédié au dieu Amoun; les salles décorées de colonnes peintes, des cours intérieures, des statues colossales - dont celle de Ramses II, avec sa fille à ses pieds - des plus petites temples, chapelles, le lac sacré et les magnifiques allées de sphinx, témoigne du génie et de la puissance de ses pharaons; la grande salle hypostyle décorée de 134 colonnes, dont les peintures sont encore visibles après plus de trois mille ans, est un des plus accablantes et de plus importantes sites historiques du monde; le site de Karnak s'étend sur 40,5 h et fut construit pendant 1300 années, commençant par les rois de la XI-e Dynastie, au long de toute l'histoire de l'ancien Egypte; seulement au XIX-e siècle ont commencé les fouilles pour déterrer le site.

⁵⁴. En réalité il s'agit de la Vallée des Rois, la nécropole des rois du Nouveau Royaume, depuis 1500 a. C.; peut être il s'agit du village Gourna dont les habitants se considèrent aujourd'hui encore les «gardiens» des tombeaux royales, en dépit des autorités qui ont tenté plusieurs fois les faire déménager de cet endroit.

⁵⁵. Ils se trouvent sur la rive de l'Ouest du Nil et représentent le pharaon Amenhotep III; les statues de 18 m. se trouvaient à la porte du temple funéraire du roi, dont on croit qu'il fut le plus grand de tout l'Egypte, mais il a été pillé et saccagé de tous les matériaux de construction, par les pharaons qui lui succédèrent; on croyait que la statue du Nord saluait par un soupir le lever du soleil - son père - en réalité le phénomène acoustique était provoqué par la différence de température qui agissait sur les fissures s'y trouvant dans la statue, après le tremblement de terre de l'année 27 a. C.

habitations des fellahs, il est aussi magnifique, mais pas cependant comme celui que nous avons vu la veille à Karnah et qui est unique!

D'ici nous nous sommes dirigés vers les tombeaux des rois⁵⁶ qui se trouvent dans l'intérieur des montagnes et où on arrive après une course à âne de 35 minutes à travers les gorges les plus sauvages, dans lesquelles on est encaissé par des montagnes élevées en pierre calcaire sans un brin de végétation et dans lesquelles on ne marche qu'à côté des pierres colossales et des rochers détachés sûrement, jadis, de la hauteur des montagnes et roulés par des torrents d'une force immense. (Fig. 29) Nous n'avons vu que quatre des innombrables tombeaux; ils sont tous taillés dans l'intérieur des montagnes et se prolongent en descendant à des profondeurs, quelques uns à 3 et 4 étages⁵⁷; chaque étage ayant une quantité de caveaux sur les parois desquels on voit conservées parfaitement bien les peintures des hiéroglyphes sculptées admirablement bien. A l'entrée d'un de ces tombeaux, à l'ombre - car il faisait une chaleur accablante - nous avons déjeuné copieusement ayant pris avec nous, du bateau, tout ce qu'il fallait à cet effet et étant accompagnés des deux domestiques. Nous sommes sortis après de ces montagnes par d'autres routes et nous avons visité successivement la Nécropole où presque tous les tombeaux sont ouverts par les habitants qui ont cherché des momies et qui vendent aux voyageurs des différentes parties du corps humain⁵⁸.

La colline des Assahifs où l'on voit encore des ruines des petits temples⁵⁹ et, enfin, les colosses d'Ammon qui sont énormes et méritent vraiment d'être vus. Aux tombeaux des rois j'ai acheté 6 ibis embaumés et un morceau de toile trouvé dans un cercueil.

Sur notre chemin pour retourner au Nil, l'agent consulaire m'a conduit chez un petit propriétaire qui avait sa maisonnette isolée dans les champs et dans une des pièces se trouvait le bureau télégraphique, pour acheter des antiquités de lui; je n'ai

---

⁵⁶. Dans la Vallée des Rois, commençant par Toutoumes I les pharaons ont espéré, en vain, que leurs dépouilles seront à l'abri de pilliers si on cache leurs tombes dans les galeries creusées dans les collines qui entouraient la capitale; à quelques exceptions les tombeaux ont été pillés de leur trésors mais ont résisté les corridors, les chambres mortuaires et les petites chapelles admirablement peints avec des scènes qui ont aidées les archéologues à mieux comprendre la religion, les rites et les mythes de la résurrection égyptiennes; ont été trouvés 62 tombeaux, la visite est permise aujourd'hui seulement aux quelques tombes, dont ceux des rois Ramses I, III, IV, VI et IX, Toutoumes III, Horemheb, Merneptah (fils de Ramses II), Siptah, Toutankhamon et Amenhotep II.

⁵⁷. Très probable celui de Ramses IX qui est creusé en profondeur, car celui d'Amenhotep II - qui a 90 m. en profondeur - a été découvert par Victor Loret, seulement en 1898.

⁵⁸. Le docteur Kretzulesko a acheté quelques «antiquités» pendant sa croisière sur le Nil et, arrive au Caire, pendant sa visite de courtoisie au Khédive il a reçu en cadeau une vraie momie dans son cercueil, qu'il apporta à Bucarest - la momie de Bess «prêtre de la Salle d'or»; voir C. Opaschi, *Mumia lui Bess, preot al «Salii de aur» din patrimoniul MNIR*, in Acta Musei Meridionalis, Vaslui, 2000.

⁵⁹. En réalité il s'agit des tombeaux de nobles, plus de 400, parsemés au Sud de la Vallée des Reines: des gouverneurs et des hauts fonctionnaires sont présentés, dans les peintures qui ornent les murs, à côté de leurs familles, dans l'exercice de leur fonction ou surveillant les travaux des esclaves - scènes admirablement peintes qui donnent beaucoup d'information sur la vie quotidienne des antiques égyptiens.

pas trouvé grand-chose et ce qu'il avait était très chère; j'ai acheté néanmoins pour 30 frs. q(uel)q(ues) petits objets, entre autres, la moitié d'un petit cheval en bois.

Arrivés au Nil, la barque du bateau est venue nous chercher et nous a reconduits à bord où Nounoutzica nous attendait avec la plus vive impatience et remuait son mouchoir de ses petites mains dans les bras de Mlle. Coulin. A bord nous sommes tombés sur la querelle qui avait eu lieu entre le maître d'hôtel Prosper et le capitaine qui, au dire de Mlle. Coulin, était dans le tort. Je n'ai pas voulu me mêler et Ahmed Effendi a été dans l'impuissance d'y mettre de l'ordre; il prenait cependant le parti du capitaine; le soir, l'agent consulaire est venu prendre le thé avec nous. Clair de lune et temps magnifique, mais chaleur excessive, comme chez nous au mois de Juillet.

Les deux jours précédents cependant, mercredi et jeudi, le temps avait été très trouble et un vent du Nord-Ouest soulevait des nuages de poussière; chaleur excessive.

Samedi, (le) 8/20 Février. Ahmed-Effendi, avant que nous prenions le café comme à l'ordinaire, m'a dit comme q(uel)q(ue) chose d'important, que la veille, après que nous sommes retirés, il a réconcilié le maître d'hôtel avec le capitaine.

A 9 h. comme le jour précédent, nous avons de nouveau passé, en barque, le Nil du côté opposé, nous avons monté à âne, toujours avec l'agent consulaire mais sans Hardt qui était indisposé - vu qu'il avait bu trop de soda-wasser, la veille - et nous sommes allés visiter à Médinet About, le palais du Roi qui, avant 1859, était, il paraît, enfoui sous le village qui porte ce nom. A en juger des parties débarrassées aujourd'hui de la terre sous laquelle ce palais colossal se trouvait, on peut dire que ce devait être q(uel)q(ue) chose d'admirable. On pénètre dans 3 cours carrées avec des péristyles tout autour, les colonnes les unes encore intactes, les autres brisées, toutes d'une grande magnificence. Tout le long des murs du dernier carré, des pièces qui devaient être des chambres; les parois conservant toutes des sculptures et des peintures hiéroglyphiques, admirablement bien. Ce palais, à en juger par les murs du 2-ème carré, doit avoir eu 4 étages; par un escalier étroit taillé dans les blocs immenses, dont est construit ce palais, on monte sur la toiture plate en forme de terrasse et qui se compose de pierres au moins de 2 à 3 toises de longueur et plus d'un mètre de largeur et d'épaisseur⁶⁰. (**Fig. 30**)

De là, nous sommes allés visiter un petit temple adossé à la montagne, que les hommes du pays appellent *le couvent* et qui doit avoir été plutôt l'habitation du q(uel)q(un) puissant du temps, du reste - même construction, même peintures et sculptures. Au palais du Roi, j'ai acheté une tête en pierre qui doit avoir été détachée du quelque paroi du mur.

⁶⁰. C'est un complexe de temples dont celui mortuaire de Ramesses III est le plus grand; sur les murs, les reliefs racontent les campagnes militaires du roi; dans la deuxième cour sont peintes des scènes et des cérémonies religieuses, qui se sont conservées grâce aux chrétiens qui ont couvert les peintures et ont élevé sur place une église; à côté du temple il y a les ruines du palais de Ramesses III et un petit temple d'Amoun, élevé par la reine Hatshepsout.

A 1 h. nous sommes retournés au bateau, toujours en barque, comme la veille et, après déjeuner, nous avons envoyé Mlle. Coulin voir aussi les ruines de Karnak. Avant dîner nous sommes allés chez l'agent consulaire - Sophie, la petite et Mlle. Coulin sont entrées chez la femme qui, quoi que chrétienne (copte), conservait toujours l'usage musulman de ne pas paraître devant les messieurs. Moi et Hardt, nous sommes restés avec le mari, dans la grande entrée, autour d'une table pour mieux voir les antiquités qu'il a voulu me montrer; il m'en a fait cadeau de quelques unes. Le soir il est venu avec son fils prendre le thé avec nous; le fils nous a servi d'interprète, vu qu'Ahmed Effendi était allé avec le capitaine passer la soirée, m'a-t-il dit, chez le supérieur de la localité.

Dimanche, (le) 9/21 Février. A 7 h. avec l'agent consulaire et avec son fils je suis allé à l'Eglise copte; misère de l'église et du service. Le prêtre, avec un habit en toile blanche, qui s'étendait de la tête aux pieds, la croix - en toile rouge - sur le dos et sur la tête; une vingtaine de coptes et un anglais, qui se trouvait là, par curiosité. Chants ou plutôt cris barbares poussés par tous. L'église, toujours longue, du Nord au Sud, et étroite de l'Est à l'Ouest. Des oiseaux, en quantité, qui avaient leur nid à l'intérieur.

Le prêtre, après avoir officié, s'est lavé à 3 ou 4 reprises, les mains, dans la soucoupe, dans laquelle il avait officié (une espèce de plateau en étain), je suppose lavait en même temps la soucoupe et il buvait l'eau. Après avoir terminé cette opération il a trempé ses mains dans la même soucoupe, qu'un garçon sale remplissait toutes les fois qu'il finissait de la laver et d'avaler l'eau et, avec les deux paumes de la main humectées dans cette eau, il humectait la figure des assistants, qui se présentaient à l'autel, chacun à son tour... On a donné, en même temps, à chaque assistant, du pain bénit, consistant en une petite tourte, grande comme la paume de la main.

A 8 h. j'étais rentré au bateau et, immédiatement après, nous sommes partis et à 3 h. après midi nous sommes arrêtés à Esnez, où nous avons passé la nuit. Sitôt arrivés, deux employés du *mondirat* sont venus me voir et ont mis à ma disposition un carrosse pour qu'il m'accompagne, le lendemain, à Etfou. Après les avoir congédiés, je suis allé voir Ali-Bey, à qui j'ai remis la carte de visite de Théremine et la lettre d'Anhoury. Je l'ai trouvé à son tribunal, ancienne maison de Méhmed Ali Pacha. Après le café et les pipes il nous a montré les bains, qui se trouvent dans ce vieux palais et le jardin. Une heure après il est venu me rendre la visite à bord et nous a trouvés à dîner.

Temps magnifique, clair de lune admirable, chaleur étouffante le jour, frais le soir.

Lundi (le) 10/22 Février. A 6 ½ nous sommes partis d'Esnez⁶¹ et vers les 10½ h. nous sommes arrivés à El-Kab, sur la rive orientale, où nous nous sommes arrêtés et, tous à âne, excepté moi - à pieds, nous sommes allés à la distance d'une demie heure voir q(uel)q(ue) tombeaux creusés dans la montagne; parmi les tombeaux nous avons vu deux, dont l'un surtout avait les sculptures et les peintures très bien conservées. Dans l'un étaient représentés, entre autres, objets de ménage et de la vie domestique (et) la fabrication du vin. Partis d'ici à midi, nous sommes arrivés à Etfou⁶², sur la rive occidentale, où nous avons trouvé, à terre, des chevaux sellés et des ânes avec des paysans et le Nazir (sous-préfet). Moi, à cheval et les autres, à ânes nous sommes allés voir le temple, à ½ h. de distance. Ce monument paraît avoir été plutôt un palais qu'un temple. Il consiste, en effet, en une porte colossale; 220 marches pour monter sur la terrasse, par laquelle on entre dans un grand carré avec péristyle tout autour; de cette cour on passe dans une 2-ème, également avec un péristyle, qui contient, au fond, une quantité de chambres ayant chacune une petite ouverture sur le toit terrasse, pour donner de la lumière. Cette 2-ème cour et les appartements qu'elle contient sont entourés d'un mur très élevé qui va se joindre à celui de la 1-ère cour, de manière qu'il reste une espèce de couloir à jour entre la cour intérieure et le mur intérieur.

Inutile de dire que tous ces murs et toutes les parois des appartements sont couvertes de toute espèce de sculptures et de peintures, très bien conservées, pas un petit espace ne restant nu. (**Fig. 31**)

A 3 h. nous sommes retournés à bord et nous avons continué notre voyage. A ce moment, nous avons rencontré deux anglais: l'un qui dessinait en amateur et

⁶¹. Esna se trouve au Sud de Luxor, sur la rive gauche du Nil; pendant l'époque greque s'appelait Latopolis à cause d'un poisson du Nil de ce nom, qui en était vénéré; il est connu pour le temple de Khnum (représentation crioforme du dieu Ptah, créateur du monde) qui s'y trouve, depuis l'époque du Ptolémé VI (181-145 a. C.), bâti sur un ancien temple construit par Touthmes III de la XVIII-e Dynastie (1458-1425 a. C.). A cause des crues du Nil, les couches de boue se sont entassées en le couvrant; en 1860 on a commencé les fouilles pour déterrer le temple, dont la base se trouve à 10 m de profondeur; pendant l'époque romaine l'empereur Claudius a construit la grande salle hypostyle au 24 colonnes, aux chapiteaux variés dont les anciens prêtres ont ajouté des textes sacrés, des rituels, des mythes, textes relatifs à l'origine de la vie et à sa transmission, les fondements théologiques des attributions royales, textes d'une haute spiritualité dont les plus importantes furent écrits au temps des empereurs Trajan et Hadrien, au III-e siècle.

⁶². Edfou, ville du Haute Egypte se trouvant sur la rive gauche du Nil, était la capitale de la deuxième nome; ici on a été découverte la plus ancienne nécropole et s'y trouve un des plus beaux temples, dédié au dieu Horus, élevé par Ptolémée III en 237 a. C.; il fut terminé en 57 a. C. au temps de Ptolémée XII; le temple a été déterré par Gaston Maspéro, étant un des plus importants de l'Egypte - à cause de sa «classicité», suivant à la lettre le «programme» architectural et iconographique ancien - et un des meilleurs conservés; le savant français Chassinat a publié les inscriptions remarquables s'y trouvant sur les murs, en 15 volumes, de sorte qu'il est possible de refaire toutes les rituelles, les détails du rite, le service journalier au temple, les cérémonies annuelles, la liste des nomes et...des recettes de parfum et des crèmes à l'usage journalière du dieu Horus.

l'autre qui prenait des photographies pour le commerce. Ce dernier, m'a donné son nom.

A Etfou j'ai acheté pour 20 frs. du fils du maire du village, qui était venu avec nous, 2 grands scarabés, 2 anciennes monnaies et un anneau en cuivre façonné, qui doit avoir fait partie d'un objet quelconque. J'ai donné pour les montures 5 frs. et au cavaresse d'Esnez, 10 frs.

A 5½ nous sommes arrivés à Selvé, village où nous avons passé la nuit. Admirable clair de lune; après dîner nous nous sommes promenés beaucoup sur le sable, au bord de l'eau; presque toute la nuit, les fellahs ont travaillé tout à côté de nous aux chadoufs, en chantant l'air le plus monotone.

Mardi (le) 11/23 Février. Nous ne sommes partis qu'à 7½ h. car j'avais dit au capitaine de ne pas se presser, vu que nous voulions voir les bords du Nil escarpés dans cette localité. A une demie heure de marche on nous signale un bateau à vapeur qui était ensablé depuis une vingtaine d'heures. Sitôt que nous l'avons aperçu, une barque avec un pavillon blanc est venue au devant de nous pour demander secours et puis une 2-e barque, avec un des voyageurs de sur le bateau, qui est venu nous demander à le remorquer; avant que ce monsieur vienne, j'avais dit au capitaine et à Ahmed-Effendi que nous devions porter secours à ce bateau, ce qui avait été décidé, malgré leur mauvaise volonté, qui prétendaient ne pas avoir suffisamment de charbon.

Aussi, ce monsieur monté, je l'ai fait asseoir et je lui ai offert des cigares. Il m'a dit s'appeler Musso, être de l'entreprise du Canal de l'isthme de Suez⁶³ (**Fig. 32**) et qu'il était avec d'autres camarades ingénieurs etc. etc., toujours appartenant à cette entreprise; pendant que nous restions à causer sur le pont, le capitaine a pris toutes les dispositions, ayant attaché les 2 grandes cordes au bateau ensablé et, après une heure de travail, le bateau avec les voyageurs était tout à fait à flot. Dans l'intervalle, la barque de ce bateau avec q(uel)q(ues) matelots dedans, c'était mise devant une des roues qui travaillaient; dans ce courant la barque a chavirée, mais tous les matelots se sont sauvés à la nage et ont monté dans leurs bateau. Le français Musso, ayant exprimé ses remerciements, est rentré dans une barque pour rejoindre son bateau et nous, nous avons continué notre chemin.

Chaleur excessive, 25 Réaumur à l'ombre, temps calme. J'y beaucoup regretté mes habits d'été. Enfin, à 3 h. ½ nous sommes arrivés à Assouan, où nous avons trouvé toute la rive où l'on pouvait encore aborder à cause des eaux basses,

---

⁶³. On suppose que Sésostri II (1878-1839 a. C.) ait fait creuser le canal unissant le Nil et la mer Rouge; pendant le règne de Ramses II le canal existait encore mais il fut abandonné après son règne; Quand Darius I a conquis l'Egypte il a ordonné de creuser le Canal et à la fin il a mit sur les rives du Nil, des stèles célébrant cette œuvre; en 250 a. C. il a été restauré par Ptolémée II et résista jusqu'au VII-e siècle quand il fut totalement détruit par le calife abbasside al-Mansur en vue de se protéger des attaques des habitants de Médina; pour l'époque moderne voir n. 28.

occupée par les 5 ou 6 bateaux du P-ce de Galles; nous avons dû donc chercher, pendant une demie heure, un endroit pour nous arrêter assez loin de la ville.

Une fois le bateau attaché à la rive, nous sommes entrés dans la barque du bateau et, avec 4 matelots et un timonier, nous avons fait le tour de l'île Elephantine⁶⁴, promenade qui a duré à peu près 2 heures. Endroit magnifique, le Nil fait ici une infinité de contours lesquels parsemés d'innombrables groupes de rochers en granit, dans les formes les plus variées, présente les paysages les plus pittoresques. Nous avons vu ici des arabes en petites nacelles en jonc à peine perceptibles, ramant soit avec les mains, soit avec une pelle en bois. A 6 ¼ h. nous sommes retournés au bateau et nous avons dîné sur le pont.

Merccredi (le) 12/24 Février. Nous avons commandé de la veille nos montures, au sous-préfet de la localité, à peine sont-elles arrivées le matin à 7 h, à 8 h. nous sommes partis à âne, le domestique Jacomo à chameau; nous avons traversé pendant 35 minutes la plage en sable, d'où s'est retiré le Nil, la ville d'Assouan - pendant une 20-aîne de minutes, et après, pour arriver au petit port de... [l'espace blanc dans le texte], nous sommes allés à travers des montagnes, des rochers tout en granit rouge; le chemin même est couvert de sable granitique.

Le pays est très sauvage et nous avons rencontré, après une ½ h. de marche, hors de la ville d'Assouan, des Nubiens, les femmes ne se voilant plus et portant, presque toutes, des caleçons qui descendent jusqu'aux chevilles; nous avons vu également, des filles de 10 à 12 ans avec cette espèce de ceinture à franges, en cuir, qu'elles attachent devant les parties génitales (**Fig. 33**). En général, les Nubiennes ne sont pas laides, malgré leur teint noir; presque toutes portent des boucles d'oreilles, des anneaux au nez, des colliers en toute espèce de perles, des bracelets en argent. A tout bout de chemin elles sortaient devant nous, avec de ces objets pour nous en vendre, enfin, au bout de 2 heures, c'est-à-dire à 10 heures du matin, nous étions au petit port de... (espace blanc dans le texte) sur le Nil. Là il y avait petit marché et une quantité de Djaabié [une embarcation]; nous avons pris une. Nous nous y sommes casés comme pour un voyage et nous sommes partis à l'aide de la voile.

Nous avons monté le Nil à travers les plus beaux, les plus grands et les plus majestueux rochers de granit qui forment autant de petits bassins que font croire n'avoir pas d'issue, tellement ils sont enfermés de tous les côtés. Au bout d'une ½ heure nous sommes arrivés à l'île de Filae [Filae]⁶⁵, où nous sommes abordé pour voir un

⁶⁴. L'île Eléphantine situé dans les eaux du Nil qui arrose les rives d'Assouan, Yebou (éléphant, en égyptienne) c'est la terre qui a été habitée la première à Assouan; il y avait ici un temple de Khnum - le dieu bélière, créateur du monde - une porte élevée par Ptolémée XI (88-80 a. C.) un autre temple élevé par la reine Hatschépsout (1490-1468) et une nécropole gréco-romaine pour les bélières sacrés.

⁶⁵. L'île de Philae a été le centre du culte de la déesse Isis qui, disaient-on, veillait la tombe de son mari Ossiris se trouvant sur l'île Biga. Après la construction du premier barrage d'Assouan (1898-1902), le temple d'Isis, le temple bâti par Octavian Auguste et le kiosque de Trajan ont resté partiellement sous les eaux. Entre 1960-1971 quand on éleva le grand barrage, les monuments ont été déplacés, dans

magnifique temple, qui se trouve encore debout et de la terrasse duquel on domine la plus belle vue sur le cours du Nil, en partie formant des circuits sur tous ces rochers majestueux et sur une belle végétation, entremêlée de bouquets de palmiers. Ceci sur le versant occidental de la grande colline qui bord le Nil sur la rive droite.

Après avoir vu encore les ruines de ce beau temple et avoir acheté quelques objets nubiens: une massue en bois d'ébène, des colliers des femmes nubiennes une espèce de couvercle, grand comme un bouclier, en feuilles de palmier, nous sommes descendu à la Djaabié, qui nous attendait en bas de l'île et, cette fois à l'aide des rameurs et aidé par le courant, nous avons descendu au point qu'on appelle *les cataractes* et pendant que la Djaabié descendait le Nil nous avons pris note déjeuner, que nous avons chargé à dos d'âne, au bateau, pour bien jouir de la vue des cataractes.

Nous avons monté sur un de ces milliers de rochers d'où nous avons contemplé la beauté que présente, en cet endroit, le Nil; aspect magnifique de tous les rochers éparpillés sur une étendue immense; par-ci, par-là, l'eau apparaissait au milieu des rochers; une Djaabié naufragé et (ait) jetée sur les rochers et enfin, à nos pieds, le Nil se jetant sur une pente très rapide (une toise, une toise et demie), avec un fracas terrible, formant des tourbillons et écumant (**Fig. 34**).

Une quantité de Nubiens de toute âge se jetaient à l'eau au dessus de la chute du fleuve; les uns ayant entre leurs jambes ces troncs d'arbres qui leur servent de nacelles, les autres, simplement, se laissant emporter par le courant, tous reparaissant au but de quelques secondes au bas de la chute du Nil, sains et saufs, montent après les rochers, avec une rapidité étonnante et, jetant sur eux quelques morceaux de toile pour cacher leur nudité entière, venant demander leur bakschisch.

Après avoir contemplé le beau spectacle de la nature nous sommes redescendus à la Djaabie, que j'ai payé 25 fr. [et] nous avons regagné le port, où nous avons pris nos montures. Nous sommes retournés par les carrières d'où l'on extrayait, dans les anciens temps, les pièces de granit et où nous avons vu encore un obélisque taillé à moitié et abandonné là (**Fig. 35**) car, sûrement, les travaux auront été interrompus par quelque révolution sociale, qui a empêchée celui qui avait projeté encore cet œuvre colossal à exécuter son projet. En descendant de ces carrières pour aller dans la ville d'Assouan le guide nous a montré le tombeau d'un voyageur anglais nommé Daniel Clave, qui s'est noyé en 1861 dans le Nil, en voulant faire le plongeur que les Nubiens font à la chute de ce fleuve.

Nous avons traversé le marché, où nous avons fait encore q(uel)q(ues) emplettes et, après, nous nous sommes assis sous un magnifique acacia Lebach sur la hauteur qui borde le Nil, pour attendre la barque de notre bateau. Nous avions demandé qu'elle vienne nous chercher là. Poursuivis par les Nubiens nous avons

---

les mêmes positions, sur l'île Agilika; malheureusement les splendides couleurs qui ornaient le temple de Isis ont disparus - sa construction date de la fin de l'époque ptolémaïque (I-er siècle a. C.); au milieu de la riche végétation et des fleurs s'élève le kiosque de Trajan avec ses 14 colonnes et la porte d'Adrien qui conserve la dernière inscription en hiéroglyphes de l'Egypte, du 24 août 394.

fait encore des emplettes et, enfin, ayant aperçu notre barque, nous avons monté sur nos ânes et nous avons gagné le bord de l'eau (j'ai payé les âniers et le guide 32 fr).

Arrivés au bateau, nouvelle querelle entre le chef cuisinier Prosper et le capitaine. Au but de ma patience je l'ai mis à la raison en le menaçant de le jeter hors du bateau et c'est ainsi seulement que la querelle a finie. Nous avons dîné sur le pont et après nous nous sommes promené sur le beau sable du bord du Nil, au clair de lune, avec les mêmes habits que j'avais eus dans la journée. Le thermomètre indiquait 28½ Réaumur à l'ombre.

Jeudi matin, (le) 13/25 Février. A 6 h ½ nous sommes partis pour retourner au Caire. Vent violent toute la journée, à ne pas pouvoir étendre la toile sur le pont. Ahmed Effendi nous a présenté le nègre qu'il a été, la veille la nuit, acheter à Assouan; il nous a dit qu'il l'a payé 22 napoléons; âgé de 9 à 10 ans, physionomie douce, ignorant ce que c'est qu'une orange, du raisin sec etc, etc... Satisfaction d'Ahmed-Effendi pour l'avoir acheté...

Arrivés le soir à 4 h. à Essnez, avec Ahmed-Effendi (et) Hardt je suis allé voir Ali-Bey à son tribunal. Il nous a reçu dans un autre petit salon, vu qu'il était en conseil dans la grande salle où j'ai été reçu la première fois; il nous a offert du café et une pipe pour moi, n'ayant pas d'autres. Il m'a eu l'air malade, moralement certes; il m'a chargé de compliments pour les Théremin, disant qu'il n'a pas pu leur écrire, manquant même de papier. Nous avons passé là, la nuit; deux autres bateaux à vapeur, avec des voyageurs, sont arrivés hier tard, après nous.

Vendredi, [le] 14/26 Février. Nous sommes partis à 6 h.¼ du matin. Continuation du vent très fort. A 10 h. nous sommes arrivés au village où j'ai pris un *ardep* de blé et 2 sacs que l'agent de Kennez avait écrit qu'on me donne. Cette opération a duré ¾ h ; repartis dans une demie heure, nous sommes arrivés à Louxor; sitôt que l'agent nous a vu arriver il a tiré des coups de fusil. Presque tout le port [était] occupé par les Djaabié et des bateaux à vapeur avec des voyageurs. Après avoir abordé, l'agent est venu avec un paquet de lettres et de journaux que Théremin m'avait envoyé par l'agent de Kennez. Léon m'a annoncé la mort de Fuad-Pacha⁶⁶. Il m'a apporté aussi dans un sac, un *ardep* d'orge que j'ai payé un napoléon. Il m'a également apporté un petit crocodile empaillé et, après une courte conversation, nous nous sommes quitté et repartis.

A 4 h. nous sommes arrivés à Kennez; là nous avons pris des ânes et nous sommes allés voir l'agent. Histoire des gargoulettes avec Ahmed-Effendi, qui a voulu s'en procurer en masse, profitant sûrement des dispositions de l'agent pour moi. Achat des boîtes avec des dattes, 20 fr. pour 11. L'agent n'a pas voulu recevoir de l'argent pour le blé. Enfin, à 6 h ½, après qu'Ahmed-Effendi eut fini avec ses gargoulettes, nous sommes retournés au bateau sur les boudets offerts par l'agent;

---

⁶⁶Fouad Pacha (1815-1869), grand vizir et homme politique turc, mort en France, à Nice, le 10 février 1869; l'avis *le Renard*, qui se trouvait par hasard à Ville Franche sur mer, a été envoyé à Constantinople pour transporter la dépouille du feu vizir.

celui que je montait [était] blanc et superbe. Les bakschiches que j'ai dû donner par les mains d'Ahmed-Effendi, 20 fr. L'agent m'a chargé de porter à son frère, au Caire, une lettre et un group d'or, disant que c'est mille guinées.

Le soir, Mr. Traub, une connaissance aux Théremin, agent du marquis de Bassano pour l'exploitation de soufre est venu nous voir à bord du bateau et nous a apporté une lettre d'Elise. Bavard au dernier point, nous racontant ses voyages en Perse, en Syrie, en Egypte, etc, etc.

Samedi, [le] 15/27 Février. A 6 h $\frac{1}{4}$ nous sommes partis. Ciel trouble, nuages, vent, du reste température chaude. A 7 h $\frac{1}{4}$ ensablés d'une manière à n'en sortir qu'après 3 h de toute espèce de manœuvres. Toute la journée temps mauvais, ciel tout à fait couvert, vent du Nord, froid; pas moyen de rester longtemps sur le pont.

Arrivés à Girdjez à 5 h. et nous nous sommes arrêtés pour qu'Ahmed-Effendi prenne son beurre, qu'il a commandé, m'a-t-il dit, à notre passage par là, pour 10 guinées. Le capitaine, ayant prétexté qu'il est tard, que le vent est fort, il n'a pas voulu continuer le voyage et nous nous sommes arrêté là. A peine à dîner Ahmed-Effendi m'a dit que l'autorité de la ville, Mehmed Effendi, qui nous avait procuré des montures et des carrosses pour aller à Abydos en montant le Nil, est venu nous voir et qu'il est sur le pont en attendant. Au café il est descendu dans le salon et nous avons causé ensemble; il m'a dit être d'Erzeroum et qu'il a fait le voyage à Khartoum à dos du dromadaire, en 60 jours, aller et retour.

Dimanche, [le] 16/28 Février. Nous sommes partis à 7 h. moins $\frac{1}{4}$ de Girdjez. Temps toujours couvert, très frais, mais le vent du Nord moindre que la veille. Observations faites à Ahmed-Effendi sur la marche lente du bateau qui arrive le 1-er aux abordages et part le dernier. Les deux autres de la Compagnie Azizé arrivent d'ordinaire très tard et partent les 1-ers. A 9 h. $\frac{1}{4}$ arrivés à Sohaggi, où nous nous sommes arrêtés pour faire du charbon. Effet de mes observations sur Ahmed-Effendi, en 40 minutes le charbon était à bord et nous sommes partis avant les 2 autres bateaux qui, quoique là avant nous, nous les avons laissés là, car Ahmed-Effendi a ordonné que les Grecs qui chargeaient du charbon là, finissent d'abord chez nous.

Le temps a fini dans l'après midi à se mettre au beau, moins le vent qui a continué avec la même force, mais qui, vers le soir, a cessé aussi entièrement. Vers les 4 h. $\frac{1}{4}$ cependant, quand nous étions en vue de Siout, le bateau s'est ensablé et tous les efforts de la machine, des perches - dont on s'est servi comme point d'appui pour pousser le bateau - ont été inutiles. On a dû attacher une des grosses cordes à l'ancre et, par la barque, le faire jeter dans le Nil, à une grande distance, pour qu'il serve de point d'appui au tirage du bateau mais cette manœuvre n'a pas réussi d'abord, car on a mal choisi l'endroit pour jeter l'ancre. Le bateau était tiré sur le sable au lieu qu'il le fût vers les grandes eaux et ainsi on a dû le retirer de là et le jeter une 2-e fois, dans une autre direction. Enfin, vers les 8 h. nous sommes sortis du sable et nous nous sommes approchés du bord où l'on a attaché le bateau pour passer la nuit - malgré le clair de la lune comme le jour.

Cet accident a donné la preuve la plus évidente de la misère du capitaine et des pilotes ignorants et vauriens. Ils auraient pu, parfaitement, éviter cet accident dû uniquement à leur incurie et leur peu d'intelligence et, une fois ensablé, ils auraient vu avec un peu de réflexion où ils doivent jeter l'ancre et ainsi épargner une perte de temps et la peine de tout l'équipage. Ahmed-Effendi était tout confus de tout cela, car il a vu les bêtises de ceux qu'il défendait auparavant. Il n'est pas venu au thé et allé se coucher, disant qu'il est fatigué pour avoir tourné aussi au cric avec la corde. Pendant que nous étions ensablés, nous avons été dépassés par les 2 autres bateaux, que nous avions laissés à Sagadji faire du charbon. L'un d'eux, il paraît, s'est proposé de nous tirer du sable mais notre capitaine n'a pas voulu.

Ce même jour, vu les horribles plats qu'on nous servit à dîner et à déjeuner, viandes mauvaises, mal préparées, avec des épiceries, je me suis mis en colère à table et j'ai fait dire au domestique Jules et au cuisinier qu'une autre fois je lui jetterai à la figure de pareils plats. Avec tout cela, M-elle Coulin cherche à réveiller l'Allemand Hardt de son ineptie, en lui disant la bonne aventure avec un jeu de cartes... Mon impatience d'arriver le plus tôt au Caire et finir avec le côté désagréable du voyage.

Vers les 4 h. nous sommes arrivés devant Roda, endroit très joli, où il y a une fabrique de sucre et un palais du Vice-Roi. Le capitaine et tous les matelots avaient grande envie de s'arrêter là la nuit, ainsi le premier m'a-t-il continuellement demandé si nous ne voulons pas visiter la fabrique.

Lundi [le] 17 Février/1 Mars. Nous avons quitté la rive où nous nous sommes arrêtés la veille, en face de Siout, à 6 h. du matin. Après une marche d'un $\frac{1}{4}$ d'heure nous nous sommes de nouveau arrêtés, sans sentir que le bateau ait touché le sable; néanmoins nous y sommes restés une heure, pendant laquelle j'entendais la machine pomper de l'eau. A ma sortie sur le pont j'ai vu que nous étions à q(uel) q(ues) toises de la terre et, effectivement, le courant nous a bien vite entraîné au bord, sans l'aide de la machine, quand on a voulu que nous abordons à Siout. J'ai demandé la cause de tout cela à Ahmed-Effendi. Il m'a dit qu'il ne le savait pas et, après l'avoir demandé au capitaine, il m'a dit que la machine s'était dérangée et que nous avons couru même le danger de voir la machine sauter! Je lui ai demandé encore, pourquoi alors n'a-t-on pas abordé immédiatement et on nous a tenu pendant une heure à q(uel)q(ues) toises de la terre, il a haussé des épaules... Evidence de l'intérêt que le capitaine a de nous retarder. Une fois abordé, vers les 7 h. $\frac{1}{4}$, on s'est mis à faire du charbon et Ahmed-Effendi est allé acheter des habits pour son nègre. A 8 h. et q(uel)q(ues) minutes le capitaine m'a dit que tout était prêt mais qu'il attend Ahmed-Effendi, qui n'est arrivé qu'à 10 h.

Enfin, partis immédiatement après, nous sommes arrivés à 6 h. $\frac{1}{4}$ à Beni-Hassan. La journée, comme la soirée, a été superbe, pas un nuage, ciel pur, température douce, pas du vent. A Beni-Hassan nous avons descendu à terre, nous nous sommes promenés à côté des plantations de canne à sucre d'Ahmed-Effendi. Les matelots, le capitaine et moi, nous en avons achetées, des paysans qui étaient venus

là du village nous regarder. En même temps je me suis fait expliquer, par un jeune paysan, la manière dont on plante la canne à sucre. C'est une plante vivace qui se reproduit pendant 2 années et après on la plante par bouture, en couchant dans la terre des petits morceaux de canne d'un pied et demi. De chaque nœud de ces petits morceaux, il pousse une tige de canne.

Le soir j'ai écrit la dépêche à Théremine, qu'ils viennent nous rencontrer à Sakara, (**Fig. 36**) jeudi matin. Qu'il dise à Auric d'envoyer des vins, ceux qu'il avait fournis étaient horribles et le peu qu'il avait été passable, s'était consommé. J'ai donné la dépêche à Ahmed-Effendi qui l'a traduite en arabe et l'a gardée pour l'a donner le lendemain à Miniet.

Mardi [le] 18 Février/2 Mars⁶⁷. Nous sommes partis de Beni-Hassan à 6 h. et à 8 h. moins un quart nous sommes arrivés à Miniet. Ici nous avons fait du charbon et Ahmed-Effendi est allé remettre la dépêche au Mondir, pour l'expédier. Après une demie heure il est venu me dire que la dépêche était remise au Mondir lui-même, Aslan-Pacha, qui s'excusait de n'être pas venu me faire visite au bateau vu qu'il était indisposé. Quelques minutes après, le préfet de police suivi de cavasses et d'un nègre, avec des pipes en main, est venu me voir à bord. Je lui ai fait offrir du café et il est resté jusqu'à 10 h. ¼ sur le pont pour attendre les pilotes experts qu'il avait envoyé chercher pour nous les donner et nous conduire jusqu'à Beni-Saneff. Difficulté que faisaient plusieurs, que les cavasses de la police amenaient de force, pour aller. A la fin des fins le préfet de police, par force, a un peu obligé deux fellahs (à juger par les conversations animées qui avaient lieu), de rester sur le bateau et de servir de guide car les eaux étaient très basses et on risquait à tout instant de toucher les bancs de sable. Pendant tout le temps que le préfet de police est resté sur le bateau dans ces causeries avec Ahmed Effendi, celui-ci, lui ayant dit, il paraît, que j'avais eu le désir de me procurer un nègre, le préfet a promis qu'il m'en enverrait un au Caire, car il avait souvent l'occasion d'en trouver dans la ville sans maître. En lui remerciant par Ahmed Effendi il a dit qu'il me le procurerait sans argent, vu qu'il était assez riche. Je lui ai laissé ma photographie. Il était très aimable avec Nounoutza lui trouvant, disait-il, de la ressemblance avec une petite fille à lui, qu'il a d'une circassienne et à ce propos il nous a dit qu'il a trois femmes. Hardt, sur les entrefaites, me paraissait très impatient de ne pas partir. Il paraissait même boudier. Ce jeune homme est dépourvu de toute ressource que les hommes d'éducation possèdent. Il trouve plus de plaisir à aller causer avec le cuisinier Prosper et avec les deux domestiques qu'avec nous, avec qui il ne lie presque jamais de conversation et si nous ne lui adressions pas la parole pour le faire sortir de sa léthargie, il passerait dans le mutisme toute la journée.

Partis à la fin de Miniet, vers les 10½ h. nous sommes arrivés le soir à 6½ h. à Beni-Saneff où nous avons descendu un peu à terre où j'ai échangé q(uel)q(ue) mots en grec avec un des deux bachi-bouzouks qui étaient par là de garde. Il m'a

---

⁶⁷. Par erreur, la fille du docteur Kretzulesco a écrit " 2/ 14 Février".

dit en mauvais grec, sachant à peine s'expliquer, qu'il était de Roumélie. Rentrés à bord, Ahmed-Effendi a envoyé chercher un barbier, pour se faire la toilette. Avant le thé, nouvelles paroles vives échangées sur le pont entre Ahmed-Effendi et Jules. J'ai évité de demander au 1-er, ce qui en était, quoiqu'il en manifestât le désir. Temps mauvais, ciel couvert jusqu'au midi. Après, beau temps.

Mercredi (le) 19 fév(rier)/3 mars⁶⁸

Nous ne sommes partis qu'à 7 1/2 h. vu qu'on a dû faire du charbon. Nous avons continué à avoir un des pilotes de la veille. Temps trouble, vent, ciel couvert. Plus tard le soleil a paru mais à la hauteur de [espace vide dans le texte]. Les pilotes voyant que les eaux sont très basses et que les deux bateaux à vapeur, qui nous avaient devancé d'une demie journée, presque tout ensablé devant nous, ont été d'avis, car le capitaine ne sait rien, ce n'est pas lui qui commande, il est seulement de forme capitaine, qu'on s'arrête et qu'on décharge le charbon pour alléger le bateau. Ce qui a été fait vers 11 h. et [espace vide dans le texte] nous sommes repartis, remorquant les barques des fellahs avec le charbon que nous avons déchargé.»

[Ici le journal prend fin et l'auteur continue par le suivant résumée]

«Je suis parti jeudi le 6/ 14 mars 1869 à 2 ½ h. du Caire, pour Alexandrie, par le chemin de fer, pour m'embarquer le lendemain pour Marseille. J'ai pris ma place jusqu'à Paris et j'étais sur le point de m'embarquer quand j'ai reçu la dépêche de Thérémin m'annonçant que la petite était malade. L'ai essayé en vain de me faire restituer l'argent du passage sur mer, ou bien de passer mon billet à un autre, et je suis retourné au Caire par le même train de 2 ½ h. Arrivé à la maison, vers les 8 h, j'ai trouvé la petite avec beaucoup de fièvre et une respiration très fréquente, accompagnée de toux. Elle a été presque de même Samedi, Dimanche et Lundi elle a commencée à être mieux; grâce à Dieu, Mercredi elle a quitté le lit et s'est tout à fait remise. Nous avons voulu partir ensemble, ce qui avait été décidé, mais après réflexion, Sophie a préférée rester avec la petite encore deux ou trois semaines et puis revenir par Trieste et Vienne.

Je me suis donc décidé de partir encore seul et, Samedi le 15/27 mars à 8 h. du matin je suis parti par le chemin de fer pour Alexandrie où je suis arrivé à midi et ½. J'ai descendu à l'hôtel Abbat⁶⁹.

Je suis resté à Alexandrie pour attendre la malle de Cochinchine jusqu'à Mardi (le) 18/30 mars, quand je me suis embarqué à...h du soir à bord du bateau de messageries, le Saïd, capitaine...

A Alexandrie, autant que je suis resté, j'ai eu les visites de Maoury, consul de Pusse, Leiders - le grand de taille, chancelier, Anhoury - dragoman du consulat russe au Caire.

⁶⁸. Par erreur, la fille du dr. Kretzulesko a transcrit «3/ 15 fév.».

⁶⁹. Depuis cette phrase, le manuscrit est écrit en deux colonnes, à gauche le texte et à droite les contes du voyage, que nous allons copier à la fin.

La ville, très jolie, rues alignées mais sons bien construites, bons trottoirs, jolis magasins, belles places; jolies maisons de campagne le long du canal Mahmoudié. Seulement beaucoup de poussière, faut de pavés qu'on commence dans plusieurs rues.

Je suis resté à Alexandrie depuis **Samedi 15/29 Mars** 1 h. après-midi, jusqu'à Mardi **18/30 Mars** à 3 h. quand je me suis embarqué à bord du Saïd des messageries françaises. Plus de 150 voyageurs arrivés par la malle de Cochinchine qui ont encombré le bateau: Anglais, Français, Allemands, Hollandais, Japonais, 5 jeunes Grecs. D'Alexandrie il n'y a eu qu'une dizaine de personnes, parmi lesquelles M-Ile Montaland, actrice qui a joué l'hiver au Caire et rentre en France.

Nous avons passé la nuit du Mardi au Mercredi dans le port d'Alexandrie et nous ne sommes partis que **Mercredi (le) 19/31 Mars** à 5½ h. Mer très houleuse. J'ai souffert terriblement. Il m'a été impossible de mettre quoi que ça soit dans ma bouche. Dégoût terrible. Fort heureusement, le lendemain, Jeudi (le) 20 Mars/1 Avril, mer des plus calmes, presque pas de mouvements. Nous avons vu, à droite, dans le lointain, l'île de Candie avec les montagnes pleines de neige. Aussi fraîcheur très prononcée au point de ne pas pouvoir rester sur le pont sans habits d'hiver.

****

(Frais du voyage)

- la place de Marseille à Paris.....	570 f, 50 c.
- le chemin de fer du Caire à Alexandrie	26 f
- la voiture du chemin de fer à l'hôtel.....	4 f
- au porte faix.....	1 f
- id. à celui qui m'a apporté ma malle, arrive par le 2-e train.....	2 f, 50
- suc de réglisse	50
- bas de flanelle, 3 paires	9 f
- cartes de visite	50
- une cravate	4 f, 50
- une brosse à dents	1 f
- dépêche télégraphique au Caire	5 f, 50
	-----
	572 f, 00
- Report	575 f, 00 c
- à l'hôtel à Alex(andrie)	61 f, 50 c
- au domestique	5 f
- le transport de sacs de blé de la caisse	7 f, 50 c
- coup de la brosse	50 c
- casino	1f
- cavasses	15 f
- barque	4f

- voiture	4f
- porte-faix	4f, 50 c
- 4 billets de loterie) bord du Saïd à un pauvre matelot	8 f
	<hr/>
	683 f,00 ⁷⁰

*

*****

Mardi (le) 28 Janvier/9 Février. Partis à 5 h. du soir de Casr-Nil, arrivés à Ghizet après une heure.

Mercredi (le) 29 Janvier/10 Février. Partis à 6½ h. Passé la nuit à un village au dessus de Maïoun.

Jeudi (le) 30 Janvier/11 Février. Partis à 7½ h. A 10 h. à Beni-Soueff où nous avons fait du charbon. A 12 [partis] de Beni-Soueff à 4½ h. à Magaga (fabrique de sucre) et à 6½ h. au village de Ghindié.

Vendredi (le) 31 Janvier/12 Février. Partis à 6½. A midi à Miniét. Charbon, repartis à 2½ h; à 5 h à Béni-Hassan.

Samedi le 1/13 Février. Partis à 6½; à 10½ à Tell el Amarna; à 2½ partis, le soir à 6 h à Montfalout.

Dimanche le 2/14 Février. Partis à 5 h, à 9½ à Siout; repartis à 12½, nous nous sommes arrêté à 6 h à Tahta.

Lundi le 3/15 Février. Partis à 6 h, à 9¼, à Sohagi. A 11½ repartis. A midi ½ arrêtés au monastère copte St. Georges; à 1 h repartis, arrivé à Girdjé à 3½ où nous avons passé la nuit.

Mardi le 4/16 Février. Partis à 7½ à âne à Abydos. Au bateau, à 3 h à Bubioné et le soir à 6½ à Farchout.

Mercredi le 5/17 Février. Partis à 6 h, arrivés à midi à Dendera. A 2 h en face de Kennet, où nous avons passé la nuit.

Jeudi le 6/18 Février. Partis à 6 moins ¼, arrivés à 11½ à Louqsor. Ici pour visiter les deux côtés du Nil, les antiquités, Karnak, Thèbes, Medinet, tombeaux des rois - nous sommes restés Jeudi, Vendredi, Samedi et nous ne sommes partis que Dimanche à 8½ du matin.

Dimanche le 9/21 Février. Partis à 8 h de Louqsor, à 3 h nous sommes arrivé à Esnez, où nous avons passé la nuit.

Lundi le 11/22 Février. Partis à 6½ d'Esnez, arrivés à 10½ à El Kab. Repartis à midi, nous nous sommes encore arrêtés dans la journée à Eftou pour voir le palais magnifique de là et à 5½ nous sommes arrivés à Selvé, où nous avons passé la nuit.

Mardi le 11/23 Février. Partis à 7½, à 3½ arrivés à Assouan.»

---

⁷⁰. Le total correct est de 936 f.

*
* * *

Ici le journal prend fin. Quelques mois après son retour au pays, le docteur Nicolas Kretzoulesko envoya une lettre pour remercier à un des Pacha de Constantinople (non identifié par l'auteur de cet étude), qui l'avait donné une lettre de recommandation pour le Vice-Roi de l'Égypte, où il écrivait: *«Le voyage que j'ai fait sur le Nil jusqu'au-delà de la première cataracte, à part la nouveauté du pays et l'agrément de la température de la saison, qui m'ont enchanté, a été du plus grand intérêt pour moi. J'ai admiré tout le long du Nil les merveilles de la civilisation la plus reculée des anciennes Égyptiens. [...] J'ai été, après tout [...], très content de pouvoir m'éloigner un peu de mon pays et me soustraire ainsi quelques mois au chagrin que me cause l'état de choses (de) chez nous, auquel je ne puis rester indifférent. [...] En 1866, comme V. A. le sait, quelques ambitieux désœuvrés ont commis presque un crime, je peu dire et pour le justifier il n'y a pas de calomnies auxquelles il n'aient eu recours: tout ce qui avait été fait jusqu'alors était mauvais, horrible, ceux qui se sont trouvés les derniers au pouvoir n'étaient que des voleurs et des traîtres de la patrie⁷¹.»*

Certainement, l'auteur se rapporte à la situation trouble de premières années du règne du Prince Charles I, quand les passions et les orgueils enflammaient notre vie politique, de sorte que le jeune Prince avait menacé d'abdiquer. L'éprouvé homme politique qui était le docteur Kretzoulesko, se rendait compte des périls qui menaçaient la fragile stabilité du pays, d'ici le ton amer de sa lettre, d'ailleurs il avait été lui-même victime de telles intrigues. Pourtant plus tard il a été réappelé par le Prince aux charges du pays, il fut de nouveau sénateur et agent diplomatique des Principautés Unies (puis de Roumanie) à Berlin, à Rome et à St. Pétersbourg.

Les pages de son journal en Égypte sont des précieux documents. Au-delà des informations sur le pays, sur deux des ses villes importantes, sur les efforts de modernisation que les khédives ont fait, les historiens vont trouver aussi des informations d'ethnographie, d'économie et surtout d'égyptologie (les sites qui avaient été déterrés, les autres qui étaient encore sous les sables du désert, les temples qui conservaient encore leur décorations peints, etc.). Il y a aussi dans le journal la description des lieux et des bâtiments qui n'existent plus, des informations sur la vie mondaine au Caire de l'époque et la notification de la croisière du duc de Wells sur le Nil.

Le journal nous relève aussi quelques traits de la personnalité du docteur Kretzoulesko: précis, méticuleux, ayant un vif esprit d'observation, curiosité, rigueur. Il est aussi un tendre père de famille et un mari attentif. Comme tous les voyageurs de son temps il achète des «antiquités» depuis les sites visités. La momie que le khédive Ismail lui a fait donner a été donnée à l'institution dont il fut un des

---

⁷¹. ANIC, *Kretzulesco-Lahovary*, d. 323, p. 90 v.

fondateurs, le Musée des antiquités de Bucharest. Le cercueil a été ouvert en présence des historiens et du Prince Charles I et, plus tard, il a écrit aux spécialistes en demandant plus des renseignements sur ce précieux document qui se trouve maintenant au Musée National d'histoire de Roumanie, un souvenir précieux du voyage en Egypte du docteur Nicolas Kretzoulesko.

**CARTEA DE VIZITĂ FOTOGRAFICĂ, ȘICUL MILITAR ȘI
IMPOZANTA CRINOLINĂ ÎN AL DOILEA IMPERIU FRANCEZ
THE CARTE-DE-VISITE PICTURE, MILITARY ELEGANCE AND
IMPOSING CRINOLINE GOWN DURING THE SECOND
FRENCH EMPIRE**

Adrian-Silvan Ionescu

Abstract

Photography flourished during the Second French Empire. In 1854 Disdéri patented the carte-de-visite picture. Like a decade ago with the daguerreotypomanie, a carte-de-visite craziness ensued. Everybody wanted to be portrayed and collected portraits of the great men of the day. All the fashionable ladies took their likenesses clad in the latest crinoline gown. Militarymen also posed when they were promoted or before leaving for war.

Beside the dissolution of the Second Empire, the Prussian victory in the war of 1870 was culturally resented too: as hard as it was, the French cartoonists made fun of the victors and deplored the fall of a gilded era which disappeared in the empire's ashes.

Key words: Empire, Carte-de-visite picture, Crinoline gown, Uniform, Cartoon

Proclamarea celui de-al Doilea Imperiu francez coincidea, în planul imaginii obținută prin mijlocirea aparatului fotografic, cu adoptarea tehnicii colodiului umed, mult mai eficientă decât dagherotipia și calotipia¹.

Inventatorul acestei metode a fost **Frederick Scott Archer** (1813-1857)², un specialist în numismatică și sculptor care, pentru a aprofunda trăsăturile modelelor, a accedat la calotipie în 1847. Dar, treptat a fost atât de captat de fotografie încât a început, din 1848, să facă experimente pentru îmbunătățirea procedurii. În 1849 are primele rezultate satisfăcătoare folosind colodiul ce se obținea din dizolvarea în eter a unui exploziv, numit *fulmicoton*, recent descoperit (1846) și produs din bumbac de celuloză muiat în acid nitric. În 1850, Archer dă

---

¹ Mark Osterman, *The Technical Evolution of Photography in the 19th Century*, în Michael R. Peres, Mark Osterman, Grant B. Romer, Nancy M. Stuart, J. Tomas Lopez, *The Concise Focal Encyclopedia of Photography*, Elsevier - Focal Press, Oxford, 2008, p. 6-10.

² Grant B. Romer, *Introduction to the Biographies of Selected Innovators of Photographic Technology*, în Michael R. Peres, Mark Osterman, Grant B. Romer, Nancy M. Stuart, J. Tomas Lopez, *op.cit.*, p. 18-19.

publicității, în revista „The Chemist”, o nouă metodă de dezvoltare, mult mai rapidă, care înlocuia acidul galic cu acidul pirogalic - *Despre folosirea acidului pirogalic în fotografie* -, dar abia în martie 1851 își va comunica, în același periodic, procedeul ce avea să revoluționeze fotografia: *Despre folosirea colodiului în fotografie*³. Archer se pare că nu a fost cel dintâi care a folosit colodiul, ci doar primul care a propus o formulă viabilă de întrebuințare și care a dat-o publicității. În același timp sau puțin înaintea experimentelor confratelui britanic, celebrul calotipist francez **Gustave Le Gray** (1820-1882), vorbea despre colodiu ca mijloc de a obține un negativ pe sticlă în broșura sa, *Tratat practic de fotografie pe hârtie și pe sticlă*, din 1850, fără însă a oferi vreo informație privind proporțiile în care trebuiau combinate substanțele necesare⁴. Chiar dacă, într-un articol din 1852, Le Gray încerca să-și adjudece primatul, precizând că el obținuse rezultate satisfăcătoare încă din 1849, totuși, Archer a dat primele indicații clare asupra procedurii. De altfel, Archer nu solicită un patent pentru epoca sa descoperire lăsând liberă întrebuințarea sa, fapt ce a favorizat rapida adoptare a noii tehnici atât de fotografii profesioniști cât și de amatori.

Pe lângă o mult mai mare claritate decât a imaginii calitipice, clișeu de sticlă acoperit cu colodiu, ce se baza pe același principiul negativ-pozitiv, avea avantajul multiplicării într-un număr infinit de exemplare. Copierea se făcea prin contact cu o hârtie sensibilă. Hârtia era tratată cu albuș de ou amestecat cu clorură de amoniu și sensibilizată cu nitrat de argint. Față de cea tratată cu sare, folosită până atunci, care era mată, aceasta era lucioasă și strălucitoare, pretându-se perfect la copierea clișeele de sticlă. Din preparație - dar și prin tonări - fotografiile aveau o tentă sepia, mai intensă sau mai palidă. Hârtia cu albumină, tonată cu clorură de aur, fusese inventată de **Louis-Désiré Blanquart-Evrard** (1802-1872), în 1850 și întrebuințată în întreprinderea sa de multiplicare a fotografiilor pe care o fondase, în 1851, în localitatea sa de reședință, Lille⁵. Erau necesare mari cantități de ouă pentru a extrage albușul în vederea tratării hârtiei: la Companie de Albuminizare din Dresda, principala producătoare de hârtie fotografică din Europa, erau necesare 60.000 de ouă pe zi, iar pe an se consumau opt milioane⁶.

Reclamele din periodice și firmele fotografice atrăgeau clientela dornică a-și face portretul care putea fi executat în orice dimensiune. Marii maestri își deschideau studiouri elegante pe arterele principale ale orașelor. Proprietarii se străduiau să

³ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *The History of Photography*, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1955, p. 153; Brian Coe, *The Birth of Photography*, Spring Books, London, 1989, p. 31; Michel Frizot (editor) *A New History of Photography*, Könemann, Köln, 1998, p. 92; Mark Osterman, *op.cit.*, p. 11.

⁴ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op.cit.*, p. 156.

⁵ Gautrand, Jean-Claude; Buisine, Alain, *Blanquart-Evrard*, Centre Régional de la Photographie Nord, Pas-de-Calais, 1999, p. 31-35; Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op.cit.*, p. 151.

⁶ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op.cit.*, p. 151; Beaumont Newhall, *The History of Photography*, Little, Brown and Company, Boston, 1982, p. 60.

cucerească publicul prin aranjamentul cu gust al interiorului, ca într-o casă bogată, cu mobilier și decor luxos. Inaugurarea unui asemenea studio era un eveniment anunțat, cu mult entuziasm, de presă. Gustave le Gray își stabilise studioul pe Bulevardul Capucinilor, la nr. 35 (Fig. 1). Cronicarul comenta rafinamentul interiorului: „De când fotografia a devenit o artă, întreprinderile consacrate operațiilor necesare trebuie, cu necesitate, să se transforme. Laboratorului i-a succedat atelierul; atelierul a devenit salon și, ca în cazul D-lui Legray, chiar cabinet de mari curiozități”. Erau, apoi, enumerate câteva dintre atracțiile acestui salon: pereții tapetați cu piele de Cordoba, o scară largă pe care sunt prinse o oglindă venețiană și o pictură de secol XVIII, în salon un cabinet în stil Ludovic XIII, sculptat, mai multe vase chinezești și un portret al reginei Isabela Catolica de Bronzino⁷. Bineînțeles, printre aceste obiecte de colecție erau desemnate operele fotografului, frumos încadrate pentru a-și convinge solicitanții de calitatea lucrărilor. Erau expuse fotografii cu diverse subiecte și de dimensiuni diferite, pentru a arăta marea deschidere a maestrului spre varii subiecte și genuri.

Fotografia avea să devină, curând, mijloc de propagandă și de popularizare a portretelor oamenilor celebri. La aceasta a contribuit răspândirea unui format standardizat, de mici dimensiuni, ușor de purtat și de distribuit - *cartea de vizită* - ce a fost inventată de un important fotograf parizian, Disdéri.

André Adolphe Eugène Disdéri (1819-1889), fiul unui negustor de postav din Paris care cocheta cu artele - între 1837 și 1840 fiind actor într-o trupă de teatru din provincie, apoi făcându-se pictor - și care, mutându-se la Brest, deschide un atelier de dagherotipie, la 1848 sau 1849⁸. În 1852 părăsește Brestul lăsând atelierul în grija soției și se întoarce la Paris. Din 1853 experimentează clișeele cu colodiu umed și hârtia cerată inventată de Le Gray, iar în 1854 patentează o descoperire ce avea să facă epocă: portretul *carte-de-visite*. Prin procedeul său puteau fi obținute mai multe portrete pe o singură placă deodată, fapt ce ușura și grăbea multiplicarea. Autorul explica modalitatea care trebuia folosită: „Iau un clișeu de sticlă care poate conține zece imagini și fac negativele, fie toate deodată, fie cadru cu cadru; apoi folosesc acest negativ pentru a face zece copii toate deodată”⁹. Aparatul era dotat cu mai multe obiective care erau deschise toate deodată obținându-se mai multe imagini ale aceleiași poze sau erau deschise câte unul pentru a schimba poziția modelului. Fotografiile aveau dimensiuni reduse, de circa 10,5 x 6,5 cm, exact cât o carte de vizită, de unde și-au primit și numele. Prețul portretelor scade datorită ușurinței cu care putea fi obținut un număr mare de

---

⁷ *Atelier photographique de M. G. Legray (boulevard des Capucines no. 35)*, „L’Illustration” No. 685/12 Avril 1856, p. 239.

⁸ Elizabeth Anne McCauley, *A.A.E. Disdéri and the Carte de Visite Portrait Photography*, Yale University Press, New Haven and London, 1985, p. 10.

⁹ *Ibidem*, p. 229.

copii la o singură expunere. Scăderea costurilor se datora concurenței prin creșterea numărului de ateliere. Cu prețul perceput înainte pentru un singur portret mare acum putea fi achiziționată o duzină de portrete mici, carte de vizită. Acest format a avut un enorm succes la public și o persistență de mai multe decenii, până în preajma primului război mondial.

Succesul lui Disdéri s-a datorat unei neașteptate fantezii imperiale urmată de patronajul capului celui de-al doilea Imperiu francez : în luna mai a anului 1859, când se afla în fruntea trupelor ce plecau în Italia, Napoleon III ordonă oprirea acestora exact în fața studioului fotografic unde descalecă pentru a-și face portretul¹⁰. Ulterior, maestrul avea să primească râvnitul titlu de fotograf al Curții - de aici rivalitatea dintre el și Nadar care era republican convins și a devenit fotograf al exclusiv al boemei și al intelectualității de stânga¹¹. Imediat, studioul său a fost luat cu asalt de solicitanți care doreau să se fotografieze acolo unde pozase împăratul. Pentru a face față cererii erau făcute programări cu mult timp înaintea ședinței de poză.

În 1860, deja celebrul Disdéri, își amenajase un nou studio pe Bulevardul Italianilor care făcea senzație în tot Parisul: „Tot ceea ce știe luxul să creeze mai frumos și arta mai prețios este strâns acolo cu o princiară prodigialitate. Două etaje sunt pline de aceste minuni, - dintre care mai multe sunt capodopere ale gustului. Mai întâi intri într-o primă încăpere pe care nu îndrăznesc a o numi vestibul într-atât este de bogată decorația. Pereții sunt acoperiți cu lambriuri de stejar a căror lucrătură este foarte prețioasă. La locurile de onoare, această marchetărie servește de cadru pentru niște plăci de marmură pe care sunt gravate numele celor mai iluștri clienți ai D-lui Disdéri și data vizitei lor la atelierul său. Vedem alături de numele MM LL Împăratul și Împărăteasa, acelea ale prințului Imperial, a prințului Jérôme, a prințului Napoelon și a prințesei Clotilda, a prinților și prințeselor Murat, etc.

Din această primă încăpere, care are deja aspectul unei săli de onoare, se trece în marele salon. Acolo nu sunt decât ornamente festonate și astragale. Aurul, mătasea și bronzul strălucesc luminate de câteva sute de lumânări înfipite în niște candelabre cu ciucuri de cristal. Plafonul acestui salon este absolut remarcabil: printr-un nor albastru palid, se văd trecând în zbor amorași roz și dolofani, pe care pictorul, într-o inspirație plină de aluzii, i-a reprezentat înarmați cu attribute fotografice. Așa se face mitologie la modă în 1860 și - cine s-ar fi așteptat? - această antiteză nici măcar nu este șocantă într-atât de multă grație este în acest tablou; se pare că totdeauna l-am văzut pe Amor cu o sticlă de colodiu în mână și privind prin obiectiv.

Al treilea salon este un veritabil muzeu: este Luvrul portretelor carte (de vizită). Este aici o colecție de personaje și de simple persoane ale căror originale ar fi suficiente să populeze o subprefectură de rangul doi. Apoi, iată cabinetul D-lui Disdéri; este un minunat budoar unde sunt îngrămădite vase florentine, bronzuri de

¹⁰ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op.cit.*, p. 225.

¹¹ Jean-François Bory, *Nadar. Photographies*, Bookking International, Paris, 1994, p. 33.

artă, armuri vechi și alte curiozități. (...)”¹². (Fig. 2, 3, 4) Aceste relatări erau publicate în luna aprilie, la scurt interval după inaugurare, în revista „Le Monde Illustré”. Senzația ce o stârnise avea să se păstreze încă multă vreme iar în luna iunie a aceluiași an, publicația rivală „L’Illustration” dădea la lumină o xilogravură cu *Salonul de recepție al Dlui Disdéri*, unde se vedea același plafon cu frescă și stucatură și maestrul întreținându-se cu o doamnă venită să i se facă portretul¹³. (Fig. 5) Fotografia arbora o alură și o vestimentație contiguă poziției sale de artist: tunică de catifea neagră, lungă până la genunchi și butonată de sus până jos, cu mâneci largi suflecate pentru se vedea căptușeala de mătase. Barba lungă și stufoasă ce i se resfira pe piept contrasta cu țeasta pleșuvă și-i dădea aspectul unui maestru renașcentist. (Fig. 6)

Fotograful devenise eroul zilei, iar presa îi acorda multă atenție: în 1861 îi sunt acordate două articole ample în „L’Illustration”¹⁴, iar caricaturistul Cham îl înțeapa, amical, în desenele sale¹⁵. (Fig. 7) Elegantul său salon era luat cu asalt de întreaga protipendadă. Prințul de Metternich - fiul fostului cancelar al Austriei, abilul diplomat și arbitru al politicii europene de după căderea lui Napoleon I - el însuși ambasador al monarhiei habsburgice la curtea lui Napoleon III, îi poza lui Disdéri, în 1860, la braț cu rafinata sa soție, aflată într-o constantă concurență cu împărăteasa Eugenia în privința toaletelor. (Fig. 8) Pornind de la această fotografie carte de vizită, Edgar Degas a pictat un portret al Paulinei de Metternich¹⁶. Dar nu era ocolit nici de elita artistică și literară care îl frecventa, în mod obișnuit, pe oponentul său, Nadar: George Sand își face un portret „convențional” la Disdéri. (Fig. 9) Boierimea românească ajunsă la Paris tot la el își lua portretul, așa cum se păstrează chipurile afabile ale lui Grigore și Irina Suțu.

Disdéri și-a deschis sucursale nu numai în Franța, la Toulon, ci și în străinătate, la Madrid și Londra. În 1861 era socotit cel mai bogat fotograf al Europei, cu un venit de 48.000 lire sterline anual, după cum aprecia revista „The Photographic News”, din octombrie acel an¹⁷. Dar, ducând o viață exorbitantă, a risipit întreaga avere și a trebuit să vândă tot ce adunase apucându-se în ultimii ani să facă fotografii pe plaja de la Nisa, unde a și decedat, sărac, surd și aproape orb¹⁸. Deși nu îl agreea, totuși Nadar îi recunoștea lui Disdéri ingeniozitatea și genialitatea comercială atunci când îi făcea un portret totalmente needulcorat - chiar dacă

---

¹² A. Halbeer, *Nouveaux salons de Disdéri*, în „Le Monde Illustré” No. 157/ 14 Avril 1860, p. 254.

¹³ *Salon de réception de M. Disdéri*, în „L’Illustration” No. 901/ 2 Juin 1860, p. 353.

¹⁴ L. Chaumontel, *La photographie à la guerre*, în „L’Illustration” No. 949/ 4 Mai 1861, p. 287; *Ce que peut faire un photographe*, „L’Illustration” No. 977/ 16 Novembre 1861, p. 319.

¹⁵ *La Photographie militaire, caricatures par Cham*, în „L’Illustration” No. 947/ 20 Avril 1861, p. 253.

¹⁶ Marie Simon, *Mode et Peinture. Le Second Empire et l’impressionnisme*, Éditions Hazan, Paris, 1995, p. 146, 147.

¹⁷ Apud Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op.cit.*, p. 225.

¹⁸ *Ibidem*, p. 226; Elizabeth Anne McCauley, *op.cit.*, p. 214.

apariția formatului minuscul lansat de acesta dezechilibrase creația artistică în favoarea producției de masă: „Apoi, ce lovitură, apare Disdéri, cu cartea de vizită care-ți oferă, la 20 de franci, 12 portrete, când până atunci plăteai 50 sau 100 de franci pentru unul singur. (...). Amintind acest nume care, preț de un sfert de veac, a făcut mai mult zgomot decât un general de armată și mai mult încă decât un binefăcător al popoarelor (...). Disdéri a lăsat - și nu numai fotografiilor - amintirea celei mai mari averi făcute într-o epocă pe care am putea-o numi <<vârsta de aur a fotografiei>>. (...) O intuiție de geniu a făcut ca acest Disdéri să fie unul dintre primii intrați pe poarta pe care fotografia tocmai o deschisese atât de larg tuturor neașezaților. De origine mai mult decât modestă, lipsit de educația elementară și chiar de cei șapte ani de acasă, ignorând până și banalele formule impuse de etichetă, încrezut și - una peste alta, o prezență deloc atrăgătoare, dacă nu chiar respingătoare -, dar de o inteligență practică reală, bine înzestrat de la natură, o fire activă și iute cum nu s-a mai văzut, de neclintit, neîndoindu-se de nimic și mai cu seamă de sine însuși (...). Succesul cu adevărat extraordinar de atunci al lui Disdéri s-a datorat pe bună dreptate ingenioasei sale idei cu cartea de vizită. Flerul lui de industriaș funcționase corect și la momentul potrivit. Disdéri avea să creeze o adevărată modă care va înnebuni rapid lumea întreagă. Mai mult, inversând proporția economică obișnuită de atunci, dând adică infinit mai mult pentru infinit mai puțin, el populează definitiv fotografia. În fine, trebuie să recunoaștem că destule din pozișoarele, improvizate cu o remarcabilă viteză dinaintea clientelei care se perinda neîncetat, nu erau lipsite de un anume gust și nici de farmec”¹⁹.

În 1863, Disdéri patentează un nou tip de portret colectiv pe care îl numește „mozaic”: într-un singur cadru erau concentrate, tematic, portretele câtorva zeci de personaje (capete încoronate, membri ai guvernului sau ai parlamentului, magistrați, militari, prelați, actori, scriitori) (Fig. 10). Era, de fapt, un fotomontaj care s-a bucurat, la fel, de mare succes²⁰. O altă compoziție realizată de maestru a fost aceea cu picioarele balerinelor de la Operă.

Dar aportul lui la standardizarea dimensiunilor a fost definitoriu și a marcat întregul secol. Frenezia care cuprinsese Europa după descoperirea dagherotipiei s-a repetat odată cu apariția fotografiei carte de vizită: toată lumea cu anumite pretenții de rafinament colecționa portrete de oameni celebri, capete încoronate, personalități politice, militare și cultural-artistice. În orice casă se afla cel puțin un album pe masa din salon în care erau adunate fotografiile mai marilor zilei ca și a membrilor familiei. Se făcuse obiceiul ca să se facă schimb de fotografii între rude și prieteni. Un bun exemplu îl dădeau chiar familiile domnitoare: regina Victoria a Angliei era deosebit de pasionată de aceste mici fotografii pe care le păstra în cele peste 100 de albume ce le poseda.

¹⁹ Nadar, *Prescurorii fotografiei*, în *Când eram fotograf*, Editura Compania, București, 2001, p. 149, 151-152.

²⁰ Michel Frizot (editor), *op.cit.*, p. 112.

Albumele erau de dimensiuni variabile, fie mici, pentru a primi câte o fotografie pe pagină, fie de mari dimensiuni, pentru a primi câte patru. Paginile erau de carton în a cărei grosime erau tăiate spații pentru cărțile de vizită; pe margini erau trasate chenare elegante sau motive decorative litografiate. Atât marginea paginilor, cât și motivele erau aurite, iar copertile erau legate în piele sau catifea, cu ecusoane din argint, ori chiar aur pe care erau gravate inițialele, ori blazonul familiei dacă aceasta era de origine nobilă. În ultimul sfert al secolului au fost introduse albumele *boite-à-musique* care, atunci când erau deschise și răsfoite, lăsau să se reverse una sau mai multe melodii la modă, contribuind astfel la agreabilitatea admirării conținutului.

Au fost fotografi care au adunat în portofoliul lor portretele personalităților epocii și au editat albume, ori au comercializat serii de imagini cu acestea: la New York, **Mathew B. Brady** (1823-1896) scoate, în 1850, *The Gallery of Illustrious Americans*²¹ - din care, anul următor, va prezenta 48 la Expoziția Universală de la Crystal Palace, din Londra -, **Auguste Lacroix** realizează *Galerie photographique et biographique des sauveteurs* (1860), **Pierre Petit** *Galerie des hommes du jour* (1861), **Étienne Carjat** *Album des célébrités contemporaines* (1862), **Adolphe Dallemagne** *Galerie des artistes contemporains* (c. 1866) și, ceva mai târziu, **L. Baschet** scoate *Galerie contemporaine, littéraire, artistique* (1876-1880, 1881-1884), iar **Eugène Pirou** *Nos actrices chez elles* (1896)²². În 1862, periodicul de limbă franceză din București, „La Voix de la Roumanie” anunța intenția lui Carjat de a trimite spre comercializare librarilor din Capitală *Albumul celebrităților contemporane*, fapt ce demonstrează importanța țării noastre ca piață de desfacere pentru fotografie²³.

În fiecare capitală europeană se afla cel puțin un fotograf care, după portretizarea familiei domnitoare și a membrilor curții, comercializa pe scară largă această suită de imagini carte de vizită: **Ludwig Angerer** la Viena, **Haase** la Berlin, **Josef Albert** la München, **Lewitzki** la St. Petersburg²⁴, **Abdullah Frères** la Stambul²⁵, **Ghemar** la Bruxelles²⁶, **Carol Szathmari**, **Franz Duschek**, **Moritz Benedict Baer**, **W. Wollenteit** în București.

Dar nu toți fotografi au acceptat formatul carte de vizită. La polul opus portrețiștilor comerciali și fotografilor de curte se aflau cei ce se dedicaseră fotografiei

---

²¹ James D. Horan, *Mathew B. Brady, Historian with a Camera*, Crown Publishers, Inc., New York, 1955, p. 14.

²² Michel Frizot (editor), *op.cit.*, 123.

²³ „La Voix de la Roumanie” No. 22/ Jeudi 12 Juin 1862: “D. CARJAT/ eminentul fotograf parizian își propune să stabilească, la toți librarii din București, un depozit al *Albumului celebrităților contemporane* conținând portretele și biografiile tuturor contemporanilor celebri. Este cea mai bogată culegere în acest sens. Succesul i-a consacrat de multă vreme meritul.”

²⁴ Michel Frizot (editor), *op.cit.*, 117.

²⁵ Bahattin Öztuncay, *Dersaadet in Fotoğrafçılari. 19. yüzyıl İstanbulunda fotoğraf: Öncüler, stüdyolar, sanatçılar*, Aygaz, İstanbul, 2003, vol. I, p. 102.

²⁶ Nadar, *op.cit.*, p. 162-167.

artistice și care nu țineau seama de dimensiunile standard care erau atât de populare. Unul dintre cei mai originali și mai celebri a fost **Nadar** (1820-1910), pe numele său adevărat Gaspard-Félix Tournashon. (Fig. 11) În 1839, când colabora la presă cu articole și cronici teatrale își primește porecla, după care va fi cunoscut de atunci înainte: între tinerii care constituiau boema romantică era moda ca, la nume să fie atașat finalul „ard”, de aceea prietenii i-au spus Tournadard în loc de Tournashon. El va folosi acest pseudonim, de la care exclusese d-ul final, începând cu anul 1842²⁷. În același an este primit în Societatea Oamenilor de Litere. După ce cochetează o vreme cu literatura, publicând două romane, *Indianca albastră* și *Rochea lui Déjanire*, se consacră, din 1846, caricaturii colaborând la „Corsaire Satane” și „Voleur”, iar din 1848, la renumitul „Charivari”. Republican convins și adept al cauzei libertății, la izbucnirea revoluției din Polonia se înrolează într-o armată de voluntari, numită Legiunea Poloneză, care voia să dea ajutor patrioților din acea țară. Dar aventura sa revoluționară se încheie repede, odată cu arestarea întregului grup în Prusia și repatrierea după o scurtă detenție. Revenit la Paris își reia activitatea publicistică la revistele „La Revue comique à l’usage des gens sérieux” și „Le journal pour rire”. De la caricatură ajunge la fotografie: în 1852 îi vine ideea să reunească într-o mare planșă litografiată toate portretele caricaturale făcute contemporanilor iluștri pe care o va numi *Panteonul Nadar*. Prima planșă, lansată în 1854, - care avea dimensiunea de 71 x 94 cm și conținea 249 de portrete - se bucură de un enorm succes²⁸. Pentru realizarea ei apelase la fotografie în ale cărei secrete fusese introdus de Gustave Le Gray. Artistul își amintea: „Fotografia care tocmai se năștea îmi oferea mijlocul prin care reușeam să nu abuzez prea mult de bunăvoința modelelor mele, un mijloc care avea să-mi deschidă cărări nebănuite”²⁹. Totuși, planurile sale pentru acea publicație fuseseră mult mai ambițioase, dar nu reușise să scoată decât o singură planșă din cele patru preconizate: „Când ne-a venit ideea celui *Pantheon Nadar* care trebuia să cuprindă în patru apariții succesive o mie de portrete – oameni de litere, autori dramatici, pictori și sculptori, muzicieni – și care și-a dat duhul de la primul număr, amplotarea întreprinderii ne dădu de gândit”³⁰. Însă, în pofida faptului că nu au mai fost tipărite și celelalte planșe, artistului i-a rămas fotografia ca mijloc major de expresie.

Nadar își amenajează atelierul pe acoperișul casei din Rue Saint-Lazare unde își instalase un ascensor, primul din Paris. Primele portrete le face prietenilor literați, Alfred de Vigny, Théophile Gautier și Gérard de Nerval (unicul document iconografic luat cu exact o săptămână înaintea sinuciderii acestuia, în ianuarie 1855)³¹. Succesul său de fotograf s-a datorat succesului *Panteonului*³².

²⁷ Jean-François Bory, *op.cit.*, p. 15.

²⁸ *Ibidem*, p. 29-31.

²⁹ Nadar, *op.cit.*, p. 174.

³⁰ *Ibidem*, p. 173.

³¹ Jean-François Bory, *op.cit.*, p. 33.

În 1860 își mută atelierul pe Boulevard des Capucines 35, unde își avusese și Le Gray atelierul. Datorită puternicelor sale convingeri de stânga - dar și al unui pronunțat spirit comercial, care-i spunea că reclama bună și firma atractivă sunt chiar mai importante decât marfa - Nadar își zugrăvește fațada și interiorul în roșu. În loc de firmă era numele său, scris în cursiv, în caractere enorme, ce atrăgea atenția zi și noapte, mai ales noaptea când era luminat cu gaz, ceea ce era încă o noutate în Parisul acelor ani. Studioul era foarte bine dotat și avea 27 de angajați : un fotograf belgian, Walter Damry, principalul său ajutor, fiul său Paul Nadar, ce avea 18 ani - dar care va deveni el însuși un fotograf important -, 3 asistenți care dezvoltau clișeele, 4 asistenți pentru copierea negativelor, 6 retușori pentru clișee, 3 retușori pentru pozitive, 3 femei pentru lipirea imaginilor pe cartoane, 2 doamne pentru primirea clienților și ținerea gestiunii și 4 servitori³². Nadar nu mai fotografia, ci doar aranja modelul în poză și stabilea eclerajul potrivit, iar restul îl făceau asistenții. Totuși, poza era esențială, mai ales că la acea dată abia se cristalizau convențiile de poziționare, care vor standardiza fotografia comercială deprecind-o în fața celei de artă. Iar Nadar era, prin excelență, un fotograf artist. Arar surprindea modelul figură întreagă, preferând cadrul până la jumătate sau bust. Fundalul era totdeauna neutru, un perete în tonalitate întunecată care favoriza albeața carnației personajului, decupa trăsăturilor faciale și accentua absorbția în umbră a restului, în special a vestimentația care, în concepția maestrului, nu era esențială. Chiar dacă pe unii dintre prietenii portretizați îi lăsa să apară în hainele lor obișnuite, acestea nu atrăgeau atenția atât de mult ca în imaginile luate de alți fotografi solicitanților burghezi, care doreau în mod expres să-și evedențieze toaletele. Dar, de cele mai multe ori, Nadar adaugă un accent personal îmbrăcăminții modelelor, precum fularul în carouri, înnodat neglijent la gâtul lui Gustave Doré, gulerul ridicat de la paltonul înfriguratului Charles Baudelaire, pledul de pe umerii lui Stéphane Mallarmé sau amplul guler de blană al lui Jacques Offenbach, cu care favoriții săi aproape se contopesc. Pe unii, însă, îi immortalizează în haine comode, neconvenționale: Honoré Daumier în bluză de lucru, Théophile Gautier în halat de casă și cu o basma lejer legată pe sub gulerul descheiat și răsfrânt al cămășii, Barbey d'Aurévilly cu un burnus peste redingotă. Dar, pentru anumite personalități puternice și excentrice, precum George Sand și Sarah Bernhardt, recurgea la eliminarea toaletelor la modă în favoarea unor spectaculoase draperii în care le învăluie pentru a le conferi mister și atemporalitate. Celei dintâi îi acoperă și coafura cu o mare perucă leonină care amintește de vremurile lui Ludovic XIV. Aceeași perucă o va folosi însuși artistul pentru un autoportret în care se costumase, absolut fantezist, ca o căpetenie a indienilor americani.

---

³² Claude Malécote, *Le monde de Victor Hugo vu par les Nadar*, Centre des monuments nationaux/Monum, Éditions du patrimoine, Paris, 2003, p. 13-14, 24, 35, 64, 85.

³³ Beaumont Newhall, *op.cit.*, p. 69.

Rar se vedeau piese de mobilier în imaginile sale, un spătar de scaun, un colț de masă, fără a avea însemnătatea pe care le-o acordau portrețiștii de serie, fără de care aceștia nu ar fi știut să-și aranjeze modelul, să-l plaseze în spațiu. La Nadar aceste auxiliii erau vizibile doar atunci când modelul decidea să pozeze călare pe scaun și cu coatele sprijinite de spătar, ori cu o măsuță pe care își proptea mâna când stătea în picioare. Altfel, recuzita obișnuită și inerentă într-un studio fotografic la modă era total străină celui al lui Nadar, care refuza orice aliniere la tendințele momentului. De altfel, artistul avea remarci caustice la adresa fotografilor profesioniști, care nu se preocupau decât prea puțin de personalitatea solicitantului: „Făbrica lor de portrete, instalată în plin bulevard, se limita foarte profitabil la un singur stil și chiar la un format unic, singurul îngăduit de spațiile mici ale locuințelor noastre burgheze. Fără să se îngrijească în vreun fel de instalarea avantajoasă a modelului într-un spațiu dat sau de expresia chipului și de modul în care lumina venea să învâluie toate acestea, așezau clientul într-unul și același loc, obținând mereu același clișeu searbăd și cenușiu, ceva de genul <<asta ai vrut, asta ai avut>>”³⁴.

Amator de calambururi și mereu pus pe șotii, maestrul se amuza pe socoteala celor care-i vizitau studioul și-i pozau, spunând că aceștia s-au „nadariflat”.

În mod ciudat, nu toți confrății apreciau ori înțelegeau mesajul estetic al portretelor sale. Este uimitor cum tocmai bucureșteanul **Carol Szathmari** (1812-1887) - el însuși un dotat portretist și un constant căutător de noi mijloace de expresie artistică în fotografie - se arată foarte obtuz la inovațiile de cadrare și ecleraj ale portretelor lui Nadar, pe care îl critica și îl ironizează pe această temă, ca și pentru investigațiile în sfera vizualului, iar felul în care acesta își făcea reclamă îl enerva în chip evident. Într-o cronică publicată, în 1865, în periodicul vienez „*Photographische Correspondenz*”, sub titlul *Photographie Parisienne* el spunea: „Nadar a vrut să devină celebru, dar n-a introdus în fotografia lui nici un element specific parizian iar pentru nemurirea lui a scris o carte, dar nu despre fotografia pariziană ci despre balonul cu aer [aerostat, n.n.].

După părerea mea a procedat mai bine așa decât să înăbușe greu-înflorita noastră literatură fotografică prin niște concluzii didactice despre curățatul plăcilor și tratamentul lor cu colodiu.

Nadar este reprezentantul reclamei pariziene iar concurenții lui se pot considera bătuți dintru început. În timp ce fotografiile germani duc o luptă inutilă cu aparatul, Nadar întrerupe plimbările liniștite de pe Boulevard des Italiennes cu străfulgerări electrice așa încât, plimbăreții orbiți, se sperie – dar, a doua zi, întregul Paris vorbește de el. Sau, Nadar promite să facă o poză de ansamblu din balon - chiar dacă nu ia cu el sticlute cu colodiu ci cu șampanie – și întregul Paris va aștepta o nouă hartă; deci, omul își are credincioșii lui și, dintr-o lovitură, s-a transformat în leul zilei. (...)

---

³⁴ Nadar, *op.cit.*, p. 144.

Ceea ce la dl. Nadar trece drept artistic sunt portretele parțial luminate, ceea ce eu nu pot lua drept portrete. O dată pe an, în zilele de carnaval spre exemplu, poți să îți îngădui așa ceva, adică să luminezi numai urechia sau vârful nasului clientului iar restul obrazului să rămână negru, dar repetarea acestui procedeu nu cred că este deloc liniștitoare pentru sărmanii clienți. Nadar și-a mai deschis o filială în Bois de Boulogne - fotografie hipică, unde sunt pozați cai și trăsură, o idee care a produs destulă vâlvă prin ziare la vremea respectivă”³⁵.

Curând Nadar va începe să fie plictisit de activitatea în studio - pe care o va lăsa în seama asistenților și a soției - iar el se va consacra unor experimente ce-l preocupau: fotografia aeriană, fotografia cu lumină artificială pentru care ia un brevet în 1861 și imaginile cu osuarul din catacombele Parisului, din 1865³⁶. După mai multe încercări nereușite, din 1855, când ambrotipiile făcute dintr-un balon captiv se voalează din cauza scurgerilor de oxigen, în 1858 obține rezultate satisfăcătoare și solicită un nou patent³⁷. Pasionat de ascensiuni, va construi, împreună cu frații Louis și Jules Godard, un balon enorm, care avea 45 m înălțime și primea 6.000 m³ de gaz, pe care l-a botezat *Le Géant*. (Fig. 12) Nacela avea două etaje și era dotată ca o casă de locuit, cu toate cele necesare (paturi, masă cu scaune, ustensile de bucătărie) și ca atelier fotografic³⁸. Prima ascensiune este făcută pe 4 octombrie 1863 și devine un eveniment de proporții, care atrage un public numeros pe Câmpul lui Marte. Curiozitatea fusese trezită chiar de transportarea nacelei prin oraș, trasă de patru cai mânați de doi surugii. Au fost percepute bilete de intrare în incinta unde era expus balonul. Presa a salutat cum se cuvine acest spectacol lăudându-l pe inițiator: „Marele eveniment de pe Câmpul lui Marte. Este vorba despre balon, nici mai mult nici mai puțin, despre balonul colosal, Leviatan al aerului, gigantul gigantilor, pentru a spune totul despre balonul Nadar. Un om universal acest Nadar! O enciclopedie legată în pânză! Desenator, scriitor, fotograf, aeronaut și cercetător al elicei”³⁹. În nacelă au fost invitate 13 persoane - Nadar dorise acest număr pentru a arăta că nu este superstițios - între ei urcând prințesa de Latour d’Auvergne, însoțită de prințul Sayn-Witgenstein. La următoarea ascensiune, pe 18 octombrie, a asistat și împăratul Napoleon III. Încercarea, însă, se termină rău, căci balonul pierde înălțime și târăște nacela timp de câteva ore, lovind-o de pomi, de acoperișuri și de stâlpii de telegraf până să se oprească în apropierea

---

³⁵ C. v. Szathmary, *Photographie Parisienne*, în "Photographische Correspondenz" II. Band, Nr. 7-8/ Jänner-December 1865, p. 2, 5.

³⁶ *Les catacombes de Paris*, în „Le Monde Illustré” No.445/ 21 Octobre 1865, p. 261; No. 446/ 28 Octobre 1865, p. 277-278; Nadar, *Parisul subteran. Prin catacombe și canale (Primele încercări de fotografie la lumină artificială)*, în *op.cit.*, p. 79-99.

³⁷ Nadar, *Prima încercare de fotografie aerostatică*, în *op.cit.*, p. 63-78; Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op.cit.*, p. 202; Jean-François Bory, *op.cit.*, p. 37.

³⁸ Jean-François Bory, *op.cit.*, p. 41.

³⁹ Edmond Texier, *Ascension du „Géant”*, în „L’Illustration” No.1976/ 10 Octobre 1863, p. 250.

orașului Hanovra⁴⁰. Nadar are fracturi la picioare, iar soția sa, Ernestine, la torace. După un an va avea loc o nouă ascensiune, la Bruxelles, cu ocazia aniversării independenței Belgiei, la care fusese invitat Nadar cu balonul său, pentru a da culoare ceremoniilor⁴¹. (Fig. 13) *Le Géant* va fi vândut în 1867.

Interesul pentru aeronautică îi va aduce fotografului și înțepăturile umoriștilor: Daumier va executa amuzanta litografie *Nadar ridicând fotografia la înălțimea Artei*, iar Cham, făcând referiri atât la ascensiunile cu balonul, cât și la fatuitatea artistului de a-și plasa semnătura pe fațada studioului, va face caricatura cu legenda *Visul marelui Nadar era de a-și pune faimoasa parafă pe lună fără a se sinchisi de efectul ce l-ar putea produce în operele peisagiștilor*⁴². (Fig. 14) Dar aceasta nu-l supăra de fel pe maestru. Dimpotrivă, avea o admirație deosebită pentru Daumier și-și amintea, cu plăcere, de contribuția sa la popularizarea fotografiei: „Așa se face că, în neobosita lui trudă zilnică, cel mai mare campion al nostru - un geniu strivitor, strălucind asemenea lui Benvenuto până și în cele mai frivole creații -, Daumier, trasa adesea pe pietrele litografice din *Charivari* felurite scene din atelierele fotografilor”⁴³.

La izbucnirea războiului franco-prusian din 1870, Nadar pune bazele „Companiei piloților militari de aerostate”, împreună cu Camille Legrand și Jules Dufour. Cu baloanele captive *Neptun* și *Strasbourg* va cartografia zona Parisului și va face observații ale liniilor dușmane și ale mișcărilor de trupe. Tot cu balonul sunt trimise mesaje și corespondențe din Parisul asediat: *Neptun* era pilotat de asociatul său, Dufour, iar Nadar scrie articole pentru periodicele „Times” și „L’Indépendance Belge”, în care descria situația dramatică a capitalei⁴⁴. La una dintre ascensiuni Nadar este atacat de un aerostat prusian care deschide focul asupra sa, dar reușește să astupe spărtura din peretele balonului său și să-și reia zborul - așa cum relatea, în capitala României, periodicul de limbă franceză „Le Journal de Bucarest”, redactat de Ulysse de Marsillac⁴⁵. Experiența sa din această perioadă o va descrie mai târziu în volumul său memorialistic⁴⁶.

Divele și vampele imperiului își aveau fotografii lor. Unul dintre măștrii parizieni la modă în deceniile șapte-opt ale veacului al XIX-lea, **Ch. Reutlinger** - ce-și avea studioul pe Boulevard Montmartre 21 și o sucursală pe Rue Richelieu 112 - a deținut exclusivitatea portretelor celebrei cântărețe de operă Adelina Patti (1843-1919), atât cele în toalete de zi cu zi (Fig. 15), cât și cele în costumul rolurilor ce le interpreta. Pentru cele din urmă își organiza spațiul interior, astfel

⁴⁰ *Le Balon Nadar en Hanovre*, în „L’Illustration” No.1080/ 7 Novembre 1863, p. 318.

⁴¹ Pierre Paget, *Ascension du ballon Le Géant a Bruxelles*, în „L’Illustration” No. 1129/ 15 Octobre 1864, p. 245; Claude Malécot, *op.cit.*, p. 123.

⁴² *Revue trimestrielle* par Cham, în „L’Illustration” No.1089/9 Janvier 1864, p. 29.

⁴³ Nadar, *op.cit.*, p. 154.

⁴⁴ Jean-François Bory, *op.cit.*, p. 43-44.

⁴⁵ *Sur un combat en ballon*, în „Le Journal de Bucarest” No.24/ 30 Octobre 1870.

⁴⁶ Nadar, *Fotografia sub asediu*, în *Când eram fotograf*, *op.cit.*, p. 130-138.

încât să semene cu decorul respectivei opere, precum *Margareta în rugăciune* din „Faust” de Charles Gounod. (Fig. 16) Celebra frumusețe pariziană care înrobise inima simțitoare a împăratului, contesa Virginia di Castiglione (1837-1899), adulată, invidiată și detestată în același timp, și-a creat o iconografie proprie, ajutată de inspiratul fotograf **Pierre-Louis Pierson** (1822-1913), coproprietar al studioului Mayer & Pierson din Paris. Oglinda era adesea folosită pentru a răspunde propensiunii narcisiste a cochetei contese⁴⁷. Suita de portrete care și-a făcut-o, de-a lungul vieții, ”divina contesă” este un demn exemplu al disponibilității fotografiilor de a răspunde cererilor celor mai extravagante ale unui model care dispunea de imaginație și de bani pentru a-și schimba vestimentația și, în concordanță cu aceasta, alura. Contesa oscila între portrete la modă, îmbrăcată în toaletele elegante pe care le arbora la baluri și evenimente mondene, și variatele travestiri care-i făceau atâta plăcere - ca într-o constantă căutare a sinelui - în odaliscă, în țărancă normandă, în spaniolă, în călugăriță sau femeie pierdută, cu sticla de absint în față sau ca personaj livresc, ori fantezist (*Medea, Beatrix, Virginie, Regina din Etruria, Marchiza Mathilda, Regina de cupă, St. Cecilia, Rachela*). Unele dintre aceste imagini erau ulterior pictate cu acuarelă sau ulei, după dorința beneficiarei. De altfel, fotografia colorată era specialitatea atelierului, care avea angajați pictori special pentru această finalitate, precum nazareanul münchenez Aquilin Schad.⁴⁸ Poziții întinse, lascive, privirile languroase, ori provocatoare și, mai ales, fotografiile picioarelor - pe care le considera foarte frumoase - au fost unele dintre cele mai îndrăznețe cadre pe care le-a comandat excentrica aristocrată, sfidând preceptele de pudoarea și canoanele de poziționare a modelelor cu sânge albastru din epocă.⁴⁹ Într-un interval de aproape 40 de ani de colaborare, Pierson i-a făcut contesei Castiglione (Fig. 17) peste 400 de portrete⁵⁰, în atitudinile și în costumele cele mai diverse și neașteptate. O selecție de fotografii, colorate sau nu, ale contesei au fost prezentate, cu succes, de Pierson la Expoziția Universală de la Paris, din 1867⁵¹. Studioul Mayer & Pierson era vizitat și de împărat adesea. Se păstrează mai multe portrete ale sale executate acolo, cu diferite ocazii. (Fig. 18)

Românii de distincție ce ajungeau în orașul luminilor își luau portretul la cei mai importanți fotografi. **Marie-Alexandre Alophe** (1812-1883), care își începuse activitatea ca litograf și, în timpul Războiului Crimeii, a editat o suită de stampe cu portretele generalilor comandanți ai armatelor aliate - colecție difuzată

---

⁴⁷ Pierre Apraxine, Xavier Demange, în „*La Divine Comtesse*”. *Photographs of the Countess de Castiglione*, Yale University Press, New Haven and London in association with The Metropolitan Museum of Art, New York, 2000, p. 31, 102, 113, 134, 143-147.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 25, 41, 43.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 35-38.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 28.

⁵¹ *Ibidem*, p. 44.

sub titlul *Les Hommes du Jour*⁵² - a fost, mai târziu, un prolific fotograf, succedându-i lui Le Gray pe Bulevardul Capucinilor nr. 35. În atelierul său și-a luat colonelul Alexandru Cuza un portret care, la suirea sa pe tronul Principatelor Unite, a fost publicat în „L'Illustration” din martie 1859 și, ulterior a fost litografiat, la Viena, de Carl Lanzedelli și, la București, de Dimitrie Pappasoglu împreună cu Carl Danielis⁵³.

Se făceau vizite la fotograf cu ocazii importante - nuntă, nașterea primului copil, botezul acestuia, absolvirea școlii, avansarea în grad sau decorarea militarilor - dar și în urma diversilor evenimente mai neînsemnate, precum achiziționarea unei toalete noi, schimbarea modei coafurii și a bărbii, participarea la un bal mascat, la o excursie, o vânatoare sau o vacanță la băi.

Crinolina se impusese în moda feminină. Doamnele cochete se programau, adesea, la studiouri pentru a-și lua portretul îmbrăcate după ultimul jurnal. Iar fotografiile se întreceau în a le immortaliza în toată splendoarea lor. Deși profilul modelului era arar surprins, învoalta fustă susținută de cele 9 cercuri ușoare și elastice de oțel - ce, după Războiul Crimeii, a primit numele de *malakoff*, după bastionul de la Sevastopol atât de greu cucerit de trupele aliate - era reprezentată mai totdeauna din profil pentru a i se revela amploarea. Împărăteasa Eugenia (1826-1920) se fotografia la **Le Jeune**. (Fig. 19, 20) Același loc era vizitat de prietena sa, ce-i era și principală competitoră în eleganță, prințesa Pauline de Metternich (1836-1921), rafinată soție a ambadorului austriac la curtea lui Napoleon III. Iar fotografii avea curajul - foarte riscant - de a le așeza în poze identice pe cele două adversare într-ale modei. (Fig. 21) Deși era departe de a fi o frumusețe - fapt de care era ea însăși conștientă și, cu autoironie, se caracteriza drept „*le singe à la mode*” (mămuța la modă) - era, totuși, foarte atentă la ținuta sa și nu se sfia să etaleze cele mai extravagante rochii. Era neobișnuit ca un bărbat, pe deasupra și englez, să aibă o casă de modă la Paris, iar prințesa de Metternich a fost, la început, reticentă să-i comande ceva lui Charles Frederick Worth, dar până la urmă s-a învoit să-i dea o șansă și i-a cerut să-i facă două rochii, una de zi și alta de seară, care să nu depășească 300 franci bucata; rezultatul a entuziasmat-o și, cu prima ocazie, le-a îmbrăcat la curte, iar împărăteasa, foarte sensibilă la toalete, le-a remarcat imediat și s-a interesat de croitor. Prințesa Pauline i-l prezintă pe Worth, chiar dacă știa că, de atunci încolo, prețurile vor crește și niciodată nu-i va mai putea cere o roche de doar 300 de franci⁵⁴. Croind minunata garderobă imperială, el și-a asigurat succesul internațional pentru tot restul vieții. Activitatea sa se rezuma la *les grande toilettes*, cele destinate ceremoniilor oficiale, dineurilor și

⁵² Adrian-Silvan Ionescu, *Cruce și semilună. Războiul ruso-turc din 1853-1854 în chipuri și imagini*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2001, p. 19-20.

⁵³ *Idem*, *Fotografia - sursă pentru portretele unor personalități politice din secolul al XIX-lea multiplicat prin gravare sau litografiere*, în „Revista de Istorie Socială” I/ 1996, p. 78-79.

⁵⁴ Diana de Marly, *Worth, Father of Haute Couture*, Holmes & Meier, New York-London, 1990, p. 37-38.

balurilor, în vreme ce restul toaletelor împărătesei erau comandate altor croitori⁵⁵. Împărăteasa nu purta de două ori aceeași roche, așa că, după unica folosință, aceasta era dată personajului curții, care obținea profituri bune din comercializarea lor în Paris, ori chiar mai departe, amatoarelor din America. Worth a început să aibă clienți și de peste ocean cărora le percepea prețuri mult mai mari⁵⁶. Se făcuse un obicei între croitorii de lux din Lumea Nouă, care doreau să-și câștige o clientelă fidelă și generoasă - constant aflată în admirația Europei și stăpânită de vanitatea de a o imita - de a cumpăra rochii de la Worth pentru a le folosi drept model pentru propriile creații⁵⁷. Worth nu lucra, însă, în serie și nici nu avea toalete gata pentru solicitări urgente: fiecare creație era unicat și avea beneficiara sa. La bătrânețe s-a destăinuit că atelierul său putea executa o roche în 24 de ore, iar pentru împărăteasă a atins performanța de a livra o toaletă în trei ore și jumătate⁵⁸.

Pentru balurile curții era asaltat de comenzi pentru că toate doamnele de onoare și, în general, toate invitatele, râvneau să poarte o rochie Worth așa că, se întâmpla să livreze și câte o mie de rochii deodată. Pentru festivitățile organizate cu ocazia deschiderii Canalului de Suez, în 1869, împărăteasa a luat cu ea peste o sută de toalete necesare diferitelor momente la care trebuia să participe⁵⁹. Fiecare piesă era ambalată separat spre a nu se deforma cutele și a nu se strica ornamentele, uneori foarte fine și confecționate din materiale friabile. Aceste toalete aveau și un rol politic fiind destinate impresionării gazdelor cu forța și bogăția Franței.

Doamnele din lumea bună care primeau invitația de a petrece câteva zile la reședințele imperiale, vara la Fontainebleau, iar toamna la Compiègne, trebuiau să se schimbe de cel puțin două ori pe zi și, în consecință, aveau nevoie de multe toalete: prințesa de Metternich a adus cu ea 18 rochii, iar doamna Moulton 21⁶⁰. În acest fel, Worth s-a îmbogățit repede și și-a deschis un salon elegant, la fel ca acela al fotografilor celebri ai Parisului.

Pe parcursul zilei de 30 ianuarie 1853 când, la Versailles, s-a desfășurat nunta imperială, împărăteasa Eugenia se schimbase de mai multe ori pentru a fi sesizată atât bogăția trusoului, cât și gradarea importanței momentelor solemne, de la cununia civilă la cea religioasă și terminând cu somptuosul dineu de gală. (Fig. 22)

La fel cum doamnele se supuneau modelor și soții lor trebuiau să țină seama de ea, chiar dacă aceea masculină nu era la fel de schimbătoare. Și aceasta nu neapărat în ceea ce privește vestimentația, cât podoaba capilară. În vreme ce

---

⁵⁵ Elizabeth Ann Coleman, *The Opulent Era. Fashions of Worth, Doucet and Pingat*, The Brooklyn Museum in Association with Thames and Hudson, New York-London, 1989, p. 14.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 15.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 34.

⁵⁸ Diana de Marly, *op.cit.*, p. 49.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 50-51.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 52, 54.

capii puterilor europene care aspirau la supremația și gloria trecută - precum Franța - sau la unitate și putere - precum Italia - adoptaseră angulozitățile agresive ale mușchetarilor din secolul al XVII-lea, cu barbișoane și mustăți ascuțite, reprezentanții autocrației adoptaseră formele rotunde și moi ale favoriților amplii. Astfel, Napoleon III, cu imperială - nume dat barbișonului său tocmai pentru că era împărat - și mustățile orizontale, vârf de ac (Fig. 23), iar Victor Emmanuel cu barbișon lung (ce-i ascundea gușa vibratilă) și late mustăți cu vârfurile în sus, se confruntau cu favoriții cărunți ai lui Wilhelm I, regele Prusiei și viitor împărat al Germaniei unite (Fig. 24) și cu aceia, mai puțin sau deloc încărungiți ai țarului Alexandru II al Rusiei (Fig. 25) sau ai kaiserului Franz Joseph I al Austriei. (Fig. 26)

Aceleași diferențe erau sesizabile în uniforme militare, și ele supuse modei. În vreme ce ale celor dintâi erau extrem de bogate, colorate, pline de fireturi și incomode în acțiune, uniforme prusiene și austriece erau sobre și simple, comode și eficiente. Francezii aveau pantaloni largi, roșii, și tunici strâmte, pe talie. Acoperământul de cap era fie un ceacou tronconic, rigid, fie un chipiu moale pentru trupe și ofițerii inferiori, în vreme ce ofițerii superiori purtau bicorn. Doar trupele călări, cuirasierii și dragonii purtau căști lucitoare din oțel, decorate cu o coadă de cal și cu penaj roșu, iar lăncierii aveau cunoscuta *șapska* a specialității lor. Garda imperială avea căciuli de urs, la fel ca în vremea lui Napoleon I. (Fig. 27) Foarte pitorești erau zuavii cu șalvari și fes roșu care purtau bărbi mari, late și erau foarte aprigi în luptă. Italienii aveau uniforme asemănătoare trupelor de linie franțuzești, la care se adăugau bersaglierii cu pălăriile lor cu pene de cocoș și pantalonii bufanți vârați în jambiere. Prusienii aveau tunici în nuanța specifică țării lor, albastru deschis, cu contraepoleți pe umeri, și căști din piele cu garnituri și țepușă din alamă la care, în mare ținută, se adăuga un penaj (Fig. 28), iar austriecii tunici comode, albe, și ceacouri fără penaj, ori alte ornamente; dragonii aveau căști iar lăncierii *șapska* în vreme ce ofițerii superiori purtau bicorn cu penaj verde (Fig. 29). Doar rușii făceau excepție de la această regulă, având ținute luxoase și încărcate de galoane, epoleți și eghileți pentru ofițeri și haine simple, din materiale ordinare, grele și ineficiente în luptă, pentru trupele pedestre. Tunicile erau croite pe talie, foarte strâmte, ceea ce conferea purtătorului celebra talie de viespe prin care erau celebre armatele țarului. Și ei purtau căști din piele, surmontate de o grenadă din alamă, ori de un penaj din păr de cal, inspirate de cele prusiene; cavaleria avea cele mai variate uniforme și coifuri. (Fig. 30) La întâlnirile capetelor încoronate ale celor trei mari puteri, diferențele ținutelor acestora erau aproape insesizabile: cei trei împărați reușiți la Sans Souci, la invitația proaspătului kaiser al Germaniei, aveau penajul răsfărânt peste căști, ori bicorn și tunici scurte. (Fig. 31) Napoleon III se deosebea totdeauna prin fracul pe talie cu epoleți înghețați pe umeri, pantalonii albi, strâmți, cizmele înalte de lac și bicornul cu galon de fir și pene scurte, albe, de struț, pe margine. (Fig. 32).

Totți ofițerii francezi aveau aer de *dandy* prin lejeritatea și neglijența căutată cu care își purtau uniforme. Campania din Crimeea, cea din Italia și din Mexic

demonstrasera forța și calitățile deosebite ale combatanților și comandanților celui de-al Doilea Imperiu. Experiența războaielor anterioare, din Africa, avusese un rol hotărâtor în logistica debarcării în Golful Calamita de lângă Eupatoria, pe 14 septembrie 1854: în vreme ce britanicii nu-și aduseseră nici corturi, nici haine de schimb, nici ustensilele de gătit și, în consecință, sufereau de frig și de foame, francezii își organizaseră imediat tabăra aranjând corturile ca locuințele dintr-un oraș cu un riguros sistem urbanistic, cu străzi și piețe, infirmerie, telegraf și sediu al statului major, iar bucătăriile de campanie deja fumegau și pregăteau masa⁶¹. După succesele de la Alma și Malakoff, armata franceză părea invincibilă. În toate publicațiile ilustrate franceze soldatul era reprezentat în culori strălucitoare, cu simpatie chiar și în caricaturi. Pictorul de marine și documentarist de război **Jean-Baptiste-Henri Durand-Brager** (1814-1879)⁶², trimis pe front ca artist special al revistei „L’Illustration” a publicat, printre altele, în paginile acesteia mai multe *Tipuri și fizionomii din Crimeea*⁶³ unde nota umoristică nu era exclusă. Unul dintre ele, intitulat *Turc adevărat și fals*, prezintă stând față în față, un *nizam* din armata regulată otomană și un *zuav* din cea franceză, ce se observau reciproc și, probabil, se mirau de asemănările dintre uniformele lor de influență orientală, deși nu aveau aceeași religie și nici nu-și puteau vorbi limba; într-alta, *Zuavi cu bibeloruile lor*, sunt surprinși doi bravi combatanți din trupele coloniale care aveau prinse pe ranițe diverse jucărele, talismane și chiar un canar (Fig. 33). Într-altă suită de desene sunt adunate tipuri antitetice din trupele de vânători de Vincennes: *Entuziastul*, *Cârcotașul* și *Nota de plată* (Fig. 34). Dar existau și plasticieni amatori care trimiteau la redacție schițele lor, așa cum a fost un maior pe nume C. Laslandes, ce-și cunoștea foarte bine subalternii și putea să-i prezinte în adevărata lor lumină. Desenul său, etichetat drept *Târgul zuavilor*, prezintă un scoțian care, înainte de a începe târguiala cu un *zuav șmecher*, îi strânge mâna pe când alți doi *zuavi*, mai mult sau mai puțin beți, se apropie cu marfă pe care aveau să o comercializeze (Fig. 35)

Patriotismul se manifesta și în săgețile ironiștilor: într-o caricatură de **Cham** erau figurați doi soldați care vizitau Salonul Oficial și, în fața unei pânze ce „Bătălia de la Waterloo”, profitând de neatenția custodelui, dau un picior adversarilor englezi zugrăviți în tablou. (Fig. 36)

După atâtea victorii memorabile care au încununat armata franceză scăldând-o în gloria care se credea a fi eternă, șocul înfrângerii din 1870, în fața forțelor prusiene, mult mai eficiente, mai bine echipate și mai disciplinate, a fost copleșitor.

---

⁶¹ Paul Kerr, Georgina Pye, Teresa Cherfas, Mick Gold, Margaret Mulvihill, *The Crimean War*, Boxtree, A Channel Four Book, London, 1997, p. 40, 102.

⁶² Adrian-Silvan Ionescu, *Cruce și semilună. Războiul ruso-turc din 1853-1854 în chipuri și imagini*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2001, p. 32-34.

⁶³ Durand-Brager, *Types et physionomies de Crimée*, în „L’Illustration” No. 691/ 24 Mai 1856, p. 347-350.

Comandanți celebri care se distinseseră în Crimeea, Algeria, Mexic sau Italia, Canrobert, Bazaine, Mac-Mahon, sunt derutați de tactica desăvârșită a feldmareșalului von Moltke. Presa franceză a lucrat intens pentru ridicarea moralului trupelor și a populației civile în timpul și după asediul Parisului. Pictori de scene militare de mare talent, Alphonse de Neuville și Edouard Detaille, adunând o serioasă documentație de front, au realizat o bogată iconografie a Războiului Franco-Prusian⁶⁴.

Îngenuncherea Franței a fost greu de suportat. Alegorii sumbre ilustrau momentele dramatice prin care trecea țara. **Bertall**, caricaturist cunoscut pentru spiritul său ce-i făcea pe cititorii revistelor umoristice, ori ai lui „L’Illustration” să râdă cu lacrimi, a semnat compoziția, de-a dreptul macabră, *Cum se prăbușește un tron - cum se înalță un tron*⁶⁵, unde Moartea, purtând cască prusiană, îl încoronează pe regele Wilhelm I care se află așezat pe tron, în vârful unui munte de cadavre, pe care se cațără ofițeri din gardă ce-l cădelnițază pe suveran, în vreme ce, în plan secund, Napoleon III se scufundă, cu tronul și cu mareșalii săi, îngreunați de sacii de bani ce-i țin încă în mâini; în fundal, din orașele și bisericile ruinate se ridică nori groși de fum spre cerul, pe care zboară un porumbel cu o firavă rămurică de măsline în cioc (Fig. 37). Aceeași hecatombă oribilă este reprezentată de unul dintre bunii ilustratori ai aceleiași reviste pariziene, Janet Lange în *Petrecerea regilor - amintiri din 1871*⁶⁶: așezați în lojă ca la un spectacol, monarhii europeni - Franz Joseph, Victor Emmanuel, Wilhelm I, avându-l în spate pe Bismarck, Victoria și Alexandru II, asistă la distrugerea Franței reprezentată, ca într-o tragedie clasică, de o femeie toată, purtând coroană, așezată pe un tron, cu o sabie ruptă în mână și înconjurată de fiii morți; foc, explozii, oameni speriați, copii și mame speriate completează acest tablou al haosului și al durerii (Fig. 38). O compoziție, publicată anonim, se intitula *Franța semnând preliminariile tratatului de pace*⁶⁷ și reprezenta o Marianne despletită, îmbrăcată în zdrențe și copleșită de nemții care, din toate părțile o brutalizau și o amenințau să-și aștearnă semnătura pe peticul de hârtie, ce avea de cealaltă parte a mesei pe Bismarck și Moltke, cu chipuri crunte și pumnii încheștați care-i dictau condițiile. În jur sunt militari de diverse arme care distrugneau, incendiau, călcau în picioare sau jefuiau bogățiile țării (Fig. 39). Cu un haz mușcător sunt caricaturizați, tot anonim - din considerente lesne de bănuț în regimul de ocupație - *Învingătorii noștri*⁶⁸, chipuri brutale, primitive sau degenerate, trufașe ori efeminate, cu halba sau pipa în mână, fiecare purtând câte o Cruce de Fier de dimensiuni exagerate, tocmai pentru a accentua ridicolul. În axul compoziției sunt doi militari reprezentați figură întreagă, *Ofițerul de infanterie, călău de inimi* și *Husarul morții* - chiar chipul său, cu nas ciunt și monoclu are aspectul unui craniu

⁶⁴ Gustave Goetschy, *Les jeunes peintres militaires: De Neuville, Detaille, Dupray*, Paris MDCCCLXXVIII

⁶⁵ Bertall, *Comment un trône s'écroule - comment un trône s'élève*, în „L’Illustration” No. 1454/ 7 Janvier 1871, p. 4.

⁶⁶ Janet Lange, *La fête des rois - Souvenir de 1871*, în „L’Illustration” No. 1506/ 6 Janvier 1872, p. 8-9.

⁶⁷ *La France signant les préliminaires d'un traité de Paix*, „L’Illustration” No. 1463/ 11 Mars 1870, p. 170.

⁶⁸ *Nos Vainqueurs*, în „L’Illustration” No. 1486/ 19 Août 1871, p. 125.

ce repetă hârca purtată drept stemă a căciulii - *ghirlande și cruzime*; pe partea stângă, de sus în jos, apar *Cuirasierul alb - prieten cu Bismarck*, *Iunkerul - atât de tânăr și... învingător*, *Bavarezul din Vechea Bavarie - inima sa ezită între Țapul de bere și lauri*; pe partea dreapta, *Spaima mesei de pensiune*, *Lăncierul adevărat - incendiază sate, cântă la pian și ambalează pendule*, *Milițianul - a colaborat la Bazeilles și la Chateaudun*. (Fig. 40).

Fotografii au immortalizat distrugerile produse de război sau de comunarzi : la Muzeul Internațional al Fotografiei și Filmului de la Casa George Eastman din Rochester, statul New York, se păstrează un *Album des Malheurs de Paris*⁶⁹, care conține 91 de imagini de mari dimensiuni, cu baricade ridicate la intersecția străzilor, baterii și militari, case și palate ruinate, dărâmarea Coloanei Vendome. În alte trei albume, etichetate *Paris Commune*⁷⁰ sunt adunate portrete carte de vizită ale comunarzilor, cu informații despre procesul fiecăruia și condamnarea primită, eventual execuția și data acesteia.

Odată cu prăbușirea celui de-al Doilea Imperiu se mai încheia un capitol din istoria Franței. Chiar dacă a fost poreclit de unii Napoleon cel Mic și a fost caricaturizat ca atare - printre cei ce au făcut-o aflându-se și Nadar în vremea când colabora la reviste umoristice - Napoleon III a marcat o epocă glorioasă a țării sale.

---

⁶⁹ International Museum of Photography and Film at George Eastman House, inv. 81:1429.

⁷⁰ International Museum of Photography and Film at George Eastman House, inv. 75:0040, 75:0041, 75:0042.

**COLLECTING CANADIAN HAND PAINTED PORCELAIN FROM
THE 1880'S ONWARDS¹****O COLECȚIE DE PORȚELAN PICTAT DE MÂNĂ ÎN CANADA DE
LA 1880 PÂNĂ ÎN PREZENT**

Paula Gornescu-Vachon*

Abstract

After being practiced in the large factories of Europe, the art of decorating porcelain became an amateur domestic industry especially for women. In Canada, it mostly remained a feminine specialty that was linked to the Arts and Crafts Movement introduced into the country in the last quarter of the 19th century. Because the movement was North American in scope, it is important to compare developments in Canada with those in the United States. On the Canadian scene, the brothers John and James Griffiths were largely responsible for spreading of this "professional" hobby. The Cabot Commemorative State Dinner Service presented in 1898 to Lady Aberdeen, the Governor General's wife, exemplifies the degree of skill attained by Canadian women artists of the time. The article highlights the achievements of several artists in the field from its beginnings in Canada.

Key words: china painting, Canadian hand painted china, collectibles hand painted china porcelain, Canadian Historical Dinner Service, Alice Mary Hagen

After being practiced in large factories in Europe, the art of decorating porcelain became an amateur domestic industry for many women. In Canada, this art, in which women were the most active, was linked to the Art and Crafts Movement introduced into the country in the last quarter of the 19th century. The movement was North American in scope, which inevitably leads us to compare the Canadian scene with developments across the border in the United States.

Fundamentally, a piece of china can be decorated in three ways: by surface modifications, by painting, or by transfer printing. Surface modifications, under glaze decoration, and transfer printing are, generally speaking, not within the scope

---

* Paula Gornescu-Vachon holds a M.A. in Philology and another in History from the University of Bucharest. She worked as curator to the National Museum of History of Romania until 1984. She then immigrated to Canada, and from 1988 worked under contract for Government House and the Canadian Museum of Civilization as archivist-librarian, cataloguer and guest curator until her retirement in 2000.

¹ This article is based on the author's collection of hand painted China.

of this type of collectible. The only type of decoration consistently used by artists and amateurs alike in a studio setting was painting on the glaze with enamels. Enamel colours require at least a second firing to make them permanent on porcelain.

In the United States, an important pioneer of hand painted porcelain was Edward Lycett, a prominent instructor of that art in St. Louis and Cincinnati from 1877 onwards. The Lycett students were so numerous as to constitute a majority among amateur American china painters. Moreover, they were mostly women who were allowed creative occupations or who embraced the art as a hobby. Needless to say that women played a major role in the birth and spread of the American china painting movement.

There is one noticeable difference in china painting between the United States and Canada. By the turn of the 20th century, painting on porcelain in the States had become a cottage industry for more than 25,000 talented artists. Most of these were women who did not have the opportunity to achieve professional status otherwise. In Canada, the talent base was smaller and the art was limited mostly to private studios and cultural associations. China painting never integrated into a huge industrial concern such as the American Pickard firm. On the Canadian scene, the brothers John and James Griffiths were largely responsible for spreading this “professional” hobby.

The creation of the Cabot Commemorative State Dinner Service at the end of the 19th century was a pinnacle in the art of china painting by Canadian women artists. Mary Ella Dignam, founding President of the Women's Art Association of Canada, was the originator of the 1896 proposal to create a commemorative dinner service to be presented in 1898 as a farewell gift to Lady Aberdeen, wife of the Governor General of Canada. Sixteen artists were selected from across Canada by competition to paint the Cabot Service, an eight course service with 24 place settings, decorated with historic landscapes, flora and fauna of Canada. The service was taken from Canada and placed in Lord Aberdeen's residence at Haddo House in Scotland, where it still survives complete.

Among the artists who participated in the creation of the historical service was Alice Mary Hagen of Halifax, Nova Scotia, one of the best known Canadian china painters and potters. The activity of some commercial artists and amateurs alike are presented by the author, together with an attempt at classifying this type of collectible by functionality. The developments in china painting, both internationally and in Canada conclude the exposé.

Stylistically speaking, there is an evolution of taste and motifs in china decoration over the decades, and it sometimes helps with dating unmarked pieces. Also the maker's mark can give an indication of the period when a piece was created. But all too often, the lack of background makes impossible any accurate speculation as to the artist, place or time of creation. These pieces are inscribed with the name and the year of creation in the best of cases, but when a piece has

none of this information, there is not much left to work with. In most of cases, the place of acquisition is the only clue as to geographical background and, as a result, the only type of classification that can be used is functionality. The intrinsic beauty of the piece is often the only motive of acquisition for the hardened collector.

How does the collector recognize hand painted china? The most important clue is the inscription appearing underneath, usually the name of the artist or initial, the date, and sometimes the place of execution. The body is almost always hard-paste porcelain, and therefore translucent. Manufacturers are frequently famous names such as Limoges. Printed outlines within which to apply the paint are rarely seen. Often pieces can be recognized at a distance by the gilding, which in the majority of cases is not burnished, and has a characteristic dull appearance.

The art of decorating earthenware goes back to remote antiquity. A finer type of earthenware, called porcelain, was produced in China in the 10th century. Around 1710, the secret was discovered in Germany, from which it spread to other European countries. This medium became a favourite for artistic expression. In Europe, after being practiced in large factories, the art became an amateur domestic industry for many women. In Canada, this art, in which women were the most active, was linked to the Art and Crafts Movement introduced into the country in the last quarter of the 19th century. The movement was North American in scope, which inevitably leads us to compare the Canadian scene with developments across the border in the United States.

Fundamentally, a piece of china can be decorated in three ways: by surface modifications, by painting, or by transfer printing. Surface modifications, under glaze decoration and transfer printing are generally speaking not within the scope of this type of collectible. The only type of decoration consistently used by artists and amateurs alike in a studio setting was painting with enamels on the outlined design made with a china-pencil on the glazed surface of a blank. A large variety of enamel colours were perfected at an early period, and most of them were made from metallic oxides, such as iron, copper, and manganese. Enamel colours require several firings to make them permanent on porcelain².

The blanks, or undecorated body, on which the paint is applied come in all forms and sizes: tiles and plaques, chargers, dinnerware, chocolate and coffee pots, teapots, jardinières and planters, lamps, punch bowls, cider pitchers, goblets, mugs, and all variety of vases. The paste and the glaze of the blanks are designed to take multiple firings. In the 19th and the first half of the 20th century, these blanks came mainly from France, Germany and England, but later were imported from Japan, and also from China in the last half of the 20th century. Once in North America,

---

² Debby DuBay, "Hand Painted Porcelain: Women Played a Major Role" in *The Journal of Antiques and Collectibles*, Sturbridge Massachusetts, February 2003. General information on this topic is found on the internet site http://artistictile.net/pages/Info/Info_Porcelain.html and in "A history of porcelain" by William C. Gates, Jr., M.A., Curator and Historian, Ohio Historical Society.

the blanks were sold to professional decorating factories in the United States, to china painting schools, or to department stores in the States and Canada, where the many amateur artists of the era could purchase them for hand painting.

The art of hand painting was perfected in the early years of the great porcelain factories of Europe that employed numerous artists, mostly specializing in a particular genre: flowers, garlands, animals, landscapes and figures. It wasn't rare for good artists to sign or initial their work. Gilding was applied separately by other workers³. The women working for the china factories of Europe became skilled "Paintresses"⁴. Woman artists were also favoured by the establishment of a first French Female School of Design in Paris in 1815⁵, followed by a London school in 1842⁶.

The English Minton porcelain manufacturers were in a sense visionaries and precursors of the Arts and Crafts Movement. Minton's Art Pottery Studio was established in 1871 at Kensington Gore, London, and had a reputation from the start of hiring the best professional sculptors for the forms and the most talented painters for the decoration. The Studio was put under the direction of W.S. Coleman, an English designer, illustrator and water colourist, who worked with both professional and amateur decorators. In the 1860s, Coleman had conducted experiments in pottery decoration for the W. T. Copeland pottery. From 1869, he worked as a freelance decorator at Minton, painting bowls, plaques and slabs for fireplaces, and from 1871 to 1873, he directed the Kensington studio. Although the Studio was very popular and influential, it wasn't rebuilt after it was damaged by fire in 1875⁷.

The Arts and Crafts Movement, born in late 19th century England, was inspired by William Morris who promoted a return to pre-industrialized standards of craft and design. In the field of ceramics, the movement expressed itself mostly in the works of artist potters in studio conditions, but its emphasis on handicraft also provided the inspiration for the amateur hand painted china movement which spread in North America⁸.

In the United States, an important pioneer of hand painted porcelain was Edward Lycett, a prominent instructor of that art in St. Louis and Cincinnati from

---

³ See Stanley W. Fisher's comments on continental and English porcelain in *Fine Porcelain and Pottery*, London: Octopus Books Ltd., 1974, p. 24-90; also Mary Frank Gaston, *The Collector's Encyclopaedia of Limoges Porcelain*, Collector Books, 2000.

⁴ r. Ilya Sandra Perlingieri, "Paintresses: Victorian Women China Painters and Potters" in *New England Antiques Journal*, March 2007, and the site http://www.antiquesjournal.com/Pages04/Monthly_pages/march07/paintresses.html.

⁵ For the French development of this phenomenon see also: http://fr.wikipedia.org/wiki/Manufacture_nationale_de_S%C3%A8vres#Les_femmes_.C3.A0_la_Manufacture_royale_de_porcelaine.

⁶ Dr. Ilya Sandra Perlingieri, "Paintresses: Victorian Women", *loc.cit.*

⁷ Louise Ade Boger, *The Dictionary of World Pottery and Porcelain*, New York: Charles Scribner's Sons, 1971, p. 228.

⁸ Harold Osborne, (ed.), *An Illustrated Companion to the Decorative Arts*, Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd, 1989, p.49-50.

1877 onwards. The Lycett students were so numerous as to constitute a majority among amateur American china painters. Moreover, they were mostly women who were allowed creative occupations, or who embraced the art as a hobby. Needless to say that women played a major role in the birth and spread of the American china painting movement⁹. (**Fig. 1**)

By 1877, there had been several books published in Europe as guides to painting on china for amateurs, but it was a Cincinnati student of Karl Lagenbeck called Mary Louise McLaughlin who published the first book in America - *China Painting - A Practical Manual for the Use of Amateurs in the Decoration of Hard Porcelain*. Mrs. McLaughlin's enthusiasm for this art form spread throughout the United States. She is credited with educating the general public who could not attend classes on the art of china painting. Her book included information for tracing on china, china painting techniques and directions for gilding, firing, etc. In 1879, McLaughlin formed the Woman's Pottery Club, and by 1881, there were major china painting studios in Boston, Cincinnati, Philadelphia New York and Chicago¹⁰. (**Fig. 2**)

There is one noticeable difference in china painting between the United States and Canada. By the turn of the 20th century, painting on porcelain in the States had become a cottage industry for more than 25,000 talented artists. Most of these were women who did not have the opportunity to achieve professional status otherwise. In Canada, the talent base was smaller, and the art was limited mostly to private studios and cultural associations. China painting never integrated into a huge industrial concern such as the American Pickard firm.

On the Canadian scene, the brothers John and James Griffiths were largely responsible for spreading this "professional" hobby as detailed in Mrs. Elizabeth Collard work: *Nineteenth-Century Pottery and Porcelain in Canada*¹¹. The brothers worked mostly in London, Ontario, and their activity is well documented. Many of their hand painted objects are now in the collection of the Canadian Museum of Civilization in Gatineau, Quebec. Elizabeth Collard, an authority in the field, commented that:

By the end of the century in Canada, every properly educated young lady knew how to paint on china. She had studied at an art school or with a private instructor, or had at least learned the rudiments in a young ladies' seminary. Some amateurs became very good, their work as good as that of professional china decorators¹².

---

⁹ Debby DuBay, "Hand Painted Porcelain ...", *loc.cit.* See also Mary Frank Gaston, *The Collector's Encyclopaedia of Limoges Porcelain*, Collector Books, 2000 and Debby DuBay, *Collecting Hand Painted Limoges Porcelain: Boxes to Vases*, Atglen PA: Schiffer Publishing Ltd., 2004, p. 15-33.

¹⁰ Debby DuBay, "Hand Painted Porcelain ...", *loc.cit.*

¹¹ Elizabeth Collard, *Nineteenth Century Pottery and Porcelain in Canada*, 2nd ed., Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press, 1984, p. 315-319. Also Colin S. MacDonald, *A Dictionary of Canadian Artists*, vol. 2, Ottawa: Canadian Paperbacks, 1968, p. 325-325.

¹² Elizabeth Collard, *op.cit.*, p. 320.

As they gained in number and importance, the women artists took the first step towards establishing the Women's Art Association in 1886, and the Women's Art Association of Canada in 1892, which created a number of branches in many parts of Canada¹³.

The quality of amateur china painting in Canada is well illustrated by the dinner service, called the Cabot Commemorative State Service¹⁴. In 1896, Mary Ella Dignam, founding President of the Women's Art Association of Canada, initiated the proposal to create a commemorative dinner service as a gift to Lady Aberdeen, the wife of the Governor-General Lord Aberdeen, and a very energetic promoter of women's rights. The amateur artists selected from across Canada by competition were: Lily Adams, Jane Bertram, M. Louise Couen, Justinia Harrison, Juliet Howson, Margaret Irvine, Martha Logan, Hattie Proctor and M. Roberts of Toronto, Clara Galbreath and Alice Judd of Hamilton, Phoebe Watson from Galt, Margaret McLung from St. Catharines (who later moved to Vancouver), all from Ontario, Alice Egan (later Mrs. Hagen) of Halifax and Annie Kelly of Yarmouth, Nova Scotia, and Elizabeth Whitney of Montreal. The Cabot Service was an eight course service with 24 place settings, decorated with historic landscapes of Canada, Canadian fish together with shells and water plants, Canadian game birds and songbirds, Canadian ferns, wild or cultivated fruits and wild flowers. The farewell gift, which was sponsored by members of the Canadian Senate and House of Commons, was to be completed in 1897 for presentation in 1898 to the Countess of Aberdeen. The service was afterwards taken from Canada to Scotland and placed in Haddo House, Lord Aberdeen's residence, where it still survives complete and unscathed¹⁵.

The artists who participated in the creation of the historical service included Alice Mary Hagen of Halifax who painted 12 of the 24 game plates. We know that in 1909, she also painted a complete dessert set for a prominent Halifax woman, Mrs. Donohue. (Fig. 3, 4)

Alice Mary Hagen née Egan, perhaps the best known Canadian woman china painter and potter,¹⁶ was born in Halifax, Nova Scotia in 1872, the daughter

---

¹³ A short history of the Women's Art Association of Canada is presented on the Association's internet site <http://www.womensartofcanada.ca/index.php>.

¹⁴ Details of the Cabot Commemorative Service, also known as the Canadian Historical Dinner Service, can be found at <http://www.civilization.ca/hist/cadeau/caint00e.html>. In 1998 the Canadian Museum of Civilization organized the exhibition *This splendid Gift - The 1897 Canadian Historical Dinner Service* displaying most of the service on loan from the National Trust of Scotland, together with a presentation of Victorian table customs, a short history of the Women's Art Association of Canada, the creation of the dinner service and the life and activity of Lady Aberdeen in Canada.

¹⁵ Keith A. McLeod: "The Splendid Gift: Lady Aberdeen & Mary Ella Dignam" *Antique Showcase*, April 1998, p. 46-50.

¹⁶ Alice Mary Hagen is the only Canadian artist included in the survey by Dr. Ilya Sandra Perlingieri, "Paintresses: Victorian Women China Painters and Potters" in *New England Antiques Journal*, March 2007, on the site http://www.antiquesjournal.com/Pages04/Monthly_pages/march07/paintresses.html.

of Lieutenant-Colonel Thomas J. Egan and Margaret Kelley. She was educated at Mount St. Vincent Academy and at the Victoria School of Art and Design in Halifax. In 1897, she went to New York as a student of Adelaide Alsop Robineau, whose influence is described by Debby DuBay in the article, *Hand painted porcelain: Women played a major role*¹⁷:

The biggest influence on porcelain art in America during the early 1900s was Adelaide Alsop Robineau (1865-1929). Wanting to be independent at a time when independence and individualism for women was unacceptable, Robineau was a role model for women of the early 20th century. Teaching herself the art of painting on porcelain, she soon became known as a decorator. In order to expand her skills, Robineau studied watercolours with the American master, William Merritt Chase. In May 1899, Robineau and her husband published the *Keramic Studio*. Her goal was to meet the needs of china painters who were "...struggling in their efforts to reach high ideals..." Her publications spurred on the interest in china painting and coincided with the large shipments of blank Limoges porcelain arriving from France"¹⁸.

After such a prestigious apprenticeship, Alice Mary Egan returned to Halifax, and leased a studio where she taught china painting between 1898 and 1899. In 1901, she married John C. Hagen, and lived with him in Jamaica, then in Halifax and finally Mahone Bay, Nova Scotia. Between 1930 and 1931, she travelled to Britain and France, where she visited a pottery that employed war veterans. She became interested in pottery making, and on her return to Nova Scotia, studied under Charles Prescott, the owner of a small industrial pottery in Fairview. She set up a studio and kiln in her home at Mahone Bay, where she produced pottery and taught summer school for the Department of Education, until about 1950. She died in Mahone Bay in 1972, having lived a whole century¹⁹. Her work is now in the collections of the Nova Scotia Museum and the Art Gallery of Nova Scotia, as well as at Rideau Hall, the Governor General's official residence in Ottawa, Ontario²⁰. Alice Mary Hagen was a commercial artist, and a breadwinner who worked under commission.

---

¹⁷ Debby DuBay, "Hand Painted Porcelain ...", *loc.cit.*

¹⁸ See also: Peg Weiss, (ed.). *Adelaide Alsop Robineau: Glory in Porcelain*, Syracuse: Syracuse University Press, 1981. Adelaide Alsop Robineau's most important creations can be found at the Everson Museum of Art, Syracuse, NY. At least one of her hand painted works can be admired in Canada, at the Mount Saint Vincent University Art Gallery, Halifax, Nova Scotia, site http://www.virtualmuseum.ca/pm.php?id=record_detail&fl=0&lg=English&ex=00000151&rd=98050.

¹⁹ Colin S. MacDonald, *op.cit.*, p. 335-337. In 2002, the local Settlers Museum in Mahone Bay dedicated an exhibition, *Alice and the Painting Ladies*, to this creator and teacher of painting on china. See <http://www.settlersmuseum.ns.ca/exhibits/archive.shtml>. For A.M. Hagen's activity as a potter see [Gail Crawford](#), *Studio Ceramics in Canada*, Goose Lane Editions, 2005.

²⁰ An extensive presentation of Mary Hagen's life and work as painter and original ceramicist can be seen at http://www.virtualmuseum.ca/pm.php?id=record_detail&fl=0&lg=English&ex=00000151.

In the first decade of the 20th century, Mrs. M. M. Faill, a very talented physician's wife living in the southern Ontario town of Stratford, named after Shakespeare's home town in England, was practising her china painting abilities as an amateur. She left an impressive body of work, some 500 pieces which were recently sold by the estate and dispersed. From the few pieces available, we conclude that she used mostly Limoges blanks, which were the most common, and least expensive at the end of the 19th and the beginning of the 20th century in Canada²¹. (Fig. 5)

A fruit bowl, dating from about the same period was painted and signed by another amateur artist, a lady named Myrtle Zoe Thomas who seemed to have moved from Brampton to Galt, Ontario, as testified by the inscription in black on the bottom: "Myrtle Zoe Thomas/ Started in Brampton/Finished in Galt". (Fig. 6)

The amateur china painter Ada B. Sparks was probably from Ottawa²². A 12 inch vase she decorated in 1920, displays a geometrical lustred pattern, which seems inspired by the emergent Art Deco style and the stylistic tendencies of that period. (Fig. 7)

Teaching china painting privately was a lifetime vocation for Gwladys Williams Menzies, who was born in 1891 at Carleton Place, Ontario, but at the turn of the century, moved with her family to Ottawa. Gwladys' artistic talent found expression in china painting at a relatively early age, and after only a few lessons, she set up her own studio. The first pieces she signed are dated 1912, at the age of 21. Gwladys soon became the foremost teacher of china painting in the Ottawa area. She married John Menzies of Ottawa and had two daughters, but she continued with her painting and instruction. She produced many complete lunch, tea and dinner sets for her family, but did not accept commissions. She favoured fine china blanks, usually Limoges, although occasionally she used Bealeek or English factories. On completion, she signed, dated and numbered each piece chronologically on the back over the glaze. Her first two finished pieces were plates, numbered 1 and 2, and dated 1912. She viewed herself as an artist and teacher, and was not interested in turning her hand to commercial enterprise. Her work combines an amazingly skilful technique with originality of design. She painted entirely freehand, with a remarkably steady hand and a keen eye. She could divide a plate into five or six sections with unbelievable accuracy, using only her trained eye. She loved to paint flowers and butterflies, both true to nature and stylised. But she also produced fine geometric designs showing the influence of the Art Nouveau and Art Deco movements. Gwladys maintained her studio until about 1930 - her last pieces are dated 1933. She remained in Ottawa, until her death in 1977, at the age of 86²³. (Fig. 8, 9)

---

²¹ Elizabeth Collard, *op.cit.*, p. 319.

²² Conclusion based on the fact that the vase was acquired in Ottawa, and the name of the artist is an important one in local history.

²³ This information was provided on a presentation sheet written by Dr. Paul Robertson for the temporary 1999 exhibition at Ottawa City Hall, titled *China Painting: The Art of Master Painter Gwladys Williams Menzies*.

In many cases, young female students were given instructions in convent schools. This is confirmed by a Limoges tea set bearing, on the bottom, the inscription: "This set was done in the month of May of the year 1919 at St. Mary's Academy, Winnipeg, Man., with Sister Michfield's assistance. Irene La Berge"²⁴. After learning the technique of china painting in a school or a studio under a private teacher, the students were given blanks to test their ability. (Fig. 10, 11)

Dorothy Kamm's book, *Antique Trader's Comprehensive Guide to American Painted Porcelain with Values*²⁵, published in 1999, organizes the painted china pieces exclusively according to functionality. The same type of classification is embraced by Debby DuBay in three of her more recent publications²⁶. This approach eliminates the dilemma of establishing provenance, sometimes impossible to discover for this kind of collectibles. The decorative pieces include: portrait and landscape chargers and plates; vases, decorative bowls, etc. (Fig. 12, 13) Utility pieces are made up of table, luncheon or tea sets, celery trays, mustard and confiture sets, salts and peppers, etc., as are illustrated below. (Fig 14, 15)

Following the Kamm classification, the objects could also be considered according to their use in the household, in other words their functionality relative to different parts of a house (card treys for the front hall, dresser sets or pin dishes for the bedroom, tobacco jars for the library, lemonade sets and bonbon dishes for the parlour, breakfast sets for the small dinning room, etc.), thus covering a great variety of objects, ranging from large size platters illustrated with majestic scenes of historical events to humble hair receivers or hatpin holders²⁷. (Fig. 16, 17)

Sometimes these art objects will find a new home in the house of a relative. A case in point is the production of Louise Mahala Smith who was born in 1870 to Joseph Henry Smith and Elizabeth Markle near Dundas, Ontario. Her niece Sherry Ruch keeps the creations of her aunt with the greatest care, in her home in Ottawa. Louise Smith was a professional artist who worked in oils, watercolours and pastels. Her subjects were preferably flowers and sometimes landscapes and sailboats that she saw when she lived for a while in Boston, Massachusetts. She also painted china, mostly in the Hamilton area, usually on Limoges blanks. She died in 1947²⁸. (Fig. 18, 19)

---

²⁴ Information found on a piece for sale on eBay #1211360347, January 29, 2001.

²⁵ Dorothy Kamm, *Antique Trader's Comprehensive Guide to American Painted Porcelain With Values*²⁵, Norfolk, Virginia: Antique Trader Books, 1999, 191 p. Dorothy Kamm's catalogue includes a large number of blanks by different manufacturers, as opposed to Debby DuBay works that concentrate only on Limoges.

²⁶ Debby DuBay, *Living with Limoges*, Atglen PA: Schiffer Publishing Co., 2001, p. 15-210; Debby DuBay, *Antique Limoges at Home*, Atglen PA: Schiffer Publishing Co., 2002, and Debby DuBay, *Antique Trader Limoges Price Guide*, Iola WI: Krause Publications, 2007.

²⁷ Dorothy Kamm, *op. cit.* The author structured all the chapters of her richly illustrated catalogue on the functionality of the pieces.

²⁸ The information was given to the author by Sherry Ruch who was kind enough to let me photograph some of her aunt's creations.

Museums sometimes host collections dedicated to a specific artist, as is the case for the china paintings and pottery production of Alice Mary Hagen, which are found in the Nova Scotia Museum. Likewise, the Museum of Civilization holds the complete Griffiths collection²⁹.

Born in England, the Griffiths brothers learned the craft of china painting in the Minton factory, at Stoke-on-Trent. John Howard Griffiths, the better known china painter of the two, credited his brother James for establishing critical standards for judging the quality of painted decoration on china in Canada. It was also James who induced provincial exhibition committees to include china painting as a category on their prize lists. John Howard had come to Canada as an investor and possessed his own farm, though he was a reluctant farmer. He made his mark as the china painter and also as the teacher who prepared many women to earn a livelihood by decorating china in the later years of the century. Roses of all varieties were his preferred subjects, and it was in the treatment of flowers that John Griffiths reached the peak of his skills on porcelain. He also painted figures and bird themes, as well as arrangements of fruits and various other flowers. The prizes he took at exhibitions, both in Ontario and beyond provincial borders, established him as one of the best-known china painters in Canada. In 1887, he painted a tea set that was one of Canada's official gifts to Queen Victoria on the occasion of her Golden Jubilee. Before it went off to London, England, the set was displayed in London, Canada³⁰.

Another museum collection is that of Jennie Carson Hele preserved in the Dufferin County Museum and Archives in the Mulmur Township, Ontario. Krista Taylor tells her story in an article published in the *Antique Showcase* magazine. She was born in Newbridge, Ontario, in 1865 and studied china painting in New York. In 1883, at the age of 18, she married William Hele of Elora, and settled in Wingham, Ontario. Jennie began to use her talent as a means of support, selling her paintings locally to make extra money for the entire family which now included two children. In 1900, she left her husband, and moved to Toronto where she painted china as a means of earning money for herself and her children. With her New York training, she was able to find work with a ceramics painter. She then opened up her first studio on Yonge Street, and moved to 15 Bloor Street ca. 1905. Her studio had a large bay window facing the street, perfect for displaying her work, which was characteristic of the Art Nouveau era. Jennie's talents were not restricted to ceramic painting. She was proficient in watercolours, pastels and oils. However, china painting remained her main source of income. She died unexpectedly on May 31, 1933³¹.

---

²⁹ Some of the works of the Griffiths brothers can be seen at the Canadian Museum of Civilization site http://www.civilisations.ca/hist/poterie/cda_19_e.html.

³⁰ Elizabeth Collard, *op. cit.*, p. 315-319.

³¹ Krista Taylor, "Jennie Carson Hele - Porcelain Was Her Canvas" in *Antique Showcase*, March-April 2000, p. 32-35.

China painting almost disappeared in Canada and the United States as an art form during the Second World War, due to the hardships of the time, and also to the disappearance of cheap imported blanks. In the United States, Nettie Pillet's publication of *The China Decorator* magazine in 1956 ensured that the fine art of china painting was not lost.

Currently, there are two major organizations that promote the art of painting on porcelain: The International Porcelain Artists and Teachers Inc., widely known as IPAT Inc., and the World Organization of China Painters (WOCP). These organizations publish *Porcelain Artist*, and *The China Painter*, respectively, which are, along with *The China Decorator* newsletter, the major sources of information for the china painter today.

Individual professional artists who work and teach presently in Canada are numerous, of whom we can only name a few: Amy Boyer and Steven Crouse of Fredericton, New Brunswick, Sol Lobos Brian and Betty Grothe of Montreal, Louise Savard of Beausejour, Aline Crête of Magog, Quebec, Sundus Abraham and Maria de Lourdes Barradas of Toronto, Patricia Burt of Mississauga, Evelyn Piriano of Dundas and Barbara Gibson-Dutton of Merrickville, Ontario, Betty-Anne Binstead of Chilliwack, Anne Millar of Victoria and Mary Jane Phillips of Surrey, British Columbia. These artists all continue the noble tradition of china painting in Canada as well as teaching the skill, which is as much an art as it is a specialized craft³². **(Fig. 20)**

From the 1940s to the 1970s, only sporadic hand painted china was produced by amateurs, as is evidenced by the scarcity of pieces from that period. At the end of the 1970s, trade was resumed with China, and blank porcelain pieces once again became readily available to the china painter. Amateur china painters became active again in all Canadian provinces, as exemplified by a tea set by Ann Skuse, an amateur china painter from British Columbia. On the pieces shown here, she used Chinese and Spanish blanks with small chips and cracks on the rim of the creamer and sugar bowl. She covered these defects with gilding and decorated the set with pink rosehip flowers. The set was evidently painted for family use. **(Fig. 21)**

Stylistically speaking, there is an evolution of taste and motifs in china decoration over the decades, and it sometimes helps with dating unmarked pieces³³. Also the maker's mark can give an indication of the period when a piece was created. But all too often, the lack of background for this kind of artefact makes impossible any accurate speculation as to the artist, place or time of

---

³² The majority of these artists have individual web sites, most of them registered with the PPIO: Porcelain Painters International Online China Painting (Porcelain Painting or Overglaze on Porcelain). Information on the Net <http://www.ppio.com/index.html>.

³³ Debby DuBay, *Collecting Hand Painted Limoges Porcelain ... loc.cit.*, p. 16-17, outlines the evolution of the colours, tones, subject matters, patterns and composition of the styles, movements and fashion trends that shaped the creation of American porcelain painting artists in the 19th and 20th centuries. Her observations often apply to Canadian artists.

creation. These pieces are inscribed with the name and the year of the creation in the best of cases, but when a piece has none of this information, there is not much left to work with³⁴. In most of cases, the place of acquisition is the only clue as to geographical background and, as a result, the only type of classification that can be used is functionality³⁵. The intrinsic beauty of the piece is often the only motive of acquisition for the hardened collector.

How does the collector recognize hand painted china? The most important clue is the inscription appearing underneath, usually the name of the artist or initial, the date, and sometimes the place of execution. The body is almost always hard-paste porcelain, and therefore translucent. Manufacturers are frequently famous names such as Limoges. Printed outlines within which to apply the paint are rarely seen³⁶. Often, pieces can be recognized at a distance by the gilding, which, in the majority of cases, is not burnished, and has a characteristic dull appearance.

---

³⁴ This is the case with several pieces in the author's collection.

³⁵ Dorothy Kamm, *op.cit.*

³⁶ Manufacturers such as Wedgwood sometimes sold blanks with a marked pattern to be enamelled by the amateur painter.

HOMMES ILLUSTRÉS DE BRAÏLA - ȘTEFAN HÉPITES OAMENI ILUȘTRI AI BRĂILEI - ȘTEFAN HÉPITES

Katiușa Pârvan

Abstract

This paper concerns the activity of Ștefan Hépites from Brăila and presents two medals received by him in France. The first medal has been received from the Astronomical Society in France, founded in 1887. The second medal has been received in 1889 from The French Scientific Association, founded in 1864. In our opinion, until the discovery of a documentary source, the year 1887 is most probable for Ștefan Hépites to receive the first medal, with the occasion of participating at the founding anniversary of the French Astronomical Society, and the second medal was received in 1889 at the München Conference, when Ștefan Hépites was elected as a member of the International Meteorology Comitee.

Key words: French medals received by romanians, important people from Brăila

Le souvenir de la ville de Braila et de ces habitants nous est gardé, entre autres, aussi par des médailles commémoratives et des médailles prix, qui nous donnent des importants details, inconnus d'autres documents jusqu'à présent. En ce qui nous concerne, nous allons nous arrêter sur deux médailles conférées à Ștefan Hépites par deux sociétés scientifiques françaises (les pièces étant décrites à la fin du présent article).

Ștefan Hépites est une des remarquables personnalités de la ville de Braila - le fondateur de l'Institut de Météorologie (1884) et celui qui a fait les premières recherches séismologiques en Roumanie. Il était le fils du médecin Constantin Hépites, a son tour une importante figure de la ville, l'auteur de la première Pharmacopée Roumaine¹, et le fondateur de la Bibliothèque et du Musée de la ville². Constantin Epites ou Ipitis, ayant une "spitzerie" et des maisons dans la ville, on le trouve dans les plus anciens documents comme directeur de la Quarantaine de Braila (28 juillet 1832), "serdar" (le 30 août 1837), Président de la Chambre de Commerce, qui avait laissé une bonne impression pendant la révolution de 1848³. La famille Hépites, d'origine grecque, s'est intégrée rapidement dans la société roumaine, non

¹ Dr. Sorin Mihai Rădulescu, *Familia Hépites între Brăila și București - reconstituire genealogică*, dans "București. Materiale de istorie și muzeografie", vol. XVIII, pp. 336-343.

² N. Carandino, *De la o zi la alta. Memorii*, București, 1979, p. 29, apud *ibidem*, p. 337.

³ *Ibidem*, p. 337.

seulement comme suite du mariage du médecin Constantin avec Smaranda, la fille du serdar Ioan Dâmboviceano, ancien capitaine de cosaques, fonctionnaire et deuxième vistier, qui en avait lui de même un magasin dans la ville⁴. Des marquantes personnalités de la ville étaient de même son frère Ștefanache Dâmboviceanu et Naie Dâmboviceanu, sur le quel manquent d'autres informations.

Ștefan Hépites naquit à Brăila, le 11 février 1851, étant baptisé par son oncle maternel Ștefanache Dâmboviceanu. Il a suivi les cours écoliers à Brăila, Ploiești et Bucarest où, au Lycée "Matei Basarab", il a eu comme collègue le futur architecte Ion Mincu. En 1865 il se trouvait à Iași, comme élève d'École militaire, qu'il fini comme sous-lieutenant d'artillerie, le 14 août 1869⁵. L'année suivante il part à Bruxelles où, comme coursant de l'École spéciale d'artillerie et génie, il poursuit les cours de la Faculté de Science. En 1873 il devient docteur en sciences physiques et mathématiques, et en 1875 ingénieur, finissant la Polytechnique de Bruxelles. Il retourne en Roumanie, en 1878, comme ingénieur du Port de Braila et en suite de Galați, époque quand il commence à faire ses premières observations météorologiques. Pour se spécialiser, pendant les années 1879-1883, il a travaillé dans à-peu-près tous les observatoires météorologiques d'Europe. En 1884 il revient en Roumanie, où il met en fonction le premier Observatoire météorologique, étant premier-directeur de l'institution nouvellement créée. En 1889 il est devenu le chef du Service de Mesures et Poids au quel, en 1893, il joint le Service Magnétique et un Service Séismologique. Pour cette activité de pionner il est choisi membre de l'Académie Roumaine (1902).

En parallèle, il a été aussi professeur; enseignant les mathématiques au gymnase de Braila et au Lycée "Matei Basarab" de Bucarest. Après la guerre d'indépendance, enseignant la physique à l'École Militaire d'Artillerie et de Génie aussi à l'École d'officiers, il a été de même professeur de topographie et de mathématiques à l'École Supérieure de Sylviculture, et directeur au nouveau Lycée "Sf. Gheorghe" (enseignant de même la physique jusqu'en 1900). Les mêmes années il a été nommé ingénieur aux Chemins de Fer et il a travaillé en suite au Ministère des Domaines.

Étant une personnalité reconnue dans le monde scientifique d'Europe, la Conférence de Munich la choisi en 1889 comme membre du Comité International de Météorologie. Depuis 1894 il a fait part aussi du Comité International de Mesures et Poids, comme représentant de la Roumanie. En 1908 il a renoncé à la commande de l'Institut Météorologique, restant seulement vice-président de la Société de Géographie. Il est mort le 15 septembre 1922, étant enterré au Cimetière Bellu de Bucarest.

Nous sommes d'avis étant bienvenue à souligner l'appréciation européenne de cette personne qui a ouvert les chemins dans tant de domaines de la vie scientifique roumaine, en présentant deux médailles reçues par Ștefan Hépites de la part de deux sociétés scientifiques françaises.

---

⁴ *Ibidem*, p. 338, les commentaires 13 et 15.

⁵ Predescu Lucian, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, Bucarest, 1940, p. 394.

La première médaille a été conférée à Ștefan Hépites par la Société Astronomique de France. La pièce n'est pas datée, on fait seulement mention l'année de la création de la société (1887). La médaille pouvant être frappée même pendant la dite année, au moment de la constitution de la société, ou pendant n'importe quelle autre année, à un moment anniversaire. Le nom de Hépites est incisé, donc il a pu recevoir la médaille pendant n'importe quel moment de ceux mentionnés, étant connue la bonne impression qu'il a laissé parmi ses confrères. Comme directeur fondateur de l'Observatoire Météorologique, du Service Magnétique et Séismologique créées par lui en Roumanie, les relations de collaboration avec les Instituts similaires de l'Europe étaient normales. Ainsi, la médaille pouvait être reçue même en 1887, pendant les fêtes de fondation aux quelles il a participé, fort probablement comme invité.

Le droit de la médaille est travaillé par le graveur français Alphée Dubois et il reproduit une allégorie créée dans le style de l'époque, en échange le revers est classique pour les médailles prix - une simple couronne de laurier et chaîne; il est signé par Henri Dubois, sculpteur qui a fait plusieurs médailles pour la Roumanie.

La deuxième médaille, de même sens date, a été reçues par Ștefan Hépites de la part de l'Association Scientifique Française, fondée en 1864 par Le Verrier. La médaille est faite en style classique, signée Desaide sur le droit et le revers. Mais comme il est impossible qu'il la reçue en 1864 (il n'avait pas encore finit le lycée, étant né en 1851 !), nous devons chercher un autre moment. Nous sommes d'avis que 1889 est l'année quand il a reçu cette deuxième médaille. Alors ont a fêté les 25 années de la fondation de la société - mais dans ce cas l'événement aurait été accompagné par l'émission d'une médaille spéciale, et la pièce devait mentionné ce moment. D'une autre part, de même en 1889 la Conférence de Munich a choisi Ștefan Hépites comme membre du Comité International de Météorologie.

Donc, jusqu'on découvre une mention documentaire, l'an 1887 est le plus probable comme année quand Ștefan Hépites a reçu la première médaille et sûrement, l'année 1889 pour la deuxième pièce.

Nous sommes d'avis que la présentation de ces médailles étrangères dédiées à un homme de science roumain, dont l'activité scientifique innovatrice pour notre pays a eu une forte contribution à l'intégration de la Roumanie dans le circuit scientifique européen, étant une reconnaissance des mérites de notre savant.

ANNEXES

1. Médaille France - *La Société Astronomique de France à Ștefan Hépites*, 1887, graveur Alphée et Henri Dubois.

Dr. Légende circulaire xx **SOCIÉTÉ ASTRONOMIQUE DE FRANCE**
x. Sous un nuage, demi-circulaire **FONDÉE EN 1887**. Dans le c.p.e., central,

personnage féminin représentant l'Astronomie vers la droite; en dessous, sur le nuage, à lettres pointues, **NOX**. A droite, sur le c. p. **ALPHÉE DUBOIS**.

Rv. Dans la couronne de chaîne (à gauche) et de laurier (à droite), incisé **STEFAN C. HEPITES**. Sous la couronne **H. DUBOIS**.

AE, 68 mm, inv. MNIR Pv. 16/516/1901, Transfert CNBAR, achetée de chez Bârsan.

2. Médaille de membre, France - *Association Scientifique Française à Ștefan Hépites de Brăila*, graveur Desaide.

Dr. Légende circulaire interrompue, dans le c.p.e. **ASSOCIATION SCIENTIFIQUE DE FRANCE**. En bas **FONDÉE PAR LE VERRIER EN 1864**. Au centre, la tête de l'Astronomie vers la gauche. A gauche **DESAIDE**.

Rv. Dans la couronne de chaîne (à gauche) et de laurier (à droite), incisé **Ștefan HEPITES/MEMBRE/Ă/BRILA**. Sous la couronne **D**.

AR d'orée, 41 mm, inv. MNIR Pv. 17/516/1902, Transfert CNBAR, achetée de chez Bârsan.

- Résumé -

L'article parcourt très vite l'activité de Ștefan Hépites de Brăila et présente deux médailles reçues par celui-ci en France. La première de la part de la Société Astronomique Française, contenant la date de fondation de la Société en 1887. La deuxième médaille a été reçue de la part de l'Association Scientifique Française, fondée en 1864.

L'auteur suppose que la première médaille a été reçue en 1887, année quand Hépites se trouvait en France et il pouvait participer à la fondation d'une Société scientifique, comme docteur es sciences mathématiques et physiques, et devenant membre de la dite société française. 1889 est considérée comme l'année quand il a reçu la deuxième médaille, année quand la Conférence de Munich a élu Ștefan Hépites comme membre du Comité International de Météorologie.

AUTOUR D'UNE CORRESPONDANCE INÉDITE: CARMEN
SYLVA, HELENE BIBESCO ET EMILE GALLÉ

ÎN JURUL UNEI CORESPONDENTE INÉDITE: CARMEN SYLVA -
ELENA BIBESCU ȘI EMILE GALLÉ

Gabriel Badea-Păun

Abstract

Princess Hélène Bibesco gave Queen Elisabeth of Romania, her lifelong friend, the *Edelweiss* vase which had been made for her by Emile Gallé. This so delighted the Queen that she ordered other objects from the French glass-maker to give to members of her German and Dutch families. This article reproduces hitherto unpublished correspondence between Gallé, Queen Elisabeth and Princess Bibesco concerning these commissions.

Key words: Elisabeth, queen of Romania - Emile Gallé - Hélène Bibesco - Art Nouveau glassware

Influencée par son éducation, par le milieu dont elle faisait partie et par son goût pour les artistes des milieux académiques, des victoriens Lawrence Alma-Tadema (1836-1912)¹ et Frederic Watts (1817-1904), au portraitiste munichois Franz von Lenbach (1836-1904)² ou au sculpteur Reinhold Begas (1836-1911), la reine Elisabeth de Roumanie commença au milieu des années 1890, sans doute sous l'influence d'Hélène Bibesco (1854-1902), à s'intéresser aux créations de l'Ecole (Art Nouveau) de Nancy et tout spécialement aux œuvres d'Emile Gallé. L'étroite amitié entre la reine Elisabeth et la princesse Bibesco peut cependant paraître surprenante à ses débuts, vers 1873³. Hélène était la fille du leader

¹ La reine Elisabeth passa les derniers jours de sa visite en Angleterre en août 1890 à visiter les ateliers d'Alma-Tadema et de Frederick Watts, lequel vit en elle une de ces reines préraphaélites rêvées par John Ruskin. Il aurait voulu faire son portrait, mais il dut renoncer à ce projet par manque de temps, se bornant à discuter avec elle du tableau *Sic transit!* (Tate Museum, Londres) qu'il était en train de peindre. Gabriel Badea-Păun, *Carmen Sylva, uimitoarea Regina Elisabeta a României*, București, Editura Humanitas, 2003, p. 161 și 166.

² Lenbach a peint en 1879 un portrait de la princesse Elisabeth qui a été exposé lors de l'Exposition Universelle de Vienne. Il se trouve à présent dans les collections de SAS le Prince zu Wied. Une étude aux pastels et craie de ce portrait avec les dimensions: 61,2 x 51 cm, est conservé au Muzeul National de Artă al României, provenant des collections royales.

³ C. D. Zeletin, *Principesa Elena Bibescu*, Bucurest, Vitruviu, 2008.

Formatat	... [1]
Formatat	... [2]
Formatat	... [3]
Formatat	... [4]
Formatat	... [5]
Șters:	
Șters: ¶	
Formatat	... [6]
Formatat	... [7]
Formatat	... [8]
Șters: -...	... [9]
Formatat	... [10]
Formatat	... [11]
Formatat	... [12]
Formatat	... [13]
Formatat	... [14]
Formatat	... [15]
Șters: ADEA...PĂUN	... [16]
Formatat	... [17]
Formatat	... [18]
Formatat	... [19]
Formatat	... [20]
Formatat	... [21]
Formatat	... [22]
Formatat	... [23]
Formatat	... [24]
Formatat	... [25]
Formatat	... [26]
Formatat	... [27]
Formatat	... [28]
Formatat	... [29]
Formatat	... [30]
Formatat	... [31]
Formatat	... [32]
Șters:	
Formatat	... [33]

conservateur Emanoil Costake-Epureano (1824-1880) et l'épouse d'Alexandre Bibesco (1842-1911), le fils cadet de l'ancien prince régnant Georges Démètre Bibesco (1842-1848). Le prince Charles Ier était très méfiant envers les familles ayant régné dans les Principautés et surtout envers les Bibesco qui agitaient dans les cercles diplomatiques français leur prétention au trône roumain. Il n'encourageait pas non plus les relations amicales avec les familles des hommes politiques les plus importants, or le père d'Hélène, lorsqu'elle était revenue de Paris pour épouser Alexandre Bibesco, était ministre de la justice et Président du Conseil des Ministres. Cependant, malgré ces contraintes que la famille régnante s'imposait et qui auraient pu transformer la rencontre entre de ces deux jeunes femmes en un simple échange d'amabilités mondaines, celle-ci fut le début d'une amitié très forte grâce à la passion que les deux princesses nourrissaient pour la musique. Hélène Bibesco était en effet une brillante pianiste mondaine très connue pour ses concerts à Paris et Bucarest.

Encouragée par sa fidèle amie, la reine Elisabeth commanda en septembre 1894 au jeune Aristide Maillol (1861-1944) une tapisserie pour laquelle elle paya la somme alors très importante de 1500 francs or. Le carton de celle-ci poétiquement intitulé *Concert des femmes* fut exposé à la galerie de Berthe Weill en octobre de la même année. La tapisserie fut brodée par Clotilde Maillol et son atelier entre 1896 et 1898, mais elle ne fut jamais livrée à la reine pour une raison inconnue⁴.

Peu de temps après, le 9 juin 1898, Hélène Bibesco⁵, admiratrice déclarée d'Emile Gallé, écrivit⁶ au célèbre maître nancéen afin de lui présenter sa souveraine et de lui commander un vase, *Edelweiss*, qu'elle avait l'intention d'offrir à la reine. Le vase représente une fleur d'Edelweiss en marqueterie de verre dans un paysage alpin et est orné d'une inscription inspirée par Carmen Sylva «*Les pensées ne valent que selon le silence d'où elles montent. Elisabeth. R. R.*» A sa réception, la reine enthousiasmée écrivit à Hélène Bibesco: «*Adorable vase arrivé des mains de Catherine en plein adagio du deuxième quatuor. Je pourrais en pleurer. La pensée, l'exécution, l'art, le grand amour, on ne sait ce qui est plus beau*

⁴ Elle est restée après la mort soudaine d'Hélène Bibesco dans sa descendance et fut vendue par ses fils, Antoine et Emanuel Bibesco à un antiquaire danois qui la revendit dans les années 1930 au Musée d'Art Décoratifs de Copenhague où elle est conservée à présent.

La princesse Bibesco possédait elle aussi une autre tapisserie de Maillol portant le titre *Musique pour la princesse qui s'ennuie*, ainsi que plusieurs petites sculptures polychromes conservées à présent au Musée Maillol de Paris. Je remercie Madame Dina Vierny, le célèbre modèle de Maillol et fondatrice du musée pour les précisions apportées concernant ces œuvres.

⁵ Cette première commande a été précédée par plusieurs commandes de reliures pour la bibliothèque d'Alexandre Bibesco restées jusqu'à très récemment dans sa descendance. Je remercie feu Madame Simon Hodgson, née Priscilla Bibesco, pour ces précisions.

⁶ La correspondance échangée entre la reine Elisabeth, Hélène Bibesco et Emile Gallé, restée dans la descendance de l'artiste, m'a été aimablement communiquée par M. Philippe Thiebaut, conservateur au musée d'Orsay que je prie de recevoir mes remerciements. Cependant aucune des lettres de Gallé ne semble avoir été conservée dans les archives roumaines.

Formatat: Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri, Bordură: Jos: (Linie continuă, Automată, 0.5 pct. Lățime linie)

Formatat: Font: 9 pt

Formatat: Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri

Formatat: Font: 11 pt, Condensat cu 0.1 pct.

Formatat: Font: 11 pt

Formatat: Font: 11 pt

Formatat: Font: 11 pt

Formatat: Font: 11 pt

Șters:

Șters:

Șters:

Șters: «

Formatat: Font: 11 pt

Șters:

Formatat: Franceză (Franța)

Formatat: Font: 9 pt, Condensat cu 0.1 pct.

Formatat: Font: 9 pt

Formatat: Centrat

et plus bienfaisant! Merci! Mon petit glacier éclaire toute la chambre. Il me réjouit jour et nuit. Embrasse. Au revoir. Elisabeth⁷. Quelques jours plus tard, la reine remercia aussi Gallé en lui envoyant une longue lettre, reproduite intégralement dans l'annexe, qu'elle accompagna d'un bouquet d'Edelweiss et de son volume *Monsieur Hampelmann* publié un peu plus tôt dans l'année en collaboration avec Jean-Jules-Antoine Lecomte du Nouÿ chez le typographe de la Cour, Carol Göbl⁸.

Le vase *Edelweiss* des collections royales est à présent perdu, cependant le musée de l'Ecole de Nancy conserve le projet aquarellé qui a servi pour sa création (Fig. 1, 2), ainsi qu'un exemplaire de l'œuvre qui provient des collections du maître-verrier lui-même (inventaire n° JC C23); un autre exemplaire qui a appartenu à Hélène Bibesco a récemment été mis aux enchères chez Sotheby's, New Bond Street, Londres (Fig. 3).

Un télégramme de la reine Elisabeth adressé à Hélène Bibesco et daté du 7 janvier 1901⁹ suggère qu'une commande de petites pièces de mobilier a également été envisagée après la livraison du vase *Edelweiss*¹⁰, mais Carmen Sylva préféra en fait commander trois exemplaires différents du vase *Cierge* qu'elle avait reçu deux jours auparavant, comme nous laisse comprendre ce télégramme qu'elle adressa le 5 janvier 1901 à Gallé: «Le *Cierge* est arrivé. Un poème profond. Une prière en verre. Elisabetha». Le vase des collections royales est malheureusement perdu également, mais il fut souvent reproduit sur les portraits photographiques de la reine réalisés par Franz Mandy.

Dans un pneumatique, Hélène Bibesco s'empressa d'écrire à Gallé: «Sa Majesté désire que vous lui fassiez un certain nombre de veilleuses, 12 au moins, sur lesquelles on graverait une devise qu'elle vous enverra, un objet qu'elle voudrait rendre populaire comme une consolation et un secours pour beaucoup¹¹». Les trois nouveaux exemplaires commandés, perdus aujourd'hui, portaient chacun

⁷ Télégramme de la reine Elisabeth adressé à la princesse Hélène Bibesco, daté du 26 décembre 1898, archives privées de la succession Gallé.

⁸ Pour la collaboration de Carmen Sylva et de Lecomte du Nouÿ sur ce livre voir aussi notre article «Jean-Jules-Antoine Lecomte du Nouÿ (1842-1923) à la cour royale de Roumanie», communication devant la Société de l'Histoire de l'art français le 8 janvier 2005, dans *Bulletin de la Société de l'Histoire de l'art français*, Paris, p. 272. Les descendants de Gallé conservent encore de nos jours le volume avec l'envoi de la reine.

⁹ Télégramme de la reine Elisabeth pour la princesse Hélène Bibesco, daté du 7 janvier 1901, archives privées de la succession Gallé: «Je n'ai pas besoin petites tables. J'ai trouvé autre combinaison. Lampe trop belle. Il m'en faut une pour Princesse. Toute pareille à la mienne. Une pour maman. Si possible vite. Jour de naissance 29. Enverrai inscriptions. Une rose pour Reine. Et comptez sur beaucoup d'autres. Ma petite nièce a voulu enlever la cire et est restée interdite. Elisabetha».

¹⁰ Cependant Gallé avait réalisé un petit meuble portant la même citation que le vase *Edelweiss* qui nous est connu car il est passé en vente publique à Paris, Etude Arcole, le 23 juin 1989, mais il ne paraît pas que des petits meubles de Gallé fussent livrés à la cour royale de Bucarest.

¹¹ Pneumatique d'Hélène Bibesco pour Emile Gallé, daté du 10 janvier 1901, archives privées de la succession Gallé.

Formatat ... [34]

Formatat ... [35]

Formatat ... [36]

Formatat ... [37]

Şters: ... [38]

Formatat ... [39]

Şters: .

Şters: »

Formatat ... [40]

Formatat ... [41]

Formatat ... [42]

Şters: + Fig.

Formatat ... [43]

Şters:

Formatat ... [44]

Formatat ... [45]

Formatat ... [46]

Şters:

Formatat ... [47]

Şters: «

Formatat ... [48]

Şters: ... [49]

Şters: »

Formatat ... [50]

Şters:

Şters: «

Formatat ... [51]

Şters:

Formatat ... [52]

Şters:

Şters: »

Formatat ... [53]

Şters: ... [54]

Şters: ... [55]

Formatat ... [56]

Şters: ¶

Formatat ... [57]

une inscription différente. Celui offert par la reine à sa mère, la princesse Marie zu Wied¹², et détruit lors du bombardement du château de Segenhaus pendant la seconde guerre mondiale, avait gravé sur sa base l'inscription: *“Still flamme”*¹³. Celui de la princesse héritière Marie de Roumanie (1875-1938) était orné de la même inscription que celui de la reine: *“Le cierge de la patience fait tomber goutte à goutte, brûlantes sur nos pauvres efforts les larmes sous lesquelles se fond notre courage, mais qui divinisent les défaites visibles par la résurrection de la braise de notre âme”*¹⁴. Enfin celui de la jeune reine Wilhelmine des Pays-Bas (1880-1962)¹⁵, qui était montée sur le trône l'année précédente, portait l'inscription: *“Wache Landesmutter”*¹⁶.

Les archives de la succession Gallé restent malheureusement silencieuses sur deux autres commandes royales: la *Coupe de Miel* portant l'inscription: *“Les ténèbres de la douleur engendrent la lumière de la résignation. E”* (à présent au Musée National d'Art de Roumanie) (Fig.4), et le vase à décor de toile d'araignée connu de nos jours sous le nom *Carmen Sylva* et portant sur son pourtour l'inscription: *“Septembre de jour baisse, sois lumière oh mon cœur, Carmen Sylva”*, dont un exemplaire est conservé au Hida Takayama Museum of Art au Japon.

On espère que la publication de cette correspondance inédite entre la reine Elisabeth de Roumanie, la princesse Hélène Bibesco et Emile Gallé permettra dans l'avenir la localisation de ces œuvres réalisées par Emile Gallé pour la reine Elisabeth de Roumanie et va permettre la compréhension de la diffusion des œuvres du maître nancéen en Roumanie.

ANNEXE:

Lettre de la reine Elisabeth de Roumanie à Emile Gallé, datée du 14 février 1899, provenant des archives privées de la succession Gallé.

“Cher Monsieur Gallé,

¹² Télégramme de la reine Elisabeth de Roumanie pour Emile Gallé, daté du 12 janvier 1901, archives privées de la succession Gallé.

¹³ Télégramme de la reine Elisabeth de Roumanie pour Emile Gallé, daté du 8 janvier 1901, archives privées de la succession Gallé: «Si c'est possible envoyer la lampe droit à Neuwied/Rhin Mademoiselle de Loë pour que cela y soit le 27 de ce mois. Inscription *Stille Flamme*. Elisabeth». Mademoiselle von Loë était la dame d'honneur de la Princesse-mère zu Wied.

¹⁴ *Idem*, télégramme du 9 janvier.

¹⁵ Cité dans les deux télégrammes précédents ainsi que dans un autre daté du 29 janvier 1901 de la même collection privée de la succession Gallé, ce vase devait être envoyé à la régente Emma, la cousine germaine d'Elisabeth, comme cadeau pour l'anniversaire de la jeune reine: «Veuillez expédier le *Cierge* pour La Haye. Il peut bien arriver seul avant, la chambre étant si belle. Adressez-le je vous prie à la Reine-Mère. Elle sera avertie. Le mien est un recueillement de tous les instants car il brûle toujours. Elisabeth». La pièce où le *Cierge* devait être placé était en effet la chambre à coucher de la jeune souveraine réalisé d'après les dessins de Jacques Majorelle.

¹⁶ Télégramme de la reine Elisabeth à Emile Gallé, date du 9 janvier 1901, archives privées de la succession Gallé.

Formatat	... [58]
Formatat	... [59]
Formatat	... [60]
Formatat	... [61]
Șters:	
Șters: /	
Formatat	... [62]
Șters: «	
Șters:	
Șters:	
Formatat	... [63]
Formatat	... [64]
Șters: »	
Formatat	... [65]
Formatat	... [66]
Șters:	
Șters: «	
Șters: ...	... [67]
Formatat	... [68]
Formatat	... [69]
Șters: »	
Formatat	... [70]
Șters:	
Formatat	... [71]
Formatat	... [72]
Formatat	... [73]
Șters:	
Formatat	... [74]
Șters: «	
Formatat	... [75]
Șters: ...	... [76]
Formatat	... [77]
Șters:	
Șters: »	
Formatat	... [78]
Formatat	... [79]
Șters: ...	... [80]
Formatat	... [81]
Șters: «	
Formatat	... [82]
Șters: ...	... [83]
Șters: »	
Formatat	... [84]
Șters:	
Șters: «	
Formatat	... [85]
Șters: ...	... [86]
Șters: »	
Formatat	... [87]
Formatat	... [88]
Formatat	... [89]
Șters: ...	... [90]
Șters: «	
Șters:	
Formatat	... [91]
Formatat	... [92]
	... [93]
Formatat	... [94]
Formatat	... [95]
	... [96]
Formatat	... [97]

Votre admirable cadeau m'a causé une de ces joies rares et profondes de la vie, qui vous remplissent l'âme de reconnaissance et de beauté. La petite boîte charmante ne me quitte ni jour ni nuit, depuis l'heure de son arrivée, je la tourne, je la retourne, je parle aux chères fleurs, parmi lesquelles les fleurs mourantes d'en dessous ont ma sympathie toute particulière, et puis je l'ouvre, et c'est tout un poème! Je frissonne quand mon œil plonge dans l'abîme, sur lequel vole et plane l'emblème de la résurrection, l'ami de la lumière, avec la chère devise, et puis je contemple l'autre, et les nuances exquises des tons de ce bloc de cristal, si éloquent, et si chaud!

Oh! Je ne saurais vous dire assez combien vous m'aviez fait plaisir, Monsieur, avec la peine que vous avez eue pour moi! Il me semble que je ne pourrai jamais assez vous le dire, mais comme vous connaissez le cœur humain, vous saviez tout le temps ce que vous apportiez de joie dans une vie solitaire et plutôt lourde, qui avait besoin d'être éclairée par la clarté de l'affection! Toutes les heures que l'on voue à quelqu'un sont senties et comptent, et portent en elles leur propre bénédiction! On dirait qu'elles accompagnent le don de leur vol léger et imperceptible. Aucune pensée qu'on a eue en travaillant n'est perdue! Elles vivent, et vivront toujours pour celui qui sait sentir!

Non, jamais je ne pourrai assez vous remercier! Les deux vases sont naturellement splendides! Comme vous sentez la nature! Combien elle est votre amie!

Je voudrais causer avec vous des fleurs, des arbres, de toutes ces choses touchantes qui nous entourent silencieusement, comme pour nous rendre le chemin de la vie moins raide et moins amer! Je plains beaucoup tous ceux qui sont privés par leur propre individualité ou par les circonstances, de ce baume, de cette consolation profonde et durable! Je suis plongée en ce moment dans la prose de Lamartine. Quelle lecture exquise, et comme on revient sur ses pas, pour faire durer la jouissance. Geneviève, le Tailleur de pierres, ah que c'est beau, et quel profond sentiment de la nature dans chaque mot! On s'y trouve, on respire l'air embaumé, et comme il n'a pas peur de décrire des êtres exquis, de nobles créatures, qui vous élèvent l'âme, au lieu de vous causer des nausées, par leur névrose et par la vulgarité de leurs sentiments! Notre époque se perd dans des impressions non douloureuses, mais malsaines, et non le côté sublime de la maladie, avec ses grands courages, son abnégation, son martyre utile aux hommes et réveillant les âmes, mais ce sont des histoires d'amers malades, sentant faux, ne comprenant plus ni Dieu, ni la nature, ni leur vie, non, je n'ai pas de patience avec cette recherche du malsain. On veut trouver du nouveau et l'on oublie que tout est toujours nouveau, tout ce qui sort des profondeurs de l'âme! Car aucun être n'est tout à fait comme l'autre. D'Annunzio, par exemple, a un talent admirable, mais qu'en fait-il! C'est à en pleurer! Pourquoi ne pas montrer à cette pauvre humanité combien elle pourrait être belle! Lamartine raconte la vie simple des êtres simples, sachant ni lire ni écrire, mais avec des âmes grandes comme des montagnes de patience, d'héroïsme, de dévouement! Je ne trouve pas que l'artiste est destiné à n'être qu'un miroir de ce qui l'entoure par hasard mais qu'il a le

Formatat: Font: 9 pt, Nu Aldin, Cursiv, Condensat cu 0.5 pct.

Formatat: Stânga-dreapta, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri, Bordură: Jos: (Linie continuă, Automată, 0.5 pct. Lățime linie)

Formatat: Font: 9 pt, Cursiv

Formatat: Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri

Formatat: Font: 11 pt, Condensat cu 0.4 pct.

Formatat: Font: 11 pt, Nu Extins cu / Condensat cu

Formatat: Font: 11 pt

Șters: ¶

Formatat: Centrat

Formatat: Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri, Bordură: Jos: (Linie continuă, Automată, 0.5 pct. Lățime linie)

Formatat: Font: 9 pt

Formatat: Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri

droit de choisir sa société, tout comme une maîtresse de maison qui ne laisse pas entrer tout le monde, qui n'aime pas qu'on salisse son vestibule, ou qu'on apporte un vilain parfum dans sa chambre! Ce sera toujours une énigme insondable pour nous, pourquoi Dieu permet tant de mal, tant de misère et d'horreur sur la terre, mais puisque nous ne pouvons rien contre, excepté de lui opposer le beau à tout ce mal, pourquoi le montrer encore une fois dans ce qui devrait être un objet d'art! Ces écrits me font l'effet de colonnes grimaçantes au milieu d'une église ou d'un temple grec. La nature a aussi produit des bossus, mais on ne trouverait pas de plaisir à les perpétuer. Si on avait une statue d'une femme avec le cancer au visage ou au sein, on pousserait des cris d'horreur, et l'on écrit des choses bien plus horribles que cela! L'art fait fausse route en se logeant dans les hôpitaux, et en prenant le scalpel pour instrument! On n'a pas encore compris la beauté de la forme et de la pensée, et il faut déjà la contorsionner pour la rendre intéressante! Un médecin m'a apporté un livre en quatre volumes, avec les plus horribles dessins des plus horribles maladies, et j'ai regardé cela avec beaucoup d'intérêt, jusqu'à ce que tout à coup j'aie senti que le cœur me tournait. Eh bien, il y a des livres de nos jours qui sont aussi écoeurants que les plus horribles livres de médecine, et je ne crois pas qu'ils soient aussi utiles, car ils ne vous enseignent pas la manière de guérir. Plusieurs fois je demandai au médecin: Mais comment guérit-on cela? En le coupant! Alors coupez dans vos écrits ce qui n'est pas guérissable, car vous attristez sans aider et vous enseignez même des choses qui étaient heureusement restées ignorées!

Șters:

Chaque beauté que l'on révèle est un hymne de reconnaissance envers le créateur, et chaque laideur que l'on représente est un péché, car on la perpétue au-delà de l'intention de celui qui l'a tolérée! Pendant que je vous écris, je m'arrête à chaque instant avec les yeux rivés sur votre cadeau, et je m'oublie dans sa contemplation! Et puis cela m'inspire de si belles pensées, justement au moment où l'on me prie de donner une contribution pour le livre qui sera imprimé moitié en français et moitié en roumain pour l'exposition. J'ai une si jolie idée, et je voudrais seulement trouver la forme la plus finement artistique. Il y a une rivière en Roumanie, qui charrie de l'or, et cet or appartenait autrefois à la Princesse du pays, la rivière porte le nom de Râul Doamnei, la rivière de la Princesse! Alors moi je voudrais faire la légende, et trouver l'origine de cet usage, qui doit venir d'une grande charité et d'un grand dévouement quelconque. Ce sera l'occasion de décrire le pays, avec toutes ses admirables couleurs.

Seulement je voudrais le faire bien, et vous savez qu'il y a des affres, et des douleurs d'enfantement à traverser, devant lesquelles on commence par un petit mouvement de recul et la sensation de vouloir s'épargner tant de tourment! Mais une fois que le sujet vous empoigne tout à fait, on ne sait plus si l'on souffre, on n'est plus qu'un instrument! Je voudrais vous montrer le coin où je travaille, en ce moment, il n'y a de lumière que sur mes mains, car il est à peine trois heures du matin, mais le jour il n'y a que lumière, puisque tout le plafond est en verre, et le

Formatat: Centrat

plancher aussi, pour donner du jour en dessous, les murs sont bleu grisâtre comme du grès, et là-dessus foule de tableaux joliment éclairés. Les miroirs sont sans cadre, et s'enfoncent dans l'étoffe des murs, car ils n'ont d'autre but que de répéter les tableaux, et d'agrandir la pièce qui est par-dessus le marché un quinconce, car elle est faite d'une ancienne cour intérieure, et cela a été mon idée d'en faire un boudoir. Il y a un piano, et quatre tables à écrire, excepté la table au-dessus de ma couchette, moitié lit moitié divan, où j'écris, car pour le moment je suis obligée d'être toujours couchée, alors le bienfait de la machine est immense, sans parler de sa rapidité. On ne peut pas bouger dans cette chambre, mais ce n'est pas nécessaire, on y travaille seulement. Le vase avec l'Edelweiss se détache comme une glace, sur un magnifique tableau, représentant le Canal Grande, et je reste à rêver devant cette combinaison, bien des fois, quand je veux trouver une belle forme à une belle pensée! A vous de toute mon âme, et en vous remerciant chaque fois que mes yeux reposent sur le pur et le beau qui sortent de votre cœur et de vos mains.

Elisabeth

P. S. J'ai une nouvelle idée pour vous!"

Formatat: Font: 9 pt, Nu Aldin, Cursiv, Condensat cu 0.5 pct.

Formatat: Stânga-dreapta, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri, Bordură: Jos: (Linie continuă, Automată, 0.5 pct. Lățime linie)

Formatat: Font: 9 pt, Cursiv

Formatat: Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri

Formatat: Font: 11 pt

Formatat: Font: 11 pt

Șters:

Șters: »

Formatat: Franceză (Franța)

Formatat: Font: 11 pt, Culoare font: Automată

Formatat: Font: 11 pt

Șters: Princess Hélène Bibesco gave Queen Elisabeth of Romania, her lifelong friend, the *Edelweiss* vase which had been made for her by Emile Gallé. This so delighted the Queen that she ordered other objects from the French glass-maker to give to members of her German and Dutch families. This article reproduces hitherto unpublished correspondence between Gallé, Queen Elisabeth and Princess Bibesco concerning these commissions.¶

Keywords : Elisabeth, queen of Romania – Emile Gallé – Hélène Bibesco - Art Nouveau glassware¶

Formatat: Franceză (Franța)

Formatat: Font: 11 pt, Franceză (Franța)

Șters: Légendes des illustrations : ¶ Fig. 1. Emile Gallé, *Projet pour le vase Edelweiss*, dessin aquarellé, dimensions inconnues, Musée de l'Ecole de Nancy.¶

... [99]

Formatat ... [100]

Formatat: Font: 10 pt

Șters: ¶

Formatat: Centrat

Pagina 191: [1] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:56:00 PM
Olandeză (Olanda)		
Pagina 191: [2] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:56:00 PM
Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri		
Pagina 191: [3] Formatat	Alfa_1	10/28/2008 1:21:00 PM
La stânga: 113.4 pct., La dreapta: 113.4 pct., Sus: 133.25 pct., Jos: 141.75 pct., Distanță de la antet la margine: 133.25 pct., Distanță de la subsol la margine: 116.25 pct., Prima pagină diferită		
Pagina 191: [4] Formatat	Alfa_1	10/27/2008 1:27:00 PM
Font: Nu Aldin, Nu Cursiv		
Pagina 191: [5] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Stânga-dreapta, Indent: Prima linie: 35.45 pct., Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [6] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:52:00 AM
Spațiu Înainte: 1 pct., După: 6 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [7] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: Nu Cursiv		
Pagina 191: [8] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: Nu Cursiv		
Pagina 191: [8] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:54:00 PM
Norvegiană (Bokmål)		
Pagina 191: [9] Șters	Cristina	10/6/2008 1:54:00 PM
—		
Pagina 191: [9] Șters	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
.		
Pagina 191: [10] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:54:00 PM
Font: Nu Cursiv, Norvegiană (Bokmål)		
Pagina 191: [11] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:51:00 AM
Font: 12 pt, Aldin		
Pagina 191: [12] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:52:00 AM
Centrat, Indent: Prima linie: 0 pct., Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [13] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:51:00 AM
Font: 12 pt, Aldin, Norvegiană (Bokmål)		
Pagina 191: [13] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:51:00 AM
Font: 12 pt, Aldin		
Pagina 191: [13] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:51:00 AM
Font: 12 pt, Aldin		
Pagina 191: [14] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:52:00 AM
Font: 11 pt, Română (România)		
Pagina 191: [15] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [16] Șters	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM
ADEA		
Pagina 191: [16] Șters	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM

Pagina 191: [17] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [17] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [18] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [19] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [20] Formatat	Alfa_1	10/23/2008 2:16:00 PM
Font: Aldin, Engleză (S.U.A.)		
Pagina 191: [21] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:53:00 PM
Spațiu Înainte: 1 pct., După: 6 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [22] Formatat	Alfa_1	10/23/2008 2:16:00 PM
Font: 11 pt, Aldin, Engleză (S.U.A.)		
Pagina 191: [23] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Indent: La stânga: 0 pct., Prima linie: 35.45 pct., Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [24] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM
Culoare font: Automată		
Pagina 191: [25] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:52:00 PM
Font: 11 pt, Engleză (S.U.A.)		
Pagina 191: [26] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [27] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [28] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând, Nu se ajustează spațiul între textul asiatic și latin		
Pagina 191: [29] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [29] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [29] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 191: [30] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: 9 pt		
Pagina 191: [31] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Indent: La stânga: 0 pct., Agățat: 7.1 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 191: [32] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: 9 pt		
Pagina 191: [32] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: 9 pt		
Pagina 191: [33] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: 9 pt		
Pagina 191: [33] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM

Font: 9 pt

Pagina 191: [34] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:54:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 9 pt, Nu Aldin, Cursiv, Condensat cu 0.5 pct.

Pagina 191: [35] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:55:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Stânga-dreapta, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri, Bordură: Jos: (Linie continuă, Automată, 0.5 pct. Lățime linie)

Pagina 191: [36] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:54:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 9 pt, Cursiv

Pagina 191: [37] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:55:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri

Pagina 193: [38] Șters	Cristina	10/15/2008 11:02:00 AM
-------------------------------	-----------------	-------------------------------

Pagina 193: [38] Șters	Cristina	10/15/2008 11:02:00 AM
-------------------------------	-----------------	-------------------------------

Pagina 193: [39] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [40] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [40] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [41] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând

Pagina 193: [42] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [43] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [43] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:04:00 AM
----------------------------------	-----------------	-------------------------------

Font: 11 pt, Condensat cu 0.1 pct.

Pagina 193: [44] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [44] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [45] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând, Nu se ajustează spațiul între textul asiatic și latin

Pagina 193: [46] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [46] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [47] Formatat	Alfa_1	10/27/2008 1:28:00 PM
----------------------------------	---------------	------------------------------

Franceză (Franța)

Pagina 193: [48] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Font: 11 pt

Pagina 193: [49] Șters	Cristina	10/15/2008 11:03:00 AM
-------------------------------	-----------------	-------------------------------

Pagina 193: [49] Șters	Cristina	10/15/2008 11:03:00 AM
Pagina 193: [50] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 193: [51] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 193: [52] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 193: [53] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 193: [54] Șters	Cristina	10/15/2008 11:03:00 AM
Pagina 193: [54] Șters	Cristina	10/15/2008 11:03:00 AM
Pagina 193: [55] Șters	Cristina	10/15/2008 11:03:00 AM
Pagina 193: [55] Șters	Cristina	10/15/2008 11:03:00 AM
Pagina 193: [55] Șters	Cristina	10/15/2008 11:03:00 AM
Pagina 193: [56] Formatat Font: 9 pt	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Pagina 191: [57] Formatat Centrat	Alfa_1	10/23/2008 2:17:00 PM
Pagina 191: [58] Formatat Font: 9 pt	Cristina	10/6/2008 1:53:00 PM
Pagina 191: [59] Formatat Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri, Bordură: Jos: (Linie continuă, Automată, 0.5 pct. Lățime linie)	Cristina	10/6/2008 1:54:00 PM
Pagina 191: [60] Formatat Centrat, Spațiere rânduri: la 1,5 rânduri	Cristina	10/6/2008 1:54:00 PM
Pagina 194: [61] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [62] Formatat Franceză (Franța)	Alfa_1	10/27/2008 1:29:00 PM
Pagina 194: [63] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [64] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [65] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [66] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [67] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [67] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM

Pagina 194: [67] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [68] Formatat Franceză (Franța)	Alfa_1	10/27/2008 1:30:00 PM
Pagina 194: [69] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [70] Formatat Font: 11 pt, Nu Cursiv	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [71] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [72] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [73] Formatat Font: 11 pt, Condensat cu 0.1 pct.	Alfa_1	10/27/2008 1:31:00 PM
Pagina 194: [73] Formatat Font: 11 pt, Condensat cu 0.1 pct.	Alfa_1	10/27/2008 1:31:00 PM
Pagina 194: [74] Formatat Franceză (Franța)	Alfa_1	10/27/2008 1:30:00 PM
Pagina 194: [75] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [76] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [76] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [77] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [78] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [79] Formatat Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [80] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [80] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [81] Formatat Font: Cursiv	Alfa_1	10/27/2008 1:31:00 PM
Pagina 194: [82] Formatat Font: 11 pt	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Pagina 194: [83] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [83] Șters	Cristina	10/15/2008 11:06:00 AM

Pagina 194: [84] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 194: [85] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 194: [86] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [86] Șters	Cristina	10/15/2008 11:05:00 AM
Pagina 194: [87] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 194: [88] Formatat	Alfa_1	10/27/2008 1:31:00 PM
Indent: Prima linie: 35.45 pct., Spațiu Înainte: 1 pct., După: 6 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 194: [89] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Indent: La stânga: 0 pct., Prima linie: 35.45 pct., Spațiu Înainte: 1 pct., După: 1 pct., Spațiere rânduri: la un rând		
Pagina 194: [90] Șters	Cristina	10/15/2008 11:06:00 AM
Pagina 194: [90] Șters	Cristina	10/15/2008 11:07:00 AM
Pagina 194: [91] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:49:00 PM
Font: 11 pt		
Pagina 194: [92] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:06:00 AM
Font: 9 pt, Condensat cu 0.2 pct.		
Pagina 194: [93] Șters	Cristina	10/15/2008 11:06:00 AM
.		
Pagina 194: [93] Șters	Cristina	10/15/2008 11:06:00 AM
Pagina 194: [94] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:06:00 AM
Condensat cu 0.2 pct.		
Pagina 194: [94] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:06:00 AM
Font: 9 pt, Condensat cu 0.2 pct.		
Pagina 194: [94] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: 9 pt		
Pagina 194: [95] Formatat	Cristina	10/15/2008 11:07:00 AM
Font: 9 pt, Condensat cu 0.1 pct.		
Pagina 194: [96] Șters	Cristina	10/15/2008 11:07:00 AM
Pagina 194: [96] Șters	Cristina	10/15/2008 11:07:00 AM
Pagina 194: [97] Formatat	Cristina	10/6/2008 1:51:00 PM
Font: 9 pt		
Pagina 191: [98] Formatat	Alfa_1	10/23/2008 2:16:00 PM
Centrat		
Pagina 197: [99] Șters	Cristina	10/6/2008 1:55:00 PM

Légendes des illustrations :

Fig.1. Emile Gallé, *Projet pour le vase Edelweiss*, dessin aquarellé, dimensions inconnues, Musée de l'Ecole de Nancy.

Fig.2 Franz Mandy, *La Reine Elisabeth de Roumanie*, tirage argentique, vers 1900, signée et datée : « Elisaveta, 1905 », collection Gabriel Badea-Păun, Paris.

A la droite de la reine sur la tablette on distingue un exemplaire du vase *Edelweiss*.

Fig.3 Emile Gallé, *Edelweiss*, verre stratifié gravé à l'acide, portant l'inscription : « *Les pensées ne valent que selon le Silence d'où elles montent Elisabeth* » et « *Souvenir d'un exprimable attachement Hélène Bibesco* » ; signé Gallé. Hauteur : 28,5 cm.

Il s'agit de l'exemplaire qui a appartenu à la Princesse Hélène Bibesco vendu chez Sotheby's New Bond Street, Londres, le 2 avril 2008, lot n°128.

Fig.4 Franz Mandy, *Reine Elisabeth de Roumanie*, tirage argentique, vers 1900, collection de SAS le prince zu Wied. A la gauche de la reine sur la tablette on distingue un exemplaire du vase *Le Cierge*.

Fig.5 Emile Gallé, *La coupe de miel*, verre stratifié gravé à l'acide, portant l'inscription : « *Les ténèbres de la douleur engendrent la lumière de la résignation. Emile Gallé, 1900* », hauteur : 12,5 cm. Musée National d'Art de Roumanie, provenant des anciennes collections royales anciennement exposées au Palais de Cotroceni.

**LES MÉDAILLES REÇUES PAR IONEL BRĂTIANU -
L'EXPRESSION DE L'AMOUR POUR LA PATRIE ET DE LA
LUTTE POUR L'ACCOMPLISSEMENT DE LA
GRANDE ROUMANIE**

**MEDALIILE PRIMITE DE IONEL BRĂTIANU - EXPRESIA
DRAGOSTEI PENTRU PATRIE ȘI A LUPTEI PENTRU
ÎNFĂPTUIREA ROMÂNIEI MARI**

Katiușa Pârvan

Abstract

This paper concerns the medals conferred to Ionel I. C. Brătianu, with special attention to the moments which generated their issue. The satirical medals issued by Germany in the time of Romania's neutrality during the 1st World War (1914-1916) are presented in more details. During its neutrality period, Romania had been making diplomatic efforts in order to adhere to Antanta, which promised in exchange for our adhesion its support for the union of all territories inhabited by the Romanians. The medals conferred to Ionel I. C. Brătianu have been few, proving once again the modesty of the man who had been ruling the country for over 25 years (10 medals). This paper also presents a few brevets signed by Ionel I. C. Brătianu as prime minister, ministry of war or Chancellor of Orders, all preserved in the Numismatic Cabinet of The Romanian National History Museum.

Key words: commemorative medals, Ionel Brătianu, 1st World War

Si le Roi Charles Ier a créé une dynastie royale, l'homme politique Jean C. Brătianu a donné naissance à une dynastie d'hommes politiques - le frère Démettre, les fils Ionel, Vintilă, Dinu, le petit fils Georges J. Brătianu l'historien¹. Ionel Brătianu, son fils cadet, a été envoyé par son père en France, où il a obtenu une solide culture². Depuis l'enfance il a prouvé une forte intelligence, captivant tous ceux avec qui il entrait en contact - "...*Je l'ai connu ...une demie heure et je suis parti complètement subjugué*", disait J. C. Atanasiu³. Il savait de son père qu'un homme politique en est «*surtout par ceux de qui il s'entoure*». Pour cela toute sa vie il s'est occupé de l'étude des hommes qui ont été et de leurs actions, ainsi que de l'étude des

¹ I. Bulei, *Lumea românească la 1900. Oameni, obiceiri, moravuri*, vol. II, Bucarest, 2006, pp. 97-99.

² *Ibidem*, pp. 113-115.

³ *Ibidem*, p. 113.

hommes de son temps. Dans ce sens il détenait des riches archives minutieusement classifiées, pour mieux connaître la société de l'époque et pour qu'il sache de quelle personne s'entourer.

Il laissait l'impression d'un homme indolent, sans passion pour ce qu'il était obligé à faire; personne ne se souvenait de lui comme un personnage qui se dépêche, agité, baladant sans but, mais surtout on le savait jeté dans un fauteuil ou étendu sur un canapé. Il en avait horreur du travail inutile, bureaucratique; ainsi comme disait J. G. Duca: «...*De la profession d'ingénieur ...il était resté avec l'habitude de ne pas mettre le pied sur un terrain, avant de l'avoir bien sondé et de lui bien connaître sa solidité*»⁴. La place de l'agitation était prise par la lecture, surtout historique, les origines des roumains. Par l'aide de l'histoire il comprenait la relativité des choses, l'influence des passions, il devenait convaincu du besoin de l'adaptabilité dans l'activité politique⁵. Sa conversation était riche, pleine de saveur, intéressante.

Il savait attendre; il ne voulait pas risquer, la prudence était une de ses caractéristiques plus importantes⁶. Il ne s'aventurait jamais; il parlait avec mesure et avec du calme à chaque homme politique, il mesurait chaque mot, jamais il ne se hasardait.

Son soutien était la grande finance libérale, en même temps un instrument d'action et de pression, très efficace. Eugène Carada, Michel Pherekyde, deux des amis de son père qui en avaient une grande expérience et jouissaient de la confiance des libéraux, Antoine Carp, homme des finances et homme des coulisses⁷, ont secondé aussi le fils. La médaille reçue lors du demi-centenaire de la Banque des Pays Bas de Paris reflète cet aspect des finances qui contrôlaient au bénéfice du pays par l'aide des libéraux conduits par Brătiano⁸.

Ionel Brătiano a conduit activement la politique de la Roumanie, étant un conséquent collaborateur du roi Ferdinand Ier et de la reine Marie, un des plus persévérants adeptes de l'entrée de la Roumanie dans la guerre à côté des alliés qui promettaient la libération de la Transylvanie et l'union des territoires roumains⁹. Pour la Grande Union il a milité avec rigueur, il a poursuivi avec ténacité qu'elle se réalise et il a soutenu de tout cœur les intérêts de la Roumanie, en risquant même à

---

⁴ *Ibidem*, p. 114.

⁵ *Ibidem*, p. 115.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Katiușa Pârvan, *Une Médaille inconnue de Jean I. C. Brătiano*, dans MN XVII, pp. 269-271.

⁹ Était prévue une neutralité, accompagnée d'actions diplomatiques pour l'entrée en guerre à côté de la partie qui donnait son soutien pour l'Union. Sont lancés, alors, des mots d'ordre – "*Neutralitate provizorie*" (Neutralité provisoire) (N. Fleva), "*Vrem Ardealul !*" (Nous voulons la Transylvanie) (Take Ionesco) "*Sire, să mori pe câmpia de la Turda sau să te încoronezi la Alba Iulia*" (Majesté, que tu meurt sur les champs de Turda ou que tu te couronne à Alba Iulia) (N. Filipescu dans "*Acțiunea Națională*"); I. Mamina, I. Bulei, *Guverne și guvernanți. 1866-1916*, Bucarest, 1994, pp. 148-149.

perdre les avantages obtenus jusqu'alors. Il a su tenir dans les freins la politique et les politiciens roumains, il a réussi d'imposer à un roi prussien une politique pro-roumaine, une alliance anti-allemande, une guerre et une retraite très dure, une résistance conséquente, unique pour notre politique, souvent oscillante. Il a crut dans ses espoirs, il a crut dans la Roumanie et dans les roumains, dans le destin de notre pays ensemble avec l'Europe. Sa ferme croyance (comme d'ailleurs aussi celle de la reine Marie et du roi Ferdinand Ier) a soutenu le moral des troupes et de ceux qui se sont retiré dans la petite Moldavie. S'il ne serait pas mort en 1927 (lui aussi comme son roi Ferdinand Ier), peut être le sort de la Roumanie aurait été tout autre.

Il a été discret, voulant savoir le plus possible et en suite qu'il actionne, préférant à un renom en vain la réussite d'une pensée parfaite soutenue par une bonne connaissance. Peut être pour cela les médailles dédiées à Ionel Brătiano sont peux nombreuses, si nous pensons qu'il a dominé la vie politique plus d'un quart de siècle, environ entre 1900 - 1927 (il a été premier ministre 15 ans, ministre des internes, à-peu-près six ans, ministre de la défense trois ans, ministre des affaires étrangères deux ans et ministre des travaux publics trois ans), conduisant le parti libéral et étant le plus important collaborateur du roi Ferdinand Ier et de la reine Marie. Réservé, il n'a pas désiré d'attirer la sympathie populaire; il pensait, il analysait tout, en suite il agissait sur de sa vérité. Peut être qu'il n'a pas été très populaire, peut être qu'alors une partie des mesures qu'il ont imposé non pas été bien comprises, mais le temps a montré qu'il a eu raison. Des exemples peuvent être seulement la véracité de la conséquence avec la quelle il a poursuivi l'alliance avec les pays de l'Entente, son attitude pendant la Conférence pour la paix qui a eu lieu après la fin de la guerre, l'assiduité avec la quelles il s'est opposé à la succession du prince Carol qui, par son comportement, s'était montré indigne du rôle qu'il devait jouer.

En ce qui suit nous allons présenter les médailles dédiées à Ionel Bratiano, parmi les quelles il y en a aussi quelques une moins connues. La plus ancienne pièce avec son nom est une médaille prix, en bronze, reçue par Ionel Brătiano à l'Exposition Universelle de Paris de 1900 (cat. 1), où il a été récompensé pour des produits agricoles - vin blanc, rouge, tsuica¹⁰, pour les quels il a obtenu aussi des médailles d'or, la même année. Les produits mentionnés provenaient des vignes de Florica, propriété paternelles de la quelles il a eu soin, tout le temps, comme son père d'ailleurs¹¹.

La suivante est une médaille d'hommage (cat. 2, fig. 1) reçue par Ionel Brătiano en 1909, quand il était ministre des affaires intérieures (12 mars 1907 - 5

---

¹⁰ Eaux de vie.

¹¹ Katiuşa Pârvan, *La présence Roumaine aux expositions universelles de Paris - témoignages des médailles*, dans MN XIX, 2007, pp. 117-140.

novembre 1909), de la part de la Société de bienfaisance “Vatra Luminoasă” patronnée par la reine Elisabeth. Sur le bord, la signature du graveur Tony Szirmai et la date - 1909. La légende ne fait pas mention de son nom, mais de celui de son père (À/S. **EXC. M. JON. BRATIANU**), probablement par manque d’espace, mais il s’agit évidemment de Ionel, son père décédant en 1891. Nous sommes d’avis que cette médaille a été conférée comme suite de la Loi du 19 avril/2 mai 1909, qui permettait la donné à bail des propriétés de l’état, de la *Maison des Ecoles* (Casa Școalelor), des églises, des départements, des communes et des établissements de bienfaisances et de culture envers les associations des paysans. La loi venait au soutien des sociétés de bienfaisance, et Ionel Brătiano était le premier ministre de l’état qui avait voté la loi. D’un autre point de vue étaient bien connues les étroites liaisons entre la famille Brătiano (en spécial de Sabine Cantacuzène et son mari, médecin de la Cour) et la reine. L’événement a eu un large écho dans la société du temps, qui a beaucoup apprécié le soin de l’exécutive pour les activités sociales. Notre musée détient de même un brevet de décoration émis à cette occasion, signé par Ionel Brătiano comme Chancelier des Ordres, pour l’Ordre “Charles Ier” en grade de Commandeur et conféré à Démetre J. Ghica, sénateur, éphore des Hôpitaux Civiles, émit à Peleş, le 9 juin 1909. Le type de médaille dont nous parlons est plus ancien, créé avant pour la reine Elisabeth et la Société “Vatra Luminoasă”; la pièce est argentée, le cartouche contient la signature accompagnée de la date de frappe - 1909, ce qui date la médaille une fois avec l’événement et correspond avec les manifestations d’adhésion à la loi mentionnée.

La pièce suivante est un médaillon de 1916 signé de même par Tony Szirmai - un exemplaire à part par la finesse du dessin et l’exécution minutieuse et précise (cat. 3, fig. 2). A ce moment Ionel Brătiano était premier ministre et tenace partisan de l’alliance avec la France. Le graveur Tony Szirmai était le président de la Société internationale des médailles “La commémorative” de Paris, qui soutenait la frappe des médailles et leurs mise en valeur. Citoyen de l’Europe né au Banat - ayant la citoyenneté française, autrichienne-hongroise et roumaine, Szirmai était le partisan des alliés. En ce qui nous concerne, il a été le médailleur de la Maison princière - spécialement de la princesse Marie, en suite du roi Ferdinand Ier et de la reine Marie. A lui on doit toutes les médailles de bienfaisance de la reine du temps de nos luttes de la première guerre mondiale (1917), ainsi que des actions concernant leur vente dans les grands hôtels de France et des Etats Unies¹². Avec l’argent ramassé on a réalisé la campagne pour le soutien de la cause de la Roumanie et on a aidé la Croix Rouge Roumaine - surtout la Société “Les Vêtements de guerre” la

¹² Pour la frappe des médailles pendant la première guerre mondiale à voir Constanța Știrbu, Simona Boicescu, *Participarea României la primul război mondial și lupta pentru unire reflectate în opera medalistului Tony Szirmai*, dans AMM XII-XIV, 1990-1992, pp. 431-452 et Katiușa Pârvan et Mariana Neguțu, *Aspecte ale colaborării româno-franceze în primul război mondial reflectate în medalii și plachete*, dans MN XVI, 2004, pp. 309-335.

Section Roumaine pour l'aide des prisonniers de guerre. Szirmai a fait des pièces semblables aussi pour autres personnalités de la part des alliés (par exemple, le médaillon semblable dédié au général Basile Rudeano et celui pour le roi Ferdinand Ier). Le médaillon pour le grand homme d'état de la part des alliés est uniface, argenté et il en a 116 mm.

Nous sommes d'avis que de même d'après un model Szirmai (le graveur qui a dominé l'art des médaillés de chez nous pendant les années 1906-1918) a été frappée aussi la médaille populaire, probablement émise durant les années 1917-1922. La pièce est en bronze; mais le portrait est fait maladroitement. La légende est spécifique pour Szirmai, par la variante JON pour le nom de Brătiano; le revers, anépigraphe, en est de même du type Szirmai¹³ (cat. 8, fig. 7).

Du point de vue chronologique, les pièces qui suivent rappellent des événements des années 1915-1918, c'est à dire du temps de la première guerre mondiale. Ces médailles en discussion sont frappées en Allemagne et en les analysant on constate qu'on n'a plus besoin de faire des commentaires concernant le rôle de Ionel Brătiano pendant ces années. Les pièces sont moins connues; elles ont été publiées en 1929 dans le Bulletin de la Société Numismatique Roumaine et en suite, le silence s'est abattu sur elles comme suite de leurs caractère satirique à l'adresse de la Roumanie, au roi Ferdinand Ier et à son premier ministre Ionel Brătiano. Les médailles portent la signature de l'allemand Karl Goetz, qui a fait une entière suite de médailles et insignes satiriques à l'adresse de l'Entente et de ses représentants plus importants (entre ceux-ci se trouvant aussi Ionel Brătiano)¹⁴. L'Autriche-Hongrie a frappé des pièces pareilles pour glorifier les succès de ses généraux et pour satiriser les situations et les actions des peuples de l'Entente. Ainsi, on a frappé un grand nombre d'insignes qu'on a donné aux soldats et aux officiers de chaque unité combattante, pour leurs maintenir vif l'esprit de guerre (d'habitude ces étaient fixées sur le bonnet). On a beaucoup exagéré sur cette „production” (des médailles), parce que on a frappé des médailles et des insignes autant pour les plus insignifiants succès militaires, que pour des actions qui non pas eu lieu (par exemple, la médaille concernant la conquête de Paris). L'esprit allemand qui n'excelle pas par un fin humour, la haine et le mépris pour les peuples adverses, ont

---

¹³ MRRC 2094 est d'avis que la médaille a été frappée à la mort de l'homme politique, donc elle date de 1927.

¹⁴ Bogdan Stambuliu, *La Galerie Numismatique. Auktion XI, Waldorf Astoria Hotel New York, Sunday, January, 13th, 2008*, présente deux des médailles créées par Karl Goetz en liaison avec les événements du temps de la première guerre mondiale. Nous les rappelons pour mettre en évidence le style de l'allemand Goetz, l'humour/la satire du graveur qui voulait ridiculiser ainsi les adversaires politiques, non seulement étrangers, mais aussi allemands. No. 480 - Médaille en bronze, 1916, 57 mm, 61,7 g, au droit la satire de la propagande américaine concernant les sous-marins allemands (deux hommes à chapeau et un soldat), au revers épouvantail de corneilles et no. 481 - Médaille 1918, 58 mm, 72,2 g, pour la Déclaration de la République Allemande; sur le droit l'empereur qui écrit dans le Livre d'or de Munich en 1891, au revers le social-démocrate Friedrich Ebert sur le trône.

déterminé Karl Goetz a créer des types banals et parfois même grotesques, qui provoquent plutôt la pitié que l'effroi, la compassion que l'humour¹⁵.

La décision de la Roumanie de ne pas se déclarer du côté des Pouvoirs Centraux, malgré l'existence d'un plus ancien traité secret avec la Triple Alliance, même si seulement défensif, a exaspéré autant l'Autriche-Hongrie que l'Allemagne. Pour l'industrie de guerre et les imports de produits la Roumanie appelait seulement au marché de l'Entente, étant d'une manière systématique rejetées les relations avec les marchés de Vienne ou Berlin. En suite, concernant les finances qui constituaient un grave problème, la guerre ayant comme résultat des massives retraits de numéraire des banques, notre Banque Nationale s'est impliqué, le mot d'ordre étant "*l'argent n'a pas de nationalité*" montrant la vérité¹⁶.

L'initiative des pourparlers concernant la participation de la Roumanie à la guerre a été prise par la Russie; elle a proposé un Traité de coopération qui prévoyait la garantie des tous les territoires habités par des roumains de l'Autriche-Hongrie, la coopération immédiate de la Roumanie contre l'Autriche-Hongrie, la signature de la paix par la Roumanie avec l'Autriche-Hongrie seulement avec l'accord et simultanément avec la Russie. Celle-ci aura des pourparlers avec la France et l'Angleterre pour être accepté les mêmes conditions et de se considérer en état de guerre avec les états qui déclarerons la guerre à la Roumanie. Les deux pays sont d'accord; la France laissait à la Russie la charge des pourparlers avec la Roumanie, et celle-ci reconnaîtra les droits territoriaux promis à la Roumanie et pour le cas d'une neutralité bienveillante envers elle. Le traité avec la Russie (Sazonov - Diamandi) est un succès pour la diplomatie roumaine, pour la politique de Ionel Brătiano, qui a utilisé avec habilité les problèmes de Russie¹⁷.

Après la mort de Charles Ier, Brătiano a imposé sa position devant le roi Ferdinand Ier par Barbu Știrbei et la reine Marie, "son alliée dans la politique externe" - d'ici une totale liberté dans ses actions, mais de même une extrême responsabilité¹⁸. Pendant l'hiver 1914-1915 l'Angleterre propose un aide financier (si la Roumanie "*affaiblira les actions entreprises contre l'Autriche-Hongrie et l'Allemagne*"¹⁹); elle n'a pas mit des conditions directes, mais elle conditionnait le prêt qu'elle nous le donnait, de la non utilisation des armes achetées contre elle et ses alliés. J. G. Duca disait "... *de ce moment date notre alliance avec les pouvoirs de la Triple Entente. D'ici en avant on ne peu plus parler d'une vrai neutralité de la Roumanie*"²⁰. Comme suite, se multiplient les actes de bonne volonté envers la

¹⁵ Șt. Capșa și Const. Moisil, *Medalii istorice și comemorative privitoare la România din timpul războiului mondial*, pp. 17-18, dans CNA IX, 89-91, jan.-juin 1929, p. 15.

¹⁶ I. Mamina, I. Bulei, *op.cit.*, p. 150.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 150-151.

¹⁸ *Ibidem*, p. 151.

¹⁹ *Ibidem*, p. 152.

²⁰ *Ibidem*, p. 152.

Roumanie - la France nous vendait de l'armement, l'Angleterre nous donnait un prêt, la Russie avait conclu le traité mentionné.

À cause de cela les Pouvoirs Centraux ont exercé toutes sortes des pressions pour nous forcer à sortir de la neutralité, cherchant surtout à paralyser les actions diplomatiques de l'Entente à nous attirer de sa part. En 1915 étaient encore neutres, à part la Roumanie, les pays balkaniques la Bulgarie et la Grèce. Pour satiriser les essayes de la Triple Entente d'assurer l'alliance de ces pays (et de la notre aussi), ont été frappées quelques médailles ("L'Imploration aux Balkaniques", „Brătiano sincère allié", „L'Ane de Buridan"²¹, „L'Angleterre et ses serviteurs"²², „Quand ?"²³, „Déclaration de guerre 1914-1916"²⁴, etc.).

En ce qui nous concerne, nous rappelons les médailles satiriques concernant la Roumanie frappées pendant notre neutralité („Imploration aux Balkaniques", „Brătiano sincère allié") et les médailles commémoratives du temps de notre lutte contre les Pouvoirs Centraux („La Conquête de Bucarest", „La Paix de Bucarest"), quelles ont comme personnage la figure de Brătiano, ou qui en ont de liaison avec notre thème.

Du temps de la neutralité, nous allons nous arrêter sur deux médailles, une concernant le roi Ferdinand Ier, la deuxième Ionel Brătiano. La première médaille, „Imploration aux Balkaniques", datant de 1915 (cat. 4, fig. 3), ridiculise les représentants des pays de l'Entente (le président de la France R. Poincaré, Victor Emmanuel III le roi de l'Italie, le tsar Nicolas II de la Russie et Georges V le roi de l'Angleterre), qui, dans des attitudes humiliantes, mendient la pitié. La même satire au revers, où les chefs des états neutres des Balkans (Ferdinand Ier de la Roumanie, Constantin de la Grèce, Ferdinand de la Bulgarie) sont vues derrière les grilles dans le cas d'une alliance avec l'Angleterre (au cause d'argent) ou avec la Russie (le symbole de la force menaçante). En exergue, la légende confère le titre de la médaille - "*Au secours! Balkaniques ! Luttaient avec nous!*".

La décision de la Roumanie d'entrer en guerre à côté de l'Entente a favorisé la frappe d'une médaille satirique sur la quelle le premier ministre Ionel

---

²¹ MNIR ne détient pas la pièce, elle est citée dans CNA 1929, p. 17, feuille 2 et dans MRRC, 1702; en fer et bronze, 70 mm (âne restant sur la gauche, monceaux de foin, au revers couronne ornementale, légende allemande sur cinq rangées; signe W. EBERBACH 1916).

²² Auteur H. HARDERS, nous citons CNA 1929, p. 18 feuille 4, MRRC, 1704, la pièce à 70 mm, elle est en fer et bronze, au droit personnage assise, neuf figures aux bous de ficelle en cercle, au revers personnages assises vers droite, légende allemande sur une rangée.

²³ La médaille a 56 mm, elle est en fer, CNA 1929, p. 18, MRRC 1737, au droit légende circulaire, composition - géant, morts, divers personnages, au revers légende circulaire, composition - six personnages, drapeau déchiré, statue cassée.

²⁴ CNA 1929, p. 19 feuille 6, au droit légende circulaire, quatre personnages buste vers droite, légende sur deux rangées, au revers médaillon avec la légende circulaire, grenade en flammes, légende allemande sur une rangée.

Brătiano est représenté comme un diplomate insincère, qui n'a désiré pas respecter le traité d'alliance avec les Pouvoirs Centraux, en se laissant convaincu des offres d'argent faites par l'Entente. La médaille s'intitule "Brătianu sincère allié" et elle est frappée en 1916 (cat. 5, fig. 4). Au centre est représenté Ionel Brătiano en uniforme de diplomate, agenouillé, se soutenant sur une balance qui se termine avec un plan-globe. Sur un tas est placée l'épée lourde de l'Allemagne, sur l'autre un soldat anglais et un ours (la Russie); de Ionel Brătiano s'attrapent des personnages qui représentent les autres pays de l'Entente et qui cherchent d'appuyer le disc en bas. Brătiano met sur ce tas la couronne royale de la Roumanie, pour contrebalancer le poids de l'épée allemande. Au revers il y a une légende satirique (pour ne pas dire ignoble à l'adresse de notre pays) - **Le Jeu incertain de la Roumanie** et la date de la déclaration de guerre par notre pays - **27 août 1916**. Dans le champ est représentée de même une balance, sur le tas élevé est placé un document sur lequel est écrit *Traité d'alliance*, sur le tas léssé en bas un sac avec de l'argent et sur la table trois dés. Brătiano, le premier ministre de la Roumanie apparaît comme un personnage corruptif qui joue aux dés le sort du pays, et son geste veut être seulement pour l'argent.

Karl Goetz a créé pendant la guerre deux médailles, qui évoquent le moment de la conquête de la capitale comme un échec des roumains. La première des pièces, la médaille "La Conquête de Bucarest" (cat. 6, fig. 5) a été émise par les allemands comme souvenir de leur plus grand succès sur le front roumain, la conquête de la Capitale. Sur le droit sont représentés quatre écus ayant les pointes unies et contenant les armoiries réduites de la Bulgarie, de l'Allemagne, de l'Autriche et les armoiries entières de la Hongrie - ce qui suggère leur lutte commune contre la trahison faite par la Roumanie. Au revers, une légende circulaire remémore la date de la conquête de la ville par le Général Feld-maréchal von Mackensen (**16-12-1916**), et au centre, une allégorie symbolise cette grande victoire - la couronne royale de la Roumanie cognée par des éclairs et la devise **ROMANIA DEVICTA**.

La deuxième médaille de cette catégorie est "La Paix de Bucarest" (cat. 7, fig. 6). La retraite en Moldavie, la refaite des forces armées roumaines, les opérations militaires de l'hiver 1916/1917 et les luttes de Mărăști, Mărășești et Oituz, n'ont pas pu améliorer la situation de la Roumanie. Comme suite de la fin du gouvernement tsariste et l'instauration des soviets, les alliés russes nous ont trahis concluant une paix séparée avec les Pouvoirs Centraux. La suite inévitable a été la nécessité a conclure nous aussi une paix séparée, la malheureuse paix de Bucarest du mois de mai 1918, par laquelle nous avons perdus des territoires - la Dobroudja et la ligne des montagnes, des terrains avec du pétrole, les salines de sel et le massif de forêts. Le succès obtenu par les allemands par cette paix (sur l'avvers la légende **FRIEDE . MIT . RVMÆNIEN - La Paix avec la Roumanie**) a été commémoré aussi par la médaille qui exprime une partie de ce qu'elle a apporté par les représentations centrales du droit - une branche de tournesol et une autre de colza (l'Huile) et du revers - aigle ayant la tête tournée vers la gauche (l'Allemagne) et

restant sur une lampe à l'huile, de la quelle sortent des flammes de pétrole, offre une branche d'olivier a un autre aigle plus petit (la Roumanie). Du point de vue de l'art des médailles la pièce est réussite, autant comme symbole, encadrement dans l'espace, équilibre, sobriété. Goetz a renoncé aux éléments satiriques de jusqu'alors, en trop grande quantité et naïve-ridicule. Est évidente la propre satisfaction des allemands pour le succès obtenu.

Nous avons désiré a rappeler ces pièces parce qu'autant Brătiano que le roi Ferdinand Ier ont représenté avec dignité la Roumanie et ils se sont confondus avec ses intérêts. Ce qui ils ont accompli alors a signifié le bien du pays et aujourd'hui nous sommes conscient de cette chose. Ferdinand Ier et Brătiano ont été ensemble pendant ces moments et ils ont eu la même politique. Le fait autant plus remarquable que Ferdinand était prussien et il n'a pas hésité a suivre la politique des alliés.

L'avant dernière médaille dédiée à Ionel Brătiano est la médaille "Le Demi-centenaire de la Banque des Pays Bas de Paris", de 1922, quand Ionel Brătiano était premier ministre (17 janvier 1922 - 30 mars 1926 - cat. 9). La médaille reflète un autre visage de l'homme politique, celui d'homme des finances, que Ionel Brătiano l'a assumé comme chef du parti libéral - en fait le parti des financiers²⁵. En 1922, l'année anniversaire, Ionel Brătiano était à Paris depuis le mois de mars, pour discuter avec le premier ministre français Louis Barthou la question des dettes de guerre, d'une possible alliance politique et militaire avec la France, mais en même temps pour préparer la visite du souverain de la Roumanie Ferdinand Ier à Paris, Genève, Bruxelles et Londres²⁶. Il a participé aussi aux fêtes mentionnées, comme un premier ministre et homme politique très apprécié d'un pays francophone.

La dernière médaille conférée à Ionel Brătiano est "La Médaille d'hommages dédiée par ses amis à 60 ans de vie" (cat. 10, fig. 8). Le jubilé devait avoir lieu au mois d'août 1925, il a été ajourné pour le mois d'août 1927, mais ni alors il ne s'est pas tenu. La médaille frappée par Constantin Kristesco (officier combattant, invalide de guerre, décoré avec l'Ordre "Michel le Brave" IIIe classe sur le champ d'honneur, en 1917, par le roi Ferdinand Ier), n'a été donnée qu'à quelques personnes. Pour la personne a la quelle on rendait hommage a été frappée une médaille identique a celles en bronze, mais en or, ayant la légende sur les bords **AUR DIN ARDEALUL CE AI DEZROBIT** (De l'or de la Transylvanie que tu a délivré); elle est le don d'Elise Brătiano, son épouse, à l'Académie Roumaine. Les légendes sont convaincantes - sur le droit, **visul . stramosesc . de . veacuri . infaptuit . prin . vitejia . ostasului . si . destoinicia . carmutorilor** (le rêve des ancêtres accompli par la bravoure du soldat et l'habilité des gouverneurs) (et l'un des portraits le mieux fait par le graveur), sur le revers la légende **Romania . mare . improprietary . ste . pe . fii . sei . vrednici** (La Grande Roumanie rend

---

²⁵ Katiușa Pârvan, *Une Médaille inconnue de Jean I. C. Brătiano*, dans MN XVII, 2005, pp. 269-271.

²⁶ *Ibidem*, p. 270.

propriétaires ses dignes fils). L'allégorie rappelle ceux qui ont réalisé la Roumanie moderne, représentée par une jeune en costume national (J. C. Brătiano, le roi Charles Ier, un soldat *dorobanț*), ainsi qu'une des plus importantes réalisations du gouvernement Ionel Brătiano - la mise en propriété des paysans en 1921²⁷.

Le présent article constituant une remémoration de l'activité du grand homme d'état et politique Ionel J. C. Brătianu, nous sommes d'avis de présenter aussi quelques brevets des Ordres signés par celui-ci, brevets qui se trouvent dans les collections du Cabinet Numismatique. Ainsi, il y a un Brevet émis par le roi Charles Ier pour l'Ordre „L'Etoile de la Roumanie” en grade de Commandeur, insigne milliaire de paix, conféré au colonel en retraite Ioan (Grigore), donné à Bucarest, le 12 décembre 1902 (cat. 11, fig. 9). Jean J. C. Brătiano signe pour le ministre des Affaires Etrangères (entre le 14 février 1901 - 18 août 1902 quand il était ministre des travaux publiques).

Un autre Brevet est pour l'Ordre „Charles Ier” en grade de Commandeur, accordé à Démettre J. Ghica, sénateur, éphore des Hôpitaux Civiles, donné à Peleş, le 9 juin 1909 (cat. 12, fig. 10), signé par Jean J. C. Brătiano comme ministre des affaires étrangères et Chancelier des Ordres (entre le 9 janvier 1909 - 10 janvier 1911 il était premier ministre, entre le 12 mars 1907 - 5 novembre 1909 ministre de l'intérieur). Nous rappelons qu'en 1909 Brătiano a reçu une médaille comme hommage, d'après notre avis, donnée pour la loi concernant aussi les sociétés de bienfaisance. Il est évident qu'alors l'événement jouissait d'un large écho et on lui a accordé une importance à part - c'était une réalisation des libéraux et du gouvernement, qui en avait comme premier ministre Ionel Brătiano. De même en 1909 Brătiano a signé un Brevet émis par le roi Charles I pour l'Ordre „L'Etoile de la Roumanie” en grade de Chevalier, conféré au lt. colonel Băbeano Alexandre du 2e Rég. Romanați no. 19, donné au Château Peleş, le 9 juin 1909 (cat. 13, fig. 11), signé par Jean J. C. Brătiano comme premier ministre et Chancelier des Ordres.

Nous rappelons autres trois Brevets pour des décorations qui récompensaient la participation des roumains à la première guerre mondiale; deux Brevet donnés par le Ministère de la Guerre, à l'élève Iacomi Dorin (qui a terminé l'Ecole d'artillerie, de génie et de marine), pour son avancement en grade - de sous-lieutenant dans la Marine Militaire, émis le 14 juillet 1914, à Bucarest (cat. 14, fig. 12). Jean J. C. Brătiano signe comme Président du Conseil de Guerre (il était premier ministre entre le 16 janvier 1914 - 9 février 1918 et ministre de la défense nationale entre le 4 janvier 1914 - 14 août 1916). Le deuxième est un Brevet émis par le Ministère de la Guerre pour l'avancement au grade de sous-lieutenant de l'élève Pelimon Alexandre (qui a terminé les Ecoles militaires d'infanterie et administration), le Régiment Argeș no. 4, le 12 juin 1915 (cat. 15, fig. 13), signé par Jean J. C. Brătiano comme Ministre de Guerre. Et enfin, la troisième, et celui donné par le

²⁷ La présente pièce est le don fait au Musée National par Mme Ioana Brătiano, la petite fille de l'homme politique.

Ministère de la Guerre pour „La Croix commémorative de la Guerre de 1916-1918 avec les barètes Cerna, Bucarest”, conféré au capitaine Raicoviceano Nicolas du 9e Rég. Artillerie, Bucarest, le 15 mars 1922 (cat. 16, fig. 14), signé par Jean J. C. Brătiano comme président du Conseil des Ministres et ministre de la Guerre.

Ces brèves références rappellent l'activité de Ionel Brătiano qui a conduit d'une manière active la politique de la Roumanie, étant un fidèle collaborateur du roi Ferdinand Ier et de la reine Marie, un des plus persévérants partisans concernant la participation de notre pays dans la guerre comme allié des pays de l'Entente, pour la libération de la Transylvanie et l'union des territoires roumains. Pour la Grande Union il a milité avec persévérance, il a poursuivi avec ténacité sa réussite et il a soutenu avec assiduité les intérêts de la Roumanie, risquant même à perdre ce qu'il avait obtenu jusqu'alors. Heureusement, le cours des événements a été favorable à Brătiano, qui par son entêtement il a réussi d'obtenir tous ce qui désiraient les roumains de la Conférence de paix de Paris. Il a su tenir les freins de la politique et les hommes politiques roumains, réussissant d'imposer à un roi prussien une politique pro-roumaine, une alliance anti-allemande, une guerre et une retraite très dure, une résistance d'envie pour notre politique non toujours assez déterminée. Il a cru dans ses idées, il a cru dans la Roumanie et dans les roumains. Une croyance ferme comme la sienne (et de la reine Marie et du roi Ferdinand Ier qui, quoique allemand, s'est identifié avec les espoirs du peuple roumain) ont soutenu le morale des troupes et ceux qui se sont retiré dans la petite Moldavie. Peut-être s'il ne mourait pas en 1927 (lui et son roi Ferdinand Ier), le sort de la Roumanie aurait pu être différente.

I. LE CATALOGUE DES PIÈCES DONT ON A FAIT DES RÉFÉRENCES DANS LE TEXT

1. Médaille prix, France, *L'Exposition Universelle de Paris à Jean. J. C. Brătiano*, 1900, graveur J. C. Chaplain.

Av. Légende circulaire interrompue: **RÉPUBLIQUE – FRANÇAISE**. À gauche chaîne, sous des branches la tête de „Marianne”. En face image de Paris - ponts, cathédrales.

Rv. Légende semi-circulaire: **EXPOSITION-UNIVERSELLE-INTERNATIONALE**. Dans le champ scène allégorique Victoire tenant un rameau de laurier dans la droite, sur l'épaule gauche Mercure qui tient une torche dans la gauche. Comme décor, des perspectives de l'Exposition; derrière les personnages l'an **1900**; en exergue, sur des branches de laurier, un ruban et un cartouche contenant la légende **J. J. C. BRĂTIANO**. À droite, en bas, **J. C. CHAPLAIN**.

AE, 63 mm, inv. MNIR Pv. 1681/402/1301, Prêt de l'ex CNBAR, Col. Ștefan Capșa

MRRC 941/11²⁸

2. Médaille commémorative, *La colonie "Vatra Luminoasă" sous le patronage de la reine Elisabeth a S.Ex. monsieur Jean Brătiano*, 1909, graveur Tony Szirmai

Av. Légende demi-circulaire en haut **ELISAVETA REGINA ROMANIEI**. En bas, demi-circulaire dr., **TONY SZIRMAI**.

Rv. En haut, à droite, semi-circulaire **VA - TRA LUMINOASA**. Dans le champ, second plan, des bâtiments vers les quels un ange conduit un homme et une femme qui tien dans ses bras un enfant. En bas, à gauche, en cartouche, la légende **À/S. EXC. M. JON. BRATIANU HOMMAGE/RESPECTUEUX**. Sur les bords **TONY SZIRMAI 1909**.

AE argenté, 58 mm, Inv. Pv. 124/1067/3278, Transfert de l'ex CNBAR, Col. La Monnaie Nationale.

3. Médaillon, "*Ion I. C. Brătianu*", 1916, graveur Tony Szirmai

Av. Légende demi-circulaire . **JON . J. C. – BRATIANU**. Dans le champ buste de Ionel Brătiano vers la droite; derrière le cou incisé **SZIRMAI . /- 1916 -**.

AR ? AE argenté ?, 262,43 g, 116 mm, inv. Pv. 2788/B II 3152, Transfert de l'ex CNBAR, Col. Zamfiresco

MRRC, 1691, mentionné comme bronze, 118 mm

4. Médaille satirique Allemagne, "*Imploration aux Balkaniques*", 1915, graveur Karl Goetz

Av. Légende demi-circulaire **DER BITTGANG AM BALKAN**, en exergue **1915**. Dans le champ sont présentés les chefs des états en attitude d'imploration - au premier plan le président H. Poincaré, à-peu-près tout nu, à genou, les mains jointes comme pour la prière. Au fond, le roi Victor Emmanuel IIIe en uniforme de général, de même agenouille avec les mains jointes. En second plan le tsar Nicolas II à genou, tête couronnée et le knout à gauche et le roi d'Angleterre Georges V, appuyé sur l'épée.

Rv. Dans le champ, derrière un grillage de fer, trois médaillons ovales représentant (de gauche à droite) la tête du roi Ferdinand Ier de la Roumanie avec la légende demi-circulaire **FERDINAND - RUMĂNIEN**, la tête du roi Constantin de la Grèce avec la légende demi-circulaire **CONSTANTIN - GRIECHENLAND** et la tête du roi Ferdinand de la Bulgarie et la légende demi-circulaire **FERDINAND**

---

²⁸ Dimitrie C. Ollănescu, *Raport general asupra participarei României la Expoziția Universală din Paris (1900)*, Bucarest, 1901. Cette médaille en bronze n'apparaît pas; est mentionné J. I. C. Brătiano, mais avec une Médaille en or pour le vin blanc, rouge, muscat de 1886 et 1899, au Group X: Alimentation Classe 60: Produits alimentaires d'origine vinicole. Vins et eaux de vie, Ollănescu, p. 439 no. 2. La famille Brătiano a reçu encore une Médaille d'or pour la tsuica de 1890, de même au Group X Classe 61: Sirops et liqueurs –divers alcooliques, alcool d'industrie, conférée à C. I. C. Brătiano, Ollănescu, p. 440 no. 1. Comme on le voit, les frères Ionel et Dinu Brătiano, comme leur père, étaient passionnés de la viticulture et de la pomiculture.

- **BULGARIEN**. De la barre inférieure du grillage est liai, à gauche, un dauphin qui verse une grande quantité de monnaies, sur son cou étant écrit **GROSS** (BRITANIEN), et à droite une poignée de fer sur la manchette de la quelle est écrit **RUSS** (LAND). Des barres du milieu, verticales, sont liées une pomme avec l'initiale **J** (l'Italie) et un cœur avec les initiales **R F** (Rép. Française).

Fe, 56 mm, inv. Pv. 2088/A 666/2006, Prêt du CNBAR

CNA, 9, p. 16; MRRC, 1681

5. Médaille satirique Allemagne, "*Brătiano sincère allié*", 1916, graveur Karl Goetz.

Av. Légende demi-circulaire **DER - TREVBVNDLER**. Central, celui-ci, en uniforme de diplomate, agenouillé, tient entre ses pieds une balance. Sur un bras est placée l'épée de l'Allemagne, sur l'autre un soldat anglais et un ours (la Russie) et de lui s'attrapent des personnages représentant les autres états de l'Entente qui cherchent à appuyer le disc en bas. Brătiano met sur ce tas de la balance la couronne royale de la Roumanie; entre les bras la légende **BRA -/TIANV**.

Rv. Légende demi-circulaire **RVMÆNIENS - SCHAVKELSPIEL** (Le Jeu hésitant de la Roumanie)/ **27. AVG - 1916**. Dans le champ une balance, sur le tas élevé un document sur le quel on voit la légende **BVNDNIS/VERTRAG** (Traité d'alliance), sur celui plus bas un sac plein d'argent (**100 000**), sur la table trois dés.

FE, 57 mm, inv. Pv. 2083/666/2006, Prêt du CNBAR, Donation Orghidan

CAN, 9, pp. 17-18, MRRC 1703, en fer et bronze

6. Médaille satirique Allemagne, "*România Devicta*", 1916, graveur Karl Goetz.

Av. Légende circulaire entre 2 c.l. * **BULGARIEN . DEUTSCHLAND . ÖST . UNGARN . KÄMPFEN . EINIG. WIDER RUMÄNIENS VERRAT** (la Bulgarie, l'Allemagne, l'Autriche-Hongrie luttent ensemble contre la trahison de la Roumanie). Dans le champ quatre écus ayant les coins arrondis, joints aux pointes et départagés par une étoile et une demi-lune qui alternent, représentant les armoiries réduites de la Bulgarie (tête de lion couronnée) et de l'Allemagne (tête d'aigle couronnée), les armoiries entières de la Hongrie, les armoiries réduites de l'Autriche (la partie supérieure de l'aigle bicéphale).

Rv. Légende circulaire * **BUKAREST GENOMMEN 6. 12. 1916 * GEN. FELDM. V. MACKENSEN** (Bucarest occupé le 16-12-1916 General Feld-maréchal von Mackensen). Dans le champ la couronne royale de la Roumanie cognée par des éclairs qui partent de gros nuages. Elle est mise sur une écharpe qui a la devise **ROMANIA DEVICTA**. Dans le champ, à droite **BAI**.

MC ?, 39 mm, inv. Pv. 1317/II 6/12, Transfert de l'ex CNBAR

CNA, 9, p. 20, MRRC, 1701, où est 40 mm, argenté

7. Médaille Allemagne, “*La Paix de Bucarest*”, 1918, graveur Karl Goetz.

Av. Légende demi-circulaire **FRIEDE . MIT . RVMÆNIEN**. Au centre une branche de tournesol et une autre de colza (l’Huile) liées par un ruban, de gauche - à droite **Ö - L**.

Rv. Légende demi-circulaire **AM 6. MAI - 1918**. Au centre un aigle ayant la tête tournée vers la gauche (l’Allemagne) et restant sur une lampe à l’huile de la quelle sortent des flammes de pétrole, offrant une autre branche d’olivier à un autre aigle plus petit (la Roumanie). En bas, de gauche - à droite **K. - G.**.

FE, 57 mm, inv. Pv. 1318/II 6/13, Transfert de l’ex CNBAR

CAN, 9, pp. 21-22

8. Médaille populaire, “*Jean J. C. Brătiano*“, 1917-1922

Av. Légende demi-circulaire **JON J. C. - BRĂȚIANU**. Au centre le buste de l’homme politique, 3/4 d’en face.

Rv. Couronne de laurier.

AE, 23,5 mm, inv. MNIR Pv. 942, Prêt du CNBAR

MRRC 2094

9. Médaille France, “*Le Demi-centenaire de la Banque des Pays Bas de Paris*”, 1922, graveur Henry Nocq

Av. Parchemin sur le quel se trouve la légende **PRESIDENTS:ERNEST DU TILLEUL/1894 EDMOND JOUBERT/1895 EUGENE GOUIN/1909 LEOPOLD RENOARD/1901 CHARLES DEMACHY/1911 EDOUARD NOEDZLIN/1915 GASTON GRIOLET/VICE PRESIDENTS/STEPHANE DERVILLE/JULES CAMBON/DIRECTEUR GENERAL/HORACE FINALY**. À sa droite sur quatre rangées **BANQUE/DE PARIS/ET DES/ PAYS BAS**. En exergue la légende sur deux rangées **50^E ANNIVERSAIRE/1872 - 1922**.

Rv. À droite, un personnage féminin assis sur le trône, la tête soutenue par la main gauche; à la droite du trône il y a les écus du Royaume des Pays Bas et celui de la France, séparées par la corne d’abondance dont s’écoulent des monnaies; au dessous, sur l’exergue, le nom du graveur **HENRY NOCQ 1920**. À l’arrière plan il y a des représentations symbolisant les deux Pays; des ponts, des châteaux, des cathédrales, des parcs. En exergue, la légende gravée - **MR. JEAN BRATIANO**.

AR, 71 mm, inv. MNIR Pv. 629/1425/4466, Transfert de l’ex CNBAR.

MN XVII, pp. 269-271.

10. Médaille d’hommage “*Jean J. C. Brătiano*”, 1927, graveur Constantin Kristescu.

Av. Légende demi-circulaire **20 AUGUST . 1927 . LUI .ION . I. C. BRĂȚIANU . PRIETENII . SEI**. Derrière sous la nuque **C. KRISTESCU**. Buste gauche.

Rv. Légende circulaire **VISUL . STRAMOSESC . DE . VEACURI . INFAPTUIT . PRIN . VITEJIA . OSTASULUI . SI . DESTOINICIA .**

CARMUITORILOR . Au fond, le monument de Ionel Brătiano; à gauche et à sa droite soldat (*dorobanț*) - Charles Ier, en face la Roumanie (jeune en costume national) ayant la droite sur un écu avec les armoiries de la Grande Roumanie, donne un document de mise en propriété a un group de paysans. En exergue . **ROMANIA . MARE . IMPROPRIETARE/. STE . PE . FII . SEI . VREDNICI** . Dans le champ, à droite C. K.

Dans une boîte ronde, sur le couvercle *Arthus Bertrand & Cie*/46 RUE DE RENNES/ PARIS.

AE, 67 mm, inv. 302751, Donation Ioana Brătiano

II. BREVETS DES DECORATIONS signés par Ionel I. C. Brătiano

11. Brevet émis par le roi Charles Ier pour l'Ordre „L'Etoile de la Roumie” en grade de Commandeur, conféré au colonel en retraite Ioan (Grigore), signe militaire de paix, Bucarest, le 12 décembre 1902.

Ministre des Affaires Etrangères Jean J. C. Brătiano.

Sigillé en timbre sèche.

Inv. 306103, 2 feuilles, 2 perforations, plié.

12. Brevet pour l'Ordre „Charles Ier” en grade de Commandeur, accordé à Démetre I. Ghica, sénateur, épore des Hôpitaux Civiles, Peleş, le 9 juin 1909.

Chancelier des Ordres Jean J. C. Brătiano.

Sigillé en timbre sèche.

Inv. 173945; 2 feuilles, 6 perforations.

13. Brevet émis par le roi Charles Ier pour l'Ordre „L'Etoile de la Roumanie” en grade de Chevalier, conféré au lt. colonel Băbeano Alexandre de 2e Régiment Romanați no. 19, Château Peleş, le 9 juin 1909.

Chancelier des Ordres Jean I. C. Brătianu.

Sigillé en timbre sèche.

Inv. 172153; 2 feuilles.

14. Brevet donné par le Ministère de la Guerre pour l'avancement au grade de sous-lieutenant dans la Marine Militaire de l'élève Iacomi Dorin, qui a terminé l'Ecole d'artillerie, génie et marine, du 14 juillet 1914, Bucarest.

Président du Conseil de Guerre Jean I. C. Brătiano.

Inv. 102422

15. Brevet émis par le Ministère de la Guerre pour l'avancement au grade de sous-lieutenant de l'élève Pelimon Alexandre du Régiment Argeș no. 4, qui a terminé les Ecoles militaires d'infanterie et administration, le 12 juin 1915.

Ministre de la Guerre Jean I. C. Brătiano; appliquée l'estampille du Ministère.

Inv. 116133/2, très usé.

16. Brevet émis par le Ministère de la Guerre pour „La Croix commémorative de la Guerre de 1916-1918 avec les barètes Cerna, Bucarest”, conféré au capitaine Raicoviceano Nicolas du Rég. 9 Artillerie, Bucarest, le 15 mars 1922.

Président du Conseil des Ministres, Ministre de la Guerre Jean I. C. Brătiano.
L'estampille du Ministère.

Inv. 305753, plié.

- Résumé -

L'article désire présenter les médailles conférées à Ionel I. C. Brătiano, insistant sur les moments qui ont généré leur émission. Sont présentées en détail les médailles satiriques frappées par l'Allemagne pendant les années de la neutralité de la Roumanie du temps de la première guerre mondiale (1914-1916), quand notre pays a fait des efforts diplomatiques pour adhérer à l'Entente, qui promettait en échange de l'adhésion à l'alliance, le soutien pour obtenir tous les territoires habités par des roumains et la réalisation de la Grande Union. Pendant les moments d'alors, deux hommes d'état ont conduit les destins de la Roumanie - le roi Ferdinand Ier "*L'Unificateur*" et son patriote conseiller Ionel I. C. Brătiano. Les médailles conférées à Ionel Brătiano sont peu nombreuses, prouvant encore une fois la modestie du comportement de celui qui a conduit le destin du pays à-peu-près 25 années.

Sont présentées aussi les brevets signés par Ionel Brătiano, comme premier ministre, ministre de la Guerre ou Chancelier des Ordres, qui se trouvent dans le Cabinet Numismatique du Musée National d'Histoire de la Roumanie.

**RAPORTURILE DINTRE ALEXANDRU MARGHILOMAN
ȘI ZIARISTUL TIMOLEON PISANI PE BAZA
UNOR SCRISORI INEDITE**

**THE CONNECTIONS BETWEEN ALEXANDRU MARGHILOMAN
AND JOURNALIST TIMOLEON PISANI BASED ON
UNPUBLISHED LETTERS**

George Trohani

Abstract

Between the politician Alexandru Marghiloman and journalist Timoleon Pisani there were strong political connections based on both belonging to Conservator Party.

From the years 1901 to 1914 there are presented a set of 9 letters/documents sent by Alexandru Marghiloman to Timoleon Pisani, documents that contributed to a better understanding of the beginning of 20th century, before the First World War.

Key words: Marghiloman Alexandru, Conservatory Party, Red Cross

Între omul politic Alexandru Marghiloman și ziaristul Timoleon Pisani au existat strânse legături politice legate de apartenența amândurora la Partidul Conservator. Dar pentru aceasta să reamintim, pe scurt, câteva date biografice privind aceste două personalități.

Alexandru Marghiloman (27 ianuarie 1854 - 10 mai 1925) după ce și-a luat doctoratul în drept și în științe politice la Paris, în 1878, a intrat în magistratură ca procuror la Tribunalul Ilfov (8 ianuarie 1879); în 1883 intră în barou, iar din iunie 1884 devine avocat al statului; demisionează însă după câteva luni pentru a face politică, încadrându-se în gruparea „junimistă”, care din 1891 se constituie în Partidul Constituțional.

Între anii 1888 și 1913 a ocupat diferite funcții politice, ca ministru: 22/ 23 martie - 11 noiembrie 1888 ministru al Justiției; 12 noiembrie 1888 - 22 martie 1889 și 5 noiembrie 1889 - 15 noiembrie 1890 ministru al Lucrărilor Publice; 16 noiembrie 1890 - 15 februarie 1891 ministru al Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor; 7 iulie 1900 - 13 februarie 1901 ministru al Afacerilor Străine.

După fuziunea elementelor conservatoare, din 1907, devine unul din liderii Partidului Conservator. Este numit din nou ministru între 29 decembrie 1910 - 27

martie 1912 la Ministerul de Interne și 14 octombrie 1912 - 31 decembrie 1913 la Ministerul Finanțelor.

În iunie 1914 este numit șef al Partidului Conservator, rămânând în teritoriul ocupat de Puterile Centrale în timpul primului război mondial, devenind președinte al Consiliului de Miniștri și ministru de Interne între 5 martie - 23/ 24 octombrie 1918, precum și ad-interim la Ministerul Agriculturii și Domeniilor între 6 martie - 4 iunie 1918¹.

Timoleon Pisani (14 noiembrie 1868 - 8 iulie 1943)² binecunoscut ziarist din prima jumătate a secolului al XX-lea care a colaborat la jurnalele *Epoca*, *Argus* și *Universul*.

La cotidianul “*Epoca*”, fondat de către Nicolae Filipescu, în 1885, ca organ al Partidului Conservator, T. Pisani devine în 1897 secretar de redacție ocupându-se de redactarea știrilor externe. Pe 7 iulie 1900 formându-se guvernul Petre Carp, Nicolae Filipescu fiind numit ministru al Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor este obligat, conform dispozițiilor în vigoare, să renunțe la proprietatea ziarului. Ca urmare cedează ziarul “*Epoca*” lui T. Pisani, care-l administrează până în noiembrie 1903, când îl încheiază triumviratului conservator Titu Maiorescu, Alexandru Marghiloman și Nicolae Filipescu printr-un Contract încheiat pe 8 ani. Printr-un Adaos din 10/ 23 decembrie 1903, semnat de către Al. Marghiloman, încheierea se reduce la 5 ani. Pe 30 noiembrie 1904, printr-o scrisoare semnată de T. Maiorescu, N. Filipescu și Al. Marghiloman, se anulează înțelegerea din 1903 și T. Pisani preia conducerea cotidianului, beneficiind de totala amicitie și încredere a lui N. Filipescu și Al. Marghiloman.

Mai apoi, în guvernarea lui Petre Carp din anul 1911 T. Pisani este ales deputat al Partidului Conservator în cadrul colegiului III, din Covurlui, ca reprezentant al presei, Al. Marghiloman fiind ministru de Interne, iar N. Filipescu de Război. Și tot deputat conservator de Covurlui va fi în timpul guvernării lui Titu Maiorescu din perioada anilor 1912-1913.

După Consiliul de Coroană din 8/ 21 iulie 1914 T. Pisani fiind adeptul lui N. Filipescu raporturile cu Al. Marghiloman se vor răci, în mai 1915 izbucnind chiar un conflict - datorat celor consemnate de anumite publicații - ce ar fi trebuit rezolvat pe teren, într-un duel. Conflictul se stinge, dar după intrarea în război a României, pe 15 august 1916, cele două persoane sunt în tabere total diferite. În ediția specială a “*Epocei*” anunțând “mobilizarea Armatei Române” se menționează că după ieșirea din Consiliul de Coroană Al. Marghiloman a fost huiduit de mulțime “până pe Bd. Elisabeta”, în timp ce se adresau „ovațiuni entusiaste Dlor N. Filipescu, M. Ferechide și Emil Costinescu”.

---

¹ I. Mamina, I. Bulei, *Guverne și guvernanți, 1866-1916*, București, 1994, p. 218; *idem*, *Guverne și guvernanți, 1916-1938*, București, 1994, p. 203.

² N. Trohani, în “*Muzeul Național*”, vol. XIV, 2002, p. 214-238.

Din toată această perioadă prezentăm în cele ce urmează un grupaj de 9 scrisori/ documente trimise de Alexandru Marghiloman lui Timoleon Pisani, înscrisuri ce contribuie la o mai bună înțelegere a epocii de la începutul secolului al XX-lea, de până la izbucnirea primului război mondial.

1) În noiembrie 1901 inaugurându-se Clubul Partidului Conservator, în ziua de 13/26 noiembrie s-a întrunit Comitetul Partidului Conservator. Referitor la acest eveniment Al. Marghiloman a redactat o notă pentru a fi publicată în ziarul „Epoca”, din 14/ 27 noiembrie 1901 - fapt, ce de altfel, s-a și întâmplat. Nota, însoțită de o carte de vizită, prezintă indicații tipografice și corecturi făcute cu cerneală violetă.

Cartea de vizită:

Alexandre Marghiloman

Stimate D. Pisani

Te rog să publici în pagina I în numărul de diseară alăturatul articol. Neapărat.

Strâng mâna

A. Marghiloman

Nota:

Eri, 13/ 26 Noembre, a avut loc prima întrunire a Comitetului după inaugurarea Clubului Partidului Conservator.

Membrii care fac de drept parte din Comitet conform Art. 5 § I din Statute s-au constituit, și în conformitate cu § 2 al aceluiași Art au mai chemat în sînul Comitetului zece Membri Fundatori. Aceștia sunt supuși realegerei la prima Adunare Generală din anul 1902.

Comitetul a desemnat pe D. Dimitrie Dobrescu, ca Cassier, și pe D. Alex. G. Florescu ca Secretar.

Comitetul a dat, conform Art. 4 Delegațiunile necesare pentru formarea Comitetului Administrativ al Clubului.

Comitetul Partidului se găsește deci astfel compus :

Membri de drept: D. D. Carp Petre prezident, Arion C. C., Bogdan Leon, Culianu Nicolae, Delavrancea Barbu, Filipescu Nicolae, Grădișteanu Ion C., Holban Alexandru, Ianov Ion, Maiorescu Titu, Marghiloman Alexandru, Olănescu Constantin P., Olănescu Grigore P., Pogor Vasile, Rosetti Dimitrie G., Rosetti Theodor G., Sturdza-Skeianu Dimitrie.

Membri aleși: DD. Brătianu Basile, Deșliu Mihail, Dobrescu Dimitrie, Florescu Alexandru G., Hiot Constantin, Horbatsky General A., Laurian Dimitrie, Missir Petre, Negruzzi Iacob, Seulescu Mihail.

Comitetul Administrativ al Clubului se compune din: Beldimanu George, Capșa Colonel Gr., Dobrescu Dimitrie, Dunca General T., Mitilineu Ioan, Populeanu Simeon.

2) Scrisoare trimisă la 20 iunie 1902 de Alexandru Marghiloman, din Carlsbad (azi Karlovivary, în Cehia) - unde se afla la tratament - ziaristului T.

Pisani prin care regretă absența de la lucrările Congresului Partidului Conservator care vor avea loc în zilele de 22 și 23 iunie 1902. Face referiri la moralitatea ce trebuie să domnească în politică.

Karlsbad, 20 Juniu 1902

Scumpul meu Amic.

Cu toate stăruințele mele, mi se interzice de a-mi întrerupe cura de care, din nenorocire, am anul acesta mai multă nevoie decât oricând. Am, dar adîncă părere de rău de a nu mă găsi cu Dvoastră toți în mijlocul amicilor noștri, Duminică viitoare.

Când am plecat din țară, Domnu Dimitrie Rosetti, fiind prin București, ne făcuse parte Dumitale, Domnilor Maiorescu și Deșliu, și mie, de inițiativa foarte înțeleaptă și chibzuită ce voia să ia. Căzusem noi patru de acord ca, eventual, convocarea amicilor noștri putea să aibă loc în zilele de 29 și 30 Iunie. Pe dată am accelerat plecarea mea pentru a fi liber la acea dată.

De atunci însă, din cauza conveniențelor Școlare, Comitetul nostru a luat nemerita hotărîre de a înainta cu uă săptămînă convocarea.

Am crezut să fiu prevăzător grăbindu-mă să plec. Se întîmplă că tocmai eu sunt privat de bucuria de a strînge mîna amicilor noștri.

Sunt însă cu inima și cu gîndul cu voi toți și, dacă nu iau, fără voia mea, parte la Intrunirea Partidului Conservator, nu mai puțin mă asociez în totul la toate lucrările ei.

Opera pe care am întreprins-o noi, de a stîrpi imoralitatea din politica partidelor, nu se realizează numai prin rezoluțiuni, când este în opozițiune, prin legi sau decrete, când este la putere. Ea este mult mai grea și cere uă energie mult mai continuă și mai susținută.

În timpul de față este ea mai ales penibilă, pentru că avem de luptat nu zic contra, ci pentru acei din familia conservătoare cari nu s-au domerit încă că acțiunea oficială a grupării în care au rămas prinși este negațiunea absolută a oricărei idee sănătosoă de guvernămînt.

Pentru ace(a)stă luptă amicii noștri știu că mă vor găsi și mîine și poimîine, în rîndurile lor. De aceea cred că pot, fără mare inconvenient, să lipsesc întîmplător, azi, dintre ei.

Sper, scumpul meu amic, că vei fi intrepreatul meu pe lîngă Membrii Congresului și că le vei împărtăși încrederea absolută ce am în succesul muncii noastre comune.

Strîng mîna.

A. Marghiloman

3) Scrisoare a lui Alexandru Marghiloman scrisă în București, str. Mercur nr. 14, la 15/28 aprilie 1907 către ziaristul T. Pisani

14, Strada Mercur

15/ 28 Aprile 1907

Stimate Domn Pisani

Te rog publică, la echouri sau la informațiile politice - dar aci cu italice - alăturata notiță. Ți-am fi îndatorați dacă ai face-o să pară în orce jurnal poți, fie Adevărul, sau un jurnal al guvernului. In orce caz dă-o Independenței unde poți spune Dui Procopiu sau altui redactor că este redactată de Stirbey, adică de singurul martor care, ca civil, poate face uă comunicațiune presei.

Acesta este răspunsul la informațiunea neexactă a țarei de azi.

Strâng mâna

A. Marghiloman

4) Scrisoare trimisă de către Alexandru Marghiloman, din Carlsbad, la 19 august, probabil 1907, către T. Pisani. Face referiri la câștigurile provenite din participări la consiliile de administrație ale unor bănci și societăți.

Carlsbad, Savoy Westend Hotel

19 August

Scumpul meu Domn Pisani,

Sunt informat că ziarele liberale au să schimbe ghitară și să înceapă cântec pe tema unor presupuse 120 sau 140.000 lei ce încasam de la Societățile din al căror consiliu făceam parte: Banca Agricolă, Generala Asigurări și Forestiera-Lotrul!! Un prim răspuns: dacă eram în stare să câștig ca administrator o asemenea sumă, nimic n-ar dovedi mai bine că un conservator când ia puterea face sacrificiuri materiale importante.

Un al doilea răspuns: tantiemele și jetoanele de prezență ce am putut încasa la Agricolă (o cât de ofticoase !) sunt aceleași pe cari le încasează și azi, la acea Bancă, Dni A. Băicoyanu, Procop Dumitrescu, Amiral Urseanu.

La Generala, identic aceleași ca D. Dum. Sturdza - predecesorul meu în Președintă – Saita, Cociaș, Take Protopopescu, M. Blank, Lambru - colegii mei liberali,

Iar la Forestiera sau Lotru jetoanele și tantiemele unde au fost pururea inferioare aceloră lui A. Constantinescu sau Mișu Pherekyde - colegii mei - dar, în plus, și avocați retribuiți deși consilieri.

Toate acestea numai pentru cazul când s-ar începe și această polemică.

Scii cât dezaproab amestecul în afacerile societăților și cât găsesc puțin demnă o campanie de felul acesta.

Dar cu liberalii nu-i de vorbit de cuviință în orce.

Am aflat lucruri nostime asupra persoanelor cari au făurit mișelia cu Fundenii și a cine i-a pus la cale. Dar astea sunt pentru toamnă!

Mulțumesc pentru rândurile ce mi-ai scris.

Strâng mâna foarte prietenește.

A. Marghiloman

5) Scrisoare trimisă în ziua de 7/ 20 septembrie 1907, din Paris, Hotel Ritz, Place Vendôme, de către Alex. Marghiloman lui T. Pisani. Diverse referiri politice și date despre cursele de cai.

Hotel Ritz, Place Vendôme, Paris

7/ 20 Sept. 1907

Primesc scrisoarea D-tale, Scumpul meu Domn Pisani. Citesc regulat Epoca, dar nu o primesc tot asemenea. Vina ar putea fi a poștiei de au pentru ea plângeri sunt generale. Astfel n-am putut da peste discursul D-lui Scarlat Popescu care, după aprecierile de la Roumanie trebuie să fi fost cu ardei. Dacă mai dai de el pune-mi-l la o parte. Recunosc, că dacă vrei să citești ceva din țară numai în Epoca găsești ; bietul Univers când iese dau bucătăresele strangul de cade într-un guvernamentalism prea desgustător fiind de toate culorile puterei, orcare.

Sciam din Carlsbad că guvernul nu are nimica gata - atât prin Albu cât și prin Take Protopopescu. Mai știu că Costinescu a fost domolit și că i s-a dat vestire că partidul cel vechiu nu va suporta un atac proprietății celei mari.

Aci stagnație în afaceri mare; pierderi continue la bursă; prezidentul tratat în gura mare de carne cu ochi, dar carne la urmă la câscig.

Nu uita că cursele încep Duminică 16 Sept. Poți arăta că primele înscrieri de aci de 2 ani sunt mulțumitoare ca număr și ca origină, reprezentând șase grajduri din țară, și că alergările promit – cu toată calicia guvernului care a suprimat drumul cel mare - să fie la înălțimea celor de primăvară.

Sosesc joia viitoare. Să te gălesc sănătos

A. Marghiloman

6) Scrisoare trimisă sâmbătă, din Paris, Hotel Ritz, Place Vendôme, de către Alex. Marghiloman lui T. Pisani. Datarea se poate face după ștampilele poștei aflate pe plic: 9 septembrie 1911 Paris și 12 septembrie 1911 București.

Referiri la acțiunile nu tocmai laudabile ale lui Caion, pe adevăratul nume Constantin A. Ionescu, ce-l care l-a acuzat de plagiat pe I. L. Caragiale.

Destinatarul: Domnului Pisani/ Ziarul Epoca/ Str. Academiei/ Bucarest (Roumanie)

Scumpul meu Pisani.

Cum sosiu m-ai prins cu o depeșă. Încă o invenție care nu va ameliora partea morală a tramvailor comunale nici nu va rezolva problema loturilor 13-14!

Trămit articolul promis. Citește-l tot că merită atențiune. El trebuie să fie sursa afirmațiunilor Viitorului.

Trebuie să cunoști toată geneza Presei ca să vezi legătura.

Într-o zi Anagnostiade tinerul care visa o candidatură și Dor Vaias, cumnatul lui Gunitescu Romanați, mă vestesc că ei fondează un ziar francez, că au constituit capitalul și că sunt gata să iasă. Cereau numai sprijinul moral al guvernului. Nu sciam nimeni că adevăratul ziarist era Caion, teoricianul reacțiunei

după J. De Maistre și Donald. Notează acest punct cert: îl vei regăsi în articolul lui L'Univers et le Monde!

În mai multe rânduri am dat verbal notele politice și lui Vaias și lui Anagnostiade. Intr-o zi i-am trimis acestuia note scrise unde luam act de articole din presa mag(h)iară pentru a face lecția liberalilor ale căror toate calomniile electorale se regăseau - amplificate bine înțeles - în ziarele din Budapesta.

La acelaș moment a apărut în La Presse un studiu de fantezie ostil lui K. Waechter. Articolul era copiat din un ziar din Paris, le Journal mi se pare.

La minut La Presse a fost dezavuată. Eu însu-mi am redactat o notă în acest sens.

Atunci Caion, ca să păstreze un instrument de eventual șantaj, a fotografiat notele ce trimiseseam în ajun și cari fuseseră sustrate de la adresa lui Anagnostiade. Aceasta pentru a dovedi că ziarul avea legături oficioase. Nimeni nu le-a tăgăduit. Dar cui trecea prin minte ca un ziar amic se va arunca într-o ridiculizare a lui K.W.

De multe ori Caion, rămas singur la ziarul, transformat pe urmă, dar tot francez, a venit pe la Minister după subsidii. Ușa închisă. Aceasta a determinat probabil tentativa de acuma.

Je m'en fiche comme d'un guigne.

După Gherghel, Caion. Poate chiar ca acesta nu este de vină și că liberalii au luat scirea de bună din ziarul francez. Indiferent : *Je ne chante pas!*

Cele mai cordiale sentimente

A. Marghiloman

P.S. Ce zici de atacul în contra Principesei Maria din articolul ce trimit. Foarte pe placul amicului Vintilă, probabil. Strâng mâna

A. M.

7) Pe 26 iulie 1914 Alexandru Marghiloman este ales Președinte al Crucii Roșii Române³. Primind diferite donații, o lună mai târziu - pe 27 august 1914 - trimite o scrisoare, din București, ziaristului Timoleon Pisani.

14, Strada Mercur

27 Aug. 1914

Scumpe Domn Pisani.

Disconto Gesellschaft din Berlin îmi trimite 100.000 lei pentru Crucea Roșie Română. În același timp ea dă încă 100.000 lei pentru ajutorarea familiilor mobilizaților români.

Iar un Domn Ludwig Roselius din Brema fiind prin Sinaia și primit întâmplător de Regina, a oferit spontan 25.000 lei tot pentru Crucea Roșie.

---

³ A se vedea și Al. Marghiloman, *Note politice*, I, București, 1927, p. 239.

Te rog pune-mi câteva rînduri elogioase - Germani, care, cu toate nevoile lor, dau și pentru România, sume așa de serioase, merită. Să aibă o mulțumire. Sper că Gongopollu nu va fi supărat dacă se strecoară o amabilitate la adresa lor. Eu nu uit că în Ianuarie 1913 - 5 zile după revoluția din Constantinopol - când era criza mai mare - Disconto mi-a dat 75 milioane aur cu cari am făcut mobilizarea și că în Sept. mi-a dat un împrumut cu care trăește armata azi!

Strîng mîna.

A. Marghiloman

8) În zilele de 18-19 mai 1915 are loc un Congres al Partidului Conservator⁴. Anterior Congresului Alexandru Marghiloman a efectuat un turneu electoral la Pitești, unde a ținut și o cuvîntare. Deoarece unele jurnale au publicat știrea că în timpul acestei cuvîntări s-ar fi exprimat anumite imputări la adresa jurnalului Epoca, și implicit la cea a ziaristului Timoleon Pisani, s-a iscat un diferend ce a necesitat o rezolvare pe calea „duelului”. Martorii celor două părți s-au întrunit însă, în ziua de 20 mai 1915, în casa principelui Alexandru Calimachi întocmind un Proces Verbal al încheierii conflictului iscat între Alexandru Marghiloman și ziaristul de la „Epoca”, Timoleon Pisani. Respectivul Proces Verbal a fost de altfel publicat în “în capul gazetei. Titlu pe 2 col(oane)” cu aldine cursive de 12, conform adnotărilor tipografice făcute chiar de către T. Pisani.

*Incidentul Marghiloman - “Epoca”
Proces Verbal*

Astăzi 20 Mai 1915, orele 7½ p.m. subsemnații Nicolae Filipescu și Principele A. Calimachi martori Dlui T. Pisani și subsemnații Mihail Pherekyde și Ion M. Mitilineu, martori Dlui Al. Marghiloman, ne-am întrunit la Principele Al. Calimachi pentru a tranșa diferendul ivit între clienții noștri.

Noi martori Dlui T. Pisani am cerut explicațiuni sau repențiune pentru cuvintele pe cari unele jurnale i le atribue ca rostite de dl. Al. Marghiloman la o întrunire din orașul Pitești, și cari ar constitui o imputare gravă adusă Dlui T. Pisani.

Noi, martori Dlui Al. Marghiloman declarăm că versiunea dată de aceste jurnale este inexactă, nefăcându-se de Dsa imputarea coprinsă în aceste relațiuni a întrunirii de la Pitești, adevărul fiind numai cele publicate în jurnalele Steagul și La Politique.

În urmă cu toți patru am căzut de acord pentru a constata că nici o ofensă personală nu există și că deci incidentul este închis.

Martori dlui T. Pisani

N. Filipescu

A. Callimachi

Martori dlui Al. Marghiloman

M. Pherekyde (M. Ferechide)

Ion M. Mitilineu (I. Mitilineu)

---

⁴ *Idem*, 1927, p. 471-472.

9) Alexandru Marghiloman, în ale sale *Note Politice*, vol. II din 1927, la pagina 129, menționând evenimente din ziua de 20 iulie 1916, scrie: “Falșul <Epocei>; Presupusa scrisoare Hrotschka este o ignominie stupidă. Falșul sare în ochi. Aflu de la Arion, întors de la Călimănești, că Filipescu făcându-i propuneri l-a anunțat că va publica un act care nu-i va mai permite lui Arion să rămâie pe lângă mine. Deci Filipescu a fost amestecat în această murdărie fără scuză posibilă căci prea e proastă!”. Iar la pagina 133, cu evenimente din 27 iulie 1916, menționează: “Adevăratul Hrutschka telegrafiază lui Corteanu că niciodată el nu mi-a scris și că se abuzase de numele lui”.

Redăm mai jos respectiva scrisoare semnată N. Hruschka și trimisă din Viena, la 24 iunie 1916, lui Al. Marghiloman.

Wien. 24 Juni 1916

Herrn Alex Marghiloman

Bukarest

Rumänien

Mein lieber Freud, vor Allen muss ich Ihnen vielmals danken für das Interview, welches Sie meinem Freunde gewährten, ert mir bei seiner Rückkehr nicht genug danken konnte, dafür dass ich ihn Ihnen mitteilen rekomandiert. Als enigheit kann ich Ihnen mitteilen, dass der Krieg zwischen Mexiko und den Vereinigten Staaten unvermeidlich ist, und ist es entschiedene Sache, dass sehr viele deutsche Offiziere in den Reihen der mexikanischen Armee kämpfen werden. Ich glaube, dass diese Tatsache Sie sehr befriedigen wird, denn bedenken Sie wie viele das miserigen sind gefallen durch das Blei, welches die Vereinigten Staaten unsern Feinden lieferten. Jetzt werden die Amerikaner Gelegenheit haben sich davon zu überzeugen dass mit den Centralmächten nicht zu spassen ist.

Bei uns hört man dass von Papste renegierte wieder begonnen hat Bukarest in Seiner Ruhe zu Storen, Schade, dass es nicht wehr zu uns kommt, denn hier wurde er sich viel besser unterhalten.

Es ist möglich, dass auch ich gegen den 20 Juli nach Bukarest komme, bisdahin empfangen Sie freundschaftlichen Händedrücke von Ihren Freunde

N. Hruschka.

Landtags/ Reichsratsgeordneter⁵

---

⁵ În traducere = Viena, 24 iunie 1916. Domnului Alex. Marghiloman, București, România. Dragul meu prieten, Înainte de toate trebuie să vă mulțumesc mult pentru interesul pe care l-ați acordat prietenului meu, care la întoarcerea sa nu mi-a putut mulțumi destul pentru că v-a fost recomandat prin intermediul meu. Ca un lucru minor pot să vă comunic că războiul dintre Mexic și Statele Unite este inevitabil. Este un lucru hotărât că foarte mulți ofițeri germani vor lupta în rândul armatelor mexicane. Eu cred că acest fapt o să vă liniștească mult. Apoi gândiți-vă cât de mulți dintre ai noștri au căzut de plumbul pe care Statele Unite l-a furnizat dușmanilor noștri. Acum, americanii vor avea ocazia să se convingă că nu este de glumit cu Puterile Centrale. La noi se aude că renegatul de Papă a început din

- Résumé -

Entre l'homme politique Alexandre Marghiloman (27 janvier 1854 - 10 mai 1925) et le journaliste Timoleon Pisani (14 novembre 1868 - 8 juillet 1943) ont existés des étroites liaisons politiques comme suite de leur appartenance au Parti Conservateur.

T. Pisani devient en 1897 secrétaire de rédaction au quotidien "Epoca, fondé par Nicolas Filipescu, en 1885, comme organe du Parti Conservatoire, rédigeant les nouvelles de l'étranger.

Des années 1901-1914 se sont gardé 9 lettres/ documents envoyés par Alexandre Marghiloman à Timoleon Pisani, inscrits qui apportent des nouvelles contributions a une meilleure compréhension des événements du commencement du XX-^{ème} siècle, jusqu'au déclenchement de la première guerre mondiale.

---

nou să tulbure liniștea Bucureștilor. Păcat că nu mai vine la noi, căci aici sigur s-ar distra mai bine. Este posibil ca și eu să vin la București către 20 iulie. Până atunci primiți strângerile mele prietenești de mână de la prietenul dumneavoastră, N. Hruschka, Deputat și membru al Consiliului Imperial.

**INCIDENTS AUX ELECTIONS DE L'ASSEMBLEE
CONSTITUANTE DE 1914***

**INCIDENTE LA ALEGERILE ADUNĂRII
CONSTITUANTE DIN 1914**

Cornel - Constantin Ilie

Abstract

May 1914: in Romania were organized elections for the Constitutive Chamber. As usually happens in politics, things hadn't developed very smoothly and the Romanian elections followed this rule without exception. During the suffrage until the end of it, the Liberals (they owned the leadership of the government on that moment and according to our political "tradition" this was an advantage, decisively a reason why they must win the elections) and the Conservatives (the opponents) accused each other by fraud. On 20th may 1914 the Ministry of Interns, V. G. Morțun presented in the Deputies' Chamber, the incidents from the elections.

Here, we have selected some concluding examples from his speech.

Key words: 1914, Romanian elections, Suffrage, Liberals, Government, Conservatives, V. G. Morțun

Le 20 juin 1914, le ministre de l'Intérieur, Vasile G. Morțun¹, présente devant l'Assemblée des Députés un rapport concernant l'événement, dont on a sélectionné quelques exemples concluants.

Voilà ce que déclarait Teodor Enibace, de Focșani, dans un télégramme envoyé au ministre de l'Intérieur: "Aujourd'hui, à 6 heures p.m., lorsque je me trouvais au café Napoléon avec messieurs Victor Ionescu, Constantin Darie Pastia, George Manug et D. Niculescu, ancien député, j'ai été gravement insulté par Constantin Ghindar, ancien et, peut-être futur sous commissaire. Il est certain que

---

* Article traduit par: Dan Constantin Sterian.

¹ Vasile Morțun. 1860-1919. Homme politique, écrivain, publiciste. Promoteur des idées socialistes, fait partie du "lot" des premiers socialistes élus au Parlement de la Roumanie, en 1888. Fondateur du Parti Socialiste des Travailleurs de Roumanie (1893). En 1899 fait partie du groupement des «généreux» qui passe au Parti National Libéral, fait qui a mené à la dissolution de PSDMR. Il est ministre à maintes fois (des Travaux Publics, de l'Intérieur), vice-président et président de l'Assemblée des députés (Ion Nădejde, V. G. Morțun. *Sa biographie et la généalogie des Morțun*, Institut d'Arts Graphiques l'Espoir, Bucarest, 1923).

ce monsieur a été obligé de m'insulter et de me menacer de ne pas quitter ma maison le jour des élections, en criant que, si moi, en tant que candidat, je réussis entrer dans la salle de vote je finirai par être mort. Ces provocations mettent dans une mauvaise lumière les élections pour la Constituante à Putna. Je dénonce ce cas, en vous priant de disposer le maintien de l'ordre"². On a reçu la réponse suivante: "Vous me demandez des choses impossibles. Je n'ai pas les moyens d'intervenir dans toutes vos disputes avec les citoyens qui ne vous sympathisent pas. Vous êtes avocat, vous connaissez les lois mieux que moi et par conséquent vous avez la possibilité de réparer cette injustice"³.

Le ministre Morțun a disposé pourtant une enquête, les personnes impliquées étant citées en justice. G. D. Manuș est le seul qui se présente et déclare que: "M. Enibace énervé, je ne me rappelle pas bien ce qu'il aurait répondu (à Ghindar) car tout à coup j'ai entendu M. Ghindar en le traitant d'imbécile". Puis, il conclut: "D'ailleurs je peux affirmer qu'on n'a signalé rien de grave et que tout s'est réduit à une simple conversation à sujet électoral".

De Dorohoi on rapporte un cas encore plus grave par G. Stroici, le chef du Parti Conservateur de la localité: "Hier soir, le 13 mai lorsque nos amis Eugen Uhrinovski, avocat et Nicolae Stioanovici, rendaient visite électorale à M. Axinte, ont été attaqués par un sous commissaire Catzavel Constantin, vêtu en civil et avec chapeau. Le sous commissaire a tiré l'épée afin d'attaquer nos amis. Ceux-ci l'ont désarmé, son épée étant remise par l'intermédiaire de Monsieur Nicu Filipescu"⁴. Ce sont des faits qui se passent dans la ville de Dorohoi. Il est facile se figurer ce qui se passe au reste du département, où l'on ne peut sortir nulle part: nous sommes surveillés, espionnés, arrêtés dans la rue. Les électeurs sont terrorisés par les gendarmes et menacés de ne pas participer aux élections. Je vous pris de prendre les mesures d'urgence nécessaires pour que la terreur finisse, pour que les électeurs puissent voter"⁵.

Une longue lettre de proteste, concernant les abus commis par les autorités à Roman est envoyée par Dimitrie Tacu, ancien préfet conservateur, même au roi Carol I. Voilà un fragment éloquent: "On a eu alors, toute la journée de 23 mai, le nuit de 24 et le jour de 24 mai, le plus triste spectacle de l'histoire de la désignation de la Constituante: on a fait des pressions sur tous les électeurs, tous les commerçants étant menacés avec des procès administratives, les électeurs fonctionnaires, les maires des communes rurales étant tous appelés et obligés par la force; et ils ont défilé dans la maison du candidat libéral, devant l'agent électoral, monsieur Morțun,

---

² Les élections de la Constituante. Le discours de V. G. Morțun de la séance de l'Assemblée des députés, de 20 juin 1914, Bucarest, 1914, p. 6.

³ *Ibidem*, p. 7.

⁴ Nicolae Filipescu. 1962-1916. Avocat, homme politique. Chef du Parti Conservateur. Maire de Bucarest et Ministre de Guerre. Député. L'un des plus fervents adeptes de l'idée concernant l'entrée de la Roumanie dans la guerre à côté de l'Entente.

⁵ *Ibidem*, p. 11.

ministre de l'Intérieur, ferme sur sa position et par menaces, promesses, intimidations ils ont annulé mon vote, les bulletins annulés du dossier des élections constituant une bonne preuve et dans le même temps un exemple d'abus sur la conscience des électeurs. Dans le même temps, des magistrats tels monsieur Ganea, président de Constantza, Traian Teodor, magistrat de Râmnicu Vâlcea, Disescu, administrateur de Vâlcea et d'autres ont été appelés à exprimer leur vote, même si les magistrats qui ne participent aux bureaux électoraux, ne peuvent quitter leur résidence pendant les élections, et en conséquence on a cherché des électeurs qui puissent, soit obligés par leur situation, soit par leurs besoins venir à Roman afin d'aider dans la lutte l'agent électoral monsieur Morțun, ministre de l'Intérieur de la Roumanie, transformé en agent électoral à Roman qui a voté lui-même afin d'aider, grâce à ces ingérences et par son vote le parti et le candidat libéral et, aidé également par le parti conservateur-démocrate, a obtenu 115 voix de 191 électeurs, à l'égard de 104 exprimées pour le soussigné candidat du parti conservateur de Roman, dont 14 annulées à cause des signes conventionnels et différentes marques”⁶.

Aux environs de Bucarest, à Tunari, l'ancien député Nicu Lahovary, candidat du Collège II Chambre, dans le département d'Ilfov, réclame le cas suivant: “en apprenant que monsieur Dinescu, avocat délégué de notre parti conservateur, a été blessé dans la section de vote Tunari, j'y suis allé dans le but de m'informer sur la situation de notre délégué; dès mon arrivée, j'ai été entouré d'une bande de batailleurs et frappé à maintes fois. Ils étaient aussi accompagnés par l'aide maire, le docteur Lucian Scupiewsky, qui lui-même a appliqué le premier coup. Dans ces conditions une lutte politique légale devient vraiment difficile”⁷.

Les autorités libérales combattent en échange ces accusations, en se basant sur la déclaration faite par le capitaine Vulcănescu, le commandant de la garde qui a surveillé la section de vote Tunari, déclaration qui présente différemment les choses: “Etant de service dans la section de vote de l'école Tunari, le jour de 26 mai, j'étais devant l'entrée afin de surveiller la garde; au moment où le docteur Scupievschi quittait la section où il avait exprimé son vote, il rencontra monsieur N. Lahovary, arrivé en voiture. Monsieur le docteur Scupievschi ouvrit son parapluie à cause de la pluie et se dirigeant vers la sortie de la section arrêta monsieur N. Lahovary, pour lui dire qu'il n'a pas le droit de voter dans ce collège. Alors monsieur N. Lahovary a poussé de la main le parapluie du docteur, qui essayant de rétablir la position initiale de son parapluie a atteint le chapeau de monsieur Lahovary qui a commencé à protester; l'incident prenant fin à ce moment-là avec le retour en ville de monsieur Lahovary. On n'a signalé aucun échange de coups. C'est tout ce que j'ai vu”⁸.

---

⁶ *Ibidem*, p. 17.

⁷ *Ibidem*, p. 22.

⁸ *Ibidem*, p. 23.

De Constanța, on informe le roi sur la situation: “En vous priant d’accepter, l’expression de notre profond respect, on vous fait connaître que les citoyens électeurs du Collège II de Chambre, messieurs: Dr. Rosen, Deleanu Ilie, le capitaine Salmen et Nestor Octavian allaient voter à la mairie, leurs cartes d’électeurs étant déchirées par les batailleurs, et les citoyens: Salmen et Nestor Octavian ont été cruellement agressés”⁹. Le gouvernement réplique en disant qu’il n’y a ni des personnes agressées, ni des cartes d’électeurs déchirées, que les réclamants ne figuraient pas sur les listes électorales du bureau où allaient voter et qu’ils voulaient certainement frauder les élections.

Les méthodes par lesquelles on essaie d’intimider et d’empêcher les citoyens qui veulent exprimer leur vote sont très variées. Voilà ce que déclare l’électeur Gosman Ghiță: “Moi soussigné Gosman Ghiță, propriétaire rue Toamnei, no.28 et électeur du Collège I de Chambre, en me dirigeant hier à 4 heures p.m. vers l’école Tunari pour voter, j’ai été accueilli au seuil de la porte de l’école par un monsieur de haute taille qui m’a dit que je devais voter dans une autre section; il s’est offert à m’y conduire et moi, ayant confiance en lui, j’ai monté dans la voiture qui a démarré dans la direction Floreasca où l’on m’a donné à boire de la bière dans un bistrot, puis on a continué à se promener environ une heure; il m’a emmené rue Romană, no.22 où il m’a fermé pour une heure, et moi, en frappant fortement à la porte je l’ai fait y revenir, et nous voilà de nouveau dans la voiture prêts d’une autre promenade; chemin faisant vers la section de vote de l’école Tunari, tout près de l’école, il me confisqua la carte d’électeur; après l’avoir déchirée il la jeta par terre en me disant que j’étais libre de voter; comme c’était tard et le bureau électoral déjà fermé je n’ai pas réussi à voter”¹⁰. A la suite des recherches on a prouvé que celui qui a empêché Gosman de voter avait été membre du parti conservateur. On peut facilement se demander pourquoi tout cet effort, un vrai casse tête, pour empêcher seulement un électeur de voter? La réponse est simple: dans les conditions du vote censitaire, le nombre des électeurs d’une circonscription était assez réduit, ainsi qu’en empêchant un électeur, dont on savait qu’il voterait pour le parti adverse, d’exercer ce droit, cela signifiait augmenter considérablement les chances du candidat de son propre parti.

Certes, le paysage n’est pas manqué de stimulants matériels. Voilà par exemple quelques déclarations concluantes de Ialomița: “Moi, soussigné Dumitrescu N. Teodor, domicilié à Slobozia, électeur au Collège II, déclare que messieurs C. Copoiu, Teodor T. Teodorescu et Lefter Georgescu, tous agents du parti conservateur, m’ont proposé une affaire: si je leur présente le bulletin du candidat libéral marqué du signe de la croix, je recevrai de la part de monsieur Pascal Toncescu le montant de 80 lei, et par cela je prouverai d’avoir voté le candidat conservateur”.

---

⁹ *Ibidem*, p. 32.

¹⁰ *Ibidem*, p. 37.

Et une autre déclaration: “Moi soussigné Simion Ceașoglu, de Călărași, déclare par la présente d’avoir reçu de Pascal Toncescu, pour monsieur Mișu Cantacuzino, le montant de 60 lei, comme prière de le voter au Collège II de la Chambre. J’ai pris l’argent mais j’ai voté monsieur Guțulescu; comme preuve de vérité, j’ai signé la présente déclaration”¹¹.

On constate donc que les “bonnes” habitudes ont fait histoire chez les Roumains!

- Résumé -

Au mois de mai de l’année 1914 on a en Roumanie des élections pour l’Assemblée Constituante. Conformément à la «tradition» ni cette fois-ci, le scrutin n’est manqué d’incidents. Au cours du scrutin, mais aussi à la fin des élections, les libérales (qui étaient au gouvernement et, d’après une autre «tradition», toujours gagnants) et les conservateurs (représentant l’opposition) se lancent des accusations réciproques.

---

¹¹ *Ibidem*, p. 42.

IN MEMORIAM FERDINAND Ier. MOMENTS DE VIE IN MEMORIAM FERDINAND I. CLIPE DE VIAȚĂ

Maria Ioniță

Abstract

The author present us a few moments of the private life of the heir prince Ferdinand, who became later King of Romania; she is using less known documents for the researches.

The author show us Ferdinand's relationship with Elena Văcărescu, the circumstances of his disease (typhoid) in 1897 and also his relationship with his childrens, especially Ileana.

Key words: Ferdinand, private life, disease (typhoid), relationship

Arrivé a la fin du mois de mars 1889 en Roumanie, son pays d'adoption, qu'il conduira après que "Der Onkel" - le Roi Charles Ier, sortira de la scène de la vie et évidemment de celle politique, le Prince Ferdinand de Hohenzollern qui était ressemblé par von Bulow avec "Lohengrin en personne", car "il t'enchantait comme tu le voyait, même par sa simple présence", faisait souvent la remarque, avec tristesse, ayant crainte qu'il ne sera pas au niveau des attentes: "Que je ne suis pas moi celui et que j'essaye d'accomplir le rôle et le sort de l'absent! Combien de chagrin pour moi!"¹. Par cette affirmation le tout nouveau nommé Prince Héritier du trône de la Roumanie rappelait le fait que, par malheur, après la tragique mort de la petite princesse Mărioara, qui en avait seulement quatre années, la paire régnante n'avait plus eu d'autres enfants, et Ferdinand "tenait place" du fils royal qui n'était jamais venu. Très peu de ceux qui l'ont mieux connu bien vite après son arrivé à Bucarest on était convaincu que le Prince héritier Ferdinand, une personne timide, retirée, même complexée, sera en état d'accomplir les espoirs que les roumains les mettaient en lui. Car passionné et bon connaisseur des plantes, enthousiaste et passionné botaniste, le jeune prince pouvait plus vite utiliser les langues mortes, ayant des conversations en latin et grec ancien, que d'accompagner le Roi Charles Ier dans ses visites protocolaires ou de travail, qui, le plus souvent, lui produisaient des désagréments et un inconfort autant psychique que physique.

---

¹ *** *Din amintirile Elencuței Văcărescu*, Traduites en roumain par Măriuca Vulcănescu et Ioana Fălcoianu, Bucarest, 2000, p. 56.

Dans ses mémoires, la Reine Marie, remémorant une de ses premières rencontre avec son futur mari, disait: “Le jeune prince était d’une timidité torturante et il riait, plus que d’habitude, pour la cachait [...] comme un enfant dans ses gestes et sa pensée, mais plein lui aussi par le sens allemand du devoir et de la hiérarchie. Il était docile, bon, un peu sentimental, aimable, mais il n’avait pas confiance dans ses pouvoirs; il était un homme qui se laissait légèrement gouverné et toujours prêt à croire les autres que lui-même, mais pourtant il était fier et il s’offensait vite”². Une même impression, mais dite à l’aide d’autres mots et, peut-être avec plus de chaleur, comme suite de profonds sentiments issus d’une âme amourachée, l’a laissé le jeune prince, pour toujours, à une autre femme qui, quoique l’a aimé toute sa vie, par rations d’état bien fondementées, ne lui a pas pu être compagnon. Hélène Vacaresco, car d’elle il s’agit, descendante d’une bien connue famille de boyards de la terre, avec des mérites incontestables dans la politique et la culture roumaine, une des jeunes filles de bonne famille que la Reine poète Carmen Sylva - Elisabeth aimait d’avoir à côté d’elle, a connu le Prince Ferdinand peu de temps après sa venue en Roumanie. Elle, elle le voyait “blond, haut et mince, avec des yeux bleus et pensifs, avec un sourire qui apparaissait rarement, avec les lèvres pleines de frémissement et des mains merveilleuses [...]. Il parlait rarement, ayant le regard perdu vers l’horizon, avec ses belles paumes rassemblées, sur ses genoux ou étendues devant lui. A l’aide d’un charmant geste il les relevaient en haut lorsqu’il désirait d’exprimer une idée ou une gaieté; alors, sa figure pensive s’illuminait et le sang arrosé les tempes et le visage. Une petite moustache à-peu-près invisible faisait ombre à sa bouche. Le prince était beau [...]. Mais si tu t’approchais de lui tu devenais un peu désillusionné: il était fatigant de té, proie d’une indifférence qui finissait d’être offensante. Personne ne russait lui connaître ses opinions ou ses désirs. Ses pensées étaient tellement d’impénétrables, il était tellement d’enfermé en lui, que beaucoup le considérait de n’avoir aucune opinion ou désir”³. Et de même elle dit en conclusion: “[...] ce prince timide et beau, qui était venu au pays peu de temps après qu’il avait accompli 20 ans, écrira [...] une des plus émouvantes et mémorables pages de l’histoire de ce pays”⁴.

On a beaucoup brodé et on a noirci un tas de pages sur l’histoire d’amour d’entre les deux. D’après ses souvenirs publiés, comme suite de son propre désir, après sa mort et qui prouvent la blessure non guérie de l’amour non-accompli, mais surtout du malentendu et de la cruauté avec la quelle elle a été jugé par ses concitoyens et même par ceux de sa classe sociale, sans lui être permis de s’expliquer et de se disculper, Hélène Vacaresco affirme son innocence. Elle soutient qu’elle n’a pas répondu à l’amour plus ou moins explicite du Prince Ferdinand qu’au moment quand celui-ci lui a fait des avances, ayant toute une fois l’encouragement et

² Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol. I, Bucarest (1936), p. 335, 393-394.

³ *** *Din amintirile Elencuței Văcărescu*, Traduse ..., p. 58-60.

⁴ *Ibidem*, p. 57.

l'acceptation non seulement de la sentimentale Carmen Sylva, mais, au début, même du Roi Charles Ier. "Au mois de mai 1891, dans la présence du Roi et de la Reine, le Prince Ferdinand et moi nous avons changé les alliances! Et pourtant je n'avait pas réussi d'échapper aux inquiétudes qui m'abaissées. Le Roi avait interdit d'en parler à mes parents de mon alliance, même des à propos. Je me rendait compte qu'ont surveillait ma correspondance"⁵, témoigne Hélène Vacaresco.

Malgré l'interdiction de faire publique son innocente liaison qui s'établissait entre les deux, le Roi même, accompagné par la Reine, faisait des projets pour officiait en secret l'alliance pendant une excursion à Câmpulung Muscel. Si nous regardons avec attention les photos qui immortalisent cette visite, on ne peut pas a non remarquer le regard du Prince héritier qui met ses mains sur les épaules d'Hélène Vacaresco, regard qui exprime autant l'amour, qu'un sentiment de possession pour la personne bien aimée. Arrivé au Monastère Nămăiești les deux témoignent leur amour et prêtent serment de croyance sur une large terrasse qui "paraissait d'être accrochée d'un éperon de la montagne". "Terrasse de mon amour, terrasse interdite à moi pour toujours, où je ne retournerait qu'après ma mort pour revivre la bas le jour de mes fiançailles, terrasse où éclata tout d'un coup dans mon cœur le ruisseau bouillant de quelle je devait m'abreuver jusqu'à ma mort", exclame, beaucoup d'années après, avec la même douleur, Hélène Vacaresco.

Rencontrant non seulement l'opposition des politiciens roumains, qui montraient leur inquiétude pour l'avenir du pays au dos de la quelle cachaient leurs propres intérêts et frustrations, car une partie d'entre eux en avaient aussi des fillettes à marier, mais effrayé par la perspective de s'abattre des principes établis au commencement du règne et ayant d'affronter le désaccord des apparentés de l'Allemagne et, tout spécialement, de l'Empereur Guillaume, le Roi Charles Ier se retire. Pour être plus crédible, il fait ainsi que toute la faute tombe sur les épaules de la Reine Elisabeth, qui d'ailleurs était vue par les Hohenzollern comme un personnage étrange et excentrique.

Autant Carmen Sylva qu'Hélène Vacaresco auront a supporter toutes les conséquences. La reine sera envoyée pour deux ans, en domicile forcé, aux domaines de sa famille, et la jeune ex-fiancée devra quitter pour toujours le pays qu'elle aimait tellement. Mais cela n'a pas empêché le Roi Charles Ier a reconnaître le caractère sincère des sentiments des deux. Présent au moment de la séparation, quand le Prince Ferdinand partait, envoyé par le Roi en Allemagne, soi-disant pour demander l'acceptation des membres de la famille pour son mariage avec Hélène Vacaresco, impressionné par la tristesse avec la quelle, agenouillé, le prince recevait l'embrassement de la femme aimée, au Roi les yeux devient humides quand il murmure: "Jamais je ne serait été tellement aimé"⁶.

---

⁵ *Ibidem*, p. 98.

⁶ *Ibidem*, p. 117.

Les années qui suivent, à l'aide des voies et des moyens tous divers, autant le Prince, devenu Le Roi Ferdinand l'Unificateur, que la poète Hélène Vacaresco, vivant en France et devenu l'avocat et le diplomate de son peuple, ont apporté des immenses services à la Roumanie pour qu'elle devienne une force reconnue et respectée dans l'Europe d'entre les deux guerres. Jugeant avec sa pensée claire et non avec le cœur, Hélène Vacaresco avouait plus tard que Ferdinand, étant Prince, "[...] ce qui signifie d'autant plus, mais aussi moins qu'un homme libre, devait écouter de son rang, à sa famille, à son destin" et "[...] celle avec la quelle il s'est marié était si belle et digne d'être aimée que, passant au-delà des abîmes de la douleur, je l'ai bien aimé de tout mon cœur! Je l'aime maintenant de même et je lui sui toute dévouée"⁷. À son tour, la Reine Marie disant qu'elle ne connaît pas trop de choses concernant "cette triste histoire" qui "a était tenue, autant qu'on a pu, cachée pour moi et qui en vérité, pour le temps d'alors, je l'aurais vu, naturellement, d'une manière tragique", lors quand elle a vraiment compris les dimensions du désespoir des deux jeunes amourachés, "[...] moi j'ai été celle qui, deux ans avant la mort de mon mari, j'ai arrangé la rencontre des deux vieux amis d'entant. Toute une vie s'était écoulé ... mais au commencement le drame avait été très douloureux"⁸. Mais de ce drame ont issu beaucoup des poésies d'amour d'Hélène Vacaresco, la plus suggestive étant, d'après mon avis, "La palais a mille fenêtres illuminées" dans la quelle une jeune princesses amourachée attend avec beaucoup d'émotion, aux bords du lac dans le quel se reflètent les fenêtres d'un palais, une réapparition du Prince aimé, le maître du palais.

Quelques années après le mariage du Prince Ferdinand avec la Princesse Marie, plus précisément au printemps 1897, la Maison Royale de la Roumanie a passé par un autre terrible essai qui aurait pu briser l'espoir du Roi Charles Ier et des roumains en ce qui concerne l'avenir de la monarchie et du pays. Le prince héritier a contracté la fièvre typhoïde et pendant le déroulement de la maladie, d'une forme extrêmement virulente, il y a eue des moments quand l'espoir d'une guérison était à-peu-près nul. Les journaux annonçaient chaque jour l'état du malade soigné avec compétence par les médecins Buicliu, Cantacuzène et Kremnitz. Le 18 mai 1897 on annonçait l'essai d'établir un diagnostic correct, parce que, d'après le médecin Lyonnet de la Société Nationale de Médecine de Lyon "souvent, sans examen bactériologique, une pneumonie peut être prise comme fièvre typhoïde"⁹. Pour cela, le docteur Victor Babeș fait une analyse du sang - "la réaction Vidal" - caractéristique pour identifier le microbe typhique, mais qui sort négative. Pourtant l'état de santé du Prince héritier s'empire tellement que le Métropolite Primat est appelé pendant la nuit à Cotroceni, d'où il s'en va à la Métropolie pour un serment religieux en mendiant la santé au malade.

---

⁷ *Ibidem*, p. 108.

⁸ Maria Regina României, *op.cit.*, p. 396.

⁹ "Dreptatea" IIe année, no. 386, dimanche, 18 mai 1897, p. 1.

Appelée, après une brève reprise de sommeil, de nouveau, au chevet de son mari, la Princesse Marie, découragée, entrevoit l'aile de la mort: "Nando gisait sur le dos, il était si maigre que son corps ressemblait avec le drap. Il avait le visage livide et il respirait difficilement; les yeux étaient grands, ouverts, vitreux [...] la transpiration coulait sur lui. Souvent j'avais entendu de la «transpiration de la mort», maintenant je savais moi-même que ce que c'est"¹⁰.

L'état de la santé du Prince était devenu si grave que les Bucarestois "avaient répandue la nouvelle que le Prince était même mort"¹¹. Le Roi Charles Ier prend la décision d'apporter une sommité médicale d'Allemagne, Victor Ernest Leyden, nommé en 1864 professeur de pathologie et thérapeutique à l'Université de Königsberg, en suite, en 1872, à la nouvelle université de Strasbourg, et depuis 1876 étant directeur des cliniques de Berlin. Au commencement le Roi était contre l'idée d'apporter un médecin étranger, disant: "J'ai une grande confiance pour les médecins courants; pour cela je me suis opposé autant que j'ai pu à l'idée d'apporter un médecin de l'étranger. C'est une mauvaise habitude des Roumains qu'une fois qu'un certain particulier plus riche se rend malade qu'il apporte un médecin de l'étranger. Je regrette beaucoup que j'ai été obligé à me soumettre au désir du Conseil des Ministres"¹². L'intuition du grand homme d'état a fonctionné aussi cette fois si, car la santé du prince héritier s'est améliorée avant la venue du docteur Leyden en Roumanie. Celui-ci, après son arrivée à Bucarest et la consultation du malade, a donné une déclaration pour la presse qui sonne ainsi: "Le docteur Leyden trouve que le traitement fait par les docteurs roumains est excellent et que le diagnostic a été parfaitement exact. Il déclare vraiment que le malade se trouve dans le vingt-septième jour de fièvre typhoïde; qu'il est tout près de la période de convalescence et que les derniers symptômes du ballonnement de l'abdomen ont disparu eux aussi grâce aux courants électriques appliqués. En conséquence: le docteur Leyden a dit qu'il n'a rien de nouveau comme prescription, que le malade doit continuer le traitement appliqué jusqu'à présent; qu'il ne se nourrisse qu'avec une alimentation liquide et qu'il reste au lit jusqu'à une nouvelle disposition des médecins courants"¹³.

Bientôt le Prince Ferdinand a pu être transporté à Sinaia où, surveillé par les médecins courants¹⁴, il a commencé la récupération physique. Malheureusement le changement de sa physionomie, frappante pour ceux qui le connaissent bien, n'a plus disparu: le trait tiré, le visage creusé, faits qui mettaient en évidence d'autant plus la grandeur et la forme des oreilles, chose qui a pu être estompée seulement par une barbe plus riche, qui cachait les changements produits.

---

¹⁰ Maria Regina României, *op.cit.*, vol. II, Bucarest, [1936], p. 185.

¹¹ "Dreptatea", IIe année, no. 387, lundi, 10 mai 1897, p. 2.

¹² *Ibidem*, no. 389, mercredi, 21 mai 1897, p. 2.

¹³ *Ibidem*, no. 391, vendredi, 22 mai 1897, p. 3.

¹⁴ Peu de temps après son déménagement à Sinaia a eu lieu, comme suite d'un stop cardiaque, le décès inattendu du docteur Kremnitz.

La Reine Marie disait plus tard que le Prince "est resté encore au lit temps d'environ six semaines, pale, extenué, ayant une barbe châtain, changé affreusement, le trait tiré et jaune comme la cire, avec des fosses au visage et les mains d'un squelette. Il me paraissait comme un étranger"¹⁵.

De même, la Reine Marie constate l'intérêt majeure des roumains en ce qui concerne la santé du Prince héritier : "Emouvante a été la modalité par la quelle le peuple a pris part a notre inquiétude. La cour de Cotroceni en était pleine, chaque jour, d'une grande multitude de personnes, mais absolument silencieuse, venu pour apprendre des nouvelles et pour montrer sans bruit sa sympathie. Quoi que se rassemblait des centaines de personnes sous nos fenêtres on n'attendait aucun bruit. Cachée derrière la fenêtre, sous un rideau, et avec le cœur battant, je regardait souvent cette multitude et je me sentais reconnaissante pour sa sympathie ..." ¹⁶.

Beaucoup de fois je me suis mis la question quelles étaient les sentiments des enfants de Ferdinand et de Marie envers leur père, ainsi que la nature des relations entre le père et chacun des enfants, car si la Reine Marie s'est exprimé assez clairement ses sentiments envers ses enfants et ses relations avec chacun d'entre eux, Ferdinand ne l'a pas fait. Le Prince Carol a représenté une grande désillusion pour son père, et sa dernière renonciation au trône, pour une vie tout près de Hélène Lupesco, lui a aggravé bien sur la maladie et lui a pressé la mort.

Les souvenirs les plus complets concernant Ferdinand le père nous ont été laissé par la Princesse Ileana. Elle se souvenait que les seuls endroits où elle l'a vu habillé civil était Sinaia et à la campagne. Malgré la fait qu'il était très réservé envers ses enfants "papa en avait une compréhension intérieure sur la quelle, d'une manière inconsciente, je me suis appuyé toujours, même pour des problèmes de petite importance"¹⁷. Parfois, quand les obligations lui permettaient, il se rejoignait à leurs jeux, comme par exemple les bals masqués. A l'un de ces bals il s'est costumé en indien à l'aide d'une couverture et de plumes. Elle se souvient de lui comme "un érudit tranquille et affable, qui toute sa vie a été intéressé par la botanique", lecteur et parleur du latin et du grec, connaisseur de l'alphabet cyrillique, ayant un des plus grand plaisir à partir "dans des longs voyages avec ses chiens parmi les forêts de Sinaia, cherchant des plantes rares pour le jardin"¹⁸. Mais ce qui le caractérisait était le sentiment du devoir qui "le faisait a dépasser sa timidité caractéristique et lui donné un air digne qui le distinguait des autres, malgré son tempérament très retenu"¹⁹. Et elle ajoute: "Il parait curieux que le sort a trouvé cet homme tranquille et aimant la lecture a conduire une nation vers l'accomplissement de tous ces rêves. La vie lui a demandé des grands sacrifices à tous les niveaux

¹⁵ Maria, Regina României, *op.cit.*, II, p. 186-187.

¹⁶ *Ibidem*, p. 184.

¹⁷ Ileana, Princesse de Roumanie, Archiduchesse d'Autriche, *Trăiesc din nou*, Bucarest, 2005, p. 147.

¹⁸ *Ibidem*, p. 146.

¹⁹ *Ibidem*.

[...]. Il était si modeste car je croie que jamais il ne s'est rendu compte de ses contributions personnelles aux accomplissements qu'il a réalisés. Il n'a accepté comme un tribut pour lui-même ni les louages qu'on lui apportaient lors quand un peuple entier a pénétré plein de joie et de reconnaissance, en l'adulant comme un délivreur victorieux"²⁰. Il s'est éteint tranquillement et simplement, ainsi comme il avait vécu. Sa tête se penchait sur l'épaule de celle qui a été à côté de lui tout le temps, pendant toutes les circonstances et les épreuves que la vie lui a soumises. Il est parti aux cieux en murmurant: "Je suis très fatigué. Il faut que je me repos moi aussi une fois, un peu" et s'est en aller avec le nom que le peuple lui a donné: Ferdinand le Loyal, le Roi des Paysans.

- Résumé -

A l'aide des témoignages documentaires moins connus - mémoires, les journaux du temps, documents des archives - sont présentés quelques moments de la vie privée du Prince héritier et en suite du Roi de la Roumanie, Ferdinand Ier.

Premièrement on discute et on fait l'analyse de la relation toute a fait spéciale du Prince Ferdinand avec Hélène Vacaresco, qui s'est arrêté au seuil d'un mariage au quel, au début, même le Roi Charles Ier était d'accord. L'auteur insiste sur les conséquences du défait de l'alliance pour chacune des deux personnes.

En 1897 le Prince Ferdinand se rend malade de la fièvre typhoïde, maladie très dure et de longue durée. La guérison a été à-peu-près miraculeuse.

La dernière partie de l'article insiste sur les relations entre Ferdinand et ses enfants, du point de vue des impressions de ceux-ci. De même on discute la passion pour la botanique, des voyages au long du Danube, en compagnie du savant Grégoire Antipa - le dernier voyage ayant lieu un peu avant sa mort tragique, de l'automne 1926.

---

²⁰ *Ibidem*, p. 147.

"UN BUN ROMÂN" - REGELE FERDINAND I AL ROMÂNIEI A GOOD ROMANIAN - KING FERDINAND I OF ROMANIA

Ștefania Ciubotaru

Abstract

The article is a new approach to the position King Ferdinand held in the Romanian society and among European royals. Respectfully spoken about in foreign newspapers, he was a dynamic and elegant presence in Romania. During his time politics, economy and culture had a progressive evolution and there were associated to the King's vocation and intelligence skills of leadership.

Key words: King Ferdinand, the Union, duty, daily life, social and economic progress

Regele Ferdinand I al României s-a născut la 24 august 1865 la Sigmaringen, iar primele instrucțiuni le-a primit în familie de la profesorul Gröbels, urmând apoi gimnaziul din Düsseldorf. După ani de aspră viață ostășească ca ofițer în garda prusiană și elev la școala militară din Kassel, tânărul prinț a devenit student al universităților din Tübingen și Lipsa în 1887, doritor de a-și lărgi orizontul de cunoștințe¹.

Din vremea tinereții sale există o descriere a prințului, făcută de cineva care i-a fost foarte apropiat și care merită a fi reținută pentru adevărul care îl conține: *"ca tânăr, se poate spune că însușirea caracteristică a prințului Ferdinand era o extremă modestie, amestecată cu o timiditate aproape chinuitoare. Educația lui fusese completă, urmată cu îngrijire după cerințele unui viitor șef de stat, dar nimeni nu și-a dat seama vreodată de cât știe tânărul. Nici acasă nu-i plăcea să se afirme față de frații lui. Foarte curtenitor și politicos, se ferea totdeauna a jigni sentimentele cuiva și ceda terenul chiar când cunoștea mai bine subiectul în discuție decât cei cu care discuta. Îi plăcea singurătatea, natura și arta. Disciplina cea mai absolută fusese principala linie a educației sale și un simț de datorie care i-a rămas toată viața, ajutându-l să biruie sentimentele lui personale, neîngăduindu-i vreodată să se pună la mijloc între dânsul și ce trebuia să facă. Blând, fără egoism, cei ce-l cunoșteau adânc îl iubeau"*².

---

¹ Ștefan Meteș, *Regele Ferdinand al României*, Cluj, 1925, p. 2.

² *Ibidem*, p. 4.

La 14 martie 1889 prințul Ferdinand (în lipsa unui moștenitor direct al regelui Carol I) a fost declarat membru de drept al Senatului României, iar la 18 martie 1889 "moștenitor prezumptiv al Coroanei", cu titlul de Alteță Regală Principe al României.

Cu ce însușiri era înzestrat principele moștenitor Ferdinand la sosirea sa în România, ne spune profesorul său de limba română V. D. Păun: "*minte cumpănită, vorbă măsurată, precisă, judecată clară, înțelege lucrurile dintr-o dată și întrebuițează vorba numai atunci când ar avea ceva de spus bine gândit. Blajin cu toată lumea, prieten de temei. Numai într-un singur punct A.S.R. este neînduplecat, anume când este vorba să-și facă datoria. Sub nici un cuvânt de scuză nu și-ar lăsa-o pe ziua de mâine*"³.

Sub atenta supraveghere a regelui Carol I, principele moștenitor Ferdinand a primit în continuare lecții de limba română, de istoria și geografia României, dar, din păcate, a fost ținut departe de treburile politice ale țării, pe care urma să o conducă.

La 29 decembrie 1892/10 ianuarie 1893, principele Ferdinand s-a căsătorit cu principesa Maria de Edinburgh și Saxa Coburg-Gotha, nepoată a reginei Victoria a Marii Britanii și a țarului Alexandru al II-lea al Rusiei. Au avut împreună șase copii, primul născut și moștenitorul tronului - principele Carol, venind pe lume imediat după căsătoria părinților săi, la 16 octombrie 1893. Au urmat apoi principesa Elisabeta (1894), principesa Marioara (Mignon, 1900), principele Nicolae (1903), principesa Ileana (1909) și principele Mircea (1913), acesta din urmă murind însă la vârsta de trei ani (1916), din cauza febrei tifoide pe care a contactat-o.

Un moment critic în viața moștenitorului tronului s-a ivit în primăvara anului 1897, când, bolnav de febră tifoidă s-a aflat la un pas de moarte. Din fericire, tinerețea sa l-a ajutat să-și revină din cumplita boală, și, după o perioadă de refacere a sănătății, să se implice într-o serie de activități, cu deosebire culturale.

După moartea regelui Carol I la 28 septembrie 1914, principele moștenitor Ferdinand s-a prezentat în fața Parlamentului, pentru a depune jurământul în calitate de rege al României. Cu acest prilej, regele a declarat că va fi "*un bun român*"⁴ și că nu se va opune intereselor naționale românești.

Principele Ferdinand a devenit rege într-o perioadă tensionată, generată de confruntarea între tabăra filoantantistă și cea germanofilă, în problema intrării României în primul război mondial.

Opinia publică românească, în momentul acela se întreba - cum își va manifesta noul rege datoria sa de "bun român"? Se cerea deci, regelui Ferdinand, să ridice spada ce o încinsese pentru prima dată ca ofițer al armatei prusace, împotriva

---

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 15.

țării și a familiei sale. *"Am simțit - spunea regele Ferdinand - o mare mâhnire, căci am înțeles de ce avea să mă îndepărteze acea cale pentru totdeauna de familia mea, de amicii mei de odinioară, de amintirile din copilărie. A fost în mine o luptă a conștiinței și a inimii. Conștiința a învins. Atunci am putut păstra neclintită speranța de a învinge pe Mackensen, deoarece reușisem să înving în mine pe un Hohenzollern"*⁵.

De asemenea, când marele om politic român Petre P. Carp a găsit de cuviință să-i spună: *"Sire, Hohenzollerni nu pot fi învinși"*, regele i-a dat cu promptitudine replica semnificativă: *"vă înșelați domnule Carp, am învins deja unul"*⁶, referindu-se bineînțeles la dânsul.

Ca urmare, în cadrul istoricului Consiliu de Coroană ținut la Palatul Cotroceni în ziua de 14 august 1916, s-a luat hotărârea ieșirii României din starea de neutralitate și participarea la război alături de Antantă (Marea Britanie, Franța și Rusia), pentru împlinirea visului de veacuri al românilor, unitatea națională.

După încheierea consiliului, regele Ferdinand a adresat tuturor participanților cuvintele *"domnilor, cu Dumnezeu înainte"*, după care, cu ochii plini de lacrimi s-a închinat profund și, urmat de principele moștenitor Carol, a părăsit sala.

La întâlnirea cu bătrânul său camerier Neuman (aflat în serviciul regelui de când acesta avea 12 ani), regele i-a spus: *"Neuman, să știi că în interesul țării al cărei rege sunt, a trebuit să trag spada împotriva țării mele de origine. Tu ești german și ai rămas german, prin urmare nu am dreptul să-ți mai cer nimic. Din ceasul de față vei face ce-ți va dicta conștiința. Poți să te înapoiezi la Sigmaringen. Îți voi înlesni plecarea și te voi binecuvânta"*. Bătrânul camerier l-a îmbrățișat pe rege și i-a răspuns că va rămâne câine credincios la picioarele lui, până la ultima suflare⁷.

A doua zi, 15 august 1916, tot la Palatul Cotroceni, regele Ferdinand împreună cu membri guvernului au semnat "Proclamația către țară", prin care se afirma idealul național - unirea Transilvaniei și Bucovinei și care avea următorul text: *"Războiul, care de doi ani a încins tot mai strâns hotarele noastre, a zdruncinat adânc vechiul așezământ al Europei și a învederat că pentru viitor, numai pe temeiul național se poate asigura viața pașnică a popoarelor. Pentru neamul nostru el a adus ziua așteptată de veacuri de conștiința națională, ziua unirii lui. După vremuri îndelungate de nenorociri și de grele încercări, înaintașii noștri au reușit să întemeieze statul român prin Unirea Principatelor, prin războiul Independenței, prin munca lor neobosită pentru renașterea națională. Astăzi ne este dat nouă să întregim opera lor, închegând pentru totdeauna ceea ce Mihai Viteazul a înfăptuit numai pentru o clipă: unirea românilor de pe cele două părți ale Carpaților"*⁸.

---

⁵ Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, 1991, p. 9-10.

⁶ *Ibidem*, p. 11.

⁷ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. II, București, 1927, p. 155.

⁸ Nicolae Iorga, *Regele Ferdinand*, Iași, 1996, p. 83.

Așadar, putem spune că puțini au fost suveranii care să fi fost pătrunși de sentimentul răspunderii și să fi respectat angajamentele luate, cu sfințenia cu care a făcut-o regele Ferdinand.

*"De la început - mărturisea regele - mi-am impus această regulă de conștiință: să fac abstracție de mine însumi, să nu țin socoteală nici de originile mele, nici de familia mea. Să nu văd decât România, să nu cuget decât la ea, să nu exist decât pentru ea. Nu se domnește asupra unui popor pentru sine, ci pentru acel popor. În aceasta constă onestitatea unui rege"*⁹.

Într-adevăr, regele Ferdinand a făcut abstracție de toate, nu a avut în vedere decât România și s-a convins de necesitatea imperioasă a războiului pentru întregirea neamului. Sacrificiul pe care el l-a făcut, i-a adus recunoștința contemporanilor săi și numele de "Ferdinand Întregitorul" sau "Ferdinand cel Loial".

Trăind o stare de adâncă bucurie, regina Maria i s-a adresat regelui în acele zile de decembrie 1918: *"Spune-mi Nando, îți dai seama că ai devenit un om mare?. Realizezi pe deplin în imaginația ta ce reprezinți de acum încolo în istoria acestui popor?. Tu, care o viață întreagă ai fost modest, ai fost un om care te-ai îndoit de tine, cuprinzi cu mintea ta toată semnificația de a întrupa visul secular al unui neam de 18 milioane de locuitori?"*¹⁰. Dar regele Ferdinand nu se socotea un om mare, un "erou", o "personalitate politică". El considera că așa a vrut soarta ca el să devină regele tuturor românilor. *"Când am luat moștenirea - spunea mai târziu regele Ferdinand la Alba Iulia cu ocazia serbărilor încoronării de la 15 octombrie 1922 - am făgăduit înaintea reprezentanților națiunii că voi fi un bun român. Cred că m-am ținut de cuvânt. Grele au fost timpurile, mari au fost jertfele, dar strălucită este răsplata. Și astăzi pot spune cu fruntea senină față de Dumnezeu și față de poporul meu, că am conștiința curată"*¹¹.

Regele Ferdinand nu avea semeția unchiului său și nici nu urmărea să-și confecționeze imaginea unui rege puternic, intransigent, dominator. A dorit să fie considerat un om al datoriei, care îndeplinește o anumită demnitate publică, fără a se detașa de semenii săi. Un bun exemplu în acest sens îl reprezintă răspunsul pe care regele l-a dat unei vizitatoare de la Castelul Peleş, care a dorit să dea mâna cu regele: *"Maiestate, nu am vrut decât să vă strâng mâna"*, la care regele a răspuns: *"La ce vă servește asta?. Sunt și eu doar un om"*¹².

Ca om, regele Ferdinand era total diferit de unchiul său - regele Carol I. Odată cu urcarea lui pe tron, viața la Curtea Regală s-a schimbat considerabil. Distanța dintre suveran și colaboratorii săi s-a micșorat, relațiile interumane au devenit mai active. În acest sens, un contemporan al său avea să noteze: *"Distanța*

⁹ Sterie Diamandi, *op.cit.*, p. 12.

¹⁰ Ioan Scurtu, *Regele Ferdinand (1914-1927)*, București, 1995, p. 10.

¹¹ *Ibidem*, p. 125.

¹² Eugen Wolbe, *Ferdinand I întemeietorul României Mari-o biografie*, Traducere din germană de Maria și Ion Nastasia, București, 2004, p. 204.

*dintre suveran și omul de rând a dispărut. Suveranitatea olimpică lasă locul unui sentiment de prietenie spontană. În locul unui deget ți se întinde azi o mână întreagă, care zguduie cu frenezie brațul poftitului, căruia i se prezintă un scaun, o țigară, un pahar, o glumă, un râs deschis"*¹³.

Putem spune deci, că regele Ferdinand s-a integrat în lumea românească a vremii cu calitățile și defectele ei, ajungând să cunoască bine sufletul și mentalitatea poporului român, să se acomodeze cu ambianța societății în care trăia. Se simțea bine nu numai la Castelul Pelișor din Sinaia, dar și la Scroviștea, Cotroceni sau la Bufta, în palatul lui Barbu Știrbey.

Spre deosebire de unchiul său, regelui Ferdinand nu-i plăceau manifestările solemne, având oroare de festivitățile, care impuneau un protocol rigid și fastuos. Era de o timiditate bolnăvicioasă, fapt pentru care, niciodată nu s-a încumetat să-și exprime pe față convingerea bazată pe observație și reflecție, totdeauna l-au măcinat propriile lui inhibiții. Cu toate acestea, un alt contemporan al său - I. G. Duca - aprecia faptul că: *"regele Ferdinand era un bărbat înzestrat cu o reală și frumoasă inteligență. Cunoștea oamenii tot atât de bine, dacă nu și mai bine, decât regele Carol I și în orice caz, îi era cu mult superior prin însușirile sale morale, prin curățenia și noblețea sufletului său. Avea oroare de intrigă și dispreț, dispreț organic pentru război. De ură, ca și de trufie era incapabil"*¹⁴.

În ceea ce privește cultura regelui Ferdinand, aceasta era cu mult superioară unchiului său, rezultat al orelor de studiu din copilăria și tinerețea sa. Suveranul prefera discuțiile neprotocolare "la o țigară", pe subiecte diverse de biologie, istorie, lingvistică, politică. Din nou I. G. Duca nota în memoriile sale că: *"regele Ferdinand știa limba latină și limba elină la perfecție. Citea pe toți autorii latini în mod curent și pe toți clasicii elini. Vorbea aproape cu aceeași ușurință, pe lângă limba germană și română, limba engleză, franceză și chiar rusă. În toate aceste limbi avea un accent surprinzător de bun. Scrisa minunat. Discursurile sale, pe care întotdeauna le redacta singur, denotau, pe lângă o serioasă cultură clasică, o deosebită grijă a formei și un real talent"*¹⁵.

În legătură cu faptul că regele își scria singur discursurile, o amintire în acest sens are și directorul ziarului "Universul" - Stelian Popescu, care nota: *"mi-amintesc ce s-a întâmplat la încoronare. Regele și-a scris singur Proclamația, opera lui personală, și de acord cu Brătianu urma să o citească în acel moment înălțător. O dăduse să fie imprimată și publicată numai după citirea ei. Totuși, s-a produs o indiscreție și Proclamația a apărut în presă în ajunul încoronării. Regele s-a supărat foc, spunând că nu mai citește nimic. Dar a făcut din nou una scrisă de mână lui, pe care nu a arătat-o nimănui, și spre marea neliniște a lui Brătianu, în*

---

¹³ G. N. Budișteanu, *Regele Ferdinand. Mărturii contemporane*, 1933, p. 267.

¹⁴ I. G. Duca, *Memorii*, vol. I, partea I (1914-1915), Ediție și schiță biografică de Stelian Neagoe, București, 1992, p. 135-136.

¹⁵ *Ibidem*, p. 136.

ziua încoronării a scos din buzunar o foaie de caiet cu scrisul său caligrafic și a început a citi liniștit¹⁶.

Un alt caz în care regele Ferdinand și-a demonstrat vasta cultură a fost acela când, în tovărășia lui Vasile Pârvan, a descifrat la Histria câteva inscripții grecești și latinești. Un moment asemănător l-a reprezentat vizita pe care regele Ferdinand a făcut-o împreună cu Nicolae Iorga, în primăvara anului 1915, la o biserică cu o formă arhitectonică aparte, aflată în pădurile domeniului Coroanei de la Periș. Deasupra ușii de la intrarea în biserică era o pisanie veche, scrisă cu litere chirilice, pe care marele istoric a încercat să o descifreze, însă fără rezultat. Regele Ferdinand a intervenit și cu o ușurință uimitoare a descifrat toată pisania, fapt care a făcut ca asistența să rămână înmărmurită, în fața erudiției suveranului României¹⁷.

Profund impresionat a rămas și ambasadorul Franței - de Billy - când, cu prilejul audienței de adio la rege, acesta i-a vorbit de meritele poeziei lirice japoneze și chineze, iar dacă întâmplător la masă, în cursul conversației venea vorba de Wagner, asistența avea prilejul să asculte din partea suveranului o dizertație în toată regula, cât se poate de substanțială și judicioasă, asupra muzicii wagneriene și a personalității marelui compozitor¹⁸.

Dragostea pentru natură și pasiunea pentru botanică era deosebită la regele Ferdinand, ceea ce l-a făcut din nou pe I. G. Duca să scrie în memoriile sale că: "*se ocupa de botanică cu patima unui savant și cu priceperea unui specialist. Și fapt este că avea în această materie cunoștințe profunde, mereu aduna plante, examina vreo plantă sau despica vreun pistil. Iubirea lui de flori era atât de vie, încât nici la Iași, în cele mai tragice ceasuri ale retragerii și ale pribegiei, n-a lipsit de pe masa lui de lucru o cupă cu flori, fie ele cât de modeste*"¹⁹.

La rândul său, Martha Bibescu nota următoarele despre această pasiune a regelui: "*Îl revăd în grădina sa tăind trandafiri și străduindu-se să nu-i facă rău plantei. Avea metodele lui și folosea un foarfece ingenios, care tăia floarea desprinsă de tijă într-un clește delicat. Îl revăd mai ales în timpul plimbărilor noastre prin munți, explicându-mi flora alpină. Cât de mult îi plăceau plantele sălbatic. Era pentru el mai mult decât un capriciu, o înclinație sau o manie trecătoare, era o adevărată pasiune, perfect rațională. Cunoștințele lui depășeau știința obișnuită a unui profesor de botanică, ele se apropiau de erudiție*"²⁰.

Așadar, regele Ferdinand era un mare iubitor al naturii, al plantelor și florilor, petrecându-și ore întregi în mijlocul lor, ceea ce l-a făcut pe Mihail Manoilescu să noteze la rându-i că: "*Acest om chemat la cele mai înalte funcții era*

¹⁶ Stelian Popescu, *Memorii*, Studiu biografic și note de Ioan Spătan, București, 1994, p. 108.

¹⁷ *Ibidem*, p. 137.

¹⁸ Ioan Scurtu, *op.cit.*, p. 126.

¹⁹ I. G. Duca, *op.cit.*, p. 138.

²⁰ Martha Bibescu, *Un sacrificiu regal. Ferdinand I al României*, Traducere de Maria Brăescu, București, 2000, p. 27.

*un sentimental, având o nesfârșită nevoie de tandrețe. Iubea cu pasiune pe ai lui, își iubea casa, grădina. Iubea acei munți unde își petrecuse atâtea ani din viață. Sinaia cu pozițiile sălbătice, cu pădurile ei populate de arbori seculari, îi desfăta sufletul"*²¹. Regele Ferdinand a fost și un om deosebit de evlavios, credința fiind trăsătura pregnantă a caracterului său. Încă din copilărie fusese crescut în mijlocul preoților și călugărilor catolici, de unde și suferința pe care i-a provocat-o excomunicarea Papei, pentru că și-a botezat copiii în religia ortodoxă. Ca urmare, regele Ferdinand și-a dorit tot timpul să scape de anatema papală, lucru care nu s-a întâmplat decât la 10 mai 1927 (cu două luni înainte de a se stinge din viață), când ministrul Vasile Goldiș și cardinalul Gasparri au semnat "Concordatul" cu Vaticanul. După semnarea Concordatului, ca un gest de bunăvoință, Papa a anunțat ridicarea excomunicării regelui Ferdinand, astfel încât, acesta a putut să-și trăiască resemnat și liniștit ultimele luni de viață. Constantin Argetoianu nota în memoriile sale referitor la acest lucru că: *"Papa a trimis un prelat la București cu iertarea deplină și cu binecuvântarea sa apostolică. Din acel moment regele Ferdinand a fost un alt om: nervozitatea sa a făcut loc unui sentiment de resemnare și de beatitudine, care i-au permis să-și trăiască ultimile luni ca un erou și ca un sfânt, fără o revoltă, fără un murmur, fără o clipă de protestare împotriva morții implacabile. Puterea credinței este nemărginită"*²².

Numai că, acest rege bun, loial și sentimental a trebuit să suporte de-a lungul vieții, nu numai o grea suferință morală legată de îndepărtarea de persoana sa a familiei de la Sigmaringen, excomunicarea Papei, dezertarea de la datoriile sale de principe moștenitor a fiului Carol, ci și o grea suferință fizică, o boală nemiloasă, care îl consuma zi de zi, și-l tortura clipă de clipă, un neoplasm al intestinelor. A urmat un an de suferință (1926-1927), receptată de opinia publică cu un sentiment de compasiune pentru omul cinstit, loial, lovit de o boală atât de cumplită.

Regele Ferdinand s-a stins din viață în noaptea de 19 iulie 1927, în brațele reginei Maria, deși comunicatul oficial care a fost dat, a anunțat ziua de 20 iulie 1927, ora 2.15.

Mai mulți contemporani - între care principele Nicolae, Nicolae Iorga, Armand Călinescu - au afirmat că, de fapt regele a murit în ziua de 18 sau 19 iulie 1927, dar vestea nu a fost publicată decât după constituirea legală a Parlamentului liberal (în urma alegerilor din 7 iulie 1927), în caz contrar trebuind convocat vechiul Parlament dominat de Partidul Poporului.

Comunicatul oficial a fost însoțit de un comentariu aparținând președintelui Consiliului de Miniștri - Ion I. C. Brătianu - care în cuvântul adresat poporului român spunea: *"Primul rege al României Mari a murit. O boală cumplită a întrerupt prematur această domnie glorioasă care a îndeplinit visul de secole al poporului*

---

²¹ G. N. Budișteanu, *op.cit.*, p. 186.

²² Constantin Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. VIII, partea a VII-a (1926-1930), București, 1997, p. 73.

nostru. Românii nu vor putea uita niciodată că regele Ferdinand s-a sacrificat pentru binele țării. De neclintit în convingerile sale și în hotărârile sale în timpul războiului, bun și înțelept pe timp de pace, Ferdinand I va rămâne totdeauna regele care s-a identificat cu popoul său și care a înfăptuit marile reforme care au adus statului dreptatea, puterea și liniștea"²³. Regele Ferdinand a stat pe catafalca la Castelul Pelișor din Sinaia, apoi la Palatul Cotroceni și Palatul Regal din Calea Victoriei, prilej cu care regina impresionată de figura lui în repaus scria în jurnalul său: "*o față atât de frumoasă, cu trăsăturile lui nobile înțepenite într-o liniște care-i conferea o măreție pe care în viață nu o avusese. În viață el era prea modest, prea timid, părea întotdeauna că se scuză pentru tot ceea ce face. Acum, fără alte gesturi, el accepta calm toate onorurile aduse, toate florile, rugăciunile, lacrimile*"²⁴.

Nu au fost atât de multe onoruri cum ar fi putut să fie, deoarece îngrijorat din cauza lui Carol și a carliștilor, Brătianu a grăbit ceremonia funerară. Regele Ferdinand a fost înmormântat în biserica Mănăstirii Curtea de Argeș - necropola familiei regale a României - în prezența familiei regale, a membrilor Regenței, membrilor guvernului, a Sfântului Sinod și a altor persoane oficiale.

Principele Carol - fiul răătăcitor devenit cetățeanul Carol Caraiman - care nu a putut lua parte la funeraliile tatălui său, a scris despre acesta că: "*lealitatea, iubirea de dreptate iată calitățile care caracterizau pe acest mare rege, dispărut pentru cea mai mare nenorocire a poporului său și alor săi. La aceasta trebuie adăugată spre a pricepe mai bine omul, o bunătate profundă și o blajină sentimentalitate*"²⁵.

Moartea regelui Ferdinand a îndurerat profund poporul român, la adresa sa scriindu-se atât în presa din țară, cât și în cea din străinătate, numeroase articole elogioase, despre omul și regele Ferdinand. Astfel, în presa franceză au apărut o serie de articole, cum a fost și cel din cotidianul "Le Temps", care declara: "*Franța se asociază din toată inima la doliul care lovește poporul român amic și aliat, și se închină cu emoție în fața marii figuri ce se șterge din această lume, spre a intra definitiv în istorie. Ferdinand I a fost un rege mare prin faptul că, în orele cele mai tragice a avut cea mai înaltă conștiință a datoriei și a răspunderii față de națiunea care îi încredințase destinele. Regele Ferdinand și-a îndeplinit fără șovăire această datorie și a intrat în lupta pentru apărarea cauzei libertății alături de aliați, făcând complet abstracție de sine însuși, cu lealitate și vitejie. Chiar când simțea că moartea se apropie, regele Ferdinand n-a avut alt gând decât binele poporului său. El lasă o Românie puternică, conștientă de forța ei și care poate privi cu încredere în viitor*"²⁶.

Presa engleză, de asemenea a consacrat mai multe pagini morții regelui Ferdinand, publicând comentarii însuflețite de simpatie. Întreaga presă a reamintit

²³ Ioan Scurtu, *Portrete în paralel: Carol I-Ferdinand*, în "Historia", an VII, nr. 66, iunie 2007, p. 12.

²⁴ Hannah Pakula, *Ultima romantică. Viața reginei Maria a României*, Traducere de Sanda Ileana Racoviceanu, București, 2001, p. 45.

²⁵ G. N. Budișteanu, *op.cit.*, p. 185.

²⁶ "Universul", duminică, 24 iulie 1927, anul XLV, nr. 163, p. 3.

înaltele calități dovedite de defunctul rege, atât ca om, cât și ca suveran și au subliniat vigoarea hotărârii prin care s-a alăturat aliaților în timpul războiului și eroismul vădit de toți membri familiei regale în timpul refugiului la Iași. Alte articole elogioase au apărut și în presa cehoslovacă, austriacă, greacă și italiană. Ideea centrală a acestor articole a fost simțul datoriei fostului suveran, inițiativele pe care le-a luat față de înălțarea și progresul României și explicau iubirea imensă a poporului român pentru regele Ferdinand care a știut să se identifice cu acesta.

Personalitatea regelui Ferdinand I a fost una complexă, așa cum de altfel reiese și din memoriile lui I. G. Duca, care i-a surprins perfect defectele, dar mai ales calitățile. Redăm aici citatul pentru frumusețea și adevărul ce îl conține: *"toată existența regelui Ferdinand are ceva din aspectul vieții acelora care de la durere și de la sacrificiu așteaptă fericirea în lumea aceasta, și nu în ceea ce va să vie. În mijlocul unei familii numeroase și vesele, plină de exuberanță, el ducea o existență retrasă, aproape solitar. Veșnic este singur cu câinii și florile, cu cărțile, cu gândurile, cu grijile, cu durerile lui. Și trebuie mărturisit că acest om a avut un noroc extraordinar, căci a venit pe lume în 1865 ca principe, nici măcar prim născut al unei ramuri colaterale a dinastiei domnitoare din Prusia, a ajuns printr-un concurs absolut neprevăzut întâi moștenitorul unei coroane regale, și, în cele din urmă, făuritorul unității naționale de veacuri a unui neam de 14 milioane de oameni, împrăștiat și sfâșiat de vitregia unei istorii nemiloase. Cu toate acestea, un bărbat cu un așa fantastic destin era numit de toți cei din jurul său "sărmanul". Niciodată nu ar fi obținut ca regina sau copiii săi să-i zică altfel decât "poor papa". Și aveau dreptate. Era prea multă delicatețe de simțăminte, prea multă noblețe sufletească în el, ca oricare ar fi măririle și gloriile pe care soarta le-ar fi revărsat peste capul lui, el să poată fi pe lumea aceasta de interese, de patimi, de brutalitate, de selecțiune naturală, un fericit. Cei care îl cunoșteau bine, țineau toți la dânsul și toți îl stimau mai mult decât pe regină. Ferdinand I era un gentleman în cel mai înalt înțeles al cuvântului, singurul și ultimul gentleman din tot cuprinsul României Mari"*²⁷.

Regele Ferdinand I a fost "Întregitorul de țară", sub sceptrul căruia s-a realizat Marea Unire din 1918 - cel mai important act din istoria poporului român, primul rege al tuturor românilor, a fost omul reformei agrare și al celei electorale, precum și al acțiunilor vizând consolidarea statului național unitar român. În 1914 când a urcat pe tron, România avea 7,7 milioane de locuitori și 137.000 de km², pentru ca în 1927 la moartea sa, țara să numere 17 milioane de locuitori și 295.049 de km². În cei 13 ani de domnie ai regelui Ferdinand, România a cunoscut mari progrese pe toate planurile: cultural, politic, economic, un dinamism cu adevărat remarcabil care demonstra în mod grăitor vocația și inteligența poporului român cu care regele Ferdinand s-a identificat.

---

²⁷ I. G. Duca, *op.cit.*, p. 139.

QUEEN MARY AND 'GLADSTONE PROCLAMATION' REGINA MARIA ȘI "MANIFESTUL DE LA GLADSTONE"

Mihaela Cristina Verzea

Abstract

After Ferdinand's death, even if he gave up the throne, prince Carol tried many times to come back. One of these actions was "Gladstone Proclamation". In a letter which was written on May 19th 1928, Queen Mary will express her disapproval with Carol's acts, asking him to respect Ferdinand's order.

Key words: Queen Mary, prince Carol, throne, 'Gladstone Proclamation'

The letter which I present you makes part from the correspondence established between Queen Mary and her son in the Regency period, which means July 1927 - June 1930. Everything started in December 1925, when Prince Carol gave up the throne for the second time. This fact provoked "the dynastical crisis". Constantin Iliott, the ministry of the Royal House, was charged to bring Carol back to the country. He came back with the act of Carol's renunciation in which the Prince declared: "I irrevocably renounce at all my rights, titles and prerogatives which I enjoyed by the Constitution and the statute of the Royal Family until today like successor and member of the Reigning Family". He also renounced at the rights which he had by the law on his son Mihai and his fortune, and also he took the obligation not return in the country for ten years from that moment, and after the ending of this period not to come back without sovereigns permission. King Ferdinand convoked the Crown Council on December 31st 1925, which established the meeting of the National Assembly for Monday on January 4th 1926. The king had the agreement of the political leaders regarding the assignments of prince Mihai as heir prince. In this way, the parliament adopted the law by which Mihai was proclaimed heir prince and the law which created the Regency (in the case of King Ferdinand's death, the Regency took this prerogatives).

On July 20th 1927 was announced the death of the one who was crowned the King of all Romanians.

The regency formed by prince Nicolae, the patriarch Miron Cristea and Gheorghe Buzdugan, the president of the Highest Court of Cassation and Justice sworn in before the minor King Mihai the First. Although, the liberal government took measures for keep the act from January 4th 1926, this thing didn't stop the development of a powerful current pro Carol, a current sustained mainly by the

political enemies of the liberals, the national - peasant. The liberals were so much afraid of return Carol that the ministry of Internal Affairs, I. Gh. Duca, at the suggestion of Ion I. C. Brătianu, made a document entitled 'Permanent instructions regarding a virtual illicit return in the country of the former prince Carol', that stated in the case of finding Carol of the border that it was forbidden for him to enter the country; if he was inside the country he had to be arrested and rapidly brought to Bucharest; if he refused it was indicate the arresting by force and even the use of a gun.

The fears of the authorities were justified knowing the irresponsibility of the former prince who immediately after the death of King Ferdinand will declare his wish to become the king of Romania.

Queen Mary insisted in the first part of this period to respect the wishes of King Ferdinand, in other words to prevent Carol to come back on the throne. But the former prince disobeyed his mother's advices and he acted to change the situation imposed on January 4th 1926.

The national - peasant tried to make an agreement with Carol to collaborate against the liberals. It was meant to synchronize certain events, so as the former heir prince to come back in the country on May 6th 1928, right on the day when The National Peasant Party organized the Assembly from Alba Iulia.

Being in England from April 28th 1928, Carol declared in an interview at "Evening news" that in December 1925 he didn't leave the country for a women. At the same occasion he spoke in the favor of The National Peasant Party, a fact explained by carol's interests. He was in a situation when the support of the political enemies of the liberals, enemies that were quite popular at that time, was bringing good political capital for himself, and on the other hand he wished to gain the confidence of the foreign capitalists.

The presented letter is dated May 19th 1928, and it was written by Queen Mary at Cotroceni as a retort at the events happened in England in the same month. At May 5th 1928 in London it was broadcasted the 'Gladstone Proclamation'. In which carol stated the fact that he had left the country without his will, forced by 'miserable circumstances' of a political and matrimonial nature, clearly declaring his intention to come back to the Romania's throne: "I want to come back through your will to lead Romania to the rank that it deserves in the world and to continue the work of our two Great Kings. I wish to come back to my child and make him a dignified descendant the dynasty!"

A creation of the pro Carol group from the country, the Proclamation had on the first page the following words: "Romanians! Do not forgive the son of King Ferdinand". Next to the Carol's picture who was wearing the uniform of Air Force general, his signature and the mention "In Exile". The proclamation didn't arrive in the country, being confiscated at Budapest by the Romanian Legation. In conformity with the plan, it had to arrive on May 6th 1928 four days later. Carol was to be

proclaimed king of Romania. Carol himself was expected at the Assembly of The National Peasant Party organized in Alba Iulia. The British authorities forbid him to leave the country by air. In this way, Carol failed in his attempt to come back on the throne.

The letter shows the pain, the disappointment that Carol's action provoked on Queen Mary. She was expressing her hope that Carol was influenced by others and not by his own will, and in the future he will not act against his country. The reproachful tone is often used in mother's son correspondence. She is also asking him to accept his divorce with the mother queen Elena. Queen Mary knew that the national - peasant in the exchange of their support for returning on the throne, asked Carol to break the relations with Elena Lupescu and rebuilt his marriage. It was a movement of the liberals and Queen Mary was solidary with it, in order to conserve the act of January 4th 1926. Another subject of the letter was that of the stamp collection of King Ferdinand, which entered Carol's possession, a fact confirmed by a letter written for his mother on January 16th 1929.

Cotroceni, May 19th 1928

My dear Carol,

What can I Say! The least the better I think. I thought you had murdered my heart already sufficiently, but after the cruel and humiliating happenings in England, I realized that there was still too much of it left; for indeed my grief and shame has been indescribable!

It is simply horrible to think that you returned thus to your mother's country! - You who had been its honorable guest not only in England but also all round the world in some of this most splendid colonies - and now!

But the words I would have to say are too terrible; it is better they should not be pronounced - My mother's heart clings to the thought that it is not of your own free will that you chose to act as you have done, but that it was others, who one day will be responsible before god, who gave you such wicked advice. You have torn yourself away from all those who truly loved you, to live amongst and listen to people who use you as a pawn in some dark game of their own, but you do not see it, no piece of warning touched your heart, it was as thus purposely they were thrusting you further and further down into their own mire! - and now what next!

If there is a scrap of the old Carol who was my son, still in you, listen to Condeescu and agree to the inevitable separation in the most dignified way possible: by mutual consent. No recriminations on either side, simply the breaking of link which has become but a force - of which you made a farce.

I see alas the day I longed for, the day when we would meet again, retreating further and further away, you have thrown in your lot with those who separate us from you more and more.

As to the stamps, Condeescu will explain; it seems I had no right to give these to you, being of enormous value they are the possession of all Papa's children. They are now being evaluated and according to the value you will then have to arrange thing with your brother and sisters. I have no claim to them but also it seems I had no right to dispose of them. Your brother and your sisters are living useful lives, honorable lives, I cannot ask them to give up a share upon something of such value for one who has cast them aside - for what?

I am sad to have to say such things, but alas they are facts.

One moment after Papa's death I thought we had come close to each other - but you did not follow up the road I had opened.

Well, God is still above us - one day perhaps you will realize that these you began life with loved and honored, with a beautiful future before you, can still be a refuge after you have gone to the end of every hope.

I repeat the same words: The roads of this world are manifold, but a mother's heart can be found at the end of each when comes the day when with all your heart you will need it - only remember I am no more as young as I was.

Mama

QUEEN MARY'S LAST LETTER TO HER CHILDREN
ULTIMA SCRISOARE A REGINEI MARIA ADRESATĂ COPIILOR

Oana Ilie

Abstract

In 1968, three manuscripts entered by acquisition from Ana Iamandi the former Party Museum's patrimony: Queen Mary's will (copy) and two letters belonging to Queen Mary ("To my country and my people" and To my children"). Being dated 1933, the two letters have also an inner testamentary value, the Queen clearly stating her last wishes.

In this article, we've taken a closer look over the letter entitled "To my children", which we entirely reproduce. The tone of the letter is a reconciling one, the Queen forgiving her two sons for the way in which their relationship evolved. At the same time, she asks of them to stay united and protect their sisters. She speaks of all the things she loved and the way in which she would like the inheritance to be divided: the Balcic property to Carol, the Brad property to Ileana, the Copăceni property to Elisabeta

She also demands that her body be put to rest at Curtea de Arges, next to king Ferdinand and her heart placed at Stella Maris, in Balcic. At her funeral, the coffin would be carried by Rosiori?, and would be placed on a gun carriage, because a black funeral wagon frightened her.

Key words: Queen Mary, last wish, Carol II, Prince Nicolae, Balcic

Balcic
Tenha Juvah
June 29th 1933

My children,

When I shall have gone into god's rest, I want you think of me as one who loved life but was ready to die and pass on into unknown which I believe to be better world than this one, through I depart from this life grateful for every hour which made it worthily by love, trust loye [loyal] and beauty.

In your youthful pride you have sometimes judged me, my children, especially you my sons.

Now that I am gone and that my living voice can no more reach you, you will, I believe, be more faithful to my memory than you were to me in the flesh.

It is difficult for the different generation to understand each other, but it is sad to be denied.

I forgive you Carol and Nicky for having denied me and I would like to stretch out shadowy arms to embrace you from beyond the grave for a last time.

You were my babies once and I was passionately proud of you, I believed in your future and wanted it glorious, but especially I wanted you to be happy and yet one day, you Nicky turned upon me and said you never been happy at home. Those are the sort of words a son should never have said to his mother, they are words which murder the heart.

Nicky boy, you were my joy, my fun, my happiness we were such good companions. You had in you my own spirit of adventure; remember the days when we used to explore Iassy together in stubborn Bambino.

I treasure those days, also the days when you would come and cry out your eyes lovely young cousins had been unkind to you, [and] then you were in the English navy.

I believe you had our clean English spirit which has mad England what it is; but you passed out of my reach, and you turned rounds denied what had been, even my love...

This hurt more than anything has ever hurt me, but for all that you have a good heart Nicky, so come for the last time into my arms; you are not a bad boy, and deep down, right in side you, you never really believed the cruel things you said.

And you Carol, my eldest - you brought tragedy into our lives, you broke up the home because you were not faithful to the loyal traditions we your forefathers, believe in, you tore the family to pieces; you have chosen a new road have set up other ideas; other principles perhaps our old ideal of honour honesty and fidelity has passed away for ever. Today the fate of our dear Roumania is in your hands; love it, worked for it, as we did, but try and learn that, nothing is to be had without sacrifice and to be a master of others one must first of all a master over oneself.

There is in you much of myself. When you were young we were natural allies. I remember the time when you proudly wore my "ciffre" and looked upon it as an honour to be my right hand.

We were really built to be co-workers our double strength ought to have melted into one for the good of the country if it would have been a splendid force; but those about you would not allow this; they were afraid of our alliance.

In the eternal optimism which was always the very foundation, the very basis of my character, I always hoped, that the day might come when I would have again a mother's place, a mother's job, but you did not wish.

So good-bye Carol, go ahead and, win, there is strength in your turn into good, become clean straight, this country needs a straight master, it is a good country, a good people, but do not let them confuse right and wrong. It is from above that the example must come; give a good example Carol, do not try to invent news values, what is right is right, what is wrong is wrong; however much we may try to blind ourselves to the country.

There is a moral in all things which finally works it self out. Be kind to the others Carol, it is this alone which gives content; do not rejoice in power because it gives you the possibility to help.

Do not be a persecutor, but an upholder; one who stretches out his hands.

Now that I am gone and that you can hurt me no more and can take nothing more away from me, be kind to Ileana and to Nicky, become a centre to them, as your own kith and kin who will finally stick to you when all else fails. Do not believe that you are stronger without them, this is a fatal mistake.

I have left you Balcic, the place of my heart; you alone have the means of keeping it up. I built it with my own money, every bit of it much of which was earned with my pen.

I built into it also all my love of beauty and many terraces, its water and flowers it really a little earthly paradise.

Treasure it, Carol dear, because of all it meant to me. It is a place to be happy in to be at place, but if you feel you will never care for it, let Mihai (Mickel) have it, he will be so proud of having something all his own.

And because, this was the places I made myself, the place I loved I ask this of you: although I always had the horror of the knife I want that, after my death, my heart should be taken from my body and buried in the little Chapel "Stela Maris". "On revient toujours à les premiers amours". I came back to the sea, and I want my heart to lie there, near the sea under the stones of Stella Maris. I love Tenha Juvah, the place I created the place, I built so let my heart lie there even if my body must be buried al Curtea de Argeş beside Papa as is correct for a Queen.

Papa would, I think, like to have me there at his side; be counted so much upon me in life that, I have the feeling be still counts upon me in death. We were very different, he and I, the same things were not always important to us, but never theless we were firm friends to the very end.

Today, as the grave lies between us I can say anything to you; you need no answer now need you be shocked, but Carol, do what I ask you; have my heart cut out of my body, place it in a golden casket and bury it near, or under the altar of Stella Maris and this it will find rest and Stella Maris will become a "Wallforstsort". All trough life people came to my heart, much was asked of my heart, always, more than you will ever know; so let them come to my heart even after death, after it has stopped beating and I shall be up then waiting for then in the rustic little church by the sea and my the lilies I planted. Become there every season along the

way which leads up to the sanctuary; it was so proud of my lilies, they were so white so fragrant and just the right sort of flowers to lead up to the church; to a heart...

And at my funeral let my Roşiori carry me to my grave, do not put me on the black-chapel funeral, car put my coffin in a gun-carriage, like a soldier; this honor can be done on me; I deserved it Carol dear, do not discover reason why this should not be done; say it was my wish and that will suffice. I life you denied my many a wish, do not so today, I shall never more ask. I hate the idea of a black car, it is so ugly and sinister and I always hated everything that was ugly and perhaps when you read this we will no more be in 1933, it may be many years later and you may have learnt how to give pleasure instead of pain. Carol dear is it not a pity that you would no more enjoy me as in former days; it was such a waste; I was a good companion and we might have been so happy together even you were a king.

Nicky boy, I did not leave Bran to you as I had at first meant to do, you know why Nicky, you never came to me there any more Bran Belonged to the things you had grown out of, it meant nothing more to you, it belonged to the days of our fun; we discovered it together, but afterwards because you denied me and even my love for you, you also denied Bran, and Bran has got a heart and cannot be possessed by one who would not understand its heart...

And you my three daughters; Lisabetha, Mignon, Ileana, it really seems hard to have to say goo-bye to you, but perhaps when you read this, I shall be really tired and glad to lie down and rest - and you will be glad also that I should rest. But if I go before my time, do not think of me in sickness and sorrow but as a lover of life, because with a heart open to every interest run, full of a thousand plans, wandering bitter and thither, amongst my flowers, amongst the many things I collected which today are to be yours.

Lisabetha loves the plains so it is quite natural that Copăceni should be hers, and Ileana is to have Bran as she has no house of her own. Dear agree have impractical little Bran - all of you know what Bran meant to me: a rebeginning, a bridge between yesterday and today, sport and must be understood. Ileana dragă you will understand it and teach your children to love it.

Anton is sure to love it because of you. And when you think of me and of the pleasure I had to make the little fortress live, think also of dear old Lioman who loved it as passionately as I did and gave to it the lost years of his life.

Think also of our faithful Zwiedy who has lifted every debt from it and who so splendidly finished the work. He will be sad when I am gone, be kind to him; he loved his work...

And Mignon my dearest child "child of my flesh" and I used to call you, dear fat, restful Mignon, I leave you no houses, and very little fortune I am afraid, I was not one who "laid by" and as I was not given the part Papa meant me to have, I have very little to have. But Sandro is looking after you and being a Queen, you

have little time to live in other lands I also never had my time, till Papa went and that was no more needed for hard work.

Continue to be restful Mignon, to be good and dear as I have always known you and as Papa knew you our “guter camarad”. Do not give my laziness, Mignon dear, do not let yourself go Sandro and you your Country must always be able to be proud of you when god ever made and you came to me as sunshine after a dark period of my life.

I bless you my dear, dearest fatty with, all the strength of my heart.

Lisabetha my eldest, but us claps hands. It was sometimes difficult for us to understand each other, our natures was very different, but when it came to fundamental things, then we felt alike, thought alike.

You found me at the hours when you really need me, the hour when we were just two women, not mother and daughter just two hearts that know, about love.

I have the feeling that it will that be you, Ileana, who will miss me most, there was a very special link of understanding between us you were my lost.

You were nearest to me as you were near me longest, you were the child of my soul, the child of my riper years; therefore what you learnt from me was also riper; wiser perhaps you are a brave child, Ileana you were born with the law within you and this is rare.

I cannot bear to think that we are never more to be together we belong at to each other somehow, you understand my spirit; you also understand all my grief.

This is a long letter, but it is my last, and being my last it had to be entirely truthful as from today onwards I shall be for ever dumb.

Be faithful and fair when you divide up the things I have left to others, I have chosen according to the person I am leaving it to, you know how I liked to give pleasure even after death. I have tried to remember everybody, but if anyone has been forgotten give them something in my name; I have through the long years collected so many things.

Remember how I loved the little place created “my little corners of peace” or my “Fool’s Paradise” as I used to call them, and remember also that in each your will still probably find faithful servants who looked after them so that finally they almost feel as though the places were theirs; I was always able to make others share enjoy things with, if it is possible, go on letting them feel at home.

Bran, Copăceni, Tenha Juvah, my three dear creations, may they be dear to you who are to possess them as they were to me. May they be a joy, comfort and rest to you as they were to me? Be kind to those around you, children, and speak to them sometimes of me; we all like to believe that we will be remembered by your own day!

I love you deeply and truly, my children, each of you in another way, I have not counted what I left to each; according to value, I only tried to be fair is possible, and kept thinking of your different tastes.

Somehow, it is difficult to imagine that when you read this, I shall be no more of this earth, I am till so tremendously alive, but “man knower not this hour” and you remember I always felt strongly by how each man should make his will.

May my voice reach you from beyond the grave as something absolutely natural, cheerful and loving, my all I leave you bring you joy and when is spring, summer and autumn the flowers are a glory in my gardens, remember how I loved them, their shape, colour, perfume, profusion, they were ecstasy to me and when you pick them and arrange them in the rooms of my dear little houses, feel my smile, my voice, my blessing in each one of them and also of that exuberant “joie de vivre” which ever anew bubbled up from within me like a fountain that could never dry up!

God bless you my children! I would like for a last time together you all in my arms but it is good-bye for ever, alas!

Your Marie
Your Mama

P.S. Nicky boy, I feel as though I had not said enough to you. I do not know what sort of man you will be when you will read this. You were one of my greatest joys, Nicky, and one of my greatest griefs. I believed so much in you and you forsook me and may never, never allow you to know how much this hurt. I had to learn to live without children; you forsook me and neither of you my boys had a single one of those small loving attentions for me which kept a mother's heart warm and young.

Be clean Nicky and good. Do not put your pride in deceiving others, it may be funny and amusing, but it is not “good”. Think of others, be helpful, kind and do not despise your neighbor.

Both of you, my son, wanted to take without giving there is not possible: “Noblesse oblige” do not despise this old motto which ought ever to be dear to kings and the sons of kings.

CÂTEVA DATE INEDITE DESPRE RELAȚIILE REGINEI MARIA CU SOCIETATEA „ȚESĂTOAREA”

SOME UNEDITED DATES ABOUT THE RELATIONS OF QUEEN MARY WITH THE “WEAVER” SOCIETY

Maria Ioniță

Abstract

The “Weave” society, who had as main purpose the encouragement and development of the of the silk industry in Romania., was start by Queen Elisabeta in 1905 and it was patronized by Queen Mary after the first World War.

This article, based only on original and unedited documents, is about the relations between Queen Mary and the Weaver Society, during the years 1927-1937.

Key words: The “Weave” society, Queen Mary 1927-1937, unedited documents

Printre societățile „moștenite” de Regina Maria de la mătușa și predecesoarea sa la tronul României, devenindu-le președintă de onoare și protectoare se numără și Societatea „Țesătoarea” care, de la bun început, a avut un pronunțat caracter lucrativ prin Școala „Regina Elisabeta. Țesătoarea” pe care o patrona și a atelierului de țesătorie care funcționa încă din 1907 în cadrul acesteia.

Recunoscută ca „persoană morală” prin Legea promulgată la 17 iunie 1905¹, votată în unanimitate atât de Adunarea Deputaților, cât și de Senat, Societatea „Țesătoarea”, care își afirma drept scop principal „încurajarea și dezvoltarea gândacilor de mătăsă și a produselor lor în România” a beneficiat, încă de la înființare, de numeroase donații în bani și obiecte, cea dintâi donatoare fiind însăși Regina Elisabeta. Ea vărsa, chiar în prima parte a anului 1905, în contul noii societăți, în două tranșe, suma de 44.038,35 lei², destinând, totodată, pentru plantația de duzi, o suprafață destul de mare din terenul aferent „Azilului de orbi Regina Elisabeta”, înființat tot de Regina Poetă (și astăzi locul se numește „La Duzi”, pe el construindu-se, de curând, un lăcaș de cult). Adresându-se primului Consiliu de administrație al Societății „Țesătoarea”, prezidat de ministrul de atunci al Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor, Ion Lahovari, Regina Elisabeta preciza motivele care au determinat-o să inițieze fondarea respectivei societăți: „Neconținut preocupată de

¹ Arhivele Naționale ale României (în continuare se va cita A.N.R.), Fond Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române (în continuare se va cita S.O.N.F.R.)/A/V, dosar 438/ 1936, f. 14 -15.

² *Ibidem*, dosar 443/ 1937, f. 44.

binele iubitului nostru popor, și totdeauna cu mintea și inima la fericirea sa, am chibzuit că unul din mijloacele prin care s-ar putea ajunge la propășirea pe tărâmul economic, este înflorirea industriei casnice, atât de însemnată și productivă odinioară. [...] am ales una din ramurile acelei industrii, cultura gândacilor de mătăsă, mai la îndemâna tuturor și cu care poporul nostru este obișnuit, cultură ce prin voința Domnului, va procura celor care o vor cuprinde, mari foloase, după cum și altă dată le producea însemnate venituri”³.

Pe parcursul anilor, importanța și prezența Societății „Țesătorea” s-a diminuat, rolul preponderent revenind școlii patronată de ea, dar mai ales atelierului de țesătorie care-și desfășura activitatea în localul din București, strada Popa Lazăr, nr. 8 (lângă Biserica Oborul Nou. Astăzi, pe locul unde au funcționat școala și atelierul „Regina Elisabeta Țesătorea” există clădirea fostului Liceu industrial de mecanică fină). Dacă școala își pregătea absolvenții, venite mai ales din mediul rural, pentru a putea practica o meserie menită să perpetueze dragostea pentru arta populară românească, dar și să continue, prin această industrie casnică, activitatea de păstrare a tradițiilor artistice populare, naționale, prin atelierul de țesătorie chiar se puneau în practică toate cunoștințele căpătate în școală. Opera inițiată de Regina Elisabeta și-a dovedit în timp viabilitatea și utilitatea „pentru că a corespuns unei nevoi adânc simțită de îndrumare a fiicelor de săteni spre industria casnică și de păstrare a comorilor artistice moștenite din trecut, care așează industria noastră, a țesutului, a cusăturilor și a covoarelor printre cele mai de seamă, făcând din țara noastră un cuib minunat de artă populară. Arta aceasta la noi este însăși mărturia vie a sufletului nostru, concretizând toată ființa noastră etnică”⁴. Iar la terminarea școlii, „tinerele albine, fiicele iubite ale satelor noastre [...] întorcându-se acasă vor înființa în fiecare colț al țării cuibușor de hârnicie românească”⁵.

După moartea Reginei Elisabeta, mai sigur după primul război mondial, Regina Maria a preluat rolul de „ocrotitoare” a Societății, școlii și atelierului de țesătorie „Regina Elisabeta. Țesătorea”. Prezentând raportul asupra activității acestora pe anul 1936-1937, Alexandrina Gr. Cantacuzino, președinta Comitetului de direcție, mulțumea Suveranei aflată de față, pentru că „n-a încetat a se interesa timp de aproape 14 ani de propășirea Societății <<Țesătorea>>” și, preluând inițiativa predecesoarei sale, „n-a încetat să propovăduiască totdeauna și pretutindeni admirația sa pentru această înaltă manifestație de cultură autohtonă, purtând chiar la festivități costumul țărănesc, a împiedicat ca portul nostru național să fie cu desăvârșire înlăturat”⁶.

Așa cum îi era obiceiul, Regina Maria nu s-a mulțumit, nici de această dată la a avea numai un rol decorativ rezumat doar la prezența numelui său, încă de la început, în fruntea Consiliului de conducere al acestei societăți, alături de Zoe

³ *Ibidem*, f. 39.

⁴ *Ibidem*, f. 4.

⁵ *Ibidem*, dosar 440/ 1935, f. 26-27.

⁶ *Ibidem*.

Romniceanu, Alexandrina Cantacuzino, Alexandrina Catargi, Zoe C. Golescu, Maria Racotta, Fanny Seculici ș.a. Documentele de arhivă referitoare la activitatea Societății „Regina Elisabeta. Țesătoarea.” ne relevă, de pildă, faptul că Suverana era prezentă, atât cât îi îngăduiau îndatoririle oficiale, la ședințele Comitetului de direcție a atelierului de țesătorie, componenta cea mai activă a societății, o prezență activă, participând la discuții și spunându-și răspicat părerea ori de câte ori era cazul. Mai mult, mare parte a ședințelor ordinare, ca și a celor destinate organizării adunărilor generale anuale ale Societății în discuție patronată de Regină, se desfășurau la Palatul Cotroceni. De obicei prin intermediul uneia din doamnele sale de onoare, precum doamna Procopiu, Alexandrina Cantacuzino se adresa Reginei Maria, solicitându-i să indice, ca în fiecare an „ziua și ora în cursul lunii Martie când Majestatea Sa va avea bunăvoința să ne primească pentru Adunarea Generală”⁷. Semnătura Suveranei este prezentă pe multe dintre procesele verbale încheiate la ședințele ordinare ale Comitetului de direcție, o dovadă în plus că ea era prezentă și participa efectiv la luarea unor decizii importante pentru bunul mers al Societății, dar mai ales al atelierului de țesătorie „Regina Elisabeta. Țesătoarea”. Regina Maria este cea care aprobă reînnoirea mandatului Comitetului de direcție al atelierului, în martie 1935, comitet din care făceau parte pe lângă Alexandrina Gr. Cantacuzino, președintă, Zefira col. Voiculescu, consilieră delegată, Aretia Gh. Tătărescu, Vighy M. Berceanu, Ana Al. Em. Lahovary, Hortansa Cosma și Anibal Teodorescu, secretar general⁸. Și tot ea este cea care-și dă consimțământul⁹, ca, începând cu anul 1937, tocmai pentru a salva și continua opera începută de Regina Elisabeta, întrucât Societatea „Țesătoarea” nu mai exista decât în scripte, atelierul „Regina Elisabeta. Țesătoarea” care funcționa și era prosper, cu o avere estimată la 31 decembrie 1936 la 4.028.127 lei în bunuri mobile și imobile „să treacă în patrimoniul Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române [...] formând o secțiune cu contabilitatea ei distinctă”¹⁰.

Regina Maria, încurajează inițiativa Comitetului de direcție exprimată prin vocea Alexandrinei Cantacuzino, de a organiza concursuri și expoziții de scoarte românești, costume populare, costume preoțești și covoare, cu scopul „de a crea o emulație printre toate atelierele ca ele să revie la vechile desemnuri, să se inspire din ele pentru creațiile noi, respingând anumite fantezii, care amenință de a falsifica arta populară românească, ea renunțând la un tipic ce îi câștigase o situație privilegiată în lumea întreagă unde este atât de prețuită”¹¹. Întâlnim semnătura Suveranei pe procesul verbal din 13 februarie 1928 în care se prezenta darea de seamă a activității Atelierului „Regina Elisabeta. Țesătoarea” pe anul 1927 și, luându-se act de donația de 14.000 lei făcută de Alexandrina Cantacuzino, se hotăra

---

⁷ *Ibidem*, f. 38.

⁸ *Ibidem*, dosar 439 (nenumărat).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, dosar 440/ 1935, f. 17-18.

„să se instituie un concurs între școlile de industrie casnică de stat și particulare, pentru cele mai frumoase scoarțe naționale, din punct de vedere al stilului pur românesc, coloritului și al țesutului”, concurs urmat de decernarea a trei premii „care vor purta denumirea <<Premiul Zoe Gr. Romniceanu>>”¹², prima președintă a Comitetului de direcție a atelierului Școlii „Regina Elisabeta. Țesătoarea”. Totodată se hotără ca lucrările care urmau să participe la concurs și expoziție să fie predate la sediul Societății „Țesătoarea”, cel mai târziu până la data de 1 februarie 1929.

Prezentă la deschiderea primei expoziții de scoarțe românești organizată de Societatea „Țesătoarea”, la 1 iunie 1929, în vasta sală de conferințe a Casei Femeii de pe Splaiul Independenței, Regina Maria „a binevoit să treacă în revistă scoarțele expuse, exprimând părerea Majestății Sale asupra tuturor scoarțelor ca bine executate ca tehnică, desen și colorit”. În același timp Suverana cerea explicații în legătură cu faptul că se „lucrează atât de multe scoarțe slabe calitativ ca execuție și material, care fac concurență adevăratelor lucrări de artă națională”¹³.

Impulsionat de aceste pertinente observații, primarul Bucureștilor de la acea dată, Dem. I. Dobrescu, avansează ideea instituirii unei comisii de estetică tocmai în scopul promovării adevăratei, tradiționalei, arte naționale și propune președinția acestei comisii, Reginei Maria. Acceptând, „Majestatea Sa exprimă admirația ce a avut pentru arta națională și îndemnul ce a dat pentru răspândirea gustului a tot ce este propriu națiunii românești. Ca un adânc cunoscător și priceput al bunelor Sale intențiuni a avut pe Dl. Tzigara Samurcaș, directorul general al Muzeelor”¹⁴. Total de acord cu cele spuse de poetul Adrian Maniu, reprezentantul Ministerului Cultelor și anume că „arta națională se inspiră din tot ce este frumos și măreț în munții, pădurile, văile țării noastre”, iar „scoarțele românești [...] încep din nou să împodobească casele noastre”, Regina Maria părăsește expoziția, nu înainte însă de a reține o scoarță lucrată la școala de industrie casnică din Câmpina, condusă de doamna Stamatiad.

Suverana va fi prezentă și la următoarele expoziții de scoarțe organizate sub egida Societății „Țesătoarea” între 1930 și 1937. În decembrie 1932, Regina Maria aprobă inițiativa Alexandrinei Cantacuzino ca, începând cu expoziția de scoarțe din anul următor, printre participanți să se numere și atelierelor mănăstirilor de maici. La 25 martie 1933, Regina vizitează atelierul Școlii „Regina Elisabeta. Țesătoarea”, aflate în plină activitate, însoțită fiind de Alexandrina Cantacuzino, de la care primește și explicațiile necesare¹⁵. Cu prilejul acestei vizite îi sunt oferite în dar două covoare în valoare de 1.680 lei. Este prezentă și la deschiderea, la 4 mai 1933, la Casa Femeii, a expoziției de scoarțe românești organizată de Societatea „Țesătoarea”, asistând și la solemnitatea distribuirii premiilor de juriul prezidat de Alexandrina

¹² *Ibidem*, dosar 439 (nenumărat).

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

Cantacuzino și format din Elena gen. Peticari Davila, Ana Al. Em. Lahovary, Sarmiza Alimănișteanu, Hortensia Cosma, Zefira col. Voiculescu, Vighy Berceanu, Aretia Gh. Tătărescu, Alexandru Tzigara Samurcaș, Anibal Teodorescu, pictorii Ștefan Popescu, Alexandru Steriade și Arthur Verona. Pentru expoziția de scoarțe, costume populare și haine preoțești ce urma a se organiza în 1934, în ședința Comitetului de direcție din 12 noiembrie 1933, la care este prezentă și Suverana se ia hotărârea a fi prezentate și 10-12 costume naționale, care să fie confecționate la Școala „Țesătoarea” și destinate Muzeului de Artă Națională¹⁶.

Cel de al 6-lea concurs însoțit de expoziția de scoarțe românești, costume naționale și stofe pentru haine preoțești al Societății „Țesătoarea” aflată sub Înaltul Patronaj al Majestății Sale Regina Maria s-a deschis la 9 mai 1934 în localul Casei Femeii de pe Splaiul Independenței, nr. 46. Neputând fi prezentă la deschiderea oficială, Regina a vizitat expoziția trei zile mai târziu, fapt consemnat cu lux de amănunte în procesul verbal din 12 mai, 1934: „Astăzi 12 mai ora 12,00, Majestatea Sa Regina Maria, însoțită de doamna de onoare Procopiu, a vizitat expoziția, fiind primită de dna. Prezidentă Alexandrina Gr. Cantacuzino, înconjurată de întregul Comitet. Majestatea Sa a rămas deplin mulțumită de frumusețea lucrărilor expuse. S-a oferit Majestății Sale o bucată stofă preoțească, 1,5 x 1,5 m.= 1500 lei”¹⁷.

Concursurile și expozițiile din 1935 și 1936, organizate de Societatea „Țesătoarea” sub Înaltul Patronaj al Majestății Sale Regina Maria „pentru încurajarea artei naționale și pentru a da un îndemn de a păstra frumoasele izvoade de scoarțe rumânești”¹⁸, au avut în vedere în mod deosebit încurajarea producției de costume preoțești și scoarțe executate de maicile de la mănăstirile din țară, dar și preluarea de către atelierul de țesătorie a Școlii „Țesătoarea” a „toată industria hainelor preoțești toate inspirate din modele bizantine, a țesutului stofelor tot de inspirație bizantină, specializându-se în geniul propriu menirii lor, a tutulor frumuseților inspirate de Biserica Orientului, Biserica Ortodoxă”, considerându-se că elevele școlii „ar putea face chiar icoane în țesături”¹⁹.

În vederea alegerii celor mai originale modele decorative inspirate din vechile izvoade populare, a reînvierii artei izvoadelor, Regina sprijină eforturile Societății „Țesătoarea” de a publica un album, care să cuprindă cele mai frumoase și originale modele decorative întâlnite pe țesăturile românești, album ce este comandat în decembrie 1935 la Firma „Kraft și Drotleff” din Sibiu, urmând a fi distribuit „în public, mai ales la sate și la micile ateliere”²⁰, tocmai cu scopul de a face cunoscute acele modele și a determina aplicarea lor practică. Pentru realizarea planșelor din albumul comandat în 3.000 de exemplare, în ședința Comitetului de

---

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, dosar 440/ 1935, f.5.

¹⁹ *Ibidem*, f. 18.

²⁰ *Ibidem*, dosar 441/ 1935, f. 3.

direcție din 16 aprilie, 1935 se stabiliseră deja modelele de scoarțe ce aveau să fie trimise la Sibiu pentru a fi reproduse în album, anume două scoarțe oltenesti din colecția Ligii femeilor din Gorj, o scoarță oltenească din colecția Școlii „Țesătoarea” și una, tot model oltenesc, din atelierul Iuliei Viscuz, renunțându-se la două scoarțe basarabene propuse inițial²¹, de comandă urmând să se ocupe Hortensia Cosma și Zefira col. Voiculescu. Aceasta din urmă semna, la 8 mai 1937, un proces verbal consemnând faptul că întreaga comandă de albume era gata, că a achitat 50.000 lei din suma totală de 65.000 lei, restul sumei urmând s-o achite ulterior și că, albumele fiind bine executate, directoarea Școlii „Țesătoarea”, Adela Chiru Nanov era autorizată să le pună în vânzare cu 60 de lei exemplarul²².

Așa cum am arătat deja, Regina Maria este aceea care sprijină demersurile Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, (S.O.N.F.R.) începute în decembrie 1936 și materializate în 1937, ce aveau drept scop legiferarea unei situații de fapt - lichidarea Societății „Țesătoarea” care nu mai avea nici-o activitate și trecerea oficială a Școlii și Atelierului „Regina Elisabeta-Țesătoarea”, ca unitate contabilicește separată, în subordinea S.O.N.F.R.-ului. Mulțumindu-i Suveranei pentru încrederea și sprijinul acordat, Alexandrina Cantacuzino justifica cererea legitimă a societății condusă de ea de preluare a Școlii și Atelierului „Țesătoarea” afirmând: „Grija noastră este a avea un atelier, care să execute lucrări după vechile modele, mai ales culori vegetale, căutând astfel a da o îndrumare rurală și a înlătura barbarismul ce se caută a se introduce și în arta noastră populară”. La rândul ei, printr-o adresă datată 1 decembrie 1937, parafată cu rezoluția „Să aprobă” și semnătura sa olografă, Regina Maria își reafirmă acordul său absolut față de „decizia ce am luat, ca opera înființată de Majestatea Sa Regina Elisabeta, <<Țesătoarea>>, să aibă asigurat viitorul ei și să fuzioneze cu Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române, trecând acestei Societăți patrimoniul de astăzi al Societății <<Țesătoarea>>, avere mobilă și imobilă, având Societatea Ortodoxă a îndeplini scopul ce stă la temelia acestei opere de răspândire a artei isvoadelor”. În final, mulțumind Comitetului dirigent al Societății „Țesătoarea” pentru munca depusă, adresează urarea „ca atelierul Societății <<Țesătoarea>>, sub noua direcție, să continue mai departe opera începută”²³. Este ultima consemnare și confirmare a relațiilor Reginei Maria cu Societatea „Țesătoarea” și activitatea ei. Agravarea bolii de care suferea și apoi moartea survenită la 18 iulie 1938, nu i-au mai îngăduit să ocrotească și sprijine activitatea acestei societăți, ca și a tuturor celorlalte aflate sub oblăduirea sa.

²¹ *Ibidem*, f. 5; 7.

²² *Ibidem*, f. 9.

²³ *Ibidem*, dosar 439 (nenumărat).

DESPRE BIJUTERIILE ȘI ROCHIILE REGINEI MARIA
ABOUT THE JEWELLERY AND THE DRESSES OF
THE QUEEN MARY

Dorina Tomescu

Abstract

Queen Mary was a famous beauty. Being proud of the admiration that she was provoking around her, she was always interested in her exterior look.

Wishing to render her beauty valuable as much as possible, Mary intended to create her own style fashion. She ordered her dressings at the great fashion designers from that time: Redfern, Poiret, Patout, Chanel - in Paris but also at the Rath fashion from Bucharest. But Queen Mary had a true passion for the pompous jewelry. Her collection gathered until the First World War, deposited in Moscow, was under distraint by the Bolsheviks together with Romanian's treasure.

From 1920, after her mother death, she inherits fabulous jewelry and she buys other from Grand Duchess Vladimir. It remains very well known the Cartier diadem with sapphires and diamonds, that has the shape of a cock, bought from the duchess Vladimir.

Key words: Queen Mary, Family, Dresses, Heritage, Jewelry

Principesa Maria de Edinburg, tânăra nepoată a Reginei Victoria a Marii Britanii și a Țarului Alexandru al II-lea al Rusiei, a sosit la Curtea Regală din București în iarna anului 1893, în calitate de soție a Principelui Ferdinand, moștenitorul Tronului Regatului României. Avea doar 17 ani și știa prea puține lucruri despre țara adoptivă, dar românii au întâmpinat-o cu bucurie fiind impresionați de tinerețea și frumusețea ei.

Aflându-se în centrul atenției în capitala României și mândră de admirația pe care o stârnea în juru-i, principesa moștenitoare, o frumusețe celebră a acelor timpuri, a fost interesată de aspectul ei exterior. Cu sinceritate, regina de mai târziu, mărturisea în memoriile sale: „Găseam o plăcere cu adevărat copilărească, în rochiile mele cele noi și în frumoasele mele bijuterii. Mama fusese nemaipomenit de darnică și-mi dăduse câteva din minunatele ei juvaie. Parcă nu-mi venea să cred că erau ale mele”¹.

Un inventar al bijuteriilor Principesei primite la căsătorie „Inventar des schmuckes Ihren Koniglichen Hoheid der Frau Princessin von Rumanien. Hochzeitgeschenke”,

---

¹ Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol. I, Iași, 1990, p. 269.

întocmit de Trangott Tamm, secretarul lui Ferdinand, ne dezvăluie existența unor piese fabuloase. Studiarea acestui inventar și coroborarea cu fotografiile de epocă ale Principesei Maria, precum și cu descrierile făcute în presa anilor de după 1893, au condus la depistarea multor bijuterii, inclusiv a acelor care astăzi se află în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României. Astfel, diadema cu turcoaze și briliante cu care Principesa a apărut la Balul Primăriei din București, în ianuarie 1893, figurează în acest inventar la poziția 2, ea fiind oferită de tatăl Mariei, principele de Coburg, la fel și colanul de la gât². Tot din partea familiei sale, Principesa mai primise o diademă cu briliante care valora 500.000 (lei aur?) și încă una cu perle și diamante, în formă de ramură de vâsc³. Principele Ferdinand, la rândul său, îi dăruise printre alte multe bijuterii o diademă cu safire și briliante, demontabilă (avea 5 safire și 4 diamante).

Regele Carol I îi oferise un colier cu 41 de briliante. El comandase mai multe bijuterii la Casa Kocchly din Petersburg, după cum rezultă dintr-o chitanță din 1/13 noiembrie 1893⁴. De asemenea, Regina Victoria a Marii Britanii este prezentă și ea cu bijuterii având valoare sentimentală. O listă a acestor giuvaeruri regale primite la căsătorie de Maria apăruse și în presa engleză: „The Graphic”, Supplement to The Graphic, January 14, 1893; „The Times”, Court Circular, 7 January 1893, p. 9; „The Times”, *Marriage of Prince Ferdinand and Princess Marie*, 11 January 1893, p. 5. Inventarul mai sus menționat întocmit pe 15/28 mai 1902 sau 1903 (nu se distinge bine ultima cifră), conține 415 poziții trecute într-un prim capitol, ceea ce presupune că intenția autorului a fost aceea de a-l completa cu alte categorii de bijuterii, dar dintr-un motiv necunoscut intenția nu a mai fost pusă în practică. Inventarul în sine s-a dovedit extrem de util, și coroborat cu alte documente a condus la clarificarea unor puncte de vedere referitoare la anumite întâmplări, care au avut loc ulterior și în centrul cărora s-au găsit și aceste bijuterii. Astfel, o parte din acestea se regăsesc în testamentele pe care le-a lăsat Maria în 1908, 1912, 1926, și 1933⁵.

Primul război mondial i-a răpit însă nu numai pe micul Mircea, dar și bijuteriile pe care le-a avut, punând-o astfel într-o situație unică și nefericită în același timp. După cum se știe la 14/27 decembrie 1916 luau drumul Moscovei tezaurul Băncii Naționale din România, împreună cu două casete care conțineau bijuteriile Reginei Maria, în valoare declarată de 7 milioane lei aur⁶. La 13/26 ianuarie 1918, bolșevicii au rupt însă relațiile cu România, l-au arestat pe ambasadorul nostru în Rusia, Diamandy și au sechestrat fondul de aur depus la Moscova⁷. Problema restituirii tezaurului și a bijuteriilor Reginei Maria a fost ridicată de

² Arhivele Naționale ale României (A.N.C.), *Casa Regală Fond Regina Maria*, Dos. IV/ 36 F.D., p. 1.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, *Casa Regală Fond Carol I*, Dos. 41/ 1893.

⁵ Dorina Tomescu, *Bijuteriile Reginei Maria*, în „Muzeul Național”, Vol. IX, București, 1997, p. 218.

⁶ M. Gr. Romașcanu, *Tezaurul roman de la Moscova*, 1934, p. 13.

⁷ *Ibidem*, p. 114.

delegația română imediat după terminarea războiului, în cadrul tratativelor de pace de la Paris în 1919-1920, dar nu s-a obținut nimic.

O adevărată furtună în societatea românească avea să declanșeze relatarea ziarului „Dimineața” din 5 iunie 1933, intitulată „Soarta bijuteriilor familiei regale române. Peripețiile extraordinare ale unui tezaur ascuns într-un zid”⁸. Articolul prelua niște informații apărute în publicația „Poslednia Novosti” din Paris și practic învăluia într-un mister și mai adânc povestea bijuteriilor reginei. Astfel, era lansată ideea că cele două casete cu bijuterii au fost luate de Diamandy și predate spre păstrare consulului american, apoi celui norvegian, care la rândul său a ascuns bijuteriile în zidul vilei sale de la Petrograd. În cele din urmă, în 1923, autoritățile sovietice au descoperit în urma unor informații bijuteriile. Relatările au fost însă considerate ca neverosimile de către toți cei care au studiat această problemă. După terminarea războiului Regina și-a alcătuit altă colecție de bijuterii.

Din dorința de a-și pune în valoare cât mai mult frumosul ei chip, încă de când era principesă, apoi regină, Maria a căutat să fie întotdeauna în pas cu moda, dar și să-și creeze un stil personal atât în vestimentație, cât și în numărul și forma bijuteriilor. De multe ori a dovedit nonconformism, lucru recunoscut de Maria: „Fără îndoială au fost vremuri în care temperamentul meu artistic m-a împins să găsesc plăcere, în toalete deosebite de cele ce se purtau de obicei, uneori erau chiar prea arătoase sau prea pitorești. Dar scuza mea sta în faptul că și eu, ca și femeile din timpul meu, făceam parte din epoca „romantică”⁹.

În scurtă vreme de la venirea sa în România, Maria avea să intre în conflict cu regele Carol I. Dacă pentru principesă o rochie nouă sau o bijuterie însemna nu numai o plăcere dar și o necesitate, ținând cont de rangul pe care îl avea, pentru bătrânul rege era lux și acesta însemna bani. Deci, Maria avea să lupte pentru independența ei cu regulile stricte ale Curții Regale din București. Așa a început o lungă confruntare între Carol I și principesă, confruntare cunoscută și în afara familiei. Referindu-se la această problemă Prințesa Ana Maria Callimachi spunea că Maria „era întotdeauna îmbrăcată cu rochii foarte frumoase și de mare efect, din tul vaporos sau muselină împodobite cu țechini, pene ori brodate. Bijuteriile pe care le purta erau minunate, însă se spunea că apela destul de frecvent la rigidul Rege Carol ... rugându-l să achite note de plată pe care nu le putea onora dată fiind suma afectată pentru îmbrăcăminte, care era foarte limitată”¹⁰. Cu timpul disputa Carol - Maria s-a mai atenuat, Regele nu a uitat niciodată de înfruntarea lor. Astfel, în momentul în care suveranul și-a întocmit testamentul, nu a pierdut ocazia să-i amintească nepoatei sale, că îi dăruia 600.000 de lei cu recomandarea ca „viitoarea Regină să combată luxul, care aduce prin cheltuieli nemăsurate, atâtea nenorociri în familii”¹¹.

⁸ *Ibidem*, p. 82.

⁹ Maria, Regina României, *op.cit.*, vol. II, București, 1991, p. 215.

¹⁰ Hannah Pakula, *Ultima romantică. Viața Reginei Maria a României*, București, 2004, p. 135.

¹¹ Boris Crăciun, *Regii și Reginele României. O istorie ilustrată a Casei Regale*, Iași, 1996, p. 65.

Recomandarea făcută de Carol I a fost zadarnică, deoarece Maria, după cum singură recunoștea, nu a putut să se împotrivescă unei singure ispite, și anume aceea a toaletei. Despre modelele alese de ea aflăm tot din memoriile și însemnările sale: „Pe acea vreme toaletele erau mult mai împodobite și mai complicate decât azi și idealul meu erau rochiile purtate de actrițele mari pe scenele pariziene, bunăoară, Jane Hading, Bartet, Granier, Vanda de Bonza, Marcelle Linder și altele. Avându-le pe ele în față ca model, lăsam să-și ia zborul închipuirea și nu mi dădeam seama, că, uneori, mă îmbrăcam, ...în chip prea arătos.....N-aș fi fost o fiică a Evei, dacă aceasta nu mi-ar fi făcut o oarecare plăcere; simțeam cum mă urmăreau toți ochii masculini și feminini, și nu era o senzație plăcută”¹².

Descrierea celor mai îndrăgite rochii este legată de amintirea unor evenimente deosebite la care Maria a participat. Rochia de nuntă, de exemplu, nu ar fi putut fi uitată, lucru de înțeles pentru orice femeie. „Era din mătase albă, groasă, fără lustru, cu mâneci umflate, bineînțeles, și cu foile în formă clopot, prelungite într-o trenă”. Purta „un voal de tul, prins într-o diademă de diamante, în care sta încolăcită ca într-un cuib, o coroană de flori de portocal”¹³.

De neuitat pentru ea a fost și rochia purtată la sosirea în țară: capă în culori violet și auriu bordată cu blană albă, pusă peste o rochie verde de catifea și o tocă aurie împodobită cu ametiste (această toaletă a fost considerată de Hannah Pakula biografa Mariei, drept o lipsă de preocupare pentru asortare a Ducesei de Edimburg, căci mama reginei alesese îmbrăcămintea.)¹⁴. Conform descrierii ziarului „Constituționalul” din 24 ianuarie 1893 Maria purta de asemenea: „în urechi doi solitari din briliant, iar la gât o broșă de un imens mărgăritar înconjurat de briliante”. Același ziar își informa cititorii despre bijuteriile purtate la cununia celor 31 de perechi de tineri la biserica Sf. Spiridon din București. Interesantă la această știre este asocierea bijuteriilor: ”A. S. R. Principesa Maria avea în urechea dreaptă un cercel rubin caboșon, iar în cea stângă un safir caboșon cu briliante; la gât o broșă cu 3 safire caboșon și briliante; la brațul stâng o brățară chainette cu 3 safire și 2 briliante și la cel drept o brățară chainette cu peruzele”. Descrierea rochiilor și podoabelor folosite la ceremoniile care au avut loc în următoarele zile scot în evidență frumusețea și valoarea lor.

Cu deosebită plăcere își amintea Maria de rochia cu care apare în prima fotografie de după nuntă. Era o toaletă de seară din catifea și dantele de pe vremea lui Van Dyck, creație a casei de modă Laferriere, pe atunci în vogă la Paris¹⁵. Nuanța catifelei, spunea Maria, se potrivea perfect cu peruzelele pe care le primise de la Ducele de Edimburg.

Deosebite erau și rochiile purtate de Maria cu ocazia unor evenimente care au avut loc în afara țării. Astfel, împreună cu Ferdinand a fost la încoronarea

¹² Maria, Regina României, *op.cit.* vol. II, București, 1991, p. 162.

¹³ *Ibidem*, *op.cit.*, vol. I, p. 270.

¹⁴ Hannah Pakula, *op.cit.*, p. 97.

¹⁵ Maria, Regina României, *op.cit.*, vol. II, p. 26.

vărului ei Nicolae al II-lea, la Moscova în mai 1896. Pentru acel eveniment Maria a purtat podoabele ei cele mai frumoase și rochii „șic”, alese cu grijă. Un succes deosebit se pare că l-a avut cu rochia și mantia dăruite de regina Elisabeta. Erau cusute într-o școală românească, pe de-a-ntregul cu ramuri de măceș, cu mii de petale răspândite; până și voalul de sub diademă era presărat cu petale de trandafir sălbatic¹⁶. Ca podoabă pe cap purta o coroană dintr-un cerc de diamante. Această rochie, aflată în prezent în patrimoniul Muzeului Național de Istorie al României, confecționată din catifea roz, a îmbrăcat-o la una din ceremoniile organizate cu acel prilej. La încoronare, stând lângă rudele sale în catedrala Uspenski din Kremlin, „Maria, îmbrăcată într-o rochie de lame auriu, a fost fascinată de vechiul ceremonial”¹⁷. Despre această rochie aflată în prezent la Muzeul de artă Maryhill, statul Washington S.U.A. s-a spus că Maria ar fi purtat-o și la încoronarea unchiului ei Eduard al-VII-lea, la Londra în 1902. Rochia respectivă a fost donată muzeului de Alma de Bretteville Spreckels, prietena Reginei Maria¹⁸. Există însă o altă informație referitoare la vestimentația de gală purtată la Londra. Informația vine de la Eugeniu Arthur Buhman, pe atunci secretar particular al Principelui Ferdinand. El își notase în jurnalul său că la 3 iunie 1902 principii moștenitori au plecat la Londra. „Principesa își comandase din vreme toalete splendide. Pentru ceremonia încoronării se lucrase o minunată rochie în atelierul doamnei Roth, toată din paillette de aur. Cei care au asistat la serviciul din Catedrala Westminster mi-au povestit că Principesa făcuse impresia unei zeițe din Antichitate sculptată în aur masiv”¹⁹. Ținând cont de pasiunea Mariei pentru rochii, dar și de poziția ei de rudă apropiată a celor mai importante case regale din Europa acelor vremuri, este puțin probabil ca ea să fi purtat aceeași toaletă și la Moscova și la Londra, diferența dintre aceste evenimente fiind de 6 ani.

Până în 1913, Maria nu a fost niciodată la Paris unde se găsea universul modei, de aceea este greu de apreciat unde anume își comanda rochiile, în afară de atelierul Roth din București. După nașterea ultimului copil, Mircea, a căpătat o flebită pe care și-a tratat-o în Spania. Cu această ocazie ajunge și la Paris, orașul considerat de regele Carol I drept un loc al pierzaniei, (probabil că își comandă atunci câteva rochii).

Odată cu urcarea pe tron a regelui Ferdinand în 1914, viața la Curtea Regală nu se mai scurge austeră. Spre deosebire de Carmen Sylva, Regina Maria va juca un rol politic important ea fiind unul din elementele care au decis intrarea României în război alături de Anglia, Franța și Rusia. În perioada războiului, aflată la Iași, Regina Maria a purtat o vestimentație cu care a avut cel mai mare succes -

¹⁶ Maria, Regina României, *op.cit.*, vol. II. p. 87-88.

¹⁷ Hannah Pakula, *op.cit.*, p. 121.

¹⁸ Linda Brandy Tesner, *Maryhill Museum of Art Arcus Publishing*, Oregon, p. 43.

¹⁹ Eugeniu Arthur Buhman, *Patru decenii în serviciul Casei Regale a României. Memorii 1898-1940*. București, 2006, p. 67.

uniforma de soră de caritate. Cu eroismul, dăruirea și compasiunea ei, Regina în costum de soră de caritate i-a cucerit definitiv pe români, dar mai ales prin tenacitatea dovedită în realizarea idealului de unire.

După război, Regina Maria are prilejul să meargă de mai multe ori în Franța. Astfel, în perioada februarie-aprilie 1919 se afla în misiune neoficială la Paris pentru a face lobby pentru România care întâmpina probleme la Conferința de pace. Ea rămâne uimită de prețurile și moda de la Paris: ”Moda este imposibil de strâmtă, scurtă, fără mâneci, iar în ce privește rochiile de seară, acestea sunt atât de decoltate cât își poate permite fiecare. Rochiile de seară sunt făcute din piese separate, abia prinse între ele, care lasă brațele și spatele complet goale.....la fel și picioarele. Imposibil de purtat de o femeie cât de cât decentă, și mai ales de o regină”²⁰. Nu rezistă tentațiilor și își comandă totuși trei rochii la croitoreasa Eugenie, probează câteva la firma „La maison Bear” și vizitează magazinul Babani care era în vogă atunci. Deși resimte acut lipsa bijuteriilor, Maria se hotărăște să aibă un aer regesc prin alegerea cu mare grijă a toaletelor la întâlnirile pe care le-a avut cu marile personalități politice franceze, engleze sau americane.

În *Însemnări zilnice* Regina Maria descrie cum în camera de la Hotelul Ritz din Paris era asaltată de o mulțime de oameni cu pălării și pantofi, bijuterii și rochii. „Trebuie să-mi iau câteva haine - scrie ea - de cinci ani nu mi-am reînnoit garderoba. Numai că nu vreau să cheltuiesc prea mult, totul s-a scumpit atât de mult...”²¹. Acest punct de vedere este contrazis de Hanna Pakula, autoarea biografiei reginei, care afirmă că „...în total 60 de rochii, 31 de mantouri, 22 de haine de blană, 29 de pălării și 83 de perechi de pantofi erau îndesate în dulapurile....din apartamentul ei”²². De asemenea, se pare că Maria ar fi declarat că nu e momentul să facă economie. E posibil ca aceste informații să fi fost date de unele rude sau apropiati ai reginei care nu aveau păreri prea bune despre gusturile ei. Una dintre aceste persoane era Infanta Spaniei, Eulalia, soacra lui Beatrice, sora mai mică a reginei, care a povestit după ce a vizitat-o pe aceasta la hotel, că apartamentul se transformase într-un serai oriental împodobit cu brocarturi și broderii indiene²³. Totuși, Regina Maria nu se afla la Paris pentru cumpărături, ea avea o misiune importantă pe care a îndeplinit-o cu succes. Astfel, se întâlnește cu Clemanceau, este invitată la Elysée și primită cu onoruri militare. De asemenea, este admisă la Academia de Belle-Arte, singura femeie printre bărbați, primește Marele Cordon al Legiunii de Onoare și pretutindeni în Paris a fost aclamată. Același succes îl are și la Londra unde este însoțită de Brătianu, și discută situația României cu regele George și cu W. Churchill.

În vara anului 1920, în perioada iunie-august, Regina Maria pleacă din nou la Paris pentru a participa la reprezentația de gală a baletului „Crinul Vieții” organizat

²⁰ Regina Maria a României, *Însemnări zilnice, ianuarie 1918 - decembrie 1919*, vol. I, București, 2006, p. 76.

²¹ *Ibidem*.

²² Hannah Pakula, *op.cit.*, p. 343.

²³ *Ibidem*.

de prietena sa Loie Fuller la Opera cea mare din Paris. Dansatoarea de origine americană avea abilitatea de a transforma fiecare reprezentație a sa de la Folies-Berger într-un adevărat spectacol. Prietenia ei cu Regina Maria a fost una foarte discutată și controversată. Loie o întâlnise prima dată pe regină în 1902 la București, pe când era într-unul din turneele sale europene. A fost invitată să susțină un spectacol și pentru copiii Mariei. Tot restul vieții lor, cele două femei au avut o prietenie strânsă, corespondând foarte mult, Loie încurajând-o pe regină să-și publice poveștile pentru copii²⁴. Loie Fuller a avut de asemenea, un rol important și în strângerea de fonduri pentru ajutorarea României, organizând în timpul războiului un comitet american și obținând suma de 700.000 de dolari. Tot ea i-a făcut cunoștință reginei cu Alma de Brettville Spreckels soția magnatului zahărului din San Francisco cu care devine prietenă²⁵.

În capitala Franței regina se simte fericită și, deși susține că o rochie elegantă” à la dernière mode” și un salon de trăncăneală nu-i mai sunt suficiente, se întâlnește zilnic cu croitorese, modiste și cizmari. Însoțită de Ileana și Mignon (Mărioara), Maria obține loja prezidențială în Grand Prix la Longchamps unde poartă o pălărie mare, albă, cu trandafiri, lucrată de modista Alex²⁶. Pe 1 iulie la reprezentația de gală a baletului organizat de Loie Fuller, Regina Maria a apărut îmbrăcată în alb, iar în loc de bijuterii avea un buchet de orhidee mov. Desigur că această călătorie a fost un bun prilej de a vizita mai multe magazine celebre: Babani, Poiret sau Cheruite. Regina și-a comandat mai multe rochii și a participat la o paradă a modei la casa Redfern a cărei clientă era. Aici exista încă din 1901 o cameră construită ca un fel de sală de teatru dotată cu oglinzi și cu lumini de scenă unde se prezentau noile modele. Poiret avea casă de modă în 1904 și devine faimos pentru rochiile de zi și de seară în stil oriental, stil Art Nouveau și Art Deco. După 1919, devine renumită Casa de Modă Jean Patou ale cărei creații erau inspirate din tradiția rusă. Cele mai mari realizări ale Casei Patou au fost hainele de sport și jerseyurile cu motive cubiste.

Profitând de ocazie și preocupată de aspectul ei, Regina Maria a început la Paris și o cură de slăbire cu doctorul român Frumușeanu.

În 21 octombrie 1920, în timp ce Maria se afla la Cernăuți împreună cu Ferdinand, a primit vestea decesului Marii Ducese Maria Alexandrovna. Astfel, Regina a plecat la Zürich, unde urma să se întâlnească cu surorile sale. O parte din moștenirea ce îi revine după decesul mamei consta în bijuterii. Primește astfel o diademă cu perle și diamante, două pandantive cu perle (se pare că o singură perlă fusese evaluată de bijutierii din Zürich la 700.000 de franci elvețieni²⁷). Perla a devenit bijuteria favorită a Reginei. Deoarece Regele Ferdinand îi dăduse o sumă

²⁴ Linda Brady Tesner, *op.cit.*, p. 61.

²⁵ *Ibidem*, p. 52.

²⁶ Regina Maria a României, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 189.

²⁷ *Ibidem*, p. 313-314.

mare de bani ca să cumpere și alte bijuterii de la surorile ei, Maria achiziționează o fabuloasă diademă cu diamante și safire rămasă de la soacra surorii sale, Ducesa Kiril (Ducky), un lanț cu diamante și un safir imens, care îi aparținuse lui Ducky, și pe care Regina dorea să-l ofere Principesei Elisabeta; un inel cu smarald de la Beatrice urma să-i fie făcut cadou Elenei, viitoarea soție a Principelui Carol al II-lea. Astfel, banii ajungeau la surori, mai ales la Ducky rămasă fără avere după ce fugise din Rusia, și în același timp bijuteriile rămâneau în familie. Regina va purta diadema cu perle și diamante moștenită de la mama sa la nunta fiicei ei, Elisabeta, la Atena, iar aceasta o va împrumuta la încoronarea Mariei. Dar diadema cea mai îndrăgită de Regină (care nu a aparținut mamei sale, așa cum s-a considerat până acum) a fost aceea cumpărată de la Ducky și care provenea din colecția soacrei sale „tante Michen”. Aceasta era Marea Ducesă Maria Pavlovna, soția Marele Duce Vladimir și mama marelui Duce Kiril. Ducesa era faimoasă pentru bijuteriile ei. Se spunea că avea o colecție fabuloasă și cheltuia foarte mult pentru a le achiziționa (avea, după decesul soțului survenit în 1909, o pensie anuală de 1 milion franci aur). Din 1917-1920 a stat în Caucaz apoi a reușit să fugă din Rusia cu nava Semiramise. Tiara cu safire și diamante a fost lucrată de Cartier în 1909, în formă de cocoșnic (diademă preluată din costumul popular rusesc). Avea un safir central de peste 130 carate montat într-o broșă originală înconjurat de 6 safire caboșon dispuse circular într-o montură de diamante ale familiei imperiale. Mai târziu Regina Maria a lăsat această diademă fiicei sale Ileana, iar aceasta ar fi vândut-o prin 1948 la Cartier.

În primăvara anului 1921, Regina Maria își nota în jurnal, cu mulțumire, că a mai slăbit și că arăta mai drăguță în hainele sale, “iar bijuteriile pe care le am de la draga mea mamă, îmi permit să par mult mai elegantă și mai bine”²⁸. Ea continuă să cumpere bijuterii de la Ducky și cu această ocazie achiziționează o diademă cu briliante, o broșă și cercei cu safire pentru nora ei Sitta (principesa Elena). Ultimele două bijuterii erau moștenite de la Marea Ducesă Vladimir²⁹.

În iulie 1921, Regina Maria merge din nou la Paris de data aceasta fiind însoțită și de Regele Ferdinand. Călătoria a fost prilejuită de premiera filmului “Crinul Vieții” la care lucrase Loie Fuller toată iarna, dar și de comanda coroanei Reginei Maria la casa Falize din Paris. Împreună cu Regele Ferdinand ea cutreieră magazinele preferate, participă la o paradă a modei, iar Regele îi cumpără un lanț cu diamante de care atârna un enorm safir de la Cartier, ca să îl poarte la diadema rusească. Era o bijuterie ca care va rămâne ca ”Hausschmuck”. Foarte încântată de acest cadou ea spunea: “este o bijuterie...superbă și femeia din mine se bucură, căci bijuteriile au avut întotdeauna o semnificație specială în familia noastră - o moștenire rusească”. Regele galant i-a oferit acel lanț pentru momentul încoronării și într-adevăr din fotografii reiese că regina l-a purtat la Alba-Iulia. Amintindu-și de această călătorie regina recunoaște că a făcut multe cumpărături și chiar încearcă

²⁸ Regina Maria a României, *op.cit.*, vol. III, ianuarie 1921 - decembrie 1921, p. 46.

²⁹ *Ibidem*, p. 55-57.

un sentiment de vinovăție: „...timp de 2 ani - spunea ea - am fost insensibilă la nebunia toaletelor de la Paris. Anul acesta, presupun că din cauza că moda s-a schimbat...rezist cu greutate”³⁰. Deși, de multe ori, regina credea că se îmbracă „artistic”, ea avea tendința ca în orice ocazie să iasă în evidență. Un exemplu poate fi costumația de la balul organizat de ministrul britanic în România unde ea a îmbrăcat o rochie lungă, albă ca zăpada, cu mantie, pe cap avea un turban peste care pusese diadema rusească, iar la gât avea lanțul dăruit de Ferdinand. Se hotărâse să răspundă, dacă era întrebată ce reprezintă, că întruchipa “Mama Balcanilor”³¹. Toaleta respectivă a provocat o mică discuție contradictorie cu bătrâna Nini, după cum mărturisea chiar regina.

La recepția din 7 iunie 1922, prilejuită de nunta fiicei sale Mignon la Belgrad, Maria a avut o apariție de excepție cu diadema rusească și cu toate cele 5 decorații pe care le avea plus lanțul cu diamante de la Paris. Rochia era din catifea albastră și regina a considerat că arăta bine “...cu un decolteu foarte adânc în spate, pe care-l permite spatele meu cu piele albă și sănătoasă”³².

În septembrie 1922, când s-a pus problema încoronării, Ferdinand și Maria au considerat că din punct de vedere politic nu era un moment favorabil. În plus mai apare o problemă: Biserica Catolică refuza să-i permită lui Ferdinand să se încoroneze într-o biserică românească de către un prelat român. Îl amenința cu anatema. De fapt, regelui nu i s-a mai permis să meargă la comuniune pentru că își botezase copiii în religia ortodoxă, iar în aprilie 1920, Papa l-a iertat și regele a primit astfel Sfânta Comuniune. Ținând cont de aceste probleme s-a stabilit ca încoronarea să aibă loc în fața catedralei din Alba-Iulia, sub pretextul că astfel ceremonia putea fi văzută de întreg poporul, iar Ferdinand a hotărât că își poate pune singur coroana pe cap³³. Pe 4 octombrie a sosit și coroana Reginei Maria pentru care s-a plătit 64.820 franci, iar pe 7 octombrie, îmbrăcată cu toaleta de ceremonie și cu corona pe cap, acceptă să fie fotografiată de două femei fotograf din Sibiu. Regina considera toaleta ca fiind remarcabilă: “Port splendid imensa coroană de aur, încrustată cu pietre prețioase, și mantia coplesitoare...culoarea aurului folosit pentru toaletă și mantie, este absolut superbă. Lucrat pe un fond cu fir de mătase roșie are umbre splendide...Coroana, are forma coroanelor de pe vechile fresce românești, mă avantajează extraordinar. Culoarea aurului și tot se armonizează neobișnuit de bine cu tenul meu, cu părul blond și caracterul în general. Sunt, desigur” à mon avantage „în această ținută dificilă...”³⁴. La Alba-Iulia Regina Maria și-a folosit din plin simțul teatral și inspirațiile medievale. Le-a cerut tuturor femeilor din familia regală care făceau parte din procesiune să se

³⁰ *Ibidem*, p. 279.

³¹ Regina Maria a României, *Însemnări zilnice*, vol. IV, București, 2006, 1 ianuarie - 31 decembrie 1922, p. 44.

³² *Ibidem*, p. 186.

³³ *Ibidem*, p. 273.

³⁴ Regina Maria a României, *op.cit.*, vol. IV, P. 307.

îmbrăce în auriu, iar celelalte să poarte mov și argintiu. “Nu doresc o încoronare modernă, cum ar putea avea și altă Regină. A mea să fie în întregime medievală”³⁵. Costumele pentru procesiunea încoronării au fost lucrate de Frau Roth din București.

Pe 15 octombrie 1922, la Alba-Iulia, Regina Maria s-a îmbrăcat în tren. Rochia era de culoare roșu - auriu, avea o mantie de catifea purpurie, căptușită cu albastru și argintiu; pe cap avea un voal auriu strâns pe frunte cu panglică de aur. La momentul încoronării avea să-și pună coroana și mantia. Purta la gât lanțul cumpărat de Ferdinand la Paris, marele cordon și steaua ordinului Carol³⁶. După încoronare și-a pus diadema rusească și pelerina de la sosire. Un alt costum purtat în acea zi a fost acela de roșior cu o căciulă de husar gri. Călare pe Austral, calul dăruit de colonelul canadian Boyle (cunoscut în România în anii Primului Război Mondial), în uniformă Regimentului 4 Roșiori, regina a fost încântată de cum arăta. “Bărbații erau înnebuniți, desigur că le-am luat piuitul în acea îmbrăcămintă și călare”³⁷. Pentru momentul solemn al intrării în București regina își pregătise o altă rochie deosebită, aurie cu mâneci largi din blană maron-închis. Peste rochie avea o pelerină din catifea roșie cu fire aurii și gulere de blană, iar pe cap avea un turban dintr-un material care părea tot montat cu rubine...³⁸. Concluzia reginei referitoare la ceremoniile care au avut loc în acele zile a fost următoarea „...toți par încântați și impresionați, în mod deosebit, de frumusețea ceremoniilor și mai ales de membrii feminini ai familiei noastre, de îmbrăcămintea și bijuteriile lor minunate”³⁹.

Interesul Reginei Maria pentru aspectul exterior și bijuterii a rămas același chiar dacă anii au trecut și silueta reginei s-a schimbat. La sfârșitul anului 1923, se plângea că moda din acel sezon este complet lipsită de eleganță pentru persoanele voinice, cu modele fără mâneci. În 1924 când se afla în vizită oficială cu Regele Ferdinand în Franța și Anglia va vizita Casa Chanel. Deși a fost tentată de modelele Chanel nu a comandat nimic pentru că se îngrășase⁴⁰. De aceea în Anglia apare cu rochii drapate, cu falduri ample. Bijuteriile neobișnuite pe care le purta nu se mai potriveau cu silueta ei. Un invitat la balul de la Curtea engleză a descris-o cu ironie. Maria era îmbrăcată cu un caftan marocan brodat cu argint, dar invitatul respectiv a considerat că ea arăta ridicol cu un capot din crepe-de-chine .... presărat cu carași aurii pe care îi pictase ea însăși. Bărbia ei dublă era mascată de șiraguri de perle agățate de o pălărie exotică⁴¹. Cu toate acestea peste doi ani, în 1926, zveltă, tunsă scurt, Regina Maria făcea senzație în capitala Franței. Se afla în drum spre S.U.A., iar presa din Paris a relatat fiecare mișcare a ei. În prima zi, Maria a fost

³⁵ Hannah Pakula, *op.cit.*, p. 399.

³⁶ Regina Maria a României, *op.cit.*, p. 314.

³⁷ *Ibidem*, p. 316.

³⁸ *Ibidem*, p. 318.

³⁹ *Ibidem*, p. 322.

⁴⁰ Hannah Pakula, *op.cit.*, p. 36.

⁴¹ *Ibidem*, p. 413.

descrișă în detaliu cu trei toalete separate care îi acopereau gambele, dar și cu o pălărie la modă, strânsă pe cap și total nepotrivită pentru ea. S-a spus despre ea că a mers 5 seri la teatru și o dată la cinematograful. Marile știri din ziare s-au concentrat asupra a trei costume de sport și a numeroase rochii de seară pe care le-a cumpărat⁴². S-a vorbit foarte mult despre "trusoul american" al reginei. Firma de îmbrăcăminte cu amănuntul a lui Abraham & Strauss a publicat o reclamă cu schițele toaletelor ei "...create de Redfren din Paris"⁴³. Însotită de Principesa Ileana și de Principele Nicolae, Regina Maria s-a îmbarcat pe vasul Leviathan. În timpul călătoriei s-a comportat ca o adevărată vedetă: „Regina se plimba degajat...pe punte ...cina frecvent în sufrageria principală...înota zilnic dimineața în bazinul vaporului, se înapoia în cabina sa în costum de baie...împărțea cadouri”⁴⁴. Turneul reginei din octombrie 1926 era legat de inaugurarea muzeului construit de miliardarul american Sam Hill care o invitase special, pentru deschiderea sălii românești din acest muzeu. Regina a donat pentru această sală mai multe obiecte printre care se numărau: icoane, bijuterii, mobilier, copia coroanei regale purtată de ea la Alba-Iulia sau rochia cu trenă din lamé aurit imitând pielea de crocodil, purtate la încoronarea lui Nicolae al II-lea, la Moscova, în 1896. În jurnalul ei, Regina Maria povestește cu lux de amănunte vizita de pe pământul american. Nici cu această ocazie ea nu-și ascunde preocuparea pentru vestimentație și slăbiciunea pentru bijuterii (a vizitat magazinele Cartier). Rochiile și bijuteriile trebuiau să îi pună în valoare frumusețea și descendența ei regală. Regina Maria s-a numărat printre puținele capete încoronate care au vizitat America (înainte de ea, în 1919 Regele Albert și Regina Elisabeta a Belgiei). Pentru americanii care erau fascinați de familiile regale europene, vizita Reginei Maria de 50 de zile a stârnit o adevărată furtună mediatică⁴⁵.

În căutarea unui stil original, Maria a făcut o adevărată pasiune pentru costumele populare, poate și pentru că primul ei contact cu România a fost un frumos costum popular, dăruit în timpul logodnei de Carmen Sylva. În cele din urmă, această pasiune a avut drept consecință crearea unei adevărate mode în rândul doamnelor.

După instalarea lui Carol al II-lea pe tronul României situația materială a reginei a devenit precară, dar grija față de aspectul său exterior a rămas până la sfârșitul vieții. Astfel, ea a dorit ca la decesul ei culoarea pentru funeralii să fie movul și nu negru cum se obișnuia, iar florile roșii. Rochia cu care a fost îmbrăcată Regina atunci a fost de culoare albă. Mulți au criticat această toaletă iar Carol al II-lea și-a notat în jurnalul său nemulțumirea: "Lumea, rea cum este, au și început anumite critici. Găsesc că e prea simplu îmbrăcată, că n-ar trebui să fie în acea rochie de interior, albă, dar în straie

⁴² *Ibidem* p. 429.

⁴³ *Ibidem*, 432.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Linda Brady Tesner, *op.cit.*, p. 39.

domnești. Eu sunt cu totul de altă părere, găsesc că așa e mai demn, că așa îi stă mai bine, în această simplitate feminină, căci, oricât credea ea, a fost, înainte de toate, femeie”⁴⁶.

Regina Maria a fost o personalitate puternică. Spirituală, cu o inteligență remarcabilă, conștientă de frumusețea ei nu și-a ascuns niciodată preocuparea pentru bijuterii și vestimentație. I-a plăcut să fie impozantă și s-a considerat întotdeauna bine îmbrăcată și elegantă. A avut mereu încredere în gustul său artistic deși unora li s-a părut că era extravagantă. De foarte multe ori a fost criticată pe nedrept. În apărarea ei Regina Maria explica: „Viața de nețărmurită frivolitate pe care s-a spus că o duceam a fost o legendă născocită de cei ce auzeau zvonuri nelămurite despre toaletele mele și așa-zisele mele excentrități....și apoi îndată ce o femeie trece drept frumoasă, lumea vrea să știe toate despre ea, căci ea stârnește interesul mai mult decât orice ...”⁴⁷.

Moartea Reginei Maria a produs o durere nemărginită românilor. Ea i-a impresionat pe oameni, mai ales prin tenacitatea dovedită în realizarea idealului de unire. Au fost cucerii de puternica ei personalitate deopotrivă oameni simpli, ofițeri, oameni politici și de cultură.

„Maria a fost cea mai iubită membră a familiei regale din România. A fost fără îndoială o ilustră personalitate, chiar dacă n-ar fost investită cu prerogative auguste de suverană. Niciodată o faptură atât de regească n-a fost o Regină atât de umană”⁴⁸.

---

⁴⁶ Carol II, *Între datorie și Pasiune. Însemnări zilnice*, vol. I (1904-1939), București, 1995, p. 283.

⁴⁷ Maria, Regina României. *Povestea vieții mele*, vol. II, București, 1991, p. 215.

⁴⁸ „Universul”, nr. 176, 23 iulie 1938.

THE DEATH OF QUEEN MARY AS REPORTED IN THE CONTEMPORARY NEWSPAPERS

DESPRE MOARTEA REGINEI MARIA ÎN PRESA CONTEMPORANĂ

Nicoleta König

Abstract

Queen Mary was one of the most beloved of the Romanian queens. Although she was not born in Romania, she charmed everyone with her beauty, bravery and the charity of her heart. Hence her death, in 1938 caused great sadness. Newspapers, writers, politicians, and royalty, both foreign and domestic all sent their sympathies to the royal family.

Keys words: Queen, remember, newspapers, royalty.

In 1893 Maria Saxa Goburg Gotha the future Queen of the country above Danube arrived in Romania. Originally a British Princess she won the love of the Romanian people with her charm and beauty.

Unfortunately, after 1930 she lost the favor of her son, Carol the II - and retired from the public life, traveling between two places very dear to her heart, Bran and Balcic. In 1932, at 20:08 Eugeniu Arthur Buhman, the manager of the private Secretariat of the king Carol the II, wrote on his journal that "The Queen Mary received the advice to have treatment at Karlsbad. She has troubles with her liver. I am very surprised about it because she always ate sensibly". At the beginning of 1938, German newspapers had already spread the news that the Queen was unwell. The diagnosis was hepatic cirrhosis. In the spring of 1938 Mary went to the sanatorium at Merano, in northern Italy, near to Dresda.

All the treatments failed to have any beneficial effect so The Queen returned to Romania, to Peleş castle. Here her health continued to deteriorate. The press releases from 18 July gave alarming news, in press release no 79, the minister of the Royal House informed after the medical check at 11:00, at the Pelișor castle, the doctors said: "The health of Her Majesty, Queen Mary has become very serious. Today there was a new and heavy blood loss. Her Majesty is suffering from heavy bleeding. The pulse is 120, the respiration 28¹. A few hours later the Minister of

---

¹ "Universul Literar", 19 July 1938. The document collection "Regina Maria", The National Military Museum.

the Royal House stated “The health of the Queen Mary is getting worse. The bleeding continues. She is getting weaker. The pulse is 140, the respirations 36”². The new press release of the Royal House announced the death of the Queen Mary “Her Majesty, Queen Mary died today, 18 July 1938, 17:38 at Pelișor castle. In her presence were: His Majesty The King, Her Royal Highness the Princess Elena and His Royal Highness Mihai Lord of Alba Iulia. The Patriarch and the premier of Romania Miron, Dr Störmer, Dr Hortolomei, Mr Lascăr and Dr Iliescu, were also in attendance, 18 July 1938”³.

The same day the newspapers announced the funeral ceremony “From High Command the funeral schedule was decided like this. In 19 July, 11:00 the body of Queen Mary will be taken to Peleş castle. The citizens can view the Royal casket, between 14:00 and 19:00 and on 20 July, from 10:00 till 19:00. On 21 July, the body of Queen Mary will be transported by royal train to Cotroceni palace, Bucharest. On 24th July 08:00, the convoy will proceed from Cotroceni palace Royal Trains Station, where a royal train will go to Curtea de Argeș.

The burial will be in the afternoon of the same day. The detailed schedule will be publish later. In sign of respect to the Queen, The Royal Court will be in mourning for the next 6 months.

After that, the condolence letters arrived. The cabinet members sent to the King the following telegram: With deep sorrow, in front of the coffin where your glorious Mother rests, we send you, as a cold comfort, the expression of our dutiful loyalty”⁴.

The telegram was signed by: Miron Cristea - the Premier, G. Ionescu-Sisești - the Secretary of Agriculture, Victor Iamandi - the Secretary of Justice, Mircea Cancicov - the Chancellor of Exchequer, Armand Călinescu - the Secretary of State for Foreign Affairs, the Bishop N. Colan- the Secretary of Culture and Arts and Mihail Ralea - the Secretary of Work etc.

It is well known the mutual attachment between Queen Mary and the Romanian army. So is not surprising that the Division General Gheorghe Argeșeanu, the Secretary of Defense, sent to the King Carol the telegram “The Army, is in deep sorrow because of the lost of the good Queen, of “The Wounded Mother”, how she was named during the big war, when everybody admired her for her bravery and her concern for the ones who were in pain, ask your Majesty to willing receive from all the soldiers the assurance that they share your deepest sorrows and they will always remember, with great love, the personality of the great Queen”⁵.

The news of the Queen’s passing determined reactions abroad, the ambassadors of many countries giving their condolences. The Secretary of State for Foreign

---

² *Ibidem.*

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*

Affairs of United States of America, sent to the Nicolae Petrescu-Comnen, the Secretary of Foreign Affairs of Romania the next telegram: "Excellency, my government asked me to express the terrible sorrow that we all feel at the said news of the death of Queen Mary. I also wish to pass on my personal condolence for this said event"⁶. The Minister of Foreign Affairs of Czechoslovakia, Hungary, Greece, Italy, Egypt, Poland and France expressed their sorrow for the great lost to the Romanian dynasty as did the Mayors of Prague, Belgrade, Athens, Verdun sur Meuse.

The last wish of the Queen Mary was related in the news papers: "The last wish of Her Majesty Queen Mary was to receive red flowers after her death. Her catafalque and coffin were covered with masses of flowers. Most distinguished by their beauty were the wreaths of gladiolus and carnations, brought by the government members. Thus the last wish of Queen Mary came true"⁷.

The Premier, Miron Cristea and the members of government were at Peleş, with the Queen's body. There, in the front of the Royal family Miron Cristea gave the next speech, "The government and all the country address, with a feeling of deep loyalty, the occasion of the passing to immortality of your beloved Mother and the beloved Grandmother of the Great Lord Mihai. We pray to God to make you stronger, physically and mentally, so you could bear easier this great pain, who touch the hearts of sons when they lost the dearest being on Earth: the mother!"⁸. Apart from members of government at Peleş a lot of visitors came also, the fact proving again the Queens popularity "The crowd waiting since the morning, on the path around the castle, so that they could bring a last homage to the body of the Queen. At 2 o'clock the cordons of custodians from the castle bridge open and the crowd ascended the main path to the Peleş castle, a marvel of architecture and of decorative art. People glided past, in an imposing silence. To the honour lobby, up, on wood stairs with grace-notes, in the main lobby, whose walls dressed in woods, shows biblique scenes.

The pilgrims take a bow in front of the coffin, wishing to stay longer in this religious atmosphere, next to the face of their beloved Queen. But the array coming from behind force them onward to the lateral door, to pass the arms room and leave on the opposite side of the castle. On the evening the numbers of pilgrims grew. Trains and cars delivered hundreds of people to the castle. The peasants, in their traditional costumes coming from Breaza and Comarnic by train to bring the last greeting to the august dead. The pilgrimage lasted late into the evening and continue in the next day"⁹.

At the request of the King Carol the II, the Queen was dressed for the last trip, with a white dress, the fact confirmed by the news paper "Universul Literar",

---

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Idem*, 20 July 1938, The document collection "Regina Maria", The National Military Museum.

where it was written: "Dressed up in white, the great Queen with her hands crossed on her chest, keeping in her fine fingers a red lily and above her the icon of the Saint Virgin Mary. The pallour of death did not burst her classic beauty. Her face seems to sleep in the light, between immense wreath of gladiolus and violas. In the four corners of her catafalque, officers of each army service, stand over by relieve. During the lunch gentlewomen stand over"¹⁰.

As I wrote earlier, the Queen was very popular with the Romanian Army and deservedly: she was the honorary commander of the Regiment 4 Roşiori and was personally involved in the care of the wounded during Second World War. This fact was confirmed by the Gheorghe Argeşeanu, in the address to the army from 19 July 1938, „Officers, under-officers, corporals and soldiers, Our Great Queen, the one who used to animate us, with her courage and presence in the front lines, the One who used to ride in the front of cavalry, the One who used to come in the middle of the choleric with no fear, the One who used to console and attend the wounded, with a big devotion, being named, The Mother of the wounded, left to eternity, where the Great King Ferdinand and his heroes waiting for her. In this moment of big pain of our beloved King, we can comfort him only taking part by all our heart his pain, show him the love we have for him and keeping forever the memory of our good Queen. May she rest in peace!”¹¹.

Some of the European courts decided to do more than send condolences to King Carol the II. The Romanian Legation from Stockholm informed, by telegraph, the Minister of Foreign Affairs that as follow the death of Queen Mary, the Swedish court has started a mourning for three months.

After Peleş the Queens body was moved at Cotroceni palace. The funeral train arrived at Cotroceni palace at 12 o'clock, being welcomed with 75 canon shots.

With the Whole country was in mourning, the news papers published special measures like “All the institutions, public or private, the shops and markets will be closed. There will be no exceptions. Everybody will go into mourning. It is not obligatory to wear: dress coat, black gloves and decorations. The judiciary will wear robes. The ladies taking part at the ceremony will go into great mourning with voila de crêpe”¹².

Meanwhile, the royal family opened the will of Queen Mary, which was written in 29 June 1933. In it she requested that her heart to be placed in an urn at the chapel of the Balcic palace. Eugeniu Arthur Buhman said that: “The valuable jewellery were distribute by the Queen when she was still alive. She left to the Mircea Society 500000 lei. The Queens maids Elisa Karl, Ana Thiele and Elena Kopkow received 50.000 lei, 40.000 lei and 60.000 lei respectively. The prince Nicolae received two Grigorescu paintings and covers which Queen Mary had from her family. And most of the dresses were distributed to the princesses. At the

---

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

dividing of the different objects a big fight started between the heirs. A spectator at the scene said about it "Like the gypsy!" I have been told that the Habsburg archduke took so many things in his pockets that a lot of it dropped on the floor, being collected by the Elena Kopkow"¹³.

A month after the Queen's death, the newspaper "România Ilustrată" published a special edition dedicated to the memory of Queen Mary. There were enumerated here all the virtues that made Queen Mary so special for the Romanian people. One of the episodes told here mentioned the courage that the Queen inspired to her people during the First World War and especially to the Regiment 4 Roșiori "She is the first soldier. She got up and went to encourage the Regiment. Here there is Flămânda și Robănești, the first painful fight of the Regiment 4 Roșiori. Robanesti, 10 November 1916, will remain legendary by the heroic and medieval attack, sustained by the cavalier of the Queen, Davidoglu, the commander of the Regiment, who, caught by the explosion of a shell losing his horse but continued the attack by foot, crossing the lawn, under enemy fire"¹⁴. In the same edition of the newspaper, it described the tragedy that marked the Queen's life "...The death of her baby made the Queen start a new and noble duty: taking care of the babies! One night her beloved baby appeared in her dream and told her to go between the children who were suffering from hunger, who have no clothes, no home, no parents <<Build them a home, dear mother! Homes where they can have food, where they can be happy and above each house put the name of your baby!>>¹⁵. So, following the efforts of the Queen, Principele Mircea society has born and opened branches across the country, with dispensaries, hospitals etc.

Hans Kelling, a contemporary journalist, told about the love which the Queen had for the peasants "I love the Romanian people and I feel for all their needs, even I cannot help them with everything, as I wish I could! I think about them a lot, they have been suffering for hundreds of years, they are so connected to nature that you get an idea about their character! Their houses are so small that only a quiet happiness would fit in it, their rustic bridges are so fragile that you have the feeling that only happiness could cross over it. There is no modest and patient a man than the Romanian peasant!" confessed the Queen to the journalist¹⁶.

Nicolae Iorga used to say about the love the Queen had for the Romanian people "The frequent travels to Ardeal, Bucovina and Basarabia showed her how deep her heart is connected with the heart of the people. The royalty of her bravery and her compassion to the people made her wear forever an invisible crown, which was more precious than all the jewellery in the world"¹⁷.

---

¹³ Eugeniu Arthur Buhman, *Patru decenii în serviciul Casei regale a României, memorii 1898-1940*, 2006, Bucharest, p. 441.

¹⁴ "România Ilustrată", 27 August 1938, The document collection "Regina Maria", The National Military Museum.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

Elena Văcărescu, one of the Queen's closest friends, wrote in July 1938 "Tonight, from my Parisian balcony, I listen to the murmur of the stars. I am thinking about the Carpathian shepherds who said, when they see a falling star <<A Queen died!>> and indeed a Queen left but she was ours and she will be immortal in Romanian hearts!"¹⁸.

Cezar Petrescu wrote also that "by a mystical heavenly will Queen Mary was sent to us. When the Heavens took her back, the legend already existed: the time and the death have nothing more to bring to the aura that deluged her white face...Her presence is so alive and hallucinatory that it is hard to believe that with a gravestone pressing on her chest and her heart forever held in an urn that not just once we put the question <<When will she return?>>. Like she had left for a few days somewhere at Balcic or Bran". "Let's just say that she left from us. 40 days ago we believed it. After 40 days, against the laws of life and death, the time proved that she is still among us, walking with us with unheard steps, being everywhere she was. This page is dedicated to this presence!"¹⁹.

The echo of the Queens death continued for the next few years. In 1941 a poet, Alex Șcepkin wrote a poem named "At the death of Queen Mary!"²⁰. One year later, a journalist Traian Chelariu, published an article in the news paper "Adevărul" where he remembered the Queen's love for the Romanian army. "It has been three years since the death of the most beloved Queen, Mary of Romania. She encouraged us when there was despair everywhere. Her faith kept her strong when the dark and heavy doubts were among us...And now, when a lot of heroes are dying on the country's battlefields, it is ought to bring her an homage more then ever, because she was the one who knew best to comfort all the pain. She was "The Mother of the wounded!"²¹.

Two years later Cella Delavrancea wrote in an article about the memory the queen left behind named 'The portrait of a soul' "Three years have passed since the beginning of the emptiness left behind by the Queen Mary death. All meanness disappeared in her presence, because she was perfect, you have faith in perfection, you were optimistic because she was healthy and she knew to enjoy every moment of life"²².

The Princess and then Queen Mary received great appreciation from her contemporaries during and after her life. Indifferent to the ideological and political conflicts writers, journalist and politicians had deep admiration for the one who succeeded to win the heart of the Romanian people like nobody before.

---

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ "Cuget Clar", nov. 12, 1940, The document collection "Regina Maria", The National Military Museum.

²¹ "Universul Literar", 19 July 1941.

²² "Curentul", 19 July 1943.

**GENERAL VASILE RUDEANU, PERSONALITATE
REPREZENTATIVĂ A ARMATEI ROMÂNE MODERNE**
**GENERAL VASILE RUDEANU, A REPRESENTATIVE FIGURE OF
THE MODERN ROMANIAN ARMY**

Șerban Constantinescu

Abstract

The officer Vasile Rudeanu was a military man with high education, a special technician, a skillfully negotiator, experienced in many foreign languages, with contracts and relations in various military and industrial circles. In November 1914 he is sent by the Romanian Prime Minister, Ion I. C. Brătianu, in Occident (Rome, Paris, London) with the goal of material preparation of the completion with ammunition and weapons of an army respectively. After the end at the First World War, general Vasile Rudeanu, successfully performed other functions, the general inspector of the Romanian Aeronautics being the most important.

Key words: Vasile Rudenco, Romanian Army, General Inspector, Romanian Aeronautics

Vasile Rudeanu s-a născut la 15/27 ianuarie 1871 în București, fiind fiul căpitanului Constantin V. Rudeanu și al Elenei Fundățeanu. A primit o alesă educație, fiind îndrumat să învețe în permanență cu conștiinciozitate în scopul de a deveni util neamului și țării sale. Sârguincios, la vârsta de 11 ani vorbea perfect limbile franceză și germană, iar mai târziu va cunoaște dialectul flamand, italiana și engleza¹.

Între anii 1885-1889 a urmat cursurile Școlii de fii de militari din Craiova, apoi a dat examen de admitere la Școala de Ofițeri din București, pe care a absolvit-o în anul 1891, când a fost înaintat la gradul de sublocotenent. Studiile au fost continuate la Școala de Aplicație de Artilerie și Geniu, secția artilerie, între anii 1891-1892 fiind notat excelent, a fost clasificat al doilea pe școală la încheierea cursurilor și primul pe armă. În toamna anului 1892, tânărul sublocotenent Vasile Rudeanu a fost trimis pentru perfecționare, împreună cu alți doi camarazi, în Belgia, la Bruxelles, pentru a urma cursurile Școlii de Aplicație de Artilerie și Geniu². La această unitate de învățământ militar din capitala Belgiei, a fost nevoit să susțină

---

¹ General Vasile Rudeanu, *Memorii din timp de pace și război*, București, 1989, p. 9.

² *Ibidem*, p. 12.

pentru început un examen de absolvire a Școlii Tehnice, similare Politehnicii din Paris, pentru a-i asigura accesul la Școala de Aplicație. În timpul celor doi ani cât au durat cursurile s-a remarcat printr-un comportament ireproșabil, atât sub aspectul rezultatelor obținute la examene, cât și a disciplinei.

În anul 1894 s-a reîntors în țară și a executat stagiul obligatoriu la trupă, fiind repartizat în mai multe regimente de artilerie. S-a făcut remarcat prin profesionalism, cultură aleasă și o deosebită grijă pentru îndeplinirea în condiții optime a tuturor atribuțiilor, precum și a misiunilor încredințate. Grație calităților personale cu totul remarcabile avansează în ierarhia militară, având gradul de maior în anul 1909 și colonel în 1914, când este numit în funcția de Director superior al Armamentului, fiind astfel inclus în prima linie a eforturilor pe care guvernul român le va întreprinde în scopul pregătirii oștiri în vederea participării la războiul pentru întregirea neamului (1916-1918).

La începutul secolului al XX-lea, respectiv în ajunul izbucnirii primului război mondial, România dispunea de o industrie slab dezvoltată și crearea unor capacități industriale proprii de armament era extrem de dificilă, necesitând investiții mari și un timp îndelungat. Întreprinderile tehnice cu destinație militară existente în țară erau axate pe activități de întreținere și reparare a armamentului, precum și de executarea munițiilor pe bază de materii prime importate. În aceste condiții s-a recurs la procurarea materialelor de război (armament, muniții și mijloace de luptă) prin comenzi la firmele producătoare de armament din țările dezvoltate industrial.

Astfel, la 3 noiembrie 1914, colonelul Vasile Rudeanu a primit ordinal ca a doua zi să fie prezent la domiciliul președintelui Consiliului de Miniștri, Ion I.C. Brătianu, cu o situație care să includă armamentul, munițiile și materialele de război, care sunt în dotarea armatei noastre, precum și un tabel cu materiile prime necesare stabilimentelor militare și civile care lucrau pentru armată³. În dialogul purtat cu Ion I. C. Brătianu, colonelul Vasile Rudeanu a arătat că armata română este nepregătită pentru război și această pregătire nu se poate realiza decât cu mari greutăți și numai după un timp îndelungat. Această situație reală în care se afla armata noastră avea multiple cauze obiective, dar și subiective. Amintim ca relevante în acest sens și cele menționate de către șeful Marelui Stat Major român din perioada anilor 1914-1916, generalul Dumitru Iliescu, care fac referiri la consecințele tratatului de alianță, încheiat de România cu Puterile Centrale în anul 1883: "... din cauza alianței noastre cu austro-germania, suspecți de ei și sub dependența lor în materie de construcție a armamentului de tot felul și a munițiilor nu avem la noi în țară fabrici de arme sau de munițiuni și nici nu este posibil să le improvizăm din cauza împrejurărilor"⁴. Interesul Austro-Ungariei și Germaniei și supravegherea pe care o exercitau asupra activității autorităților românești au oprit dezvoltarea stabilimentelor de fabricare a armamentului (Arsenalul, Pirotehnia și

---

³ *Ibidem*, p. 120.

⁴ Generalul D. Iliescu, *Documente privitoare la războiul pentru întregirea României*, București, 1924, p. 8.

Pulberăria armatei), urmărind a le menține doar la nivelul unor simple întreprinderi de reparații. Din aceste motive nu se putea fabrica în țară nici un tip de armament, element ce impunea importarea lui din Germania și Austro-Ungaria. Așadar, în anul 1914, sublinia generalul Dumitru Iliescu - “arsenalul adevărat, pirotehnia și pulberăria noastră se aflau în Germania la Essen - Krupp (pentru tunuri) sau Austria, la Steyer (pentru puști) ori Hirtenberg pentru cartușe...”⁵.

Grație schimbării orientării politice a României, începând chiar cu anul 1915, problema aprovizionării cu armament, muniții și alte materiale pentru război a devenit dificil de rezolvat, fiind chiar gravă. Schimbarea politicii externe a statului român a condus, între alte consecințe și la aceea că ne-au schimbat baza de aprovizionări, respectiv din Germania și Austro-Ungaria, utilizate timp de două decenii. Am fost obligați să recurgem la importuri de pe alte piețe, fapt ce a dus la o mare diversitate de materiale și muniții, dezavantaj serios, care a amplificat ponderea multiplelor greutăți care trebuiau rezolvate⁶.

Astfel, colonelul Vasile Rudeanu, fiind un ofițer cu simț de orientare politică, tehnician deosebit, abil negociator, cunoscător al multor limbi de circulație internațională, cu relații și cunoștințe în diverse cercuri militare și industriale, în noiembrie 1914 este trimis de către primul ministru al României, Ion I.C. Brătianu, în Occident (Roma, Paris și Londra), cu scopul completării dotării armatei noastre.

În timpul misiunii încredințate, timp de patru ani de zile, ofițerul Vasile Rudeanu - avansat la gradul de general de brigadă în aprilie 1917 - va străbate mii de kilometri într-o Europă în flăcări ridicându-se în permanență la înălțimea încrederii acordate. În condiții complexe și grele, confruntându-se cu prejudecăți și adversitate, precum și uneori cu neîncrederea Puterilor Antantei, el a adus servicii imense armatei române și țării, așa cum a subliniat generalul Dumitru Iliescu, șeful Marelui Stat Major al armatei noastre între anii 1914-1916⁷. Aceste aprecieri elogioase privind activitatea generalului Vasile Rudeanu, au fost concretizate prin strădania neobosită a acestuia pe lângă executivile din Paris, Londra și Roma, a cărei consecință imediată s-a concretizat în acceptarea livrărilor de muniții și armament către armata română, într-o perioadă în care munițiile de război ale acestor state făceau tot mai greu față propriilor lor fronturi de luptă, multe probleme ridicând și alegerea rutelor de transport.

Ca urmare a activității prodigioase și a insistențelor sale permanente, Vasile Rudeanu a reușit ca la 8/ 21 martie 1915 să fie semnată de către România cu Franța, prima convenție asupra livrării armamentelor și munițiilor, dovadă elocventă a orientării țării noastre spre o alianță cu Antanta⁸. Dacă la început transporturile

---

⁵ *Ibidem*, p. 7.

⁶ Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion M. Oprea, Paul Oprescu, *România în primul război mondial*, București, 1979, p. 131.

⁷ Generalul Vasile Rudeanu, *op.cit.*, p. 15.

⁸ Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion M. Oprea, Paul Oprescu, *op.cit.*, p. 131.

de materiale din apus s-au putut executa numai pe comunicația Salonic - Turnu Severin, din octombrie 1915, când trupele Puterilor Centrale au interceptat-o, transporturile de materiale de război pentru țara noastră s-au executat, de la această dată până în noiembrie 1917, prin porturile rusești Arhanghelsk și Vladivostok, pe baza unor grafice la întocmirea cărora colonelul Vasile Rudeanu a avut un rol important.

La 4/17 august 1916, se încheie la București Tratatul de Alianță între România și Puterile Antantei (Franța, Anglia, Rusia și Italia). „Era în dimineața zilei de 4 august 1916, la ora 11, pe o căldură tropicală. Ca să nu se poată afla nimic, nu s-a petrecut la Ionel Brătianu acasă, unde obișnuia să primească pe toți diplomații, ci în casele lui Vintilă Brătianu, din strada Țăranilor. Cuvântul de ordine a fost ca toți să venim pe căi deosebite și pe jos...”⁹. La semnarea acestui tratat au participat cinci persoane: Ion I.C. Brătianu, Vintilă Brătianu, Constantin Diamandy, I. G. Duca și ministrul Rusiei la București, care a adus cinci exemplare ale Convenției politice și Convenției militare, care „din dorința păstrării unui desăvârșit secret toate exemplarele fuseseră scrise de mână”¹⁰. La prezentarea lor, documentele purtau semnăturile reprezentanților Franței, Angliei și Italiei la București. Cel dintâi a semnat reprezentantul Rusiei și apoi Ion I.C. Brătianu, fapt ce însemna angajarea României în război alături de Aliați. Printre altele, acest tratat stipula că Franța, Anglia, Italia și Rusia, recunosc României dreptul de a anexa teritoriile monarhiei austro-ungare, menționate de articolul 4, respectiv ținuturile locuite de români -Transilvania, Banatul și Bucovina. Acest document era însoțit și de o Convenție militară, care prevedea printre altele și faptul că Puterile Antantei se obligau să furnizeze țării noastre muniții și material de război punându-i la dispoziție și personal tehnic necesar pentru pregătirea acestora în România¹¹. De remarcat că, în elaborarea textului Convenției militare, colonelul Vasile Rudeanu a avut un rol important, el participând cu câteva zile înainte de semnarea ei la București la Conferința de la Paris din 23 iulie 1916 a înalților comandanți aliați sau a reprezentanților lor în care s-a discutat proiectul acestei Convenții militare. În calitate sa de reprezentant al Înaltului Comandament Român pe lângă Marele Cartier General Francez și Englez, Vasile Rudeanu, a insistat în cadrul acestei Conferințe ca generalul Joffre din partea Franței și sir Robertson, șeful Statului Major al armatelor Imperiului Britanic, să precizeze cu claritate răspunderile puterilor aliate privind aprovizionarea completă și oportună a armatei române în perioada în care va fi în război și numai după acordul și asumarea răspunderii de către aceștia, ofițerul român a semnat proiectul Convenției militare. În aceste condiții, se poate remarca faptul că Vasile Rudeanu a fost prima persoană oficială

⁹ I. G. Duca, *Memorii, vol. II, Neutralitatea, partea a II-a (1915-1916)*, Ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, Timișoara, 1993, p. 143.

¹⁰ Ioan Scurtu, *Ion I. C. Brătianu, Activitatea politică*, București, 1992, p. 36.

¹¹ Petre Bărbulescu, Ionel Cloșcă, *Repere de cronologie internațională 1914-1945*, București, 1982, p. 38.

română care a semnat un act întocmit cu reprezentanții Antantei, document care certifica angajarea României în război¹².

După intrarea României în războiul pentru reîntregirea neamului (14/27 august 1916), la începutul lui septembrie 1916, situația militară a frontului a impus la București problema urgentării trimiterii în România a unei misiuni militare franceze. Părerea ministrului Franței de la București, Saint-Aulaire, pe care a transmis-o la Paris, menționa că șeful misiunii „ar trebui plasat alături de rege și asistat de un serviciu de stat-major independent de statul-major român, primul fiind un organ de studiu, celălalt de execuție”¹³.

Apreciat în mod deosebit de către Ion I. C. Brătianu și bucurându-se de încrederea deplină a acestuia, colonelul Vasile Rudeanu va participa la Paris și la discuțiile privind conducerea și serviciile Misiunii militare franceze, care urma să fie trimisă în România. După mai multe runde de întâlniri pe care le-a avut la Ministerul de Război al Franței, la 16 septembrie 1916, Vasile Rudeanu este informat de locotenent colonelul Billote că generalul-șef Joffre acceptase să trimită în România o misiune militară franceză, dar, în prealabil, avea nevoie de acordul lui Ion I. C. Brătianu¹⁴. În aceste condiții, colonelul Rudeanu a telegrafiat la București și în 48 de ore a primit acordul solicitat și apoi a informat guvernul francez, care l-a însărcinat pe generalul-șef Joseph Joffre să întocmească compunerea misiunii. Ca șef al acesteia a fost desemnat generalul Henri Mathias Berthelot, care dotat cu o mare putere de muncă, tact și inteligență, a devenit o figură legendară în România, prin felul lui de a fi, prin faptele și modul în care a înțeles poporul nostru și aspirațiile sale legitime de unitate națională, pe care le-a apărut în fața propriilor șefi și guvernanți. În semn de recunoștință pentru sprijinul acordat armatei române, Parlamentul de la Iași, în mai 1917, l-a declarat „cetățean de onoare al României”, iar în anul 1926 a fost numit membru de onoare al Academiei Române.

La 3/16 octombrie 1916, a sosit în România Misiunea militară franceză, formată din militari capabili, cu experiență de doi ani a războiului modern. Au fost repartizați în calitate de consultanți și instructori pe lângă toate comandamentele armatei române: Marele Cartier General Român, corpuri de armată, divizii, regimente de infanterie și artilerie grea, unități de marină și aviație etc. s-au aflat și în centrele de instrucție ale armatei române, în calitate de consilieri în probleme de instruire, organizare și operațiuni militare.

În compunerea Misiunii militare franceze condusă de generalul Henri Berthelot, au fost 277 ofițeri, 37 de piloți și observatori aerieni, 88 de medici

---

¹² Simona Boicescu, *Medalia Generalului Vasile Rudeanu*, în BSNR, 88-89, nr. 142-143 (1994-1995), București, 1998, p. 201-202.

¹³ Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion M. Oprea, Paul Oprea, *op.cit.*, p. 237.

¹⁴ Generalul Vasile Rudeanu, *op.cit.*, p. 313.

farmaciști și veterinari, 4 ofițeri de marină și 8 ofițeri de intențență, precum și un număr de 1.150 grade inferioare și soldați, printre care numeroși specialiști¹⁵.

Privind activitatea desfășurată în România de către Misiunea militară franceză, se impune a se menționa că ea a contribuit la refacerea armatei noastre, mulți dintre componenții săi luptând și jertfindu-se alături de ostașii români în confruntările cu inamicul, bucurându-se de stimă și recunoștință din partea noilor săi aliați.

În tot timpul războiului, generalul Vasile Rudeanu, a fost reprezentant al Înalțului Comandament Român pe lângă Marele Cartier General Francez și Englez și apoi delegat pe lângă Marele Cartier Francez și reprezentantul Ministrului de Război al României pe lângă guvernele de la Paris și Londra¹⁶. Deși nu a avut o sarcină ușoară, prin întreaga activitate pe care a desfășurat-o cu precădere în capitala Franței, dar și la Londra și Roma, generalul Vasile Rudeanu, a adus servicii considerabile României și armatei sale. Rolul important pe care l-a avut în obținerea ajutorului din partea aliaților, privind pregătirea sub aspectul dotării armatei române cu tehnică de luptă, a fost evidențiat de diferiți politicieni și comandanți militari, care au avut aprecieri elogioase asupra activității desfășurate, el fiind decorat cu înalte ordine franceze și britanice. Astfel, în octombrie 1917 a fost decorat de către generalul Ferdinand Foch, șef al statului major al armatei franceze, cu ordinul „Legiunea de Onoare” în grad de comandor, iar regele Angliei, George al V-lea, l-a decorat cu ordinul „St. Michael and St. George”, în grad de mare ofițer, care i-a fost înmănat de ministrul de război britanic, Lloyd George¹⁷.

Misiunea generalului Vasile Rudeanu la Paris s-a terminat odată cu încheierea de către România a armistițiului cu Puterile Centrale la 26 noiembrie/ 9 decembrie 1917. Valoarea totală a considerabilei cantități de materiale de război, expediate de Puterile Aliate către România, la care un rol decisiv l-a avut Misiunea română din Franța, condusă de generalul Vasile Rudeanu, s-a ridicat la aproximativ un miliard șase sute de milioane franci francezi la care, dacă se adaugă cheltuielile de transporturi, plus marea diferență față de valuta noastră de după război, reprezenta miliarde de lei românești¹⁸.

Încheierea primului război mondial, precum și a procesului de formare a statului național unitar român la 1 decembrie 1918, l-a găsit pe generalul Vasile Rudeanu la Paris, el revenind în țară în luna iulie 1919. În perioada 23 august - 23 septembrie 1919 el a fost atașat pe lângă Comandamentul Trupelor Române din Transilvania și în calitate de reprezentant al acestuia a participat la ședințele Comisiei militare interaliat de la Budapesta.

¹⁵ Constantin Kirilescu, *Istoria Războiului pentru întregirea României, 1916 – 1919*, ediția a II-a, vol. I, București 1925, p. 389-390.

¹⁶ Simona Boicescu, *op.cit.*, p. 200.

¹⁷ Generalul Vasile Rudeanu, *op.cit.*, p. 378.

¹⁸ *Ibidem*, p. 385-386.

Dintre funcțiile mai importante pe care le-a îndeplinit amintim că, în anul 1922, când a fost înaintat la gradul de general de divizie, a primit comanda Corpului 3 armată cu reședința la Galați, apoi la Chișinău, iar în anul 1926 a fost numit inspector general al aeronauticii. Generalul Rudeanu a fost primit cu multă încredere de către personalul aeronautic, fiind cunoscut ca unul dintre cei mai înzeestrați generali din armata română, având cunoștințe tehnice foarte dezvoltate, o cultură generală de un înalt nivel și o mare putere de muncă¹⁹. În această funcție extrem de importantă, va dezvolta mult simț de răspundere și un autentic profesionalism, punându-se la curent cu toate problemele complexe ale acestei arme aflată în plin progres. În această muncă a fost ajutat de experiența, competența și devotamentul unor ofițeri de aviație iluștri, cum au fost coloneii Gheorghe Negrescu, Haralambie Giossanu, Andrei Popovici, Constantin Beroniade și alții. Pentru a se documenta a efectuat mai multe vizite în Franța, Italia și Cehoslovacia și luând act de progresul tehnic și de noile elemente de ordin tactic ale folosirii aeronauticii militare, a elaborat un plan amplu de înzestrare și pregătire a personalului navigant.

O atenție majoră căreia inspectorul general al aeronauticii i-a acordat-o a fost aceea a școlilor de aviație și a bunului mers al acestora. Prin măsurile care s-au luat s-a urmărit omogenizarea pregătirii viitorilor aviatori, edificator în acest sens fiind înființarea unei unități de învățământ pentru antrenamentul piloților de vânătoare, respectiv școala de perfecționare a zborului de la Buzău. A continuat acțiunea de construire de noi ateliere, hangare și depozite pentru necesitățile aeronauticii. S-au terminat construcțiile pentru clădirile atelierelor Arsenalului și localul Laboratorului aeronautic de la Cotroceni, au început cele ale unităților de reparat avioane de la Iași, Cluj și Galați și s-au finalizat lucrările la noile hangare ale aerodromului de la Pipera²⁰. Generalul Rudeanu a acordat o atenție sporită și propagandei pentru dezvoltarea aviației, care se amplifică prin înființarea în anul 1927 a Asociației române pentru propaganda aeronautică (A.R.P.A), precum și a dotării aeronauticii cu noi aparate de zbor.

Activitatea laborioasă a generalului Vasile Rudeanu în funcția de inspector general al aeronauticii române, a fost elogiată de către cunoscutul aviator Gheorghe Negrescu, într-o conferință ținută la 21 octombrie 1936, intitulată „Un sfert de veac de Aviație românească 1911-1936”²¹. Autorul conferinței a dresat un deosebit și respectuos omagiu „aceluia dintre inspectorii generali ai aeronauticii care a înțeles tehnica, tactica și nevoile aviației ca nimeni altul; care a pătruns sufletul aviatorilor, care a avut încredere în aviatori, căci a fost singurul din conducători ce a luptat ca Aviația Română să ia parte la concursul Miciei Antante și Poloniei din anul 1928,

---

¹⁹ General-maior de aviație, inginer Gheorghe Negrescu, *Din amintirile unui vechi aviator*, București, 1977, p. 205.

²⁰ *Ibidem*, p. 212-213.

²¹ Generalul Vasile Rudeanu, *op.cit.*, p. 23.

unde echipa română s-a clasat întâia”²². În anul 1929, generalul Vasile Rudeanu era promovat în funcția de inspector general de armată, iar pentru meritele sale a fost propus la înaintare în gradul de general de corp de armată.

Izbucnirea celui de-al doilea război mondial în septembrie 1939, a ridicat printre altele și problema întăririi capacității de ripostă a armatei noastre în cazul unui atac inamic. În aceste condiții, ministrul de externe al României, Grigore Gafencu, care avea un sentiment de respect și deosebită prețuire pentru generalul Vasile Rudeanu (acționase în subordinea acestuia în cadrul misiunii române de la Paris în anii primului război mondial) l-a rugat ca, neoficial, să ia legătura cu oamenii politici și cercurile militare din Franța și Anglia, pentru a afla ce poziție aveau aceste state față de România și pe ce ajutor se putea bizui. Călătoria efectuată la Paris și Londra nu s-a încheiat cu rezultatele așteptate de Grigore Gafencu, oficialitățile franceze și britanice spunând că nu pot face nimic pentru România.

După încheierea celui de-al doilea război mondial, Vasile Rudeanu a fost înaintat la gradul de general de armată. A trecut în cele veșnice în luna noiembrie 1965, la vârsta de 94 de ani, lăsând în urma sa amintirea unui distins ostaș, a cărui viață și activitate a fost dedicată slujirii cu credință, demnitate și onoare a armatei române și a intereselor neamului românesc al cărui fiu a fost.

---

²² *Ibidem.*

**ATITUDINEA OPINIEI PUBLICE FAȚĂ DE ABDICAREA
FORȚATĂ A REGELUI MIHAI
PUBLIC OPINION' STANCE TO KING MICHAEL'S
FORCED ABDICATION**

Mihai Lancuzov

Abstract

The current paper reviews the stance of key Romanian public opinion segments over King Michael I forced overthrow on December 30, 1947. One can notice the population deplored this episode, since it saw monarchy as the last rampart of democracy. However, an active minority led by Communists managed to seize full power in state and install a long-lasting Soviet-type dictatorship.

Key words: monarchy, King Michael I, forced overthrow, public opinion, Security reports.

După falsificarea grosolană a alegerilor parlamentare din 19 noiembrie 1946, Partidul Comunist Român urmând întru totul directivele Moscovei, a trecut la îndeplinirea viitoarelor etape care vizau transformarea României dintr-un stat democratic, într-o republică de tip sovietic.

În anul următor, un obiectiv important în cadrul acestui proces l-a constituit eliminarea din viața publică a celor două mari partide istorice P.N.Ț. și P.N.L. La consfătuirea unor lideri comuniști care a avut loc în Polonia, în luna septembrie 1947, Gheorghiu Dej a arătat că în România, în scurt timp, se va trece la eliminarea lui Gheorghe Tătărescu din guvern, se va elabora o nouă constituție și va fi proclamată republica¹. După ce, la 6 noiembrie, cei 4 miniștri liberali sunt înlăturați, atacul s-a concentrat asupra monarhiei care rămăsese singura instituție democratică care mai funcționa.

În mod surprinzător, atunci când regele a anunțat că intenționează să plece la Londra pentru a participa la căsătoria principesei Elisabeta, moștenitoarea tronului Marii Britanii, guvernul Groza nu a luat nici o măsură pentru a împiedica această călătorie². Când acesta s-a întors totuși din străinătate, pregătirile pentru organizarea loviturii de stat intră în linie dreaptă. La 24 decembrie, Emil Bodnăraș este numit ministru al Apărării Naționale, iar câteva zile mai târziu Biroul Politic al

¹ *Istoria României în date*, București, 2003, p. 497.

² Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București, 1994, p. 172.

P.C.R. adoptă un plan amănunțit al viitoarelor acțiuni. Principalele măsuri vizau mobilizarea comuniștilor, alarmarea unităților militare, paza instituțiilor centrale și a punctelor strategice din Capitală, convocarea parlamentului și forțarea regelui să abdice³.

În seara zilei de 29 decembrie regele Mihai care se afla la Sinaia, este anunțat de Negel, mareșalul Palatului, că a doua zi, în jurul orei 10, primul ministru Petru Groza dorește să fie primit în audiență⁴. La audiență, care începe imediat după ora 12 vine și Gheorghiu Dej, secretarul general al P.C.R. După circa două ore de discuții dure, Mihai I este silit prin șantaj și amenințare să abdice.

Imediat după aceasta Petru Groza convoacă la ora 15,30 o ședință a Consiliului de Miniștri, care în numai 40 de minute aprobă abdicarea, textul unei proclamații, precum și componența Prezidiului noii republici. În încheiere, primul ministru declară că „a avut loc un divorț decent și elegant de monarhie”⁵. Știrea este difuzată la ora 17 printr-o ediție specială a ziarului „Scânteia”, fiind reluată imediat de Radio România.

Seara la orele 19, Adunarea Deputaților, fără a avea cvorumul necesar adoptă toate măsurile luate de comuniști. În aceeași zi este publicată în „Monitorul Oficial” Legea nr. 363 prin care se lua act de abdicarea regelui Mihai, România devenind Republică Populară⁶. Până la intrarea în vigoare a unei noi Constituții puterea urma să fie exercitată de un Prezidiu format din 5 membri. Se sublinia că toate aceste măsuri au fost adoptate de toți cei 295 de deputați prezenți⁷.

Pentru a da o aparență legală acestei adevărate lovitură de stat, au fost luate de urgență o serie de măsuri care vizau inducerea în eroare a opiniei publice, urmând ca apoi să se regizeze entuziasmul general. Guvernul a dat imediat dispoziții prefecturilor, preturilor și primăriilor din întreaga țară să ia măsuri pentru ca toți funcționarii publici să asculte comunicatele transmise de Radio România și să le răspândească în rândul populației⁸. Începând chiar cu seara zilei de 30 decembrie, în orașe și în marile întreprinderi, armata, prefecturile și Frontul Plugarilor, la ordinul Partidului Comunist Român au trecut la organizarea unor mari mitinguri de solidaritate cu transformările produse. La sate astfel de acțiuni au avut un caracter sporadic.

Conform aceleiași Legi 363 în termen de trei zile, funcționarii publici trebuiau să depună un nou jurământ de credință. În realitate, această prevedere s-a extins și asupra salariaților din întreprinderi până la ultimul angajat. Odată aceste măsuri adoptate, conducerea comunistă a dorit să fie foarte bine informată asupra situației reale din țară pentru a putea lua de urgență măsuri represive împotriva

³ Ș. Rădulescu-Zoner, D. Bușe, B. Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, București, 2003, p. 289.

⁴ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, 1990, p. 322.

⁵ Victor Frunză, *op.cit.*, p. 323.

⁶ „Monitorul Oficial”, an CXV, nr. 300, din 30 decembrie 1947, p. 11414.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Arhivele Naționale ale României, Direcția Generală a Poliției, dosar 17/ 1947, fila 35.

Studiul nostru încearcă să prezinte atitudinea opiniei publice din România față de abdicarea regelui Mihai I, așa cum este ea reflectată în rapoartele Siguranței.

În această perioadă, societatea românească era extrem de bulversată de procesul transformării țării într-un stat de tip sovietic. Valurile de arestări succesive, epurările din administrație, desființarea drepturilor și libertăților fundamentale, abuzurile grosolane ale autorităților, dar și mizeria vieții zilnice au făcut ca oamenii să fie rezervați în exprimarea propriilor sentimente. Unii și-au păstrat verticalitatea și au ajuns în închisori sau în cel mai bun caz și-au pierdut serviciul. Majoritatea s-a resemnat în așteptarea unor vremuri mai bune. În același timp cei aflați la periferia societății, ca și oportuniștii de profesie au profitat din plin de schimbarea de regim pentru a înlocui vechile elite formate pe parcursul mai multor generații, contribuind astfel și ei la ruina țării.

Reprezentanții forțelor democratice aflați permanent sub spectrul arestării, cu partidele interzise sau în curs de desființare, cu presa cenzurată și în imposibilitate de a acționa au primit cu consternare vestea abdicării regelui Mihai. Această măsură de forță a fost apreciată imediat ca un nou și decisiv pas pe calea instaurării dictaturii comuniste în România.

La 2 ianuarie 1948 într-o sinteză a Inspectoratului Siguranței din Capitală se arăta că „...cercurile politice reacționare formate din brătieniști, țărăniști și tătărescieni colportează diferite versiuni privind actul abdicării, scoțând în evidență faptul că regele a fost nevoit să renunțe la tron și că atunci când a plecat la Londra, lucrurile fuseseră deja stabilite”⁹. În sprijinul acestei versiuni ei aduceau drept argument faptul că regele a refuzat să participe în ultimul timp la festivități îmbrăcat în uniformă militară, fapt care l-ar fi obligat să poarte Ordinul Victoria conferit de Stalin. În încheierea materialului se sublinia faptul că de partea monarhiei se situează politicienii, intelectualii, industriașii, finanțiștii, foștii funcționari din ministere și ofițerii superiori¹¹.

Oamenii politici care gravitau în jurul lui C. Argetoianu considerau abdicarea un act abuziv datorat presiunii sovietice¹². Unii dintre liberalii tătărescieni, consecvenți

---

⁹ *Ibidem*, fila 26.

¹⁰ *Ibidem*, fila 209.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

în oportunismul lor, au căutat să rămână și cu acest prilej alături de putere. Edificatoare este în acest sens atitudinea deputatului Vasile Barca, redactor șef al oficiosului „Drapelul”. Acesta a declarat că „evenimentele au decurs calm și civilizate fără zguduiri puternice ca în Bulgaria”¹³. „Referindu-se la viitor, el spunea că se va vedea că P.N.L.-Tătărescu nu mai poate fi considerat un port drapel al monarhiei”¹⁴.

Cercurile politice din țară căutau să mențină legătura cu opoziția aflată în străinătate în vederea organizării unor acțiuni comune pentru salvarea ultimelor rămășițe de democrație. În această ordine de idei se situează și discuțiile purtate în casa istoricului C.C. Giurescu pentru stabilirea unor contacte cu românii din Occident prin intermediul generalului Ion Gudju trimis de Gh. Tătărescu la Paris și care urma să se întoarcă în țară la începutul lunii ianuarie¹⁵. Diplomații români de carieră considerau că țări precum S.U.A., Anglia, Italia și Suedia nu vor accepta noii ambasadori comuniști numiți de Ana Pauker și că este posibil ca cei înlăturați de la Ministerul de Externe să fie rechemati¹⁶.

Vasile Tilea, aflat la Londra convoacă o consfătuire a românilor din emigrație pentru a analiza consecințele înlăturării monarhiei și a stabili un plan al acțiunilor viitoare¹⁷.

Serviciul II al Siguranței era extrem de preocupat de aflarea atitudinii diplomaților străini din București față de aceste evenimente care se derulau cu atâtă repeziciune. La 31 decembrie este redactată deja o scurtă notă în acest sens. Accentul principal era pus pe comentarea poziției consulului Marii Britanii Kendall, care considera că „guvernul român merge spre lichidarea tuturor elementelor care nu ascultă orbește de P.C.R.”¹⁸. Proclamarea Republicii Populare Române a produs consternare totală la Legația S.U.A., unul dintre diplomați declarând că „războiul este inevitabil”¹⁹. Se mai raporta că soțiile funcționarilor americani urmau să fie evacuate odată cu reluarea curselor aeriene spre Viena.²⁰ La Legația turcă, o recepție oferită de secretarul Menemencioglu a fost contramandată tocmai datorită situației politice tensionate²¹. Investigațiile făcute la ambasadele Franței, Italiei și Elveției au dus la concluzia că acolo evenimentele de la București sunt puțin comentate. Raportul sublinia faptul că majoritatea membrilor celorlalte legații nu sunt edificați asupra noii situații și ca urmare nu se fac interpretări²². Semnificativă

---

¹³ *Ibidem*, fila 7.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, fila 211.

¹⁶ *Ibidem*, fila 210.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, fila 20.

¹⁹ *Ibidem*, fila 21.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, fila 17.

este și atitudinea consulului englez din Cluj care la recepția oferită în seara zilei de 31 decembrie 1947 a întrerupt un oficial care a scandat „trăiască republica” spunând „trăiască poporul”²³.

Industriașii, bancherii, comercianții și patronii care în perioada interbelică asiguraseră progresul spectaculos al țării au primit vestea înlăturării forțate a regelui cu profundă neliniște, considerând acest eveniment drept o nouă etapă în procesul de sovietizare a economiei românești. Serviciul III contrasabotaj menționa că această categorie era atât de speriată încât cei mai mulți au renunțat să mai sărbătorească Anul Nou. În aceste medii circulau zvonuri privind iminența naționalizării marilor întreprinderi. Se mai comenta de asemenea că la redeschiderea Bursei vor fi căderi spectaculoase ale cursului acțiunilor²⁴. O agitație puternică era semnalată și în rândul comercianților care se temeau că „un regim republican va înăbuși orice inițiativă particulară”. Un raport din 3 ianuarie 1948 semnala faptul că la marile întreprinderi de construcții domnește o „panică adâncă”, multe din ele primind deja ordinul de lichidare. La centrala Malaxa de pe bulevardul I. C. Brătianu au fost rupte tablourile cu portretele lui Vasile Luca și Ana Pauker²⁵, iar la Timișoara, industriașii și comercianții priveau cu durere entuziasmul muncitorilor la vestea proclamării republicii²⁶. Și la Ploiești liber profesioniștii au primit cu ostilitate înlăturarea regelui afirmând că vor urma reforme care vor fi în detrimentul lor²⁷.

Clasa muncitoare din acea perioadă era formată dintr-o minoritate cu vechime și calificare în domeniu și o mare masă de oameni necalificați cuprinzând numeroase elemente alogene, ale căror interese erau strict legate de nevoile zilnice. Această din urmă categorie, fără a avea o adevărată tradiție muncitorească, a căzut repede pradă propagandei agresive exercitate de comuniști, care puneau accentul pe lupta de clasă. Ei au îmbrățișat mai ușor o doctrină care le făgăduia puterea în stat și accesul deplin la bogățiile țării. În schimb, muncitorii calificați erau în majoritate membri sau simpatizanți P.S.D. și nu au putut fi manevrați la comandă. Sub aspect informativ, rapoartele Serviciului de Siguranță se refereau cu preponderență la manifestările clasei muncitoare care interesau puterea în cel mai înalt grad.

Chiar în seara zilei de 30 decembrie 1200 de salariați în majoritate ceferiști sunt convocați la Teatrul Giulești unde li se aduce la cunoștință abdicarea regelui și proclamarea republicii²⁸. Deși adunarea s-a desfășurat într-o atmosferă de sărbătoare raportul menționează că unul din cei prezenți a spus că „...nimeni nu-l poate sili să scoată din perete portretul regelui”²⁹. Vigilentă, Siguranța a început cercetările pentru identificarea și arestarea celui care a adoptat o astfel de atitudine. În aceeași

---

²³ *Ibidem*, fila 224.

²⁴ *Ibidem*, fila 10.

²⁵ *Ibidem*, fila 13.

²⁶ *Ibidem*, fila 48.

²⁷ *Ibidem*, fila 41.

²⁸ *Ibidem*, fila 20.

²⁹ *Ibidem*.

noapte, la întreprinderea Dâmbovița, paznicul Petre Dumbrăvean a fost văzut rupând de pe ziduri ediția specială a ziarului Scânteia³⁰. În timp ce, de la Sibiu se semnală că vestea abdicării a produs un „entuziasm de nedescris”³¹, la Ploiești trei cetățeni făceau agitație pe strada Franceză spunând că în țară se va instaura o dictatură „...camuflată sub numele de dictatura proletariatului”³². Demn de semnalat este faptul că unul dintre aceștia era membru P.C.R.

A doua zi autoritățile au organizat într-o serie de orașe mari și mici mitinguri de solidaritate, majoritatea celor prezenți fiind formată din muncitori. La Constanța, Oradea, Cluj, Roman, Bacău, Pitești, Galați, Sibiu, dar și la Dej sau Jimbolia s-au desfășurat adunări la care au participat între 700 și 10.000 de persoane. La Galați muncitorii urcați în camioane și acompaniați de fanfara C.F.R. au parcurs de câteva ori principalele artere ale orașului³³, iar la Timișoara, în Piața Operei, s-au adunat 6000 de oameni³⁴. Din Oradea se raporta că „vestea abdicării s-a răspândit ca fulgerul și peste tot s-au produs manifestări spontane de bucurie”³⁵. Conform rapoartelor Siguranței muncitorii din București „bine lămurii politic” considerau că „monarhia este o armă a clasei burghezo-moșierești și că de acum încolo se vor face reforme în vederea îmbunătățirii situației politice, sociale și economice a celor ce muncesc”³⁶. Sunt organizate mitinguri în mari întreprinderi precum Atelierele C.F.R., Malaxa, Lemaitre, Wolf, Dâmbovița și Filatura românească. O situație mai deosebită se petrece la Malaxa unde sunt strânși 7000 de salariați, dar atunci când se află adevăratul scop al acțiunii 2000 dintre aceștia pleacă spunând că „nu-i interesează evenimentul”³⁷. Dar și cei rămași au păstrat o indiferență totală în momentul comunicării evenimentelor majore produse în istoria țării. Pe de altă parte, în aceeași uzină grupuri de activiști comuniști au scris pe ziduri și pe uși lozinci cu Trăiască Republica Populară Română și au început să dea jos tablourile cu portretele regelui care se aflau în diferite ateliere. La un moment dat, s-a constatat că multe dintre acestea fuseseră salvate și ascunse de muncitori. Ca urmare s-a ordonat imediat efectuarea de ample cercetări pentru identificarea făptașilor³⁸. Nu toate adunările erau însă regizate până la ultimul detaliu, astfel încât la Agnita un muncitor membru P.S.D. - Independent a ținut un discurs în care a afirmat că „Regele Mihai a înțeles să părăsească singur tronul, fapt ce este regretat de muncitorii tineri care l-au iubit sincer pe rege. Tot cu sinceritate trebuie

³⁰ *Ibidem*, fila 158.

³¹ *Ibidem*, fila 28.

³² *Ibidem*, fila 35.

³³ *Ibidem*, fila 57.

³⁴ *Ibidem*, fila 49.

³⁵ *Ibidem*, fila 31.

³⁶ *Ibidem*, fila 13.

³⁷ *Ibidem*, fila 14.

³⁸ *Ibidem*, fila 13.

să recunoaștem că în actul de la 23 august 1944 el a fost factorul principal, fapt pentru care a fost decorat de Stalin”³⁹.

La uzinele Lemaitre, atunci când un șef de echipă este chemat să depună jurământul pentru republică, vine la serviciu la orele 13 și declară ironic: „am venit să depun jurământul pentru ăștia”⁴⁰.

De multe ori muncitorii sunt folosiți drept masă de manevră. Astfel, în timpul orelor de program ei sunt convocați la diferite mitinguri atât în localitatea de domiciliu cât și în alte locuri. Îmbarcați în trenuri, autobuze sau camioane ei sunt obligați să meargă în orașe mai mici, dar mai ales în sate pentru a schimba atitudinea ostilă existentă și a crea impresia că țărani salută instaurarea republicii. După o săptămână extrem de susținută de mitinguri și adunări, regizorii acestor acțiuni au decis că în linii mari și-au atins scopul și că este cazul să se reînceapă lucrul. Pe de altă parte, toate aceste acțiuni festive au dus la serioase rămăneri în urmă ale producției.

În timp ce la orașe și în marile întreprinderi comuniste, folosind toate pârgurile puterii, puteau să organizeze acțiuni cu mii de participanți, la sate lucrurile erau complet diferite. Încă de la început marea majoritate a țăranilor a fost contra înlăturării monarhiei pe care o considerau un garant al respectării dreptului de proprietate. Din ce în ce mai mult, în lumea satelor se profila spectrul pierderii pământului obținut cu atâtea sacrificii prin trecerea lui la o agricultură de tip sovietic. Pe ansamblul întregii țări rapoartele Siguranței semnalau fenomenul de derută și resemnare care a cuprins majoritatea locuitorilor satelor. Ostilitatea s-a exteriorizat și prin afișarea unei indiferențe ostentative care îi bloca pe propagandiștii comunisti. Agenții explicau această atitudine prin „persistența rămășițelor feudale”⁴¹. Din Ploiești se raporta că țăranii din zonă sunt resemnați considerând că „au rămas fără păstor”⁴², iar în Bihor regele era regretat îndeosebi de locuitorii satelor românești⁴³. În Moldova, sătenii înstăriți și cei mijlocași se pronunțau contra abdicării, fiind convinși că în cel mai scurt timp se va trece la exproprierea terenurilor și la înființarea de colhozuri⁴⁴. Astfel, în comuna Carol I din județul Roman cea mai mare parte a țăranilor credea că regele a abdicat deoarece Ana Pauker a vrut să-l forțeze să accepte exproprierea totală a pământurilor⁴⁵. Adversitatea era prezentă și la Sibiu unde proclamarea republicii nu a fost primită cu plăcere⁴⁶. Alături de aceste materiale care sintetizau situația din diferite zone geografice spre centrala din București erau trimise informații ample privind numeroasele

---

³⁹ *Ibidem*, fila 162.

⁴⁰ *Ibidem*, fila 214.

⁴¹ *Ibidem*, fila 88.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, fila 111.

⁴⁴ *Ibidem*, fila 92.

⁴⁵ *Ibidem*, fila 222.

⁴⁶ *Ibidem*, fila 68.

Funcționarii publici reprezentau o categorie greu încercată după preluarea puterii de către comuniști. Hărțuiți, arestați și epurați în valuri succesive ei erau în permanentă îngrijorați de soarta zilei de mâine când se puteau trezi aruncați în stradă. Rapoartele semnalau faptul că cei care trecuseră de partea regimului „încadrându-se de partea forțelor democratice” și-au manifestat din primul moment satisfacția pentru noua formă de organizare a statului. Ceilalți au primit schimbările cu rezervă și scepticism, fiind îngrijorați de noul curs al evenimentelor. Unii dintre ei refuză chiar să depună jurământul față de republică ca de exemplu Octav Niculescu de

---

⁴⁷ *Ibidem*, fila 44.

⁴⁸ *Ibidem*, fila 160.

⁴⁹ *Ibidem*, fila 24.

⁵⁰ *Ibidem*, fila 172.

⁵¹ *Ibidem*, fila 265.

⁵² *Ibidem*, fila 15.

⁵³ *Ibidem*, fila 150.

⁵⁴ *Ibidem*, fila 265.

la Oficiul de studii din cadrul Ministerului Comunicațiilor⁵⁵. La Roman, salariații de la Administrația financiară discutau despre faptul că Regele va putea să conducă mai bine din Anglia lupta contra regimului comunist⁵⁶. De la Brașov se semnală faptul că funcționarii nu se manifestă nici favorabil nici defavorabil față de evenimentele de la 30 decembrie⁵⁷.

În cadrul mediilor universitare profesorii nu au făcut comentarii și s-au supus ceremonialului de depunere a jurământului. Studenții fiind în vacanță reacția lor față de cele petrecute nu a putut fi încă determinată. Și în acest caz mașina de propagandă își face datoria, peste tot în facultăți fiind scrise lozinci cu „Trăiască R.P.R.”⁵⁸.

În legătură cu atitudinea preoților, se arată că aceștia au regretat înlăturarea Regelui, dar nu și-au manifestat față împotrivirea. În general la liturghie, în loc de Rege s-a pomenit de republică⁵⁹. Cu toate acestea, în mai multe localități din țară au fost semnalate evenimente care arătau adversitate față de măsurile luate de comuniști. Astfel, la recepția oferită de prefectura din Cluj cu ocazia proclamării republicii au lipsit, atât episcopul ortodox Nicolae Colan, cât și cel greco-catolic Iuliu Hossu care se aflau în localitate și fuseseră invitați⁶⁰. La Baia Mare, episcopul greco-catolic Alexandru Rusu în predica de anul Nou a spus printre altele „...azi în Țara Românească sunt afișate lozinci cu Trăiască R.P.R.; până azi în țara noastră s-au perindat multe lozinci, dar la temelie a fost lozinca „Nimic fără Dumnezeu”. În încheiere înaltul prelat a spus că îi urează lui Mihai „deși nu mai este rege, La Mulți Ani”⁶¹. Un preot din Vlașca, Dumitru Stoica care a spus „Pomenește Doamne pe preînălțatul nostru Rege Mihai” a intrat imediat în ancheta organelor de represiune⁶². Cu ocazia slujbei de Sfântul Vasile, la Brăila atunci când preoții au binecuvântat Prezidiul R.P.R. și nu pe Rege, în rândul credincioșilor s-a observat „o stare tacită de dezaprobare și tristețe, oamenii uitându-se cu subînțeles unii la alții și dându-și coate”⁶³. Împotriviri în rândul preoților s-au semnalat și cu ocazia depunerii jurământului, exemplul episcopului romano-catolic Ioan Scheffler din Satu Mare fiind revelator în acest sens⁶⁴. În comuna Voiniceni din Maramureș preotul Alexandru Ioan care ducea o vădită propagandă ostilă este chemat la Siguranță și somat să pună capăt acestei atitudini⁶⁵.

---

⁵⁵ *Ibidem*, fila 8.

⁵⁶ *Ibidem*, fila 43.

⁵⁷ *Ibidem*, fila 31.

⁵⁸ *Ibidem*, fila 9.

⁵⁹ *Ibidem*, fila 142.

⁶⁰ *Ibidem*, fila 244.

⁶¹ *Ibidem*, fila 142.

⁶² *Ibidem*, fila 267.

⁶³ *Ibidem*, fila 117.

⁶⁴ *Ibidem*, fila 272.

⁶⁵ *Ibidem*, fila 265.

Poziția armatei față de evenimentele politice care se petreceau, a constituit o preocupare permanentă a conducerii comuniste, care cerea cu insistență informații cât mai ample din partea organelor de supraveghere. Într-o sinteză informativă chiar în seara zilei de 31 decembrie de Direcția Generală a Securității Statului se spunea că cercurile militare sunt foarte afectate de abdicarea regelui, ele fiind în proporție de circa 90% promonarhiste⁶⁶. Atașamentul față de monarhie se menținea în ciuda faptului că după 23 august 1944 au fost operate numeroase epurări, unii ofițeri fiind arestați și numeroși alții disponibilizați. Raportul sublinia că este de așteptat ca mulți ofițeri superiori să-și dea demisia⁶⁷. Se mai spunea că în rândul ofițerilor deblocați îndeosebi din marină și aviație, domnește o serioasă stare de agitație, înlăturarea regelui fiind comentată „cu totul defavorabil guvernului”. Militarii deblocați din diferite zone ale țării printre care și cei din Câmpulung Moldovenesc erau extrem de alarmați de evenimente⁶⁸. În general, se comenta nefavorabil situația țării și se spunea că în mod inevitabil se va ajunge la un conflict armat între anglo-americani și sovietici⁶⁹.

O atitudine total diferită o aveau militarii din diviziile Tudor Vladimirescu și Horia Cloșca și Crișan care priveau cu simpatie proclamarea R.P.R.⁷⁰. Într-o serie de localități din țară, armata trece la organizarea de mitinguri în favoarea schimbărilor produse, exemple elocvente în acest sens fiind Timișoara, Bacău și Roman⁷¹.

În cercurile militare din Capitală circula zvonul potrivit căruia în curând uniforma militară românească va fi înlocuită cu cea sovietică⁷². Din toate colțurile țării se centralizau la București informații privind zecile de acte de împotrivire ale militarilor față de înlăturarea forțată a monarhiei. Astfel, la Ploiești militarii activi au primit proclamația lui Petru Groza cu răceală, ei fiind în majoritate regaliști, iar maiorul Constantin Simionescu a strigat în franceză „regele este mort, trăiască regele. Cine este român suferă și înțelege situația, cine nu este român acceptă situația”⁷³.

Uneori chiar garnizoane întregi, cum este cazul celei din Fălticeni, primesc cu ostilitate evenimentele, iar ofițeri precum Emanoil Harbuz sau Mihai Dumitrescu au refuzat să depună jurământul de credință față de noua putere⁷⁴. La Timișoara mai mulți subofițeri aflați într-un restaurant au cerut patronului să pună la loc pe perete portretul regelui⁷⁵. Și în Oltenia la Calafat se petrec fapte asemănătoare. Astfel căpitanul Iancu Aldea din Batalionul 1 Dolj declară în public „ne-au luat ce

⁶⁶ *Ibidem*, fila 10.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, fila 193.

⁶⁹ *Ibidem*, fila 53.

⁷⁰ *Ibidem*, fila 48.

⁷¹ *Ibidem*, fila 49; 53.

⁷² *Ibidem*, fila 215.

⁷³ *Ibidem*, fila 42.

⁷⁴ *Ibidem*, fila 165.

⁷⁵ *Ibidem*, fila 114.

a fost mai bun și au pus în loc pe Ana Pauker”⁷⁶. În toate aceste cazuri militarii respectivi au fost arestați imediat. La fel pățește și fostul jandarm Florea Iosif, care în timpul unei manifestații consacrate abolirii monarhiei a strigat „Trăiască Măria Sa regele Mihai”⁷⁷.

Analiza atitudinii celor mai importante categorii sociale față de înlăturarea forțată a regelui Mihai I scoate în evidență profunda divizare a societății românești. Pe de o parte, marea masă a populației care regreta înlăturarea forțată a monarhiei identificată drept ultima apărătoare a statului de drept și pe de alta, o minoritate activă pe cale de a cuceri puterea deplină în stat și a instaura dictatura comunistă. Lupta între aceste două forțe inegale ca număr și putere va diviza România timp de aproape cinci decenii.

---

⁷⁶ *Ibidem*, fila 118.

⁷⁷ *Ibidem*, fila 150.

EMIL PANAITESCU* ȘI COLUMNA LUI TRAIAN EMIL PANAITESCU AND TRAJAN'S COLUMN

Ioan Oprea

Abstract

The historian and archaeologist Emil Panaitescu (18.II.1885-20.II.1958) became known due to the promotion of the classical studies at the University in Cluj and as well as by the direction of the reputed Romania School in Rome, namely *Accademia di Romania* (1929-1940). From this position he sustained and followed the grandiose project of copying the Trajan's Column, an endeavour supported also by the management of the Vatican Museums, including the help given by Pope Pius XII.

The correspondence presented in this study shows the laborious documentation undertaken by the Romanian scholar from a historiography point of view regarding Trajan's Column and the generous financial support directly granted by the Holy See for editing a monographic volume dedicated to this outstanding ancient monumental ensemble.

The copy of the Column - brought in the 60's at Bucharest - is nowadays a genuine symbol, exhibited in the benefit of those interested on the Dacia's history.

Key words: Trajan's column, Emil Panaitescu, historical correspondence

Columna lui Traian de la Roma și semnificația ei pentru români au înflăcărat imaginația multor generații. Unii au călătorit acolo numai pentru a vedea cu ochii lor istoria neamului. În veacul al XIX-lea¹, elitele au lansat ideea ca o copie a Columnei să fie adusă în România.

În 1937 un comitet de inițiativă compus din Mihail Manoilescu, Ion Petrovici și Istrate Micescu a declanșat proiectul de a aduce și instala la București, într-o piață publică, o replică a Columnei lui Traian².

---

* Despre biografia și demersul profesional al istoricului, vezi la Carmen Burcea, *La cronistoria dell'Accademia di Romania in Roma, con particolare riguardo al epoca di Emil Panaitescu*, sub tipar.

¹ Istoria acestui deziderat - enunțat din 1867 de către Mihail Kogălniceanu, în „Românul” din 9 februarie, apoi reluat de Al. Odobescu și V. A. Urechia, urmați de N. Iorga în 1907, Al. Tzigara-Samurcaș în 1912 -, la Lucia Țeposu-Marinescu, George Trohani, *Copia Columnei lui Traian la București (La Copia della Colonna Traiana a Bucarest)*, p. 51-57, cu bibliografie; Lucia Marinescu, *Monumente de artă ale epocii lui Traian*, în *Muzeul Național de Istorie a României, Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei*, Editura Curtea Veche, București, 2006, p. 348-352.

² Proiect anunțat în *Afirmări românești: Columna lui Traian la București*, în „România eroică”, București, an I, nr. 5-6, sept. - oct., 1937, p. 143.

O atare lucrare presupunea însă copierea acesteia, operațiune complexă și de durată pentru acel timp, ba chiar costisitoare. Proiectul în sine a dobândit o largă adeziune, fiind sprijinit de importante cercuri politice, diplomatice și universitare, care i-au inclus pe câțiva miniștri ai României în frunte cu I. D. Zamfirescu și a fost asumat, voluntar, de către directorul Școlii Române de la Roma, arheologul Emil Panaitescu. Acesta scrisese încă în 1920, articolul *Colonna Traiana nella luce delle nuove ricerche*. Ulterior, ca universitar și fruntaș politic liberal, a revenit cu insistență asupra ideii.

Ministrul României I. D. Zamfirescu a recunoscut într-o scrisoare datată 25 martie 1940 (scrisă la Copenhaga), că inițiativa-i aparține arheologului, el doar „propovăduind luarea din timp a măsurilor necesare pentru clădirea unui lăcaș adecvat adăpostirii acelei însemnate mărturie”³.

Relațiile preferențiale pe care Panaitescu le stabilise cu șeful statului italian, Benito Mussolini, la nivelul elitei culturale, dar și la Vatican, garantau reușita unei atât de dificile lucrări.

Ca director la Școala Română de la Roma, istoricul Emil Panaitescu și-a asociat acest proiect punând în slujba lui relații și cunoștințe influente. Pentru copia Columnei, energicul și neobositul Al. Tzigara-Samurcaș s-a angajat alături de cel care îi găzduia, la Școală, talentata sa fiică, Ana. La 4 octombrie 1934 îi scria directorului Școlii că a expus cazul Columnei regelui Carol al II-lea, primului ministru Dr. C. Angelescu, lui V. Slăvescu și că „toți sunt de părere că trebuie să avem mulagiile; singur dl Slăvescu se plânge că 2 milioane e prea mult”⁴. I-a sugerat o reducere crezând că „voi învinge acest ultim obstacol”, el făcând lobby prin mijloacele presei și legăturile de prietenie.

Atunci când, în octombrie 1940, guvernul român - prin ministrul legionar Traian Brăileanu - l-a revocat din funcție, Panaitescu a cerut o amânare motivată precis: „să termin studiul și ediția mare pe care o pregătesc pentru Direcția Muzeelor Vaticanului, care o publică pe socoteala sa, despre Coloana Traiană și să văd adusă la București reproducerea completă a Coloanei”⁵. De mai bine de 3 ani lucra deja la supravegherea confecționării replicii și pregătea documentarea pentru monografia închinată acesteia, astfel că și-a pledat cauza punând accente: „N-ar fi păcat să n-o pot duce la sfârșit?”, căci urmează ca după împlinire „să vină alții mai tineri, mai buni și să facă lucruri mai frumoase, mai utile și mai mărețe decât am putut eu îndeplini!”⁶.

³ Vezi scrisoarea cu antetul Legației României-Copenhaga, 25.III.1940, în Arhivele Naționale ale României (A.N.R.), *Fond Em. Panaitescu*, dosar 8, f. 140.

⁴ Vezi A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, *idem*, f. 21, scrisoare cu antetul Muzeului de Artă Națională Carol I, București, Șos. Kiseleff 3, 5.X.1934.

⁵ În memoriul către Ministerul Educației Naționale și Cultelor, scris pe hârtie cu antetul Școlii Române din Roma, nr. 601/ 10.X.1940, A.N.R., fondul cit., dosar 267, f. 2.

⁶ *Idem*.

Legionarii nu i-au oferit însă lui Emil Panaitescu o atare soluție, fiind revocat din funcție la 1 noiembrie 1940, când în locul său a venit Scarlat Lambrino.

Desigur că soția sa împărtășește importanța lucrării lui Panaitescu, de vreme ce, la 6 noiembrie 1940, intervenea în sprijinul său într-o scrisoare adresată mamei: „*Il doit finir un travail, unique jusqu'à present, sur la Colonne Trajane qui devrait être publiée par le Vatican sur l'ordre du Pope. Or c'est une oeuvre qu'il ne peut finir qu'à Rome et qui pour lui représente l'oeuvre de sa vie scientifique*”; rugându-și familia să-l sprijine pentru a rămâne diplomat acreditat la Legația României de pe lângă Vatican, doamna Panaitescu credea că: „*Il pourrait finir son travail sur la Colonne Trajane et serait à sa place pour représenter de la Roumanie et des roumains de Transylvanie connaissant bien les problèmes. Je te prie de lire toi aussi la lettre qui Emil a envoyé par M. C. (Mihai Cămărășescu, n.n.) à Papa avec une copie du rapport qu'il a envoyé au général Antonescu*”⁷.

De asemenea, Panaitescu i-a scris și soacrei sale, Anna Lahovary: „*Sunt tulburat. Mai bine de zece ani din viață am dăruit Școlii din Valle Giulia. Am dat României cu drag și cu credință o instituție cum nu mai are alta. Socoteam că am dreptul de inițiativă de a mă retrage când și cum voi crede eu iar fapta creată de mine (firește că îmi amintesc de toți câți m-au ajutat și în primul rând de socrul meu), fapta care se vede limpede, strălucit la Roma, trebuia să fie onorată, fapta, nu cel căruia Dumnezeu l-a ajutat s-o săvârșească.*

Am fost rechemat pe 1 noiembrie ca un vinovat.

Voi afla un colț de țară unde să-mi duc viața numai cu mica mea familie, fără să mai știu nimic de nimeni.

Reparație. Nu poate fi decât una: anularea imediată a deciziei de rechemare. Fără această anulare nu pot să mă mai gândesc nici la opera științifică a vieții mele despre Coloana Traiană de care mă simt adânc legat.

Numai dacă s-ar face această anulare imediat m-aș gândi că ași putea primi Legația de la Vatican și numai pentru a termina cartea despre Coloană. Altfel simt că nu mai am niciun rost și lupta împotriva nedreptăților, ignoranței și nemerniciei încep să înțeleg că este zadarnică”⁸.

În schimb, regele și prietenii săi din țară l-au convins pe Ion Antonescu, care a acceptat ca arheologul, fiul unui general apreciat, să revină la Roma, în cadrul Legației României de pe lângă Vatican. Decizia în cauză s-a dovedit benefică.

Anii care au urmat n-au oprit proiectul la care Panaitescu i-a atras pe Virgil Vătășianu și Giuseppe Lugli, colaboratori prețioși, care vor urmări cu atenție mersul lucrărilor de copiere. Contribuția lor va avea o mare importanță pentru definitivarea replicii Columnei și a Forumului - acesta din urmă întruchipat într-o

⁷ În A.N.R., fondul cit., dosar 304, f. 3-4.

⁸ Cf. copia scrisorii, f. d., loc.cit., dosar 304, f. 7-10.

machetă al cărei ultim *collando* a fost evaluat la 25 ianuarie 1944, primind acordul acestor învățați⁹.

În ciuda războiului, a rigorilor și lipsurilor aduse de acesta, copia Columnei și reproducerea plastică a Forului au fost încheiate, iar lucrările adăpostite la loc sigur, așteptând vremuri mai bune.

Inițiatorul și susținătorul lor și-a păstrat în tot acest timp legături privilegiate cu Vaticanul și cercurile din jurul papei Pius al XII-lea, dar și cu numeroși învățați italieni. La 6 aprilie 1944, orele 10, apoi la 9 aprilie, era prezent - în costum de gală cu toate decorațiile - în Capela Sixtină și, a doua oară, în Sala Consistoriului, alături de diplomați și oficialități - peste 300 de participanți - la ceremoniile pascale prezidate de Sfântul Părinte¹⁰.

Imediat după Paști, ministrul Vasile Grigorcea l-a anunțat că a fost rechemat în țară, mandatul diplomatic încheindu-se la 1 iunie 1944. Decizia i-a provocat o mulțime de gânduri, complicându-i planurile.

La 17 mai îl găsim printre participanții la conferința lui Gaetano de Sanctis, *Intellettuali chiamati al banco degli accusati*, susținută la Palazzo della Cancelleria în prezența unui numeros public. Ziua următoare și apoi în 20 mai a urmărit conferințele lui Giorgio La Pira, *Finalità della vita intellettuale*, respectiv *Responsabilità della vita intellettuale*. Ideile promovate de cei doi savanți au provocat largi discuții, anunțând o radicală schimbare de ritm și direcție politică. În 24 mai a fost auditor la o altă conferință susținută de F. Romanelli, *Originea și dezvoltarea mozaicului la romani*, la Palazzo Orsini.

Italia era în acel timp sub panică, spiritele agitate abia puteau recepta cuvintele papei Pius al XII-lea rostite la 2 iunie; un lider spiritual pe care Em. Panaitescu l-a apreciat nu doar ca „mare suveran apărător al Romei”, ci și un „spirit creștin, înaltă conștiință de suveran și curaj de o mare răspundere”¹¹.

Em. Panaitescu, V. Vătășianu și Sever Pop au luat atunci drumul instanțelor diplomatice, și-au vizitat prietenii învățați italieni și au bătut la porțile redacțiilor de ziare.

La 21 octombrie 1944 l-au vizitat pe primul redactor de la „*Tempo*”, dr. Mosca, ca și pe directorul prestigiosului cotidian, Renato Angiolillo, câștigând bunăvoința și încrederea lor. Au fost și la redacția ziarului „*La Unità*”, ca să mulțumească pentru articolul din 4 octombrie 1944, *Romeni i romani*. Cei trei au căutat să facă cunoscută situația reală a Transilvaniei și imperioasa nevoie de a se revizui Dictatul de la Viena. Ei și mulți alții au contribuit la decizia de anulare a acestei odioase măsuri, explicând unor prieteni italieni, ca ambasadorul Fasciotti -

⁹ Cu detalii la Ioan Oprîș, *Virgil Vătășianu at the Romanian School in Rome (Accademia di Romania)*, sub tipar. Vezi și însemnarea lui Em. Panaitescu de pe calendarul din 1944: „*Suntem mai repede de acord de cum mă așteptam*”, A.N.R., *fondul cit.*, dosar 20, f. 15.

¹⁰ Cf. notița din carnetul VII/ 1944, A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, dosar 5, f. 53.

¹¹ Cf. însemnare din 25.IV.1944 pe calendar, *idem*, dosar 20, f. 61, 81.

fost reprezentant al Italiei la București, tocmai numit membru în Înalta Curte de Justiție -, filosoful Orestano Francesco, Pietro Nenni, De Michelis (fost consul la Cluj și Timișoara), contele Sforza, chiar lui Palmiro Togliatti, justetea cererilor lor.

Lui Em. Panaitescu anul 1944 i-a adus și alte incertitudini, culminând cu rechemarea sa, reînnoită la 1 octombrie.

La 13 ianuarie 1945, Em. Panaitescu și familia sa au fost primiți în vizită de rămas bun la papa Pius al XII-lea, fiind introduși de prietenul lor, cardinalul Tisserant. De la orele 11⁴⁵ la 12¹⁰ Pontiful Bisericii Romano-Catolice s-a întreținut cu interlocutorul său, îndeosebi asupra situației României, acesta informându-l despre soarta celor doi Antonești și starea familiei regale și căutând să arate că *“Occidentul părăsește prea ușor în mâinile Sovietelor Rusiei popoarele dintre Baltica și Marea Neagră”*, iar Sfântul Părinte concluzionând că *„situația Poloniei este similară cu a României”*¹².

Apelând din nou la legăturile sale înalte, Panaitescu a reușit să-și amâne și acum revenirea în țară, prietenii italieni ajutându-l să-i informeze și să-i convingă pe Nicolae Rădescu și Barbu Știrbei, dar și pe dr. Petru Groza asupra utilității sale în serviciul diplomatic al României din Italia.

Întreține acum intense legături cu prietenii săi - monseniorul Octavian Bârlea, cu preoții Bonaventura Moraru și Aloisiu Tăutu, cu N. I. Herescu, Al. Busuioceanu, ca și cu N. Petrescu-Comnen, dar și cu foștii bursieri români rămași în Italia. Doar că, la 5 iulie, când a vizitat expoziția rusului Evreinof, la Vatican, și-a notat opinia care nu-l va mai părăsi: *„penetrarea Rusiei comuniste în Occident”*¹³. Și care - coroborată cu ceea ce se petrecea în țară - nu-i mai oferea prea multă încredere în viitor.

La 17 ianuarie 1946 a participat în sala Borromini la deschiderea anului academic de la Corsi Superiori Studi Romani, ascultând discursul inaugural susținut de av. Enrico Molé, urmat de conferința prof. Quinto Tosatti, *Roma e AntiRoma: la Tradizione universalistica della nostra cultura*. I s-a părut, comparându-le cu anii când, tot acolo, asculta cursurile patronate de Galassi Paluzzi, că, înainte vreme, oratorii *„aveau stil și aveau suflet!”*¹⁴.

Tot mai retras și acceptând în jurul său doar câțiva prieteni, între care cei mai apropiați erau Virgil Vătășianu și Sever Pop, a asistat cu durere la degradarea instituției pe care a condus-o și cu temere la toate veștile rele de acasă.

Gândul la revenirea în țară îi stătea ca un ghimpe!

La rechemarea din 6 octombrie 1946 a autorităților române - adresată tuturor funcționarilor din străinătate - chiar a cerut banii necesari repatrierii, pentru a acoperi cheltuielile restante, ca și plata salariilor restante. A insistat pe mai multe căi să i se rezolve aceste solicitări corecte, dar n-a reușit, așa că s-a decis să rămână

¹² Detalii în notițele din dosarul 19/ 1945, A.N.R., *fondul cit.*, f. 1-2.

¹³ În calendarul din 1945, dosar 21, f. 103.

¹⁴ În calendarul 1946, dosar 22, f. 13.

în Italia. Un prieten de-al său, atașatul Mihai Cămărășescu, i-a comunicat în iunie 1947 că, acasă, chiar regele Mihai s-a interesat de soarta sa, la fel că existau toate șansele ca lucrarea sa despre Columna lui Traian să obțină finanțarea Vaticanului¹⁵.

În tot acest răgaz cu totul ostil lucrului, Panaitescu n-a încetat să cerceteze și să se documenteze asupra subiectului: o notiță din 13 noiembrie 1947 reținea că împreună cu G. Lugli, a controlat în for „*sustruzione deli Colonna*”¹⁶. Vizitele la muzee, lectura în biblioteci, întâlniri la Istituto Centrale del Restauro, numeroase întâlniri cu colaboratori ca Dinu Adameșteanu, Angelli Petrangeli, Petru Iroaie, Sever Pop, N. Dianu, Horia Roman, Claudiu Isopescu ș.a., scrisori adresate unor prieteni învățați italieni și români confirmă preocupările sale despre acest subiect. Acest interes i l-a împărtășit și lui Petrescu-Comnen, refugiat atunci la Florența, căci a considerat Columna „*o operă care trece cu mult peste ceea ce s-ar putea considera o chestiune personală*”¹⁷.

Cu toate că vânduse tot ce se putea vinde, și-a schimbat locuința, făcea economii din greu și îndura mari lipsuri, dar obligația de a încheia proiectul nu l-a părăsit ! Doar că - scria el în aceeași vară lui Comnen - „*am trebuință de liniște spre a da la tipar Columna, și sunt prins tot mai mult de gândul unei istorii a poporului român, întemeiată pe alte criterii decât cele repetate până la absurd în cărțile de până acum*”¹⁸.

Privat de funcții și de salariu, dar și de cetățenia română, Em. Panaitescu a trăit ultimii ani ai deceniului cinci și începutul celui următor într-o mare strâmtorare financiară și plin de îngrijorare. I-a venit însă în ajutor Vaticanul, care a subvenționat generos, din dispoziția papei, cercetările învățatului.

Istoricul Em. Panaitescu și-a legat deci, în mod definitiv, destinul de executarea copiei Columnei. În vederea acesteia a studiat o vastă bibliografie, notițele bibliografice păstrate în arhiva personală mărturisindu-i postum preocupările științifice obsedante.

Opera papei Sixt al V-lea (1585-27 august 1590) - considerat „*grande riformatore edilizia*” atât la Columna Traiană, cât și la cea Antonină - , care a lansat lucrări în for, notând starea statuii Sf. Petru, dar și informațiile privitoare la sculptorul Flaminio Vacca, „*un simpatico e giocondo diarista-antiquario*”, sunt consemnate în însemnările arheologului român făcute după lectura lui Lanciani (*L'opera di Sisto V*, St. C., vol. IV, p. 118-173). La fel, au fost studiate cărțile lui Lehmann-Hartherm (*Grabmonument - mit Sicherheit Augesparte-Kammern bestätigt die alte Tradition*), Theodor Mommsen (*Marcus S., Der Marcomanen Krieg - auter kaiser Marcus*)¹⁹. A reținut date despre Columnă și din lucrările lui Eugen Petersen

¹⁵ Cf. însemnările din 5 și 22.VI.1947, în dosar 23/ 1947, f. 1, 2, 4-5.

¹⁶ În carnetul X/ 1947, A.N.R., *fondul cit., supra*.

¹⁷ Cf. scrisoarea către diplomat, datată 6.VII.1949, A.N.R., dosar 268, f. 10.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Vezi notițe bibliografice în A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, dosar 43, f. 5-6, 8.

(*Marcus Säule-Beschreibung der Bildwerke Colona Antonina*, p. 71), Ellis H. Minns (*Schythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 122-123 despre daci), Antonio Muñoz (*Progetto di Transportare la Colonna Traiana in Piazza Colonne*, în „*Bolletino de la Capitale*”, 1938, giugno, nr. 9, respectiv proiectul lui Gian Lorenzo Bernini din 1665); idem, *Domenico Fontana. Architetto 1543-1607*, Roma, 1944, p. 7, 12, 32, 39, 40, 41, 43 privindu-l pe papa Sixt al V-lea), *A. Nibby (Roma nell'anno 1838*, II, apud N. A. Boni, nov. 1906, I, p. 18), *M. Rostovzeff (Schytien in der Bosphorus*, Berlin, 1931, cu informații despre Herodot); idem, *Traianus and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922), Alfred Domaszewski (*Die Fahnen in römische sfeere*, Wien, 1881, p. 7. 106, 122, referitor la Coloană)²⁰.

A adăugat date importante și interpretări rezonabile desprinse din lucrările lui Alfonso Chácon (Ciaconus) (*Historia utriusque Belli Dacici*), autor (1540-1599) cu ediții în 1576, 1585, 1616, W. Froehner (*Les Reproductions de la Colonna Traiana*, 1872), De La Barge (*Trajan*, 1877), Otto Hirschfeld (*Kleine Schriften*, Berlin, 1913) ș.a., reținând comentarii și pasaje care priveau monumentul. N-a trecut cu vederea nici studiile de început ale lui Emil Condurachi: *Autour des imitations pontique des monnaies d'Alessandre le Grand* („*Rev. Hist. du Sud-Est Européen*”, XXIII, 1946, p. 217-221) și *Quelques considerations sur la “Renaissance” des arts plastique à l'Epoque d'Hadrien* („*Rev. Hist. du Sud-Est Européen*”, XXIII, 1946, p. 57-70), ambele semnalate de Dinu Adameșteanu în *Fasti* (1946, nr. 1278, p. 161 și nr. 1576, p. 194)²¹.

Ca istoric s-a arătat preocupat de paralela dintre destinele unor mari conducători, reținând-o pe aceea dintre Traian și Alexandru cel Mare: preocuparea ne-o arată lectura cărții lui Ulrich Wilcken (*Alessandre le Grand*, Payot, Paris, 1933)²².

Și-a notat atent cele consemnate în urma citirii lucrării lui Attilio Degrassi (*Colonna Traiana*, în *Inscriptiones Italiae*, 1947, cu *Documento storico a composizione d'arte e conclusioni*)²³; a preluat de la P. S. Alfonso Bartoli, *Al lettore. Già Giacomo de Rossi*, ideile privind același monument²⁴.

Forul roman și componentele ansamblului au fost scrutate cu acribie, judecând detaliile constructive și tehnice, dar și interpretările ori opiniile celor care l-au premers în cercetare, tocmai pentru a înțelege locul specific al Columnei și contextul general arhitectural și peisagistic în care aceasta a fost ridicată și funcționează. Insistența sa demonstrează un intens și profund travaliu documentar, bibliografic și de studiu pe monument care marchează calitatea specialistului decis să „citească” un simbol crucial²⁵.

²⁰ *Ibidem*, f. 8, 12, 16, 20, 25.

²¹ *Idem*, dosar 42, f. 3, 4, 7.

²² *Idem*, dosar 41, f. 11.

²³ *Idem*, dosar 24, conținând mss. *Storia ed arte nelle Colonna Traiana* (35 p.).

²⁴ *Idem*, dosar 30, 51 p.

²⁵ *Idem*, dosar 25, f. 1-45, 52-144, 147-255, 258-259.

De la traduceri după Dio Cassius (*Historia Romanorum*), la revizuirea datelor săpăturilor din For efectuate în 1900, 1907 și 1912 sub conducerea lui Giacomo Boni și Jerome Carcopino, a fotografiilor, graficelor, releveelor și planurilor executate de-a lungul timpului, comentate cu aceștia; de la relecturarea studiilor (numeroase) arheologilor italieni, dar și aparținând lui A. von Domaszewski sau Marcel Durry (în special *La règne de Trajan d'après les monnaies*) și Leon Home (*Rome médiévale*, 1934, în *Histoire-civilisation-vestiges*, Paris), Panaitescu a extras tot ce părea esențial²⁶.

Și-a notat cu atenție drama monumentelor: „*La distruzione è un fenomeno fondamentale del medioevo - duranto un millenio centi una !*”.

A înțeles mai bine că, și la Roma, „*cel mai feroce și mai implacabil inamic a fost omul*”, omul medieval, romanul, care a văzut în ruinele antice doar o imensă carieră, utilizând materialele acesteia prin marmorarii și calcararii timpului pentru a ridica noi palate și case. A folosit acest prețios material la pavarea străzilor și mai ales a unor noi drumuri, considerate de autorități cel puțin tot atât de importante ca și armata Romei de altădată²⁷.

Studiind atent mărturiile a reținut detalii oferite de Corrado Ricci (în *Il Mercato di Traiano*, Roma, 1929), istoricul care a stabilit punctul de plecare al magnificenței Columnei la Ammiano Marcelino, în anul 356, învățat care a declarat-o cel mai important monument al lumii, dar și începutul dezastrului, în anul 663²⁸. Vreme de nouă secole Forul și Columna, ca și alte vestigii ale Italiei, au fost supuse jafului și interesului cupid al unor generații indifferente față de splendoarea lor. Abia în 1535, la vizita împăratului Carol al V-lea la Roma (mărturisită și de Rabelais), s-a redeclanșat interesul public pentru Columnă, ca în 1546 terenul din jurul acesteia să fie sistematizat, semnalând începutul unei atitudini protectoare.

Măsurile din 1812 și 1814 ale papei Pius al VIII-lea, cele ale cardinalului Pacca vor restabili definitiv Columnei un loc de mare vizibilitate și vor fundamenta astfel filosofia modernă privind monumentele istorice²⁹.

Panaitescu a cercetat cu acribie periodicele, mai ales „*Journal of Roman Studies*” fiindu-i de mare folos în orientarea opiniilor sale. Din cuprinsul prestigios al acestuia a notat multe informații, noi reținând-o pe aceea datorată lui Gardner: „*Columna Traiană și Marcus Aurelius sunt cele mai importante opere din toate timpurile*”³⁰.

²⁶ *Idem*, dosarele 31 (f. 1-16), 32 (f. 1-83), 33 (f. 1-16), 34 (f. 1-7).

²⁷ *Idem*, apud Leon Home, p. 126 și în dosar 35, f. 1-8, cu constatări după papa Iulian al V-lea.

²⁸ Cf. notațiile din dosarul 40, f. 1-15.

²⁹ Vezi în dosar 25, cu detalii privind Columna Traiană și cea dedicată împăratului Antoniu. Pentru prezentarea măsurilor este utilă lucrarea lui Ioan Oprîș, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, Ed. Meridiane, București, 1986, p. 27, 29.

³⁰ În *Professor Wickhoff on Roman Art by Prof. Percy Gardner*, „*Journal Roman Studies*”, VII, 1917, p. 1-27, în dosar 41, f. 3.

Iată că - evaluându-i eforturile în mod corect - istoricul Panaitescu se arată ca un cititor sistematic de izvoare, de lucrări monografice și studii arheologice, lecturile sale confirmând nevoia unor comparații și analogii privindu-i pe geto-daci. Din atari rațiuni între notațiile biografice a reținut lucrările lui Paul Kretschmer (*Zum Balkan - Scythischen, Glotta*, XXIV, 1935; *Skythen u. Trakei*, 1940), Franz Cumont (*Symbolisme funéraire*, 1942) - de unde și-a notat basorelieful reprezentând un pretorian originar din Dacia, păstrat în Muzeele capitoline (p. 240, pl. XX) - , Arpadus Dobo (*Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciae que repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, 1940), ori Dorin Popescu (*Sciții în Transilvania*, în „*Transilvania*”, vol. LIXIV, 1943, p. 204-222), dar și cele înțelese dintr-o laborioasă lectură a operei lui Ovidiu, *Tristele (Ex Ponto III-IV și Tristia III-IV-V - Dachè è nel Ponto)*³¹.

Dacă reamintim că autorul acestor însemnări și notițe a fost un arheolog clasic, remarcat prin săpături întreprinse în Transilvania - îndeosebi la castrul de la Cășei și la cel de la Brețcu - găsim explicabilă atenția acordată izvoarelor și informațiilor de tip arheologic.

Apreciind fie și parțial acribia documentării sale asupra Columnei Traiane - așa cum reiese din sursele arhivistice - înțelegem amploarea și seriozitatea demersului său. Or, aceasta garantează rezultate performante!

Într-o scrisoare către președintele Comisiei Pontificale, cardinalul Nicola Canali, datată 12 ianuarie 1951, Panaitescu a reamintit că reproducerea Columnei și republicarea releveelor acesteia fusese hotărâtă de papa Pius al XI-lea (că așa stăteau lucrurile, că el a început lucrările o dovedeau corespondența sa cu Direcțiunea Generală a Muzeelor Vaticanului - care, de altfel, le-a și avizat - și legăturile sale permanente cu monseniorul G. B. Montini, secretar al papei însărcinat special să le urmărească). La acea dată lucrările erau încheiate: „*La riproduzione è stato eseguita al complete come nessun'altra e, col permesso della Commissione Cardinalizia, si conserva ora nei Sotterranei del Palazzo Lateranenze e per una parte nei magazzini del comune di Roma al Foro Traiano. Tutto sotto l'alta tutela della Santa Sede. Contemporaneamente il sotto scritto si è impregato di presentare una nuova pubblicazione sulla Colonna Traiana. Il suo lavoro era, sia nelle riproduzioni fotografiche e nei disegni, sia nella redazione del testo condotto già a buon punto, ma l'inniquità dei tempi ha arrestato l'opera sua, obbligandolo a pensare giornalmente solo alle esigenze della vita materiale della sua famiglia*”³².

Scriindu-i la 12 iunie papei Pius al XII-lea, Emil Panaitescu reamintește că „*da molti anni si occupa con la studio della Colonna Traiana. Il suo lavoro era, sia nelle riproduzioni fotografiche e nei disegni, sia nella raccolta del materiale e nella redazione del testo, condotto già a buon punto*”³³. Sigur, că dificultățile sale

³¹ Vezi în dosarele 36 (f. 1-21), 37 (f. 1-10); 38 (f. 1-7), 44 (f. 33, 67).

³² Cf. scrisoarea, Roma, 12 I 1951, A.N.R., fondul cit., dosar 268, f. 1.

³³ Cf. copia scrisorii, Roma, 12 VI 1951, în A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, dosar 280, f. 1.

materiale, situația sa postbelică au îngreunat și amânat încheierea studiului, care pentru a fi finalizat avea nevoie de timp și bani. Așa că a cerut pontifului „*un sussidio mensile per poter attendere tranquillamente alla stesura definitiva della sua opera*”³⁴. Lucrarea sa urma să aibă „*un carattere nuovo. Scribevi della Colonna Traiana sono per la prima volta studiati non come fonte per la storia della guerra dell'imperatore Traiano, ma come fonte essenziale, unica per la civiltà dacica*”; argumentele sale erau: „*La civiltà dei Geti e Daci è poco conosciuta. Solo incidentalmente grandi scienziati, come p. e. C. Jullian (Histoire de la Gaule), ha potuto parlare di una «véritable nation» dei Daci «et d'une activité continue de leur race». Ma le affermazioni generiche hanno valore solo se possono essere provate. Un materiale, quasi inedito, per conoscere la civiltà dacica e fornito dalle decorazione del piedistallo della Colonna Traiana, trascurato finì adesso completamente degli studiosi, archeologi e storici, nonostante il suo incontestabile valore artistico e storico*”³⁵.

Așa că, învățatul român urma să rezolve lipsurile, căci „*sempre partendo dai rilievi della Colonna Traiana, confrontati con le fonte letterarie, si possono conoscere le abitazioni dei Daci: fortezze, burgi dei principi, case dei contadini, villaggi. La struttura sociale, l'obligazione statale e militare, come anche le figurazioni umane: guerrieri, feriti, donne, fanciulli formato un capitolo nuovo ed ammisevole di vere imagines Dacorum*”³⁶. Toate aceste aspecte erau, în opinia învățatului, „*problemi in gran parte sconosciuti. Conoscere più esattamente l'ultimo popolo che ebbe il coraggio e la forza di resistere per più di un quarto di secolo all'espansione dell'impero romano, non sembra una vana fatica, ma una doverosa coscienza storica*”³⁷.

Venind în sprijinul prietenului lor român, învățații Gaetano Di Sanctis, Giuseppe Cardinali și Giulio Quirino Giglioli au intervenit la papă, rugându-l, la 22 iunie 1951, să-l ajute pe acesta pentru a încheia „*uno studio della Colonna Traiana dal punto de vista delle antichità daciche*”, adică - mai precis -, „*uno studio sistematico in cui l'insigne monumento venga considerato come fonte per la conoscenza della civiltà dacica, e che - a loro parere - il prof. Panaitescu sarebbe la persona più indicata per assumere e compiere felicemente un simile compito scientifico*”, căci doar el cunoștea „*la vera natura dei luoghi raffigurati nelle scene della colonna*”³⁸.

Cererea și susținerile - sprijinite eficient de cardinalul Montini - au fost acceptate de papă, căruia Em. Panaitescu i-a mulțumit la 23 iulie 1951, pentru „*l'immenso conforto morale di poter occuparmi di nuovo degli studi, in particolare di quelli che continuamente nei ricordamo il mio Paese, adesso, tanto lontano*”³⁹. Pe lângă confortul moral era, desigur, și cel financiar - numit în scrisoarea de recunoștință „*grande opera di bene*” - , care era estimat de învățatul român la cca.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, f. 2.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Cf. copia scrisorii, Roma, 22 VI 1951, *idem*, f. 4.

³⁹ Cf. copia scrisorii, Roma, 23.VII.1951, *idem*, f. 6.

6 milioane lire italiene, repartizate 50.000 lire/ lună, timp de doi ani, sumă prea bine cunoscută de membrii Comisiei Cardinalilor⁴⁰.

Prin intermediul monseniorului Montini, Panaitescu a transmis papei gratitudinea sa pentru că i-a ascultat cererea și l-a sprijinit acordându-i 50.000 lire. Subvenția în cauză fusese sprijinită și datorită prietenului său B. Nogara, implicat în acest demers. În următorii ani, tot de la Sfântul Scaun, i-au venit și alte fonduri, înlesnindu-i lui Emil Panaitescu și familiei sale supraviețuirea⁴¹. Așa se explică de ce la 18 februarie 1953, românul a ținut să mulțumească secretarului de stat, de atunci, G. B. Montini, pentru excepționala bunăvoință a papei, care, prin rectorul Universității din Roma, prof. G. Cardinali, i-a acordat alte 190.800 lire! Binefăcătorului, Sfântului Părinte, i-a adresat de Paști, o scrisoare care-l omagia drept cel care „*ghidează lumea creștină*”, recunoscându-i merite incontestabile: „*Risusciterà il mio popolo, come risusciteranno tutti i populi, oppressi della più diabolica tirannia. Le chiese saranno di nuovo nel mio Paese sendo delle anime e creatrici di valori spirituali*”⁴².

S-a achitat istoricul Panaitescu de obligațiile asumate? Iată o întrebare la care răspund documentele: da, în vara anului 1951 cel puțin o bună parte a desenelor făcute de acesta au ajuns la comanditarul lucrări, Sfântul Părinte. Confirmarea o avem în scrisoarea lui G. B. Montini din 14 iulie 1951: „*E' pervenuta nelle mani dell'Augusto Pontifice l'istanza de Ellagli ha umiliate, in data 24 giugno n.s., per espor Gli il nuovo disegno, da Lei concepito, di studiare e illustrare la Colonna Traiana, sotto l'aspetto di fonte unica ed essenziale per la conoscenza della civiltà dacica*”⁴³.

Papa chiar a studiat documentele istoricului român și a notat impresiile sale, transmise autorului de același susținător al său: „*Nella modesima istanza. Ella ha espresso fiduciosamente il desiderio che le ricerche, già iniziate e condotte a buon punto, possano essere da Lei terminate, con il benevolo aiuto del Santo Padre.*

Sono lieto di significare che Sua Santità, il Quale, come è noto alla Signoria Vostra Illustrissima, tanto apprezza ed incoraggia, per quanto Gli è possibile, anche gli studi umanistici, Si è denigante degnato di concedere la somma di L. 50 000 (cinquantamila) mensili, a decorrere dal 1° iuglio del corrente anno fino al 31 dicembre 1952, per il compieto dell'opera archeologica suindicata (subl. n.).

La somma complessiva rimane a disposizione della S.V. presso questo Segretaria di Sato, la quale provvederà a rimetterLe le signole quote mese per mese. A suo tempo, qualora il lavoro non fosse dato alle stampe, Ella verrà depositarne

⁴⁰ Vezi un alt concept de scrisoare către Sfântul Părinte, f. l., f.d., *ibidem*.

⁴¹ Vezi scrisorile lui Em. Panaitescu adresate lui G. B. Montini la 5.VI și 24.XII.1951, ca și o scrisoare către signorina Margherita Guarduci din 12.VI.1951. La 18.V.1951, B. Nogara i-a transmis, tot monseniorului Montini, mulțumirile arheologului pentru subvenția acordată, toate în dosarul 278, f. 1-3, 5.

⁴² Cf. scrisorile lui Em. Panaitescu către G. B. Montini din 18.II și 5.IV.1953, A.N.R., *fond cit.*, dosar 278, f. 5-6, 7.

⁴³ Cf. scrisoarea cu antet Segretaria di Stato di Sua Santità, nr. 255316/s/ Dal Vaticano, 14 iuglio 1951 către Em. Panaitescu, viale Parioli 43, A.N.R., dosar 179, f. 1.

copià presso la Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Con sensi di distinta stima mi professo, de la Signoria Vostra Illustrissima devotissimo G. B. Montini”⁴⁴.

Correspondența consemnată probează susținerea morală și financiară de către papă a lucrării monografice destinată Columnei Traiane. Așa cum a fost această susținere marcată și pentru ampla lucrare de reproducere a monumentului, coordonată de același Emil Panaitescu. Istoricului, de altfel, i s-a și confirmat, la 25 ianuarie 1953, suma de 190 800 lire „*concessa dalla bontà del Santo Padre al Prof. E. Panaitescu*”⁴⁵.

Între multele lucrări pe care le-a făcut singur sau i-a îndemnat pe alții să și le asume, cea destinată Columnei a încheiat în mod magistral opera arheologului Panaitescu. Rezultatele demersurilor și strădaniei sale sunt de cea mai lungă durată, amintind la București și la Roma, în mod convingător, datele și condițiile privitoare la nașterea poporului român.

În octombrie 1955 o delegație de istorici români - condusă de Petre Constantinescu-Iași - din care au făcut parte Constantin Daicoviciu, David Prodan, Gheorghe Ștefan și Ladislau Banyai - a participat la lucrările Congresului internațional de istorie de la Roma. Evenimentul în sine și prezența românilor la prestigioasa reuniune - prima după război - au fost bine receptate de mediile academice italiene și de istoricii prezenți.

După întoarcerea în țară, Constantin Daicoviciu a înaintat un raport conținând mai multe propuneri și note critice avansate în baza întrevederilor sale cu savanții prezenți la congres. Între altele a semnalat „mulajele Coloanei Traiane făcute acum 12 ani pentru România”, care se găseau „împachetate și achitate în subsolul palatului de expoziții din Roma, fiind proprietatea statului român”⁴⁶. N-a rămas nesemnalată nici situația Școlii Române de la Roma, subiect la care „lumea științifică din Italia și-a exprimat dorința de a se redeschide” ca institut de cercetare, criticând direct faptul că biblioteca acesteia se afla „sub cheie”, în păstrarea lui Claudiu Isopescu⁴⁷. Nimic din cuprinsul raportului nu lasă să se întrevadă că ar fi luat legătura cu fostul director al Școlii și cel răspunzător de executarea copiilor Columnei, prof. Emil Panaitescu. Cu alți învățați legați de Școală, ca Giuseppe Lugli și Dim Adameșteanu (menționați ca atare când propune să li se trimită publicații din țară) ne pare însă sigură revederea.

Să fi conservat oare prestigiosul învățat clujean și atunci o atitudine ostilă fostului său profesor, Emil Panaitescu sau pur și simplu acesta nu mai conta, drept care nu l-a mai menționat?

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Cf. scrisoarea cu același antet, nr. 298 037/ S/ Dal Vaticano, 25 febbraio 1953 către prof. Giuseppe Cardinali, Rettore Magnifico de l'Università di Roma, semnată de F.ro Sac Cantagalli Gaspare, ANIC, fondul cit., dosar 179, f. 3.

⁴⁶ Vezi raportul din 31.X.1955, în A.N.R., fond Institutul Român de Relații Culturale cu Străinătatea, dosar II/ 278, f. 163-165.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 164.

O dezaprobare mai veche pe seama ducerii de către Panaitescu a unei inscripții române originare de la Cășei la Roma, pentru studierea ei acolo sau, poate, oportuniste de moment să-i fi dictat arheologului clujean refuzul unei întâlniri cu acesta? Deocamdată nu putem răspunde celor de mai sus, încredințând viitorului mai multe clarificări în aceste direcții.

A șterge „colbul” uitării în ceea ce îl privește pe Em. Panaitescu, ne apare, acum, când rezultatele strădaniei sale și ale asociaților săi - toți, absolut toți legați de Școala Română de la Roma - pot fi admirate la Muzeul Național de Istorie a României, și o obligație, dar și un act de dreptate.

1945. REPRESSION AGAINST ROMANIAN PRINT MEDIA-RELATED ISSUES

1945. ASPECTE PRIVIND REPRESIUNEA ÎN PRESA SCRISĂ ROMÂNEASCĂ

Florin Georgescu

Abstract

The repression against Romanian journalists started in February 1945, when a law on the political cleaning of print media journalists was enacted. This law was based on the Armistice Convention signed in Moscow on September 12, 1944 by Romania and its allies.

Print media cleaning was based on law no. 102 on press cleaning, published in the „Official Journal“ no. 34 from February 12, 1945.

This law was the theoretical tool for implementing the political cleaning of print media institutions. After August 23, 1944, this institution tried - by its representatives and within the limits imposed by the internal and external political environment, otherwise extremely tensed - to regain its democratic status, meant to objectively inform the public opinion by excluding, as far as possible, any political interference.

The political repression on print media was made possible with the help of governmental bodies controlled by the Communist Party (the Council of Ministers, the Ministry of Justice through the Peoples' Court, the National Propaganda Ministry), resulting in the removal of those journalists who didn't observe the rulers' official policy, therefore being subject to severe consequences, life imprisonment included.

Key words: Armistice Convention, press cleaning, the National Propaganda Ministry, the Peoples' Court, Soviet-type dictatorship

The Romanian print media after August 23, 1944 consisted in several newspapers and periodicals. Most of these served the Democratic National Front that ensured them regular paper supplies.

Thus, print media was mostly controlled by the Communist Party, as part of authorities' general policy to entirely seize state and civil society entities. They started to annihilate all those who didn't observe the coordinates imposed by the new rule, especially after March 6, 1945, when Groza government took the power under the Communist Party reign that intended to install a totalitarian regime.

The repression against Romanian journalists started in February 1945, when a law on the political cleaning of print media journalists was enacted. This law was based on the Armistice Convention signed in Moscow on September 12, 1944 by Romania and its allies.

As far as publications were concerned, article 16 of the Armistice Convention provided that: „Printing, importing and disseminating periodicals and non-periodicals in Romania [...] will be made according to the (Soviet) Allied High Command“¹. Thus, the Allied Control Commission was in charge with information control, namely censorship. This body will support ‘democratic’ media, prejudicing the independent or traditional political parties media.

Enjoying full support from the Allied Control Commission, the Communist Party imposed its control both on print media and the relevant trade-unions. Thus, mass-media was subject to double censorship: on one hand the Allied Control Commission limited the printing paper supply; on the other hand Communist-led trade unions from the printing-press refused to print any article which seemed to be an attack against Petru Groza „democracy“.

Print media cleaning was based on **law no. 102 on press cleaning**, published in the „Official Journal“ no. 34 from February 12, 1945.

The law specifies from the very beginning the categories of media employees subject to sanctions: „journalists, editors and media contributors who, by their works or media activity prior to August 23, 1944 were found guilty of the following:

- a) they served hitlerism or fascism, therefore serving foreign interests;
- b) they were financed by the Axis Powers for propaganda in favour of their policy;
- c) they prepared the public opinion for joining the Axis and instigated to an unfair war against the United Nations;
- d) they militated for ideas opposed to democratic principles, or, influenced by anti-democratic beliefs, they instigated to terrorist acts, rebellions, ordeals and murders or took part in them“².

Such phrases („they served hitlerism or fascism, therefore serving foreign interests“, „they militated for ideas opposed to democratic principles“ or „influenced by anti-democratic beliefs“), allowed biased readings of the law and therefore its arbitrary enforcement. Thus, a growing number of editors were subject to those provisions, while outstanding representatives of the Romanian print media were removed as they didn’t agree with a far left totalitarian regime being installed in Romania.

---

¹ Stelian Neagoe - *Istoria politică a României între anii 1944-1947. Crestomația tranziției dintre două dictaturi (Romania’s political history during 1944-1947. Crestomancy of a transition between two dictatorial regimes)*, New Alternative Publishing House, Bucharest, 1996, p. 54.

² „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 34/ February 12, 1945, part I, p. 978.

Sanctions for the above-mentioned acts included: written remonstrance; activity suspension for 6 months to 5 years; irrevocable publishing suppression. This article provided that: „Suspension and suppression refer to the right to publish and edit any political paper“³. The law also made clear that sanctions provided in article 2 were applied differently from other sanctions provided by other laws.

The authorities' justification for enacting such a law is recorded in the report no. 3598 dated February 6, 1945, addressed by Foreign Affairs minister Constantin Vișoianu to King Michael.

The above-mentioned document voices the necessity to start cleansing among print media and broadcasting institutions: „Cleaning is essential in this field since individuals who militated against democratic principles in media and in political papers, who served foreign interests or prepared the war with the Axis Powers against the United Nations, favouring hitlerism and fascism may still lead the public opinion in the current democratic regime“⁴.

The Foreign Affairs minister also highlights the role of his institution in media cleaning: „The Foreign Affairs Ministry that, after the dissolution of the Propaganda Ministry, took over media and information regulation responsibilities and, on the other hand, according to its ordinary responsibilities, has to watch on maintaining good relationships with the United Nations, considers those persons acting against the United Nations should be removed from media as soon as possible“⁵.

Moreover, the law banning the activity of print media key figures, also famous for publishing historical, fictional, poetical works, namely Pamfil Șeicaru, Nichifor Crainic, Radu Gyr is not singular. It is worth saying that in May 1945, the new authorities, ruled by the ubiquitous Romanian Communist Party and backed by the Soviet Union, based on article 16 of the Armistice Convention, enacted **the law on the withdrawal of certain periodicals and non-periodicals, graphic and plastic copies, movies, records, medals and metallic badges**⁶, published in the „Official Journal“ no. 102 from May 4, 1945.

According to this law, 16 such lists with withdrawn publications were drafted during 1945. They also contained Romanian media figures subject to political cleaning.

Article 1 provided that a commission made up of the Romanian Committee for Armistice Enforcement, Interior Ministry, Arts Ministry, Romanian Writers Society and Romanian Academy representatives should be established within the Propaganda Ministry.

Which was the main responsibility of this commission, subordinated to the Propaganda Ministry?

---

³ „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 34/ February 12, 1945, part I, p. 978.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 102/ May 4, 1945, part I, p. 3701-3702.

According to article 2, „the commission will elaborate lists with all periodicals and non-periodicals published between January 1, 1917 and August 23, 1944 containing legionary, fascist, hitlerist, chauvinist, racist notions or excerpts that could prejudice good relationships between Romania and the United Nations“⁷. These lists were to be published in the „Official Journal“.

It is worth mentioning the chronological limits established by authorities for periodicals and non-periodicals to be withdrawn, namely January 1, 1917-August 23, 1944.

This „generous“ time frame was aimed at including as many authors and works as possible on the lists meant to ban those publications seen as inconvenient for non-democratic authorities. These papers covering different scientific fields contained, according to Communist authorities and their „satellites“, „legionary, fascist, hitlerist, chauvinist, racist notions or excerpts that could prejudice good relationships between Romania and the United Nations“, as provided in article 2 of the law under debate.

The law concisely described and analyzed herein was the theoretical tool for implementing the political cleaning of print media institutions. After August 23, 1944, this institution tried - by its representatives and within the limits imposed by the internal and external political environment, otherwise extremely tensed - to regain its democratic status, meant to objectively inform the public opinion by excluding, as far as possible, any political interference.

The case of publishers removed in the spring of 1945 (according to Journal no.784 from May 17, 1945, enacted by the Council of Ministers, on the removal of several professional journalists) is relevant for the above-mentioned law enforcement, given the stature of personalities covered by Romanian media political cleaning.

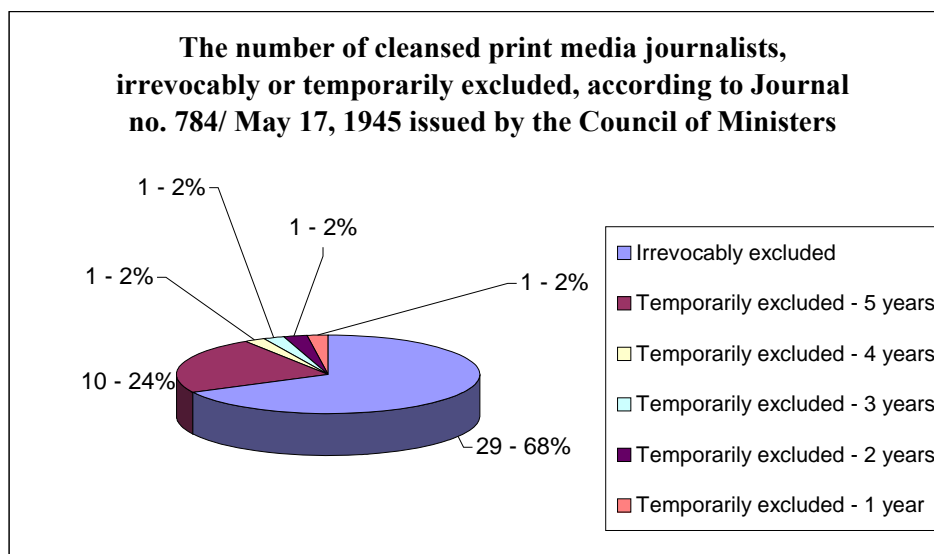
On October 16, 1944, the first list with banned journalists was published, as the first step in their removal from the professional journalists branch. The list included: Pamfil Șeicaru, Stelian Popescu, Dem. Teodorescu, Nichifor Crainic, Al. Hodoș, Romulus Seișanu, Mircea Grigorescu, Toma Vlădescu, Eugen Titeanu, Romulus Dianu, Emil Ciuceanu.

To make sure these journalists will not reveal by any means the real political situation and the transition to a Soviet-type dictatorship, the authorities recently installed in March 1945 brought the above-mentioned journalists before the Special Court for Judging the Culprits of National Disaster.

A key issue to be discussed is the chart-based statistics reflecting the number of cleaned print media journalists during 1945. They are classified as follows: irrevocably excluded, temporarily excluded, sanctioned with a written remonstrance and protected against cleaning.

---

⁷ „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 102/ May 4, 1945, part I, p. 3701.

Prior to the enactment and enforcement of Journal no. 784 from May 17, 1945 providing that several journalists were removed from the print media, the authorities, namely the Propaganda Ministry, published in the „Official Journal“ subpoenas issued by the Press Cleansing Commission, subordinated to the above-mentioned ministry.

Thus, for the first group of professional journalists excluded from the media in May 1945, the „Official Journal“ published in no. 73/ March 29, 1945, part I, 21 subpoenas addressed to those journalists who were requested to appear before the Press Cleansing Commission for investigations.

Journal no. 784 from May 17, 1945, issued by the Council of Ministers⁸, provided that 43 journalists were excluded from the media, 29 of them irrevocably and 14 temporarily, as seen in this chart, based on the period when their activity was banned.

Those mentioned in this Journal were considered to be „fascists“, one of the many general terms lacking substance among the common vocabulary used in the whole repressive legislation mainly drafted after March 6, 1945.

A few examples of journalists are relevant for the above-mentioned issue.

Thus, Stelian Popescu, blamed for „having initiated the fascist action conducted by ‘Universul’ newspaper years on end, generating the antidemocratic press campaign; he attacked the anti-fascist militants, always contesting them in the newspaper during trials and affecting the court decisions; he invariably instigated against democratic press, praised Mussolini and his regime, personally writing in favour of the Italian fascism; he channelled all anti-democratic acts, legionarism

⁸ „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 111/ May 19, 1945, part I, p. 4093-4095.

included; above all, he praised and supported Antonescu's dictatorship, he prepared and promoted the war against the United Nations"⁹.

As for Pamfil Șeicaru, he was considered to be „a fascist; an apologist of neo-racism; financed by all reactionary governments, a tool of all Romanian dictators, he prepared Romania's joining the Axis and the war against the United Nations and especially the U.S.S.R.“¹⁰.

Another exponent of professional journalists excluded from the press in May 1945 was Nichifor Crainic (real name Ion Dobre) who, as a „former legionary minister of National Propaganda, a renown fascist, germanophil, prepared and supported Romania's joining the Axis and the war against the United Nations, militating in the press against anti-fascists fighters“¹¹.

In order to make sure those excluded from the press will not reveal by any means the real political situation and the transition to a Soviet-type dictatorship, the authorities recently installed in March 1945 brought them before the Peoples' Court. The judicial action filed against them will be discussed below.

First, the „Official Journal“ no. 119/ May 29, 1945, part I, published the court rulings for bringing to trial several professional journalists, i.e. some of those excluded from the press, based on Journal no. 784/ May 17, 1945 issued by the Council of Ministers: Pamfil Șeicaru, Ion Dumitrescu, Romulus Dianu, Romulus Seișanu, Ilie Popescu-Prundeni, Ilie Rădulescu, Alexandru Hodoș, Radu Demetrescu-Gyr, Pan Vizirescu, Nichifor Crainic, Stelian Popescu.

The indictment issued by the Council of Ministers on May 17, 1945, wrote these journalists, „by articles published in newspapers, booklets or conferences served the fascist or hitlerist propaganda and supported an odious regime and an evil foreign policy meant to attract Romania in a disastrous adventure and lead to its political and military crash“¹².

As you can notice, according to the well-known vocabulary used by authorities, the indictment contains a series of general terms without legal substance, specific to all repressive legislative acts and political lawsuits filed by the Communist regime in order to suppress any opposition.

In late May 1945, the lawsuit against the 14 journalists, most of them key figures of the Romanian media, was launched: Stelian Popescu - director of „Universul“ newspaper, Pamfil Șeicaru - founder of „Curentul“, Nichifor Crainic - founder of „Gândirea“ newspaper, dr. Ilie Rădulescu - director of far-right newspaper „Porunca Vremii“, Ion Dumitrescu, Romulus Dianu, Alexandru Hodoș, Radu Demetrescu-

⁹ „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 111/ May 19, 1945, part I, p. 4093.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Ioan Opreș - *Procesul ziariștilor naționaliști (22 mai-4 iunie 1945) (Nationalist journalists' trial)*; May 22-une 4, 1945), Albatros Publishing House, Bucharest, 1999, p. 9.

Gyr, Romulus Seișanu, Ilie Popescu-Prundeni, Aurel Cosma, Gabriel Bălănescu, Justin Ilieșiu, Nicolae Iliescu.

Four of the above-mentioned journalists, namely Stelian Popescu, Pamfil Șeicaru, Justin Ilieșiu and Nicolae Iliescu were tried in absentia.

The real target of the trial is clearly specified by one of the defendants, journalist Ilie Popescu-Prundeni: „As you can see, we, the defendants, are only 14, out of which only 7 present. Therefore, we represent the past press and we also bear on our shoulders the honour or dishonour of the past Romanian press... There's no absolute truth in the political life. There are only certain truths valid in one epoch and invalid in another“¹³.

The opinion expressed by Ilie Popescu-Prundeni shows the new authorities had no intention to admit the journalists' wording, namely those „truths valid in one epoch and invalid in another “.

As far as indictments are concerned, they are mentioned in Journal no. 784/ May 17, 1945 issued by the Council of Ministers, in terms proper to the whole staging used by authorities to designate those who didn't agree with the new political trend, i.e. totalitarian, established by the Communist Party with the full support of the Eastern big neighbour.

In the end, 'nationalist' journalists received extremely tough sentences, i.e. from life imprisonment to 12-year imprisonment, the easiest sentence for journalists belonging to this group.

Thus, 8 defendants, namely Pamfil Șeicaru, Stelian Popescu, I. Rădulescu, I. Popescu-Prundeni, Gr. Manoilescu, Gabriel Bălănescu, Pan. Vizirescu and Nichifor Crainic were sentenced to life imprisonment, civic degradation with asset seizure.

Other 4 journalists, I. Dumitrescu, Romulus Dianu, Romulus Seișanu, Alexandru Hodoș 'benefited from' a lower sentence: 20-year imprisonment, civic degradation with asset seizure.

The last 2 professional journalists judged by the Peoples' Courts in early summer of 1945, were sentenced as follows: Aurel Cosma - 12 years and a half of penal-servitude, Radu Demetrescu-Gyr - 12 years of penal servitude and 5 years of civic degradation, with assets seizure.

The political cleaning ended with asset seizure for journalists excluded from the press, following their judgment and conviction, while the 'Official Journal' published several judicial notifications issued by the Ministry of Justice.

Another relevant issue is the literary work of some of the above-mentioned journalists excluded from the press during 1945. Thus, based on article 16 of the Armistice Convention and law no. 364 regarding the withdrawal of certain periodicals and non-periodicals, graphic and plastic copies, movies, records, medals and

---

¹³ Dinu C. Giurescu - *Uzurpatorii. România. 6 martie 1945-7 ianuarie 1946 (Usurpers. Romania. March 6, 1945 - January 7, 1946)*, Vremea XXI Publishing House, Bucharest, p. 261.

metallic badges, published in the „Official Journal“ no. 102 from May 4, 1945, part I, the Romanian Commission for Armistice Implementation and - since August 1945 - the Propaganda Ministry, decided that several works on different themes should not be made public any more. These works were signed, among others, by some of the journalists subject to the law on press cleaning, be they temporarily or irrevocably cleaned.

It is worth mentioning that this paper only refers to those lists adopted during 1945 banning works signed by some of the journalists politically excluded, according to the law on press cleaning.

The first 4 such lists were published in the „Official Journal“ no. 66/ March 21, 1945, part I.

These lists were preceded by several regulations on the manner in which periodicals or non-periodicals ‘whose content could harm good relationships with the United Nations’ should be suppressed¹⁴.

Article 16 of the Armistice Convention provided that „publishing houses, printing-presses, bookshops, any kind of shops, news-talls, self-publishing authors and any company or institution storing or possessing any periodicals or non-periodicals [...] must immediately proceed to their withdrawal from circulation and must store them in special rooms, being directly responsible for them“¹⁵.

As withdrawal lists were published, possessors of periodicals and non-periodicals were obliged to turn them in to districtual prefectures 15 days after each list appeared in the „Official Journal“. Then, these publications were taken over by the Paper Office and sent to paper factories for processing.

The same preamble provided that „publications on this list and on the lists to come, from libraries with legal storehouses and in libraries of higher education institutions all over the country will be withdrawn from circulation and kept under direct supervision and responsibility of these institutions’ heads.

These books might be read, in the future, based on an individual special permit issued by the relevant institution head, on his own responsibility, but only in the library facility“¹⁶.

Thus, not only the population access to print culture from libraries was severely restricted; in their turn, students were no longer able to research works needed to complete their university studies.

Lists no. 3 and 4 contain 2 journalists excluded from the press in May 1945 who had also authored several books, among which the following were withdrawn from circulation:

---

¹⁴ „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 66/ March 21, 1945, part I, p. 2135.

¹⁵ *Idem*, p. 2135-2136.

¹⁶ „Monitorul Oficial” (*Official Journal*) no. 66/ March 21, 1945, part I, p. 2136.

1. Stelian Popescu: *Predică în pustiu (Preaching in the desert)*, 1941, Universul Publishing House.

2. Romulus Seișanu - *Transilvania românească (Romanian Transylvania)*, 1941, Universul Publishing House.

A month later, the „Official Journal“ no. 129/ June 9, 1945, part I, published the list no.7 containing the work of only one journalist excluded from the press in May 1945, Ștefan Ionescu, namely *De la Petru cel Mare la Stalin. Istoria unei revoluții (From Peter the Great to Stalin. History of a revolution)*, published in Bucharest during 1941 - 1942, also included in the list no. 2.

In July 1945, the list no.8 containing the works of a key opposer to the authorities installed in March 6, 1945 was published.

Thus, the „Official Journal“ no. 153/ July 10, 1945, part I, includes the above-mentioned list containing 3 works by Nichifor Crainic: *Nostalgia paradisului (Paradise nostalgia)*, Cugetarea Publishing House, Bucharest, 1942; *Ortodoxie și etnocratie. Cu o anexă: Programul Statului etnocratic (Orthodoxy and ethnocracy. Enclosed: the ethnocratic state program)*, Cugetarea Publishing House, Bucharest; *Puncte cardinale în haos (Cardinal points in chaos)*, Cugetarea Publishing House, Bucharest.

The 12th list, published in the „Official Journal“ no. 199/ September 3, 1945, part I, mentions Radu-Gyr with his work *Căciulița Roșie. O poveste în pădure, cu pitici și cu o fetiță (Little Red Hood. A story in the wood, with dwarfs and a little girl)*, Cartea Românească Publishing House. The work bears the following mention: „Partial cleaning: the name Radu Gyr will be removed“¹⁷.

The last 2 lists, no. 15 and 16, adopted during 1945, were published in the „Official Journal“ no. 248/ October 30, 1945, part I.

The lists with professional journalists excluded from the press during 1945 contain the following names and titles:

- Romulus Seișanu - *Aventuroasa viață a lui Despot-Vodă (Despot-Vodă's Adventurous Life)* Ciornei National Publishing House, Bucharest, 1938.

- Mircea V. Pienescu - *Temeiuri politice pentru actualitate, Ziarul „Curentul“, 1928-1938 (Political grounds for today, „Curentul“ newspaper, 1928-1938)*, Ramuri Publishing House, Craiova, 1939.

Analyzing these titles we can also notice certain works whose subject was imperialist Russia, either led by czar Peter the Great, or by Stalin, two historical figures with absolute power, who annihilated any opposition that might endanger their authority.

Since the Soviet Union was invoked in the formal propaganda as Romania's friend, Petru Groza government wanted to withdraw certain works, i.e. „From Peter the Great to Stalin. History of a revolution“ by Ștefan Ionescu, highlighting the

---

¹⁷ Idem, no. 199/ September 3, 1945, part I, p. 7764.

Russian state totalitarianism throughout centuries. Its aim was to conceal this issue from younger generations and try to erase from older generations' memory those events related to Romanian-Russian relationships.

To conclude, political repression on print media was made possible with the help of governmental bodies controlled by the Communist Party (the Council of Ministers, the Ministry of Justice through the Peoples' Court, the National Propaganda Ministry), resulting in the removal of those journalists who didn't observe the rulers' official policy, therefore being subject to severe consequences, life imprisonment included.

**NICOLAE CEAUȘESCU'S 1989 APPEAL TO FELLOW PARTIES
AND ITS IMPACT IN POLAND**

**APELUL DIN 1989 AL LUI NICOLAE CEAUȘESCU ȘI
IMPACTUL SĂU ÎN POLONIA**

Adam Burakowski*

Abstract

The article describes the most extensive and direct initiative taken by Ceaușescu before December 1989, that is, a letter to his fellow communist rulers and their parties from East and Central Europe and its impact on Polish political situation. The appeal was handed to the ambassadors of the communist countries on the night of August 19-20, 1989. Ceaușescu stated that the events in Poland were not only an internal problem, but posed a threat to socialism in the whole world. In Poland, the appeal was used by the communists to intimidate the Solidarity leadership and Church officials, but its effect was limited due to lack of advocates of that initiative in other communist states.

Key words: Nicolae Ceaușescu, Poland, nomenklatura

The year 1989 marked the end of communism in some of the Central and Eastern European countries. Although the Soviet Union collapsed two years later, the “wind of change” blew strong in the satellites of the communist empire. The changes were most radical in Poland, while Romania, along with East Germany, Czechoslovakia, Bulgaria and Albania, was on the opposite pole. While other “conservative” leaders were rather passive, Nicolae Ceaușescu tried in many ways to prevent the collapse and to influence other countries to defend the communist cause. This article describes the most extensive and direct initiative taken by Ceaușescu before December 1989, that is, a letter to his fellow communist rulers and their parties from East and Central Europe.

The situation in Poland did not change in one year; it was rather a longtime process, started, at least according to a few sociologists and historians, as early as

---

* Adam Burakowski, a absolvit Facultatea de Istorie (2001) și Facultatea de Studii de Europa de Est (2004) ale Universității din Varșovia. În 2003 a făcut practică la Woodrow Wilson International Center for Scholars din Washington. Din 2004 lucrează la Institutul de Științe Politice al Academiei Poloneze de Științe. În 2007 a susținut teza de doctorat la Institutul de Științe Politice cu tema: “Dictatura lui Nicolae Ceaușescu 1965-1989”.

in 1984, when the first commercial structures were established¹. In that year, however, nobody even dreamed about political change. New hope emerged when Mikhail Gorbachev came to power in Moscow in 1985. He projected an image of a rather young and open-minded reformist, which contrasted with the previous rulers of the Kremlin. In a short time, he proposed a program of radical changes, known as *perestroika*, so as to prevent the disintegration of communism as a political system and ideology. Gorbachev wanted to implement all his ideas also in the USSR satellites.

In Poland, Gorbachev's ideas were welcomed warmly, at least by the majority of the ruling *nomenklatura*, the then political establishment. Communism as an ideology was finally compromised during martial law; as Poles no longer believed in it in the 1980s. Even the "Leninist roots", used in the Gorbachevist propaganda, were not accepted by the *nomenklatura*. They were not interested in any ideological issues. But the ruling class in Poland wanted to ward off any threat to its rule and, simultaneously, boost its economy. The *perestroika* won them over only because it promised the fulfillment of both their demands. There were no ideological claims from the Polish side, but, on the other hand, the implementation of *perestroika* in Poland lacked its ideological background - the main issues of interest were economy and politics. In these conditions, the ideological influence of the Catholic Church was growing strong. Not only regular citizens, but also Communist Party members and even a number of *nomenklatura* figures participated in the revival of Polish Catholicism, which emerged under the influence of John Paul II. The Polish United Workers' Party (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, PZPR) was losing the ideological battle with its longtime enemy, the Catholic Church.

The thaw in politics in People's Republic of Poland (Polska Rzeczpospolita Ludowa) had its new beginning in July 1986, when an amnesty law was passed by the communist parliament. In September, over two hundred opposition leaders were released from prisons. This did not mean, however, that the authorities wanted any dialog with them - the aim of the amnesty was merely to show that the system was being "liberalized". Yet many Solidarity leaders, Lech Wałęsa among others, were seeking a possibility to reach a compromise with communists and to have influence over some aspects of Poland's internal policy.

In 1986, it was too early for such experiments, although the government tried to pose as open to dialog - in December a "social" consultative body was created by the president of the State Council. It was called a Consultative Council (Rada Konsultacyjna) and comprised over 50 people of established popularity, but not directly linked with the communist elite. There were a few Solidarity activists even in the Consultative Council. The council, as the next months showed, had

---

¹ The best-known account is that of Polish sociologist Jadwiga Staniszkis, who wrote about the "1984 generation", young party activists establishing their first commercial firms. See Staniszkis, J: *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.

minor influence over the government and almost no social backup. This attempt to win the approval of the society thus failed.

Nevertheless, the Soviets were pleased with Polish reforms, partly because in other Central and Eastern European countries the situation was worse for them - the "conservatism" of the *nomenklatura* was so strong that even limited reforms, like the Polish ones, were almost impossible. Perestroika was fully implemented also in Hungary and in Yugoslavia, though with specific problems in the latter. The ruling elites of the other communist countries were not interested in *perestroika*, so the reforms there progressed slowly or did not take place at all.

In Poland, more significant changes occurred in 1988. Late April and early May saw strikes in many cities. The wave started in Bydgoszcz, where the employees of the city transport enterprise demanded better wages. The Bydgoszcz strike ended the very same day it started as the local administration promised to fulfill the demands, but in the next few days there were many other protests, strikes and student rallies in different cities, about twenty in total². They did not pose a major threat to the communist rule in Poland, mainly because of their limited size and impact. They did, however, give the government the idea to establish dialog with the opposition, which was very weak - but growing - at that time, at least according to the analyses made by the Ministry of Internal Affairs³.

In the summer of 1988, another wave of strikes occurred, starting on August 15 in the Manifest Lipcowy mine in Jastrzębie-Zdrój, southern Poland. In a few days many enterprises in Poland went on strike - this wave was stronger than the previous one. At that time, the government and party circles discussed the possibility of enforcing a state of emergency and finishing the protests in a militant way. But the advocates of a peaceful solution were stronger. At the end of August, an official decision, approved even by the plenum of the PZPR Central Committee, was made - the ruling class wanted dialog with opposition representatives. On August 31 Wałęsa met with Minister of Internal Affairs Czesław Kiszczak, a very influential figure at the time. On his part, Wałęsa promised to use his charisma to end the strikes, but stressed that the condition *sine qua non* was to re-establish Solidarity as a legal trade union.

In the next few months, several meetings were held between communist officials and Solidarity activists, often backed by Church officials, to set the stage for further negotiations, as well as the prospective delegation from the opposition. Both sides agreed that the future talks would be of primary importance in the transformation of the communist system in Poland.

Simultaneously, other changes were made. In September 1988, a new government was formed with Mieczysław Rakowski as prime minister. The cabinet

---

² Dudek, A.: *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988-1990*, Kraków 2004, p. 138.

³ *Ibidem*, p. 143.

was formed by pro-market reformists, that is, by the standards of the PZPR; some of them even had experience in business and thus market reforms were crucial for that government. The *opus magnum* of the Rakowski cabinet was a set of laws introduced in late 1988 and early 1989. They allowed establishing private companies independent from the state capital. Communism was over in Poland, at least in terms of economy. In the first half of 1989, almost 6,000 private firms were registered. A significant part of them was created by *nomenklatura* members, who betrayed their “communist ideals” for capitalism.

Political changes followed economic ones. Many influential PZPR activists lost their interest in preventing the collapse of communism, while their interests were safeguarded by new property laws. In such conditions, the government could start the negotiations with opposition representatives without fear that this initiative could be stopped by the “conservative” wing. There were almost no communist hardliners in the PZPR in 1989, and the few who remained had no political influence.

This provided a good atmosphere to the onset of the negotiations with the representatives of the democratic opposition. It was not clear at that moment who would represent all the opposition groups, many of them holding different political and economic views, while some important organizations were entirely against any dialog with communist authorities. At the end of the day, a compromise had been achieved - the opposition delegation comprised delegates of different factions of Solidarity, as well as Church officials. Many opposition organizations called to boycott the whole negotiation process, claiming that some opposition leaders used non-democratic methods in the appointment of the delegation. In fact, a narrow circle of leaders, including Lech Wałęsa, met several times with Kiszczak and his people in a villa in Magdalenka, a small town near Warsaw; the meeting later gave rise to the so-called “black legend” of the Polish transition.

The negotiations, which became known as the Round Table, began on February 6, 1989 and lasted until April 5. There were many topics on the agenda, but the talks were essentially political in nature, as economic changes had formerly been introduced by the Rakowski government. Both sides agreed on partially free elections to the Sejm, the lower chamber of the Polish parliament, which meant that 65% of the seats were assigned to the communists, and the rest to free elections. The parties also settled to re-establish the Senate, abolished by the communists after World War II, to introduce the office of president elected by both chambers of the Parliament, and to change the law so as to enable legal registration of Solidarity. The regulations made at the Round Table also included limited reforms on the media market, thus the first issue of opposition daily *Gazeta Wyborcza* (‘election newspaper’) was published on May 8, 1989.

The elections took place on June 4, 1989. The effect was devastating for the communists, even the pessimistic ones. Solidarity won all, save one, mandates in the Senate, which was possible under the agreement made at the Round Table.

Other, non-Solidarity opposition candidates, however, lost the elections. Shocked by those results, the communists, backed by many opposition leaders, introduced another turn of the elections, held on June 18.

In the wake of the voting came a few months of instability and negotiations between different factions in the political arena. On July 19, General Wojciech Jaruzelski was elected president of People's Republic of Poland by the Parliament (joint session of Sejm and Senat) by only one vote. On July 29, at the PZPR plenum, Wojciech Jaruzelski lost his post as first secretary to Mieczysław Rakowski. The plenum also made a decision to designate Czesław Kiszczak as prime minister. This candidature was passed by the Sejm on August 2, but Kiszczak did not manage to form a cabinet.

In those circumstances, Solidarity leaders tried to enter a coalition with two pseudo-parties - one of peasants' and one of the intelligentsia – which were in so-called alliance with the PZPR. Having received a promising answer from their part, Solidarity proposed Tadeusz Mazowiecki, a leftist-Catholic journalist and activist, for prime minister. On August 17, Jaruzelski decided to give Mazowiecki the green light to his mission and accepted him as a prospective prime minister.

On the night of August 19, the Polish ambassador to Bucharest was summoned to the Romanian Ministry of Foreign Affairs. What he heard there sounded like a call from a different planet - the situation in Romania was so distinctly different from the state of affairs in Poland at that time...

...Ceaușescu strongly opposed *perestroika* and Gorbachev's team from the very beginning. The Romanian dictator did everything he could not only to prevent him and his family from ruling the country, but also to prevent the system itself, with all its political, economic and, probably most important, economical consequences. He tried to persuade the Soviet leader that Romania didn't need *perestroika*, nor any reforms, because everything was going well in the country. The message to Gorbachev, when he visited Bucharest in May 1987 was that Ceaușescu was the only political solution in Romania, because he ruled the country in a proper way and people loved him.

The protest in Brasov, staged in November that year, made the situation in Romania a subject of discussion for the international mass media. From that moment on, everyone spoke about the future collapse of Ceaușescu's regime, but only abroad. In Romania, the majority of people, including the dictator himself, believed the system would last for years, if not centuries.

Later on, Ceaușescu started denying reality; he even ignored reports provided by the Securitate, the secret police. He was preoccupied with the reconstruction of Bucharest and other gargantuan tasks in the country. His main goal, stated back in 1982, to pay off all the external debts, was achieved in the spring of 1989. But then at last some news reached the dictator. The partially free elections in Poland made him aware of the fact that the "cause of the socialism" is in danger throughout the

world. A new idea emerged in his mind, that is, to form an anti-reformist bloc among the Central and Eastern European rulers and parties.

The immediate reason to take action was the information that Tadeusz Mazowiecki received an offer to form a government. Although things were more complicated, it posed a deadly threat not only to the “principles of communism” (which was true), but also to the rule of the communists in Poland (which was only partly true at that time). It was the last chance to react. On August 19, the Romanian officials prepared the text of the appeal to fellow communist rulers and their parties from the Soviet bloc, as well as to the Communist Party of Soviet Union.

The appeal was handed to the ambassadors of the communist countries on the night of August 19-20, 1989 by Ion Stoian, the then secretary of the Romanian Communist Party (RCP). The text contained rather vague sentences and opinions. Ceaușescu stated that the events in Poland were not only an internal problem, but posed a threat to socialism in the whole world. He called on fellow parties to prevent Solidarity from taking power in Poland, but the appeal included no concrete steps to be made in that direction. It was not to be interpreted as a call to military intervention in the country, but rather to make some political moves, not precisely specified...

...It took the PZPR two days to write a response to the RCP letter. The author of the reply was Włodzimierz Natorf, Central Committee secretary and former ambassador to Moscow. The PZPR denied any accusations from the Romanian side and stressed that they would “do anything possible to guarantee a strong position of the PZPR in the government”⁴ and that the president of the People’s Republic of Poland should guarantee even more, because of his broad prerogatives.

Jaruzelski and the others did not take Romanian threats seriously, but they used the case to intimidate the opposition leaders. Everyone remembered 1956 in Hungary, 1968 in Czechoslovakia and 1981 in Poland. Any military action from the dying USSR was rather impossible at that time, but no one could have been sure about that. Before the Romanian letter, the PZPR kept its foreign contacts secret, but afterwards it decided to inform the Solidarity representatives and Church officials about the case. Minister in the President’s Office Józef Czyrek, when speaking to Father Alojzy Orszulik, an influential Church official, told him that other socialist countries, save the USSR and Hungary, shared the opinion of the Romanians and that they should be very careful when dealing with the Soviets⁵. The RCP initiative became known in the opposition circles and was treated by the still ruling team as an instrument to decrease Mazowiecki’s will to achieve more independence within the government which was not yet formed at that time.

---

⁴ Dudek, A.: *Reglamentowana rewolucja...*, p. 400.

⁵ *Ibidem*, p. 401.

In general, the impact of the Romanian initiative was rather minor. On August 26, Mazowiecki met with KGB chief Vladimir Kriuchkov, who assured him that Moscow had nothing against him as a prime minister of the People's Republic of Poland. That meeting finally canceled the threat of possible military intervention in Poland. On September 12, 1989 the Mazowiecki government passed a voting in the Sejm...

...On August 21, in Bucharest a meeting of the Political Executive Committee was called, where Ceaușescu evaluated the events provoked by the letter sent to fellow parties⁶. The effect, even in very optimistic estimation, was none. Ceaușescu stated that they should once again appeal to the PZPR, but this was nothing more than a statement, lacking any concrete proposal of future steps. That initiative failed.

In conclusion, the August 1989 RCP appeal to fellow parties about the situation in the People's Republic of Poland had three dimensions. In Romania, it clearly proved that the 'cause of socialism' was dying. In the rest of the communist countries, it showed that Ceaușescu was an extreme hardliner who had no followers in the other states. In Poland, the appeal was used by the communists to intimidate the Solidarity leadership and Church officials, but its effect was limited due to lack of advocates of that initiative in other communist states.

---

⁶ Moraru, C.: *Stenograma ședinței Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R. din ziua de 21 august, privind evenimentele din Polonia*, "1989", Issue no. 1-2/ 2005.

**LES DRAPEAUX D'IMPORTANCE NATIONALE DANS
L'HISTOIRE DU CANADA
STEAGURI DE IMPORTANȚĂ NAȚIONALĂ ÎN
ISTORIA CANADEI**

Auguste Vachon*

Abstract

Canada's national flag was assigned by royal proclamation of 28 January 1965. Previously, a number of flags had enjoyed a national status because they truly represented the mother country or because the popular mind in the colony conferred them that status, though they were intended for other purposes. This trend, which dates to the time of New France, was continued when the English began occupying areas that in time would become part of Canada. It was intensified after the surrender of the French colony to Great Britain in 1763. The process that eventually led to the adoption of the Canadian flag was entirely democratic.

Key words: Canada national flag, banner of France, French naval flag, Union Jack, Red Ensign. En français on conserve généralement les désignations anglaises Union Jack et Red Ensign

1. La tradition française

1.1 La bannière de France

La bannière de France est apparue au XIIe siècle et son usage s'est perpétué au moins jusqu'à la fin de guerre de Cent Ans en 1453. Par la suite, selon Hervé Pinoteau, la bannière se faisait rare et, à partir du XVIe siècle, elle ne représentait plus le roi qu'à ses funérailles¹. Un auteur plus ancien, Gustave Desjardins, affirme que l'usage de la bannière de France a subsisté jusqu'à la mort d'Henri IV en 1610². L'ancienne bannière de France, comme les armes royales, portait des fleurs de lis d'or sans nombre sur un champ bleu. À partir de 1380, les armes royales

---

* L'auteur a dirigé un service responsable des documents héraldiques, sceaux, médailles, affiches et illustrations de costumes aux Archives nationales du Canada. En 1988, il fut nommé héraut Saint-Laurent de l'Autorité héraldique du Canada établie par proclamation royale. À sa retraite en 2000, le Gouverneur général lui conféra le titre d'héraut Outaouais émérite.

¹ Hervé Pinoteau, *La symbolique royale française Ve-XVIIIe siècles*, Loudun: PSR Éditions, 2003, p. 636.

² Gustave Desjardins, *Recherches sur les drapeaux français*, Paris: Vve A. Morel et Cie, 1874, p. III-IV, 15, 18, 60-62, 113.

adoptaient de façon définitive trois fleurs de lis³, et la bannière se modifiait en conséquence. (**Fig. 1**)

Des documents indiquent, qu'en Nouvelle-France du moins, on arborait toujours la bannière au début du XVIIe siècle pour représenter le roi, notamment, sur l'habitation de Pierre Du Gua de Monts à l'île Sainte-Croix en 1604⁴. Examinons avec soin le texte qui nous l'apprend: "Mais dans le Fort estoit le logis dudit sieur de Monts, fait d'une belle & artificielle charpenterie, avec la bannière de France au dessus"⁵. Aurait-il pu s'agir d'un autre emblème que la bannière, les armoiries royales, par exemple? L'expression au-dessus désigne assurément un drapeau, car des armoiries ornant un immeuble se placent normalement sur une surface plate comme un mur et non pas sur un quelconque support au-dessus du toit. On peut également éliminer l'hypothèse d'un autre drapeau, car la désignation bannière de France est très spécifique comme le souligne Hervé Pinoteau: "La bannière de France, tel était bien son nom ..."⁶. La présence de ce drapeau sur des forts français en Amérique du Nord est également confirmée par une vue du fort Caroline construit en Floride par les huguenots en 1564. On y voit à la fois la bannière de France et les armoiries royales⁷.

On retrouve aussi un drapeau à trois fleurs de lis et à deux pointes au-dessus du cadran solaire sur le toit de "l'Abitation de Qvebecq" construite en 1608 par Samuel de Champlain qui en a fait le dessin⁸. On ne peut ignorer ce document, car Champlain était habitué à l'exactitude, comme dessinateur et cartographe, et sa représentation est effectivement un modèle de précision. Mais de quoi s'agit-il au juste? On sait que les navires français avaient arboré, pendant longtemps, des étendards bleus fleurdelisés à deux pointes. Desjardins a relevé de ces étendards jusqu'au milieu du XVIe siècle⁹. Hervé Pinoteau soulève la possibilité que cet usage s'est perpétué sur les navires et forts maritimes jusqu'à l'avènement des Bourbons en 1589¹⁰. On peut aussi supposer que le drapeau dont Champlain disposait pour son habitation a pu être un peu démodé, vis-à-vis ce qui se passait en France. Mais il faut également admettre que nos connaissances sur les drapeaux arborés à l'époque demeurent très incertaines, d'autant plus que les nombreux édits et ordonnances en la matière n'étaient pas toujours respectés.

³ Pinoteau, *op.cit.*, p. 453.

⁴ Maintenant île Dohet, État du Maine, États-Unis.

⁵ Marc Lescarbot, *Histoire de la Nouvelle-France ... suivie des Muses de la Nouvelle-France*, vol. 2, Paris: Librairie Tross, 1866, p. 450. «Artificielle» dans le sens de «construit avec art».

⁶ Pinoteau, *op.cit.*, p. 636.

⁷ Voir une bonne illustration en couleurs dans W.P. Cumming, R.A. Skelton et D.B. Quinn, *The Discovery of North America*, New York: American Heritage Press, 1972, p. 165. La gravure originale provient de *L'Amérique* par Théodore de Bry et reproduit un dessin de Jacques Le Moyne de Morgues.

⁸ Samuel de Champlain, *Les voyages du sieur de Champlain Xaintongeais, capitaine ordinaire pour le roy, en la marine, divisez en deux livres ...*, Paris: Jean Berjon, 1613, p. 187.

⁹ Desjardins, *op.cit.*, p. 85.

¹⁰ Pinoteau, *op.cit.*, p. 636, 650.

Une gravure intitulée “rise de Quebeek par les Anglois” figure dans l’ouvrage du missionnaire récollet Louis Hennepin, publié en 1698¹¹. Cette scène, représentant la cession de Québec aux frères Kirke en 1629, montre un drapeau garni de trois fleurs de lis flottant sur les remparts de la ville. Une autre œuvre d’art, une toile intitulée «La France apportant la foi aux Indiens de la Nouvelle-France», conservée au monastère des Ursulines à Québec, représente la France par la figure en pied d’Anne d’Autriche, régente de 1643 à 1661. Un navire à l’arrière plan arbore à la poupe la bannière de France¹². On a attribué à ce tableau des dates allant de 1666 à 1671. Étant donné les dates avancées, il est probable que les deux bannières, aussi bien celle de la gravure que de la peinture, sont de la pure fantaisie¹³. Mais leur présence indique, néanmoins, que la bannière de France était encore associée à la Nouvelle-France dans la conscience de certains auteurs et artistes pendant une bonne partie du XVIIe siècle.

1.2 Le pavillon blanc

Le second drapeau, qui dans l’esprit des habitants de la Nouvelle-France, représentait la nation française était le pavillon blanc de la marine royale ou marine de guerre qui était également arboré illégalement par la marine marchande “pour en tirer avantage dans leur commerce et leur navigation”¹⁴. (**Fig. 2**) Lorsque les Français retournèrent à Québec en juillet 1632, à la suite du traité de Saint-Germain-en-Laye, les habitants restés sur place éprouvèrent une grande joie à la vue du drapeau blanc, comme nous l’apprend le père Le Jeune: “Quant ils virent arriver ces pavillons blancs sur les mâts de nos vaisseaux, ils ne scavoient à qui dire leur contentement ...”¹⁵. En juin 1656, on trouve mention du pavillon blanc sur terre. Un groupe de Jésuites, accompagnés de leurs alliés, avaient abandonné leurs canots pour continuer à pied au-delà des rapides de Lachine, lorsqu’ils aperçurent une bande d’Agnieronnons (Iroquois). Ces derniers s’enfuirent dans les bois jusqu’au moment où ils reconnurent les Jésuites par le pavillon français: “... nous ayant

¹¹ Cette gravure par I. van Vianen figure dans Louis Hennepin, *Nouveau voyage d’un pais plus grand que l’Europe avec les réflexions des entreprises du Sieur de la Salle, sur les mines de St. Barbe*, ... Utrecht: A. Schouten, 1698, en regard de la p. 343.

¹² Voir Robert A. Pichette, «Une énigme héraldique: les armes de de Bruc sur un tableau à Québec» dans *L’héraldique au Canada*, mars 1977, p. 5-11. Une planche en couleurs de cette toile figure dans plusieurs ouvrages, dont Anne Newlands, *Canadian Art from its Beginnings to 2000*, Buffalo: Firefly Books, 2002, p. 112.

¹³ Des navires français ont arboré la bannière de France du moins jusqu’au XVe siècle: Desjardins, *op.cit.*, p. 85. Par contre, tous les ouvrages que nous avons consulté ne peuvent justifier la présence de ce drapeau au XVIIe siècle: Pinoteau, *op.cit.*, p. 636, 659-666; Timothy Wilson, *Flags at Sea*, Londres: Her Majesty’s Stationery Office, 1986, p. 60-62; le commandant L. Denoix, *Les pavillons de marine*, étude réalisée pour Parcs Canada, vers 1968.

¹⁴ Denoix, *op.cit.*, p. 8; René Chartrand, «Les drapeaux en Nouvelle-France», dans *Conservation Canada*, vol. 1, no.1, 1974, p. 26.

¹⁵ Reuben Gold Thwaites, *The Jesuit Relations and Allied Documents, 1610-1791*, Cleveland: Burrows Brothers, 1896-1901, vol. 5, p. 42.

reconnus à la vue de notre pavillon qui était un grand Nom de IESUS peint sur un taffetas blanc voltigeant en l'air..."¹⁶.

En 1665, un contingent de 1300 soldats, le régiment de Carignan-Salières, arrivait en Nouvelle-France pour contrer la menace iroquoise qui pesait constamment sur la colonie. Ces troupes royales érigèrent une chaîne de forts le long de la rivière Richelieu, sur lesquels elles hissaient vraisemblablement le pavillon blanc. En 1674, la colonie passa de façon définitive sous l'administration royale¹⁷ et, à partir de cette date jusqu'à la fin du Régime français, le pavillon blanc de la marine royale représentait la France dans la colonie, particulièrement sur les forts¹⁸.

Des témoins de la période expriment de façon émouvante leur attachement au pavillon français. Lorsque le fort Nelson fut remis aux Anglais en 1714, James Knight, gouverneur de la *Hudson's Bay Company*, rapporte que "Un des Indiens s'approcha quand j'ai hissé l'*Union Jack* et me dit qu'il n'aimait pas le voir, mais qu'il aimait le pavillon blanc car beaucoup des Indiens ont une grande amitié pour les Français ici"¹⁹. Un autre témoignage de patriotisme envers ce drapeau nous vient des paroles du flibustier Robert Chevalier dit Beauchêne, né à Pointe-aux-Trembles (Montréal) en 1686. Il ne fait nul doute qu'il a été corsaire et que ses activités l'ont mené aux Antilles, mais l'authenticité du manuscrit qu'on lui attribue a été contestée. Quoiqu'il en soit, le récit nous apprend qu'il avait été capturé avec son équipage par les Anglais et détenu en Jamaïque. Face à une offre de changer d'allégeance, le refus de tous avait été unanime: "Nous lui répondîmes tous, sans hésiter, que nous étions nés sous le pavillon blanc, et que nous voulions y mourir"²⁰. Même dans l'hypothèse d'un récit fortement romancé, le sentiment envers le pavillon blanc demeure une expression de patriotisme valable, qu'elle provienne de la plume du flibustier lui-même ou de l'auteur Alain-René Lesage qui a remanié le manuscrit pour publication en 1732, toujours au temps de la Nouvelle-France.

On retrouve encore le pavillon blanc lors de la prise de possession d'un territoire dans la région de la baie des Esquimaux (probablement Hamilton Inlet, Labrador) par Louis Fornel le 11 juillet 1743.

---

¹⁶ *Ibidem*, vol. 43, p. 138.

¹⁷ Un édit royal de 1628, avait cédé la propriété et l'administration de la Nouvelle-France à la Compagnie de la Nouvelle-France, communément désignée sous le nom de Compagnie des Cent Associés. En 1663, Louis XIV révoqua la charte de cette compagnie pour assumer lui-même la gestion de la colonie en lui donnant une structure administrative calquée sur une province française. Tout en conservant la même structure, un édit de 1664 faisait du Canada le domaine de la Compagnie des Indes occidentales, dont le roi révoqua la charte en 1674 pour instaurer de façon définitive un régime royal.

¹⁸ Chartrand, *op.cit.*, p. 26; A. G. Doughty, «Le drapeau de la Nouvelle-France» dans *Mémoires et comptes rendus de la Société Royale du Canada*, 3e sér., vol. 20, mai 1926, p. 46.

¹⁹ Chartrand, *op. cit.*, p. 26.

²⁰ [Alain-René] Lesage, *Les aventures de Monsieur Robert Chevalier, dit de Beauchêne, capitaine de flibustiers dans la nouvelle France*, Paris: Étienne Ganeau, 1732, vol.1, p. 201-202. Le flibustier est mort à Tours le 11 décembre 1731: *Dictionnaire biographique du Canada* en ligne: <http://www.biographi.ca/FR/ShowBio.asp?BioId=34830&query=Beauchêne>.

Etant resté tout le jour mouillé à cause des vents contraires nous serions descendu à terre; et sur une éminence nous aurions planté deux grandes croix aux pieds desquelles étant à genoux nous aurions chanté plusieurs cantiques et hymnes en action de grâce de notre heureuse arrivée et au mesme lieu nous aurions arboré le pavillon françois en criant à diverses reprises Vive le Roy pour marquer de la prise de possession que nous faisons au nom du Roy, et de la nation française d'une terre qui n'aurait encore jamais été habitée par aucune nation, et dont nous sommes les premiers qui en prenons possession²¹.

Ce témoignage ne laisse aucun doute. L'explorateur est Canadien de naissance et le pavillon blanc est hissé sur terre "au nom du Roy, et de la nation française"²². Faire jouer ce rôle à un pavillon de marine en France paraît inimaginable à l'époque, mais dans la colonie, le pavillon blanc prenait une toute autre dimension. Lors de cette cérémonie, il jouait incontestablement le rôle normalement réservé aux armoiries royales. Il est bien documenté que les prises de possession en Nouvelle-France s'accompagnaient presque toujours des armoiries royales et non pas d'un drapeau. On les fixait à des croix, poteaux, arbres et, parfois, on les enfouissait sous la terre²³. Les armoiries royales représentaient aussi la France dans plusieurs endroits publics, surtout après 1725 lorsque l'ingénieur Gaspard Chaussegros de Léry entreprit leur installation sur les portes, les immeubles, les forts et les places publiques à Québec, Montréal, et Trois-Rivières de manière à marquer clairement la souveraineté du roi sur son territoire nord-américain, ce qu'on avait négligé de faire auparavant²⁴. Des exemples des armoiries royales figurent sur des gravures d'après Richard Short publiées en 1761, à la suite du bombardement de Québec par les Forces britanniques²⁵.

²¹ «Relation de la découverte qu'a faite le sieur louis fornell en 1743 de la baie des eskimaux nommée par les sauvages kessessakiou» dans *Rapport de l'Archiviste de la province de Québec pour 1920-1921*, Québec: Ls-A. Proulx, 1921, p. 9-70. Pavillon français est synonyme de pavillon blanc. Il existait un pavillon royal, blanc semé de fleurs de lis d'or avec les grandes armoiries royales, couronne, colliers et supports, qu'on utilisait parfois sur des navires de guerre, mais à partir de 1702, il était réservé à des navires ayant le roi à bord. Pinoteau, *op.cit.*, p. 660.

²² Voir la biographie de Louis Fornel dans le *Dictionnaire biographique du Canada* en ligne: <http://www.biographi.ca/FR/ShowBio.asp?BioId=35471&query=Fornel>.

²³ L'utilisation des armoiries royales pour représenter le roi lors des cérémonies de prise de possession est bien documentée dans les trois premiers volumes du *Dictionnaire biographique du Canada*, Québec: Presses de l'Université Laval, 1966 ... Voir aussi Robert Pichette, «Les armoiries de souveraineté et de possession françaises en Amérique» sur le site web *Heraldic America*: <http://pages.infinit.net/cerame/heraldicamerica/etudes/souverainete.htm>; Auguste Vachon, «L'emblème royal en Nouvelle-France» dans *l'Archiviste*, janv.-févr. 1990, p. 11-13; *Idem*, «L'héraldique de Jacques Cartier» dans *L'héraldique au Canada*, sept. 1984, p. 4-10.

²⁴ Lettre de Chaussegros de Léry au roi, 25 octobre, 1725, Archives nationales du Canada (ANC), MG 1, C11A, vol. 47, p. 155, microfilm F47.

²⁵ *Vue de l'intérieur de l'Église des Récollets*, 1761. C. Grignon d'après Richard Short, ANC, négatif C-000353; *Vue de la Trésorerie et du Collège des Jésuites*, 1761, C. Grignon d'après Richard Short, ANC, négatif C-000356.

Il existe plusieurs autres documents signalant la présence du pavillon blanc. Une vue et plan du fort Saint-Joseph sur la rivière Saint-Jean en Acadie (1692) montre ce pavillon flottant d'un coin du fort²⁶. René Chartrand signale la présence de ce drapeau à plusieurs autres occasions. En 1687, on envoie un pavillon blanc au fort de Plaisance sur l'île de Terre-Neuve. Un autre de ces pavillons est requis en 1695 pour le rétablissement «du fort au bas de la rivière St. Jean» en Acadie. Parmi les marchandises demandées pour la forteresse de Louisbourg en 1757 figurent trois grands pavillons blancs pour les batteries²⁷.

1.3 Pavillons blancs aux armes de France

Deux autres drapeaux sont d'intérêt, car ils combinent le pavillon blanc et les armes royales. (**Fig. 3**) L'article 27 de l'édit créant la Compagnie des Indes occidentales en 1664 autorise celle-ci à "...arborer le pavillon blanc avec les armes de France..."²⁸. Le 3 décembre 1738, La Vérendrye pénètre dans le principal village des Mandanes (actuel Dakota du Nord) précédé du "pavillon peint aux armes de France"²⁹.

2. La tradition britannique

2.1 Le *Red Ensign* sur les forts

Les Anglais s'établirent sur la baie d'Hudson en 1668, occupèrent définitivement l'Acadie en 1713 et capturèrent la ville de Québec en 1759. Avec le traité de Paris de 1763, la France cédait le Canada, à l'Angleterre. Nous avons cherché en vain un texte légal autorisant l'utilisation du *Red Ensign* sur des forts. Ce drapeau rouge, portant l'*Union Jack* en canton, était celui de la marine marchande britannique, mais des documents attestent de sa présence sur des forts dès la fin du XVIIe siècle.

Une gravure de la prise du fort Nelson sur la baie d'Hudson en 1697 montre nettement le *Red Ensign* de l'époque flottant au-dessus du fort, avec une seule croix, celle de saint Georges dans le canton supérieur gauche³⁰. Sur un grand dessin aquarellé du fort Cataraqui (actuellement Kingston, Ontario) en 1783, on voit sur une tour un drapeau rouge assez bien déployé dont le canton est défini par des rayures rouge et blanc à chaque coin. Le canton est mal représenté, mais il ne peut s'agir que du *Red Ensign*, étant donné les couleurs³¹. Les aquarelles de l'artiste

---

²⁶ANC, NMC, Ph /250, négatif C-15701.

²⁷Chartrand, *op.cit.*, p. 26.

²⁸*Édits, ordonnances royaux, déclarations et arrêts du Conseil d'État du roi concernant le Canada*, Québec: E.R. Fréchette, 1854, p. 45.

²⁹Antoine Champagne, *Nouvelles études sur les La Vérendrye et le poste de l'Ouest*, Québec: Presses de l'Université Laval, 1971, p. 87, 151-52; François Gaultier du Tremblay *Dictionnaire biographique du Canada* en ligne:

<http://www.biographi.ca/FR/ShowBio.asp?BioId=36022&query=Gaultier%20AND%20Tremblay>.

³⁰«Bombardement et prise du fort Nelson» dans Claude Charles Le Roy Bacqueville de La Potherie, *Histoire de l'Amérique septentrionale ...*, Paris: J.-L. Nion & F. Didot, 1722, vol. 1, p. 105.

³¹Lors de la préparation d'un article (Auguste Vachon, «Le *Red Ensign* au Canada» dans *L'héraldique au Canada*, mars 1980), nous avons examiné l'original avec le plus grand soin et avons conclu qu'il s'agissait

suisse Peter Rindisbacher nous indiquent que l'usage du *Red Ensign* sur les forts de la *Hudson's Bay Company* s'était répandu en 1821³². Ce drapeau flottait toujours sur le fort Vancouver en 1845 comme en témoigne une lithographie de l'époque³³.

Par contre, un autre dessin de la même année démontre nettement que la *Hudson's Bay Company* utilisait aussi le *Red Ensign* avec les lettres HBC sur le battant³⁴. Ce phénomène est amplement documenté au cours des années. Mentionnons à titre d'exemple une aquarelle du fort William (Thunder Bay, Ontario) en 1878³⁵ et une vue intérieure du fort Garry (Winnipeg, Manitoba) vers 1884³⁶.

2.2 L'*Union Flag* (*Jack*) sur les forts

L'*Union Flag* (drapeau de l'union, de l'Angleterre et de l'Écosse en 1707, et de l'Irlande en 1801) communément appelé *Union Jack*, était *de jure* le drapeau de Sa Majesté sur mer³⁷ et *de facto* le drapeau de la Grande-Bretagne. Nous ne connaissons pas de document légal permettant l'utilisation de ce drapeau sur des forts avant 1873³⁸, mais il est évident que cette pratique s'était généralisée au Canada bien avant cette date.

L'utilisation du *Union Jack* sur les forts est bien documentée. Il suffit de signaler quelques bons exemples. Un premier dessin datant de 1755 représente le fort Lawrence sur l'isthme de Chignecto (près d'Amherst, Nouvelle-Écosse). On y voit visiblement l'*Union Jack* flotter d'un bâtiment à l'intérieur d'une barricade de pieux³⁹. On retrouve ce même drapeau sur une vue du fort Prince of Wales en

---

du *Red Ensign*. On peut arriver à la même conclusion par élimination. L'*Union Jack* et le *Red Ensign* figuraient presque exclusivement sur les forts de l'époque. L'*Union Jack* est rejeté à cause de son champ bleu et ses grandes croix distinctives. Deux autres candidats, mais très peu probables, sont le *Blue Ensign* des bateaux du gouvernement et le *White Ensign* de la marine royale. Ces deux candidats sont aussi éliminés, vu la couleur de leur champ, bleu et blanc respectivement. L'aquarelle s'intitule, «A South East View of Cataragui on Lake Ontario taken in August 1783»; l'artiste est James Peachey. ANC, négatif C-1511.

³² On peut citer deux aquarelles aux Archives nationales du Canada: le fort York, ANC, négatif C-1918; le fort Rock, ANC, négatif C-1920.

³³ Le fort Vancouver, 1845-1846, lithographie coloriée à la main, H. J. Warre, *Sketches in North America and the Oregon Territory*, Londres: Dickinson & Co., [1848]. ANC, négatif C-1628.

³⁴ «Fort Ellice near the Assiniboine River», le 22 juin 1845, dessin tiré du journal du capitaine H. J. Warre, ANC, MG 24, F 71, vol. 1, p. 979, négatif C-28176.

³⁵ «View of Fort William with Hudson's Bay Company Post», signé «N. McD. 1878», dans Mary Allodi, *Canadian Watercolours and Drawings in the Royal Ontario Museum*, Toronto: The Royal Ontario Museum, 1974, vol. 2, no 1383.

³⁶ Lithographie d'après H. A. Strong, ANC, négatif C-10531.

³⁷ ANC, RG 1, E 9, vol. 2, p. 73-75. Proclamation de roi George III, 1 janv. 1801. L'*Union Jack* est en effet un petit drapeau naval arboré en proue d'un bateau. Le mot *jack* signifie gaulle ou perche, c'est-à-dire le mât d'où flotte le drapeau. La langue populaire canadienne a retenu ce mot pour désigner un homme élancé «un grand *jack*». *Union Flag* s'emploie rarement de nos jours.

³⁸ Les *Queen's Regulations and Orders for the Army* de 1873 énuméraient trois séries de forts étant autorisés à arborer l'*Union Jack*: 1) journallement, 2) le dimanche et les jours d'anniversaires, 3) les jours d'anniversaires seulement ou pour saluer. À ces catégories, déjà complexes, venaient s'ajouter une foule d'exceptions. Voir le site web: <http://www.fotw.us/flags/gb-def.html#station> sous Flag Stations.

³⁹ Le dessin est par le capitaine J. Hamilton, collection des Archives de l'Ontario.

1777⁴⁰ et sur le fort York (ancien fort Nelson, aussi nommé York Factory) capturé par Jean-François Galaup de La Pérouse en 1782⁴¹. Une aquarelle de l'intérieur d'un autre fort York (présentement Toronto, Ontario) en 1804, montre l'*Union Jack* en grand format sur un mât près d'un blockhaus⁴². Ce drapeau flotte aussi sur le fort Chambly, vers 1838⁴³. Enfin, on le retrouve sur un mât au centre d'un campement de troupes britanniques se dirigeant vers la rivière Rouge en 1870⁴⁴.

2.3 Le *Red Ensign* canadien

En décembre 1865, le Secrétaire d'État aux colonies avisait le Gouverneur général du Canada que les bateaux appartenant à la colonie ou étant à son service étaient autorisés à arborer le *Blue Ensign* (drapeau bleu portant l'*Union Jack* en canton) avec l'insigne ou le sceau de la colonie sur le battant⁴⁵. Cet avis précédait l'Acte de l'Amérique du Nord britannique du 1er Juillet 1867 qui créait la Confédération canadienne réunissant quatre provinces sous le nom de Dominion du Canada: Ontario, Québec, Nouvelle-Écosse et Nouveau-Brunswick. En mai 1868, un décret de la reine Victoria assignait des armes à chacune des quatre provinces et un sceau au Dominion formé des armes des provinces en écartèlement sur un écu⁴⁶. Dès ce moment, même si le document spécifiait un sceau, on considérait l'écu avec les quatre provinces comme étant les armoiries du pays. En 1870, le Secrétaire d'État aux colonies permettait aux bateaux du gouvernement canadien d'arborer le *Blue Ensign* avec l'écu des quatre provinces sur le battant⁴⁷.

Après l'autorisation du *Blue Ensign* pour les bateaux **du gouvernement**, les autorités canadiennes avaient recommandé que les bateaux de la **marine marchande** canadienne s'identifient par le *Red Ensign* portant l'écu du Canada⁴⁸.

⁴⁰ Gravure intitulée «A North West View of Prince of Wales's Fort in Hudson's Bay North America by Samuel Hearne, 1777» dans *Journey from Prince of Wales's Fort in Hudson's Bay, to the Northern Ocean. Undertaken by Order of the Hudson's Bay Company, for the Discovery of Copper Mines, a North West Passage; &c. in the Years 1769, 1770, 1771, & 1772*, London: A. Strahan et T. Cadell, 1795, p. 2.

⁴¹ Collection des ANC.

⁴² «The barracks at York, Upper Canada », aquarelle de Sempronius Stretton, 1804, collection des ANC. De 1707 à 1801 l'*Union Jack* se composait de la croix rouge de saint Georges et du sautoir blanc de saint André. En 1801, on y introduit le sautoir rouge de saint Patrice. Ce drapeau n'a que deux croix, ce qui signifie sans doute qu'on utilisait toujours l'ancien drapeau sur le fort.

⁴³ «Fort Chambly, Lower Canada», vers 1838, aquarelle de Augustus Terrick Hamilton d'après William Henry Bartlett, ANC, négatif C-40076.

⁴⁴ «Expédition de la rivière Rouge: le camp du colonel Wolseley, au lieu-dit Prince Arthur's Landing, sur le rivage du lac Supérieur, juillet 1870», aquarelle de William Armstrong, ANC, négatif C-11749. Cette expédition avait pour mission de réprimer la rébellion des Métis de la rivière Rouge au Manitoba.

⁴⁵ ANC, MG 30, E 86, vol. 118, dossier 23. Cardwell à Monk, 16 déc. 1865 citant la 3e section du Colonial Naval Defence Act de 1865: 28 Victoria, Cap. XIV.

⁴⁶ *Ibidem*. Décret royal du 26 mai 1868.

⁴⁷ *Ibidem*. Kimberley à Young, 16 juillet 1870.

⁴⁸ ANC, RG 7, G 21, vol. 163, dossier 290A, microfilm T 1160. Ministre des pêcheries à Stanley of Preston, 13 nov. 1890.

Un article paru en mai 1871 dans l'un des plus importants hebdomadaire de l'époque déclare de son propre chef, mais formellement, que le *Red Ensign* avec l'écu canadien est le drapeau du Dominion pour "usage général", c'est-à-dire le drapeau du Canada en pratique. Sur ce drapeau, l'écu des quatre provinces est entouré d'une guirlande de feuilles d'érable et surmonté de la couronne royale⁴⁹. En première page du même hebdomadaire, le 9 juin 1877, une figure allégorique féminine représentant le Canada brandit le *Red Ensign* avec l'écu canadien accompagné toujours des feuilles d'érable et de la couronne, mais en ajoutant aux armes des quatre provinces, l'emblème du Manitoba calqué sur son sceau provincial⁵⁰. Le *Red Ensign*, format canadien, était lancé, même si aucun document officiel ne le sanctionnait, et sa popularité allait grandir aussi bien sur terre que sur mer. (Fig. 4, 5, 6)

Plusieurs médailles, marquant la participation du Canada à l'exposition universelle de Philadelphie en 1876, portent au revers un écu canadien augmenté, en plus du sceau du Manitoba, de ceux de la Colombie-Britannique et de l'Île-du-Prince-Édouard. La couronne s'y trouve, des branches de feuilles d'érable entourent l'écu et, là où elles se croissent au-dessous, apparaît un castor sur un rondin⁵¹. Il est important de souligner l'évolution de l'écu du Dominion, car ce même écu se retrouvait sur le *Red Ensign*. Il existait à l'époque un marché florissant pour les drapeaux, et les fabricants, très souvent aussi producteurs de voiles de bateau, saisisaient l'occasion d'offrir un nouveau produit dès que l'écu changeait⁵².

En 1889, une loi ordonnait que le *Red Ensign* soit arboré sans aucun ajout par la marine marchande⁵³. Cette Loi fut mal accueillie au Canada. Le Gouverneur général exerça de fortes pressions auprès du secrétaire d'État aux Colonies pour permettre à la marine marchande canadienne de s'identifier avec la version *canadianisée*. Grâce à l'intervention énergique du secrétaire, l'Amirauté britannique autorisa, le 2 février 1892, la marine marchande canadienne à utiliser le *Red Ensign* portant l'écu des quatre provinces originales, sans plus, conformément au sceau de 1868⁵⁴.

⁴⁹ *Canadian Illustrated News*, 6 mai 1871, p. 274, illustrations p. 281. Le 16 juillet le Gouverneur général était autorisé à arborer l'*Union Jack* ayant au centre l'écu des quatre provinces entouré de feuilles d'érables et surmonté de la couronne royale, mais ceci ne s'appliquait pas à d'autres drapeaux, voir Sir Joseph Pope, *The Flag of Canada*, 2e éd. 1912, p. 6.

⁵⁰ Les armes du Manitoba figuraient dans l'écu du Canada, peut-être pour la première fois, en première page de *L'Opinion publique*, 2 janv. 1873.

⁵¹ NAC, médaille 13224, négatif C-90036; médaille 3936, négatif C-64977.

⁵² On peut suivre l'évolution de l'écu du Dominion sur les *Red Ensign* de la collection de D. Ralph Spence, évêque anglican de Niagara, voir le site http://www.pch.gc.ca/progs/cpsc-ccsp/Flag_Posters/poster4_f.pdf. On retrouve des fabricants de voiles et de drapeaux dans les répertoires commerciaux des grandes villes canadiennes.

⁵³ ANC, RG 7, G 21, vol. 163, dossier 290A. *An Act to Amend the Law relating to the use of Flags in British Merchant Service*, 30 August 1889.

⁵⁴ *Ibidem*. Knutsford à Stanley of Preston, 6 août 1890; Stanley of Preston à Knutsford, 30 juin 1890; ministre des pêcheries à Stanley of Preston, 13 nov. 1890; Stanley of Preston à Knutsford, 12 déc. 1891; l'Amirauté britannique au *Colonial Office*, 2 févr. 1892; Knutsford à Stanley of Preston, 11 fév. 1892.

Ceci n'enraya pas l'utilisation du *Red Ensign* sur terre, ni la présence d'exemplaires portant un écu à sept quartiers. Ce drapeau continuait à flotter du mât de la tour du parlement les jours de fêtes et lors de l'ouverture du Parlement par le Gouverneur général⁵⁵. En 1903, l'écu canadien se composait de neuf quartiers. Aux emblèmes des sept provinces qui formaient la Confédération d'alors, venaient s'ajouter celles du Yukon et des Territoires du Nord-Ouest⁵⁶. De ses emblèmes, seulement les quatre armes concédées en 1868 avaient un statut officiel.

Cette situation embarrassait beaucoup Joseph Pope, sous-secrétaire d'État du Canada. Au tout début du XXe siècle, l'idée lui était venue que l'*Union Jack* représentait l'Empire britannique et devait aussi représenter les colonies membres de l'Empire. En 1904, il informa le sous-ministre des Travaux publics qu'on devait désormais hisser l'*Union Jack* sur la tour du parlement au lieu du *Red Ensign* canadien, car il s'agissait, selon lui, du drapeau approprié. Le sous-ministre lui répliqua qu'il était d'accord en principe, mais qu'il craignait les critiques, particulièrement de la part des journaux. Pope réussit à le convaincre et, le 11 mars, l'*Union Jack* dominait la tour du parlement, bien que le premier jour il flottait à l'envers⁵⁷.

La suite logique de l'offensive en faveur du *Union Jack*, aurait été une campagne pour faire remplacer l'écu à neuf quartiers du Dominion par les armoiries royales britanniques, l'autre emblème représentatif de l'Empire et qui, au Canada, figuraient déjà sur le Grand Sceau du pays, les bureaux de poste et à l'intérieur des cours de justice. Si Pope n'a pas initié cette démarche, c'est qu'il croyait sincèrement que le Canada avait reçu de vraies armoiries en 1868, le seul problème étant la prolifération sur l'écu d'emblèmes non officiels. Sa démarche, pour l'instant, consistait donc à promouvoir l'emploi unique de l'écu aux quatre armes. Il obtint à cette fin un dessin du héraut York d'Angleterre et le fit imprimer et distribuer en 1904⁵⁸.

La stratégie connaissait un succès mitigé. En 1907, Pope constatait avec regret que le *Red Ensign* flottait toujours sur les stations du *Intercolonial Railway*⁵⁹. Son correspondant Edward Marion Chadwick, l'un des plus éminents héraldistes de l'époque, tentait de le convaincre qu'il serait approprié d'utiliser le *Red Ensign* sur terre dans la forme approuvée pour la marine marchande en 1892⁶⁰. Le 30 mai de la même année, Pope terminait sa longue campagne pour doter toutes

Le gouvernement du Canada adopta ce drapeau par décret en conseil du 26 juillet 1892: ANC, MG 30, E 86, vol. 13, 20G. *Memorandum on the use of Flags in Canada*, par Joseph Pope, 21 juill. 1904.

⁵⁵ Colin Campbell, «The Flag of our Country» dans *Canadian Almanac*, Toronto: Copp, Clark, 1894, p. 196.

⁵⁶ Médaille de la *Toronto Industrial Exhibition Association*, frappée par P.W. Ellis, 1903. ANC, médaille 5778, négatif C-53742.

⁵⁷ ANC, MG 30, E 86, vol. 13, 16 G. Pope à Gobeil, 26 janv. 1904; Gobeil à Pope, 2 fév. 1904; Pope à Gobeil, 3 fév. 1904; Pope à Gobeil, 12 mars 1904.

⁵⁸ *Ibidem*, vol. 129, dossier 89. Pope à Scott-Gatty, 15 janv. 1903; Pope à la firme Mortimer, 13 nov. 1903; Pope à Dawson, 7 janv. 1904.

⁵⁹ *Ibidem*, vol. 19, dossier 120. Pope à Pottinger, 25 janv. 1907.

⁶⁰ *Ibidem*, vol. 130, dossier 90. Chadwick à Pope, 18 avr. 1908.

les provinces d'armoiries en règle, mais le décret de 1868 n'admettait que les quatre provinces originales. Les catalogues commerciaux continuaient, néanmoins, à afficher de ces drapeaux à neuf quartiers⁶¹. On trouvait également en vente des pièces de céramique, souvenirs miniatures ou vaisselle, décorées des écus du Dominion à neuf emblèmes avec tous les ornements extérieurs déjà mentionnés⁶². Le *Red Ensign* figurait sur quelques-unes de ces pièces. (Fig. 7) En 1919, le fameux joaillier canadien, Henry Birks, avait confectionné une boîte en argent pour lady Patricia Ramsay en y gravant un écu à neuf provinces. Tout en exprimant son indignation à l'endroit de ce "monstre héraldique", Pope fit parvenir à Birks un exemplaire de l'écu à quatre quartiers qu'il avait fait imprimer en 1904⁶³.

Pendant la Grande Guerre, des troupes canadiennes combattaient sous le *Red Ensign* à quatre provinces⁶⁴ (Fig. 8), mais on retrouve un drapeau à neuf provinces sur une affiche de guerre, avec les noms de quatre batailles où il était vraisemblablement présent⁶⁵. Les médailles et certificats présentés aux soldats à leur retour au Canada sont parfois ornés d'écus à quatre provinces, mais d'autres en contiennent neuf, y inclut des exemplaires sur le battant du *Red Ensign*⁶⁶. On arborait de ces drapeaux sur terre et probablement sur mer. On en retrouve des exemplaires encore aujourd'hui⁶⁷.

En 1907, Pope avait demandé à Ambrose Lee, héraut York, de lui fournir un dessin avec les armoiries officielles des neuf provinces. Lee lui répondit qu'il serait préférable de faire officialiser le tout par un décret royal, c'est-à-dire suivre la procédure normale pour une nouvelle concession⁶⁸. Dès 1909, Pope avait caressé l'idée de doter le Canada d'armoiries distinctives d'autant plus que, vers 1917, il s'était rendu compte que le décret de 1868 n'assignait pas d'armoiries au pays. Mais pour l'instant, il n'entrevoyait pas la possibilité de convaincre le gouvernement d'aborder cette question⁶⁹.

Pope dut attendre la fin de la Grande Guerre pour voir son rêve se réaliser. En février 1919, un comité de quatre officiels du gouvernement, dont Pope, était

⁶¹ Voir par exemple *Hudson's Bay Company, Autumn and Winter Catalogue, No. 58, 1910-1911*, réimpression Winnipeg: Hignell Printing, 1990, p. 162.

⁶² L'auteur et son épouse ont assemblé une importante collection de ce genre de céramique.

⁶³ ANC, MG 30, E 86, vol. 29, dossier 804. Birks à Pope, 25 mars 1919; Pope à Birks, 25 mars 1919. Lady Patricia, ancienne princesse Patricia de Connaught, avait renoncé à son titre royal après son mariage à Alexander Ramsay en février 1919.

⁶⁴ *The Ottawa Citizen*, 17 juill. 2002, B1.

⁶⁵ Auguste Vachon, *Le Red Ensign au Canada ...*, loc.cit., p. 10. Les batailles inscrites sur le drapeau sont: Langemarche, St. Julien, Festubert et Givenchy.

⁶⁶ George A. Brown, *Canadian Welcome Home Medals 1899-1945*, Langley (Colombie-Britannique): George Brown, 1991, p. 42-43, 46-47, 50-51, 62-63, 66-67, 70-71, 90-91, 94, 98, 103.

⁶⁷ Voir les sites http://www.pch.gc.ca/progs/cpsc-ccsp/Flag_Posters/poster4_f.pdf et <http://www.crwflags.com/FOTW/FLAGS/ca-9prov.html>.

⁶⁸ ANC, MG 30, E 86, vol. 130, dossier 90. Pope à Lee, 29 juillet 1907; Lee à Pope, 31 août 1907.

⁶⁹ *Ibidem*. Pope à Chadwick, 21 avril 1908; Pope à sir George E. Foster, 24 sept. 1917.

nommé pour doter le Canada d'armoiries⁷⁰. Les négociations avec l'Angleterre, particulièrement avec le Collège des héralts, furent longues et ardues. Les membres du comité, avec Pope en tête, voulaient des armoiries royales pour le Canada, comme il en existait pour l'Angleterre et l'Écosse. Le *Garther Principal King of Arms* s'y opposait car la composition des armoiries royales avaient été fixée par proclamation royale en 1801, lors de l'entrée de l'Irlande dans le Royaume Uni. Les Canadiens obtinrent l'assentiment du roi de sorte que *Garther* fut obligé de se plier. Le problème fut résolu par une nouvelle proclamation royale en date du 21 novembre 1921⁷¹.

Le nouvel écu apparut sur le *Red Ensign* canadien en 1922⁷². (Fig. 9) Deux ans plus tard, un décret autorisait ce drapeau à flotter sur des édifices fédéraux à l'étranger⁷³. En 1945, un second décret permettait de l'arborer sur des édifices gouvernementaux aussi bien au Canada qu'à l'étranger, et en toute autre occasion et lieu où il était important d'identifier clairement le Canada⁷⁴. Finalement, un troisième décret de 1947 permettait d'arborer le même drapeau, à la discrétion du commandant, sur les quartiers généraux ou en d'autres lieux et occasions pour souligner l'identité canadienne⁷⁵. Il est à noter qu'aucun de ces documents ne conférait au *Red Ensign* le statut de drapeau national. Lorsque le gouvernement fit redessiner les armoiries du Canada en 1957, les trois feuilles d'érable vertes en pointe de l'écu se parèrent de leur rouge automnal. Ces modifications apparurent également sur le *Red Ensign*.

3. La recherche d'un drapeau national

Les armoiries assignées au Canada en 1921 contenaient une quantité imposante d'emblèmes coloniaux et quelques symboles canadiens. On trouve écartelées sur l'écu les armes des nations fondatrices: Angleterre, France royale, Écosse et Irlande, accompagnées en pointe de trois feuilles d'érable sur une tige. En cimier, le lion britannique tient une feuille d'érable rouge. Le support gauche, le lion des armoiries de Grande-Bretagne, tient l'*Union Jack*; le support droit, la licorne, provenant à l'origine des armoiries d'Écosse, tient l'ancienne bannière de France. Sous l'écu, figure une gerbe de roses d'Angleterre, de trèfles d'Irlande, de chardons d'Écosse et de lis blancs pour symboliser la France. La devise *A mari usque ad mare*, qui provient de la Bible (psaume 72: 8), reflète, pour sa part, une réalité bien canadienne.

⁷⁰ ANC, RG 6, A1, vol 210, dossier 1156, section 1, p. 310-11. Burrell à Devonshire, 13 févr. 1919.

⁷¹ Cette question est bien résumée dans Conrad Swan, *Canada Symbols of Sovereignty*, Toronto: University of Toronto Press, 1977, p. 58-65.

⁷² Par décret du 26 avril 1922. Charles P. Band et Emilie Stovel, *Our Flag*, Montréal: Gordon & Gotch, 1925, p. 36.

⁷³ ANC, RG 2, série 1, vol. 1094, P.C. 134. Décret du Gouverneur général, 26 janv. 1924.

⁷⁴ *Ibidem*, vol. 1649, P.C. 5888. Décret du Gouverneur général, 5 sept. 1945. Ce décret fut révoqué par un nouveau décret du 12 fév. 1965 qui entrainait en vigueur le 15, jour où le Canada se dotait d'un drapeau national, *ibidem*, vol. 2058, P.C.1965-253.

⁷⁵ *Ibidem*, vol. 1717, P.C. 3008. Décret du Gouverneur général, 31 juillet 1947.

Les premières propositions pour un drapeau canadien allaient dans le même sens, c'est-à-dire marquer les liens impériaux tout en ajoutant quelques touches canadiennes. Vers 1919, la Société d'Archéologie et de Numismatique de Montréal proposait l'*Union Jack* portant au centre une feuille d'érable d'or⁷⁶.

3.1 Le comité de 1925

Ce qu'on a appelé le débat de 1925 est né d'un comité établi à la demande du ministère de la Défense nationale pour étudier l'emploi des drapeaux au sein des Forces canadiennes. Le premier ministre, William Lyon Mackenzie King, dirigeait alors un gouvernement minoritaire et était absent quand son cabinet avait approuvé, et transmis au Gouverneur général pour approbation, le décret établissant le comité. Lorsque King apprit son existence, il voulut éviter tout tumulte politique, mais il devint, néanmoins, la cible d'une avalanche de critiques, particulièrement dans la presse. L'opposition émanait presque exclusivement des anglophones qui ne voulaient pas voir disparaître l'*Union Jack* ou le *Red Ensign* canadien qu'ils considéraient leurs drapeaux. De plus, par une étrange coïncidence, les membres du comité étaient tous catholiques, ce qui exacerbait les éléments orangistes⁷⁷ du pays, champions des valeurs britanniques et du *statu quo*.

Le comité recommanda comme drapeau national, soit le *Red Ensign* canadien, soit l'*Union Jack*, portant au centre l'écu aux armes de 1921. King craignait que la vague impérialiste allait diviser le pays et, au lieu de débattre la question en Parlement, minimisa le rôle du comité et le fit abolir par un deuxième décret⁷⁸.

Pendant que l'opinion publique s'agitait, le journal *La Presse* lança un concours, espérant que des propositions reçues surgirait un drapeau valable pour le Canada. Les cinq juges, des intellectuels bien connus de l'époque, arrêtaient leur choix sur un drapeau blanc pour représenter les origines françaises, l'*Union Jack* en canton avec ses trois croix, d'Angleterre, d'Écosse et d'Irlande, pour représenter les origines britanniques et une feuille d'érable verte sur le battant pour le Canada⁷⁹.

3.2 Le comité de 1945-1946

L'inhabilité du gouvernement à doter le Canada d'un vrai drapeau national ne faisait pas disparaître la question pour autant. En novembre 1945, le gouvernement King nomma un comité mixte du Sénat et de la Chambre des communes pour

---

⁷⁶ Herbert George Todd, *Armory and Lineages of Canada*, Yonkers (New York), 1919, planche I et légende; Victor Morin, président de la Société d'archéologie et de numismatique de Montréal, préférait une feuille d'érable verte alors que d'autres membres recommandaient une feuille d'érable d'or. Victor Morin, «Pour un drapeau», dans *Les cahiers des dix*, Montréal, 1939, n° 4, p. 53; Edouard Blondel, *La Presse*, 10 avril 1920, p. 1 et sq.

⁷⁷ La *Orange Association of British America* est une société secrète qui avait des loges à travers le Canada. Elle promouvait le protestantisme, l'unité de l'empire, la langue et les écoles anglaises.

⁷⁸ John Ross Matheson, *Canada's Flag, a Search for a Country*, Belleville (Ontario): Mika Publishing, p. 24-37.

⁷⁹ «Éditorial» dans *La Presse*, 29 mai 1926.

étudier la question. Cinq propositions se précisèrent: garder l'*Union Jack*, garder le *Red Ensign* canadien ou une version modifiée, choisir un drapeau où l'*Union Jack* figurerait de façon prééminente, choisir un drapeau entièrement nouveau, choisir un drapeau nouveau tout en continuant d'arborer l'*Union Jack*. Le comité opta finalement pour un *Red Ensign* portant une feuille d'érable d'or bordée de blanc. Mais King avait déjà prit le pouls de la nation et, entrevoyant un débat interminable à un moment où il ne jouissait que d'une très faible majorité, il rejeta le rapport du comité et mit temporairement fin à la controverse. Néanmoins, un mouvement grandissant pour l'abandon des symboles coloniaux en faveur d'un drapeau distinctif commençait à poindre⁸⁰.

3.3 Le grand débat

Lorsque le premier ministre Lester B. Pearson aborda la question du drapeau en 1960, les prises de position demeuraient essentiellement les mêmes, mais il régnait un climat d'urgence pour choisir un drapeau national, puisqu'un mouvement séparatiste grandissant au Québec menaçait l'unité du pays. Les Québécois, après une longue période d'engouement pour le tricolore français, s'étaient dotés, en 1948, d'un drapeau provincial reprenant les symboles de l'ancienne France royale: un champ bleu à une croix blanche cantonnée de fleurs de lis également blanches⁸¹. Beaucoup de Québécois envisageaient avec ennui la perspective d'un débat centré sur l'*Union Jack* et le *Red Ensign*.

Un des spécialistes les plus convaincants à paraître devant le comité de 1945 avait été le colonel A. Fortescue Duguid, directeur de la section d'histoire de la Défense nationale et expert héraldiste. Il était catégorique: le Canada avait des couleurs nationales, le blanc et le rouge, figurant dans les lambrequins et la torse de ses armoiries. Selon lui, le Canada possédait aussi un emblème national pouvant lui servir de drapeau: les trois feuilles d'érable sur fond blanc en pointe de l'écu. Comme la proclamation royale décrivait les feuilles comme étant «au naturel», elles pouvaient être vertes ou d'un coloris automnal, rouge ou or.

Au début de 1963, John Ross Matheson, député de Leeds (Ontario) et bras droit de Pearson dans la lutte pour un drapeau national, reprit les idées de Duguid et demanda à l'artiste héraldiste Alan B. Beddoe de préparer quelques dessins en incorporant trois feuilles d'érable rouges sur un fond blanc. Beddoe prépara les dessins, mais en y ajoutant l'un de son propre cru où les feuilles d'érable étaient flanquées de bandes verticales bleues. La simplicité du message «le Canada d'un océan à l'autre» plut à Pearson et il décida d'en faire son cheval de bataille. Le drapeau était riche en symbolisme et reprenait des couleurs longtemps associées au

---

⁸⁰ Matheson, *op.cit.*, p. 38-64.

⁸¹ Voir à ce sujet Luc Bouvier «Du tricolore canadien au fleurdelisé québécois» dans *L'héraldique au Canada*, mars 1994, p. 30-41; juin 1994, p. 22-33; sept. 1994, p. 25-32; déc. 1994, p. 25-33; mars 1995, p. 25-33; juin 1995, p. 27-33.

Canada, mais il n'avait pas le panache qu'on pouvait s'attendre d'un drapeau national. On lui reprochait avant tout d'être l'enfant de Pearson et on le baptisa par dérision le *Pearson Pennant*. (Fig. 10)

Constatant son échec, Pearson mit sur pied, en septembre 1964, un comité formé de représentants de tous les partis: sept Libéraux, cinq Conservateurs, un Néo-Démocrate, un Crédit social et un Créditiste. Le chef des Conservateurs, John Diefenbaker, se déclara prêt à accepter un drapeau choisi par le comité à condition que le vote des membres représente une majorité nette, 13 contre 15 par exemple. Bien que le comité avait été inondé de 5900 propositions venant de partout à travers le pays, aucune d'elles ne commandait le respect voulu. Entre temps, Matheson poursuivait sa recherche d'une formule acceptable à la majorité. Lors d'une rencontre, son ami George F. Stanley, doyen de la faculté des arts du *Royal Military College*, lui déclara que le drapeau verticalement rouge, blanc et rouge de son collège possédait les caractéristiques désirées. Il suffisait, selon lui, de remplacer la figure au centre, un bras en armure tenant une branchette à trois feuilles d'érable, par une seule feuille d'érable rouge.

Matheson laissa mûrir l'idée et tenta de lui donner une forme concrète, mais les résultats n'étaient pas entièrement satisfaisants. Une inspiration nouvelle lui vint du dessin d'un particulier nommé George Bist où la feuille d'érable figurait sur une forme carrée qui l'accommodait à merveille et la mettait en relief. Sans en souffler mot à personne, Matheson ajouta aux dessins du comité un nouveau drapeau divisé verticalement rouge un, blanc deux, rouge un, avec une seule feuille d'érable rouge au centre.

Le comité s'était entendu pour procéder par vote secret afin de réduire le nombre de drapeaux à quelques finalistes. Parmi eux, se trouvait le "trifolié" de Pearson et l'"unifolié" Stanley/Matheson dont la source demeurerait inconnue. Les Libéraux répandirent alors la fausse rumeur qu'ils allaient voter pour le drapeau Pearson et, à l'insu des Conservateurs, se liguèrent avec les membres des autres partis pour tous voter en faveur de l'"unifolié" d'aujourd'hui. Les Conservateurs voulant voter à l'encontre des Libéraux, et croyant qu'ils allaient favoriser le *Pearson Pennant*, votèrent aussi pour l'"unifolié". Comme résultat, le vote des membres fut unanime, 14 à 0, le président ne votant pas.

Il fallait maintenant que le Parlement entérine le choix du comité. Le débat parlementaire fut long et envenimé. Le chef de l'opposition continuait à soutenir le *Red Ensign* et les valeurs britanniques qu'il opposait au drapeau canadien du comité. Pour arrêter la polémique, il fallut imposer la clôture des débats et procéder à un vote. Celui-ci s'établit à 163 pour le drapeau canadien et 78 contre. Le Parlement accepta aussi par un vote de 185 contre 25 que l'*Union Jack* continue à être arboré à certaines occasions pour signifier la participation du Canada au Commonwealth et son allégeance à la Couronne.

La reine signa la proclamation royale assignant le drapeau le 28 janvier 1965. Le 15 février, les Canadiens assistaient à une cérémonie devant la Tour de la

Paix du parlement où l'on abaissait le *Red Ensign* pour ensuite hisser le drapeau national du Canada, avec une feuille nouvellement stylisée⁸². (**Fig. 11**)

4. Conclusion

Pour leur drapeau national, les Canadiens avaient rejeté les emblèmes coloniaux en faveur de la feuille d'érable, un symbole canadien de longue date. Les Québécois étaient plutôt bien représentés, vu l'importance du blanc au temps de la Nouvelle-France et l'attachement qu'ils vouaient à la feuille d'érable dans la deuxième moitié du XIXe et la première moitié du XXe siècles. Néanmoins, après l'adoption du drapeau canadien, ils s'attachèrent davantage à leur drapeau provincial, le seul à leurs yeux qui représentait la nation québécoise. Ils reléguèrent presque entièrement aux oubliettes les anciens symboles de la feuille d'érable et du castor qu'ils partageaient auparavant avec le reste du Canada. La génération actuelle pense que le Canada a toujours eu un drapeau, ou du moins qu'il appartient à un passé bien lointain. Reste à voir si les Québécois, au fil des années, accepteront mieux le drapeau du Canada. Cela dépendra de l'évolution de la pensée politique au Québec.

- Résumé -

Le Canada s'est doté d'un drapeau national par proclamation royale du 28 janvier 1965. Avant cette date, plusieurs drapeaux avaient joui d'un statut national au pays du fait qu'ils représentaient véritablement la métropole ou parce que la conscience populaire coloniale élevait à ce niveau des drapeaux destinés à d'autres fonctions. Cette tradition, qui avait débutée au temps de la Nouvelle-France, s'est perpétuée avec l'arrivée des Anglais sur le territoire qui forme aujourd'hui le Canada, et particulièrement après la cession de la colonie à la Grande-Bretagne en 1763. L'adoption du drapeau canadien a été un processus entièrement démocratique.

---

⁸² Les étapes qui ont amené le gouvernement Pearson à doter le Canada d'un drapeau national sont décrites dans Matheson, *op.cit.*, p. 65-251; Rick Archbold, *I stand for Canada, the Story of the Maple Leaf Flag*, Toronto: Macfarlane, Walter & Ross, 2002, p. 69-112; Auguste Vachon, «La naissance d'un drapeau - Une entrevue avec le juge J.R. Matheson» et «Un drapeau pour une nation» dans *l'Archiviste* (Archives nationales du Canada) janv.-févr. 1990, p. 2-7 et p. 8-10.

RECENZIE

Anca Păunescu

Cristian Luca - ȚĂRILE ROMÂNE ȘI VENEȚIA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA (Din relațiile politico-diplomatice, comerciale și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenissima). Editura Enciclopedică de Istorie a României, București 2007. Editat cu sprijinul Autorității Naționale pentru Cercetarea Științifică

REVIEW

Cristian Luca - THE ROMANIAN PRINCIPALITIES AND VENICE DURING THE 17 TH. CENTURY (From the political, diplomatic, commercial and cultural relationships of Walachia and Moldavia with the Serenissima) The Enciclopedic Prenting House for Romania's History, Bucharest, 2007

Abstract

Cristian Luca brings through this volume a contribution to the foreign policy and the external trade of the Romanian Principalities with Venice in the framework of the evolution of the worldwide and European economy and of the international relationships during the 17th century, considering the fact that up connections from that period were not addressed in a synthetic special volume and also that the historiography related to this theme is yet not a numerous one. On this purpose, beside the new uncovered documents and historic sources, the author provides a new and significant insight by the numerous information gathered in the State Archeves of Venice, as well as in the archives of the Venetian political magistrates and of the notabilities who activated in this city.

Key words: Romanian Principalities, Venice, political diplomatic, commercial and cultural relationships during the 17th century.

Prin această recenzie semnalăm apariția unei lucrări de mare interes științific, o sinteză cu privire la raporturile directe politico-diplomatice, comerciale și culturale ale Țărilor Române cu Republica venețiană în secolul XVII, pentru care

autorul¹ a cercetat cu discernământ critic, atât documentele și izvoarele edite, cât și documentele inedite, identificate la Arhiva de Stat a Veneției, în alte arhive ale magistraturilor politice, ale notarilor care au activat în acest oraș sau arhiva Oficiului Notarial al Ambasadei Venețiene de la Constantinopol, pe care le-a publicat în numeroase periodice științifice de specialitate din țară și din străinătate.

Așa cum se afirmă în **Introducere** (p.7-31), autorul precizează că în această lucrare și-a propus reevaluarea critică și sistematizarea informației documentare și bibliografice, la care se adaugă elemente noi pentru a reliefa parcursul politic, economic și cultural al relațiilor Țărilor Române cu Republica venețiană în secolul XVII. Interesul Veneției în spațiul nord-dunărean este mai întâi din rațiuni economice pentru menținerea forței politico-militare a ei. Pentru reconstituirea parcursului cronologic și a complexității raporturilor politice, comerciale și culturale, autorul face analiza comparativă a tuturor informațiilor edite cu cele rezultate din izvoare inedite, care pun într-o lumină nouă evoluția schimburilor de mărfuri dintre Țările Române și Veneția, insuficient reflectate în istoriografia românească și în cea străină (p. 13-29).

Lucrarea este structurată prin trei capitole mari tematice și anume:

Capitolul I. Raporturile politico-diplomatice româno-venețiene în contextul relațiilor internaționale din secolul al XVII-lea (p. 33-333)

De la început este afirmat faptul că “relațiile politico-diplomatice româno-venețiene din secolul XVII s-au derulat pe fondul situației general europene deosebit de tumultuoase, au evoluat lent, au fost discontinue, au înregistrat episoade strict formale, protocolare, însă au căpătat importanță tocmai în împrejurări în care complexitatea evenimentelor externe determinau atât Țările Române, cât și Veneția, să nu piardă din vedere nici un potențial aliat dispus să se alăture efortului antiotoman. Acesta a fost, de altfel obiectivul comun care a motivat în câteva momente din cursul secolului al XVII-lea existența unor relații politice directe româno-venețiene, materializate prin tratative bilaterale care recunoșteau Țării Românești și Moldovei statutul de subiect de drept internațional, în pofida accentuării dependenței acestora față de Poartă” (p. 33).

Toate aceste aspecte și momente sunt minuțios analizate, pentru a sublinia faptul că relațiile politice româno-venețiene au căpătat importanță numai în cazul când au avut un obiectiv comun și anume efortul antiotoman, materializat prin tratate bilaterale. Se prezintă poziția Veneției față de diversele conflicte politico-militare ale epocii și se subliniază poziția pragmatică a acesteia față de evenimente și alianțe, precum și preocuparea pentru menținerea legăturilor cu Imperiul Otoman. În prima parte a acestui capitol subliniem excelenta sinteză asupra istoriei

---

¹ Dr. Cristian Luca, specializat în istoria politică și economică a Evului Mediu târziu și a epocii premoderne. Este lector universitar în cadrul Catedrei de Istorie a Facultății de Istorie și Filozofie a Universității “Dunărea de Jos” din Galați.

conflictelor politice din secolul XVII pe baza unei bibliografii complexe, adusă la zi, în care se precizează poziția și rolul Țărilor Române. Din punct de vedere al intereselor politice ale Țărilor Române se arată că disputele interne dintre boierime și dese schimbări de domnie au generat o stare de instabilitate politică, dăunătoare, în relațiile politice extracarpatice, mai precis din punct de vedere a Veneției, ele erau considerate ca dependente de Poartă (p. 33-61).

În cadrul acestui amplu capitol sunt două subcapitole în care sunt prezentate punctele de interes ale ambelor părți: I.1. *Relațiile diplomatice și contacte bilaterale româno-venețiene cu caracter formal* (p. 61-156) și I.2. *Proiecte de alianță antiotomană și tratative directe în vederea colaborării politico-militare* (p. 156-207).

În primul subcapitol se insistă asupra relațiilor familiei Mihneștilor cu Veneția și Poarta în lupta pentru obținerea tronului Țării Românești (p.61-68;83-91), iar în continuare se descriu interesele unor candidați la tronul Țării Românești sau al Moldovei, cum ar fi Gașpar Grațiani, Ștefan Tomșa II, Alexandru Iliș, care solicitau ajutorul diplomatic al Veneției, relațiile diplomatice ale lui Matei Basarab sau Vasile Lupu cu reprezentanții diplomați ai Veneției la Constantinopol sau cu negustorii venețieni (p. 104-126), și în vremea Cantacuzinilor și a lui Constantin Brâncoveanu (p. 148-155.)

Al doilea subcapitol se intitulează: *Proiecte de alianță antiotomană și tratative directe în vederea colaborării politico-militare* (p. 156-207)

În acest subcapitol autorul se referă la proiectele de alianțe antiotomane care au servit ca motivație pentru peregrinările a numeroși aventurieri sau idealști pe la curțile suveranilor europeni, aceștia fiind adesea monitorizați de către venețieni. Se subliniază faptul că propunerile de coaliție antiotomană transmise de domnii români la Veneția au avut ecouri limitate, doar când Veneția era în război cu Imperiul Otoman (p. 156).

Odată cu domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu s-au înregistrat două episoade în cursul cărora relațiile româno-venețiene au avut ca obiectiv comun participarea la o coaliție creștină împotriva Porții (p. 161-177). În continuare este descris pe larg un alt episod când s-au înregistrat consistente raporturi directe politico-diplomatice în vederea participării comune la coaliția antiotomană, în anul 1658, când inițiativa i-a aparținut lui Mihnea III Radu, care căuta sprijinul imperialilor și al Veneției, pentru realizarea planului său de revoltă antiotomană (p. 177-202).

Capitolul II. Comerțul Țărilor Române cu Veneția în cadrul evoluției economiei - univers europene din veacul al XVII-lea (p. 209-333)

În primele pagini ale acestui capitol se face o prezentare a evoluției economiei-univers europene a veacului al XVII-lea, marcată de prezența unor perioade de criză care au afectat dezvoltarea capitalistă a Occidentului, impietând și asupra progresului regiunilor centro-răsăritene. În acest context, un ansamblu de factori interni și externi au concurat la faptul ca Veneția să suporte șocul noilor

realități economice europene, care au plasat-o progresiv în afara comerțului de anvergură. (p. 210-211). Încercarea de revitalizare a schimburilor de mărfuri ale orașului din lagună cu Imperiul Otoman și Europa centro-răsăriteană, inițiată în deceniul șapte al secolului al XVII-lea, a direcționat interesul unui segment activ al negustorimii balcanice-aromânii, în special, grecii, armenii, evreii, românii-către această componentă regională a comerțului european. Autorul analizează, pe baza unei bogate bibliografii, considerentele care sprijină ideea că produsele din Țările Române și piața românească din această vreme au prezentat interes pentru Veneția (p. 212-220).

Pentru o evaluare cât mai clară a relațiilor comerciale dintre Țările Române și Veneția, în măsura în care numărul de surse documentare este relativ redus, sunt analizate în subcapitole intitulate: II.1, *Rutele comerțului româno-venețian în secolul al XVII-lea*, (p. 220-233), II.2, *Categorii de mărfuri și volumul schimburilor*, (p. 233-285) II.3, *Aspecte monetare ale comerțului româno-venețian în secolul al XVII-lea*, (p. 285-297), și II.4, *Depozite ale domnilor, boierilor și negustorilor din Țările Române la Zecca Veneției*, (p. 297-333).

Referitor la transportul mărfurilor în bazinul pontic în secolul XVII, acesta era puternic afectat de politica restrictivă manifestată de Poartă în privința accesului în Marea Neagră. Autorul susține pe baza unei analize critice a surselor de epocă și a lucrărilor istoricilor din ultima vreme, că nu se poate demonstra existența unui flux regulat al schimburilor în zona pontică și, implicit, o deschidere asumată de Înalta Poartă în acest sens. (p. 221-222 și notele 41-45).

În privința categoriilor de produse și a volumului schimburilor de mărfuri sunt analizate foarte atent fiecare categorie de materie primă și se subliniază rolul unor negustori aromâni, români sau italieni, cum ar fi de exemplu frații Locadello.

Deosebit de interesant este subcapitolul referitor la depozitele domnilor, boierilor și negustorilor din Țările Române la Zecca, banca de stat și monetărie a Republicii venețiene care oferea condiții destul de avantajoase deponenților și deplina siguranță a depunerilor. Cea mai mare sumă de bani depusă la Zecca Veneției a unui deponent provenind din spațiul românesc a aparținut lui Constantin Brâncoveanu. Situația acestei depuneri, care a atras arestarea, torturarea și uciderea lui Constantin Brâncoveanu și a fiilor săi este descrisă amănunțit, atât pe baza documentelor editate, cât și a celor cercetate de autor în arhivele venețiene.

Capitolul III. Relațiile culturale româno-venețiene în veacul al XVII-lea

De la început se subliniază faptul că relațiile culturale româno-venețiene s-au conturat abia în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, limitate la episoadele studiilor urmate la Universitatea din Padova sau la colegiul grecesc din lagună de către studenți provenind din Țările Române.

Aspectele relațiilor culturale româno-venețiene sunt prezentate în trei subcapitole intitulate: III.1, *Influența venețiană în cultura românească a secolului*

al XVII-lea (p. 336-354), III.2, *Imaginea Veneției în cultura românească a veacului al XVII-lea* (p. 354-371) și III.3, *Aspecte ale istoriei românilor reflectate în istoriografia venețiană a secolului al XVII-lea* (p. 372-401). În acest capitol se arată că relațiile culturale româno-venețiene au avut o relevanță mult mai redusă în raport cu legăturile politico-diplomatice și comerciale ale Țărilor Române cu Veneția. Se poate observa în esență, o influență unilaterală-veneto-padovană. Un rol important au avut spre sfârșitul secolului, profesorii formați la Padova, tipăriturile în limba greacă și lucrările tipărite la Veneția la comandă primite din Țara Românească. Totuși aș vrea să menționez că ar fi fost necesar ca citatele în limba italiană să fie traduse, fie în text, fie în subsol, după caz.

Lucrarea se încheie cu un capitol de **Concluzii** (p. 403-407) urmat de un rezumat în limba italiană, **Riassunto** (p. 409-422), **Bibliografia** (p. 423-454), care grupează un mare număr de documente inedite, lucrări generale sau articole recente, ale istoricilor români și italieni, și nu în ultimul rând numeroase articole ale autorului publicate în reviste de specialitate din țară și din străinătate. Așa cum se obișnuiește, urmează **Indice** (p. 455-468) și **Anexe** (p. 469-486), care cuprind tabele statistice despre: I., *Participarea județelor Țării Românești la birurile mierii și cerii în perioada 1694-1700*, II., *Contribuția generală a județelor Țării Românești la birurile mierii și cerii în perioada 1694-1700 (birnici)*, III., *Cantitatea anuală de ceară importată la Veneția din Levant în secolul al XVII-lea în anii 1624-1640, 1654-1661, 1662-1669, 1674-1681, 1684-1691*, IV., *Importuri de ceară provenind de la Smirna și Constantinopol intrate în "Cogana da Mar" a Veneției în răstimpul 1690-1697*, V., *Mărfuri importate din Levant la Veneția, tranzitate prin "schela" de la Durazzo*, VI., *Mărfuri importate din Levant la Veneția, tranzitate prin "schela" de la Bojana*, extrase din documente sau articole, VII., o reproducere a *Palatului din Constantinopol (cartierul Pera) al reprezentanței diplomatice și consulare a Republicii venețiene*; VIII., reproducere a unei *file dintr-o copie manuscrisă a raportului prezentat în anul 1620 Senatului venețian de către patricianul Polo Minio*, IX. și X., reproduceri după foile de titlu a lucrărilor de istorie ale lui Francesco Sansovino, 1654 și Casimiro Frescot, 1684, XI. și XII., stampe din 1693 cu imaginea Veneției și din 1640 cu Piața San Marco, XIII. și XIV., hărți din 1708 și 1676 ce reprezintă teritoriul Republicii venețiene și Golful Veneției, XV, o stampă ce reprezintă orașului Constantinopol, din 1685.

Ceea ce vreau să semnalez prin aceasta recenzie este că publicarea lucrării *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea*, care a fost inițial teza de doctorat a autorului, reprezintă rezultatul demn de apreciere a unei activități laborioase și îndelungată de studiere a fondurilor documentare, aflate în arhivele din Veneția, Milano, Roma.